

P

paběrkování, doplňková zemědělská práce spočívající v ručním dosbírání zbytků plodin (paběrků), které zůstaly na polích, ovocných stromech či ve vinohradech po sklizni. Sbírání klásků (kláskování) bylo vyhrazeno většinou dětem, pasoucím na strništi husy, nebo starým chudým ženám. Bezzemci takto získávali zrní pro krmení drůbeže, v dobách nedostatku bylo p. i zdrojem malého množství mouky pro vlastní obživu. Pasáčci a chudí lidé paběrkovali též ve sklizených brambořistích. Podobně chodili ve vinařských oblastech paběrkaři do vinohradů na sběr zbytků hroznů atd. Tyto praktiky většinou zanikly po 2. světové válce. [jpe]

Paleček 1. pohádková postava chlapce, který zůstal maličký jako palec, a dostal tedy podle něho jméno. Odpovídá tomu pojmenování postavy v různých jazycích (pol. *Paluszek*, rus. *Malčik s palčik*, franc. *petit Poucet*, angl. *Tom Thumb*, něm. *Daumesdick*). Líčení jeho dobrodružství shrnuje v mezinárodním pohádkovém katalogu typ AaTh 700; Paleček pomáhá otci orat: řídí spřežení tak, že sedí koni nebo volovi v uchu; pomáhá zlodějům vykrást komoru a kříkem varuje hospodáře; spolkně ho kráva, popř. i vlk, který ho dopraví zpátky domů; na závěr se stane královým poslem. Jinou epizodu o Palečkovi líčí ve francouzské pohádkové sbírce Ch. Perrault (1628–1703): Paleček jako nejmladší a nejmenší ze sedmi bratří zabloudí do domu lidožrouta, v noci vymění korunky lidožroutových dcerušek za čepice svých bratří a vrátí se s bratry domů, protože se mu podařilo zmocnit se sedmimílových bot (AaTh 327B). V české lidové tradici jsou doloženy oba typy (zčásti se šířily i lidovými tisky). Polská tradice zná jen první typ, východoslovanská nazývá hrdinu *Gorošok* a slovenská *Janko Hraško*; 2. bratr P., šašek na dvoře krále Jiřího z Poděbrad (1420–1471), jemuž se přičítaly různé vtipné kousky. Nejznámější je epizoda o stolování u královské tabule, při níž k vedlejšímu stolu, kde sedí královo služebnictvo, přinášejí jen drobné rybky, kdežto na královský stůl ryby velké. P. přikládá malé rybky k uchu, hlasitě se jich vyptává a tvrdí, že mu neodpovídají proto, že jsou ještě malé a neumějí mluvit. Král žert pochopí a dá poslat velké ryby také k vedlejšímu stolu.

Lit.: katalogy lidové prózy (viz): Tille II/1, s. 167–173; AaTh 327B, 700; PBL 700; SUS 327B, 700; A. Aarne – S. Thompson: *The Types of the Folktale*. (AaTh) Helsinki 1961; A. Sedláček: *Historické pověsti lidu českého*. Praha 1972, s. 180. [dk]

pálenec viz pučálka

palice na hroudy, ruční nářadí na roztloukání hrud vzniklých při orbě většinou na těžkých půdách v nevhodnou dobu. P. n. h. se skládá z dřevěného špalku (mlatu) a dřevěné násady. Velikost mlatu i délka a tloušťka násady se volily podle předpokládané potřeby účinnosti nářadí a návyku pracovníka. Potřeba p. n. h. zaniká v souvislosti s rozšířením bran, válců, hrudořezů, drtičů hrud a dalšího kultivačního nářadí a s prohlubováním znalostí o způsobech zpracování půdy. K roztloukání hrud se v menších hospodářstvích používaly též motyky a sekery, a to až do 2. poloviny 20. století.

Lit.: F. Myslivec: *Starý způsob hospodářství na Opausku*. Praha 1933, s. 131; M. Karel: *Zemědělství*. In: Plzeňsko II. Praha 1938, s. 50–51; V. Vondruška: *Slovník starého zemědělského nářadí, nástrojů a strojů (1750–1914) I-II*. Roztoky u Prahy 1989. [zt]

paličkování, zhotovování krajky speciální textilní technikou uzpůsobenou k tvorbě malých, ale vzorově náročných kusů. Základní pomůckou je válcovitá podložka (*palice, poduška, klímprzok*), na kterou se připíná papírový vzor (*podvinek*). Do něj se vpichují špendlíky, kolem nichž se v různých vazbách proplétají nitě, po párech spojené a navinuté na malých vřetenkách, *paličkách*. Vzor krajky je závislý na počtu těchto párů a způsobu práce s nimi. Nejjednodušší krajku lze zhotovit s několika páry, nejsložitější s několika sty páry paliček (tzv. krajky mnohopárové). Řada lidových krajk byla hotovena jen s několika páry nití. Jsou to prosté krajky, jejichž kresbu tvoří řetízek ve stylu krajk renesanční doby, nebo rozměrnější krajky s kresbou širšího pláténkového pásku stáčeného po ploše, podobně jako u krajkářského stylu ve vých. a j. Evropě. – Paličkování krajky se lišily průběhem a kresbou vzoru, především ve dvou typech průběhu nití, vertikálním a různosměrném, a také svou šířkou a použitým materiálem. Měly však společný základ v technologii a některých vazbách. Základní paličkovací vazbou je *pláténko*, kde procházejí nitě kolmo k sobě a proplétají se v pláténové vazbě. Úlohu útku má tzv. vodivý pár, ostatní tvoří osnovu. Řidší základní vazbou vycházející z pláténka je *polohod*, u něhož jsou osnovní nitě vedeny šikmo. Funkci vodivého páru zastává jedna nit, polovina páru, která zachycuje zkřížené nitě. V průběhu práce si tuto funkci páry předávají. Tato vazba se někdy označuje jako *půlpárová* nebo *půlpárek*. Často uží-

vaná je vazba *tylová*. Používá se jako vazba výplňová a je tvořena nejméně čtyřmi páry nití, které se vzájemně proplétají do husté sítě šestibokých oček. Hutnější výplňovou vazbou je *hrachovinka*, tvořená nejméně osmi páry nití. V kraje tvoří dojem pravidelné šachovnicové sítě dírek. *Píchaná* (někdy zv. *dírková*) vazba je tvořena nejméně osmi páry nití. Podle velikosti sítě a síly materiálu se nitě jednou nebo vícekrát přetáčejí. Nejjednodušším vazebním prvkem je *řetízek*, tvořený proplétáním dvou párů, a nejjednodušším motivem krajky je *lupíněk*, který dvoupárový pletenec rozvádí do malé oválné plošky. Vazeb a prvků bylo mnohem více; jednalo se obvykle o varianty uvedeného základu. Nejvíce jich lze najít ve výplňových vazbách. Mezi motivy je často užívaný *pavouček, dírka, pikotka*. – Kombinací vazeb a prvků se tvoří krajka. Typů paličkování krajky bylo velké množství, jen ve Vamberku se zachovalo na 150 pojmenování krajkových vzorů. Z hlediska technologie lze paličkování krajky rozdělit na krajky s vertikálním průběhem osnovy (s malým množstvím párů: tkanice, přezné, kovové; mnohopárové: valencienské, vláčkové) a krajky s různosměrným průběhem osnovy (páskové jednoduché či s půdicí). – Tkanice, krajky slovenského původu, se užívaly v oblasti jihových. Moravy. Byly rezné, s hustou strukturou a rovnými okraji, v šíři 1–5 cm. Vyskytují se na současných oděvů z 1. poloviny 19. stol., hl. na Uherskobrodsku, kde pro ně zůstalo i staré pojmenování tkanice, tkanička. Některé z těchto krajk byly časem rozvedeny do větší šíře se schematickým vzorem. Známý je např. motiv *na grumle* v černo-režné kombinaci indické kopřivy a hedvábí. Krajky tohoto typu se užívaly jako vložky do plachet, užší rezné kusy lemovaly zejm. ženské šatky (roušky). Některé z nich byly místní, dobově omezené produkce. – Přezné krajky využívají jednoduchých vazeb a prvků (řetízku, pláténka, polohodu, dírkové vazby, lupínku). Vzor vychází ze základů techniky a není proto časově ani krajově odlišen. Krajky tohoto prvotního typu se nacházejí již na textilu z 18. stol. a stejně tak ve vambereckém vzorníku z r. 1900 nebo jako tradiční práce z Chodska. Svou obdobu mají na Slovensku, v Němecu i na Balkáně. V českém lidovém oděvu byly často vývojem odsunuty na všední nebo spodní oděvní součásti. – Kovové krajky se blíží krajkám přezným. Základ tvoří řídka, často dírková vazba, zhotovená z dracounů, okraje jsou doplněny úzkými proužky kovové fólie ve zlaté a stříbrné

barvě. Obtížné zpracování kovu si vynutilo jednoduchý, obvykle vějířovitý dekor. Tyto krajky byly drahé a doprovázely jako aplikace vlněné nebo hedvábné součásti oděvu. Časté bylo i jejich použití k pošíť ženských čepců. U těchto krajk se těžko určuje krajový původ i časové zařazení. Předpokládá se, že patří mezi nejstarší typy. – Valencienské krajky, mnohopárové, paličkované z jemné lněné příze, mají obvykle rovný okraj a hustý vzor barokního stylu. Užívaly se v 1. třetině 19. stol. hl. k lemování ženských čepců a plachetek. Nejvíce se vyskytují v oblastech středních a severových. Čech a v opavském Slezsku. – Vláčkové krajky představují mladší typ mnohopárových paličkových krajk. Jsou zhotovovány z jemné lněné příze a mají kontrastní vzor. Z řídké, obvykle tylové půdy vystupují motivy pláténkových plošek, orámované silnější nití. Výrobou *vláčky* proslula střediska jako Strážov u Klatov, Postřekov u Domažlic, Sedlice u Blatné či východočeský Vamberk. Starší vzory z 1. poloviny 19. stol. jsou hustší, často s rovným okrajem, v době kolem poloviny 19. stol. jsou krajky ornamentálně uvolněnější, řídkší, se zubovitými okraji. Mnohé z typů se udržely velmi dlouho v užívání, na j. Moravě na Podluží až do konce 20. stol. V Čechách měly tradičně bohaté uplatnění na jihočeských Blatech, Plzeňsku, ale i na Chodsku, kam se jejich výroba přenesla až na počátku 20. stol. – Základem páskových krajk je pláténkový pásek, který se stáčí po ploše a v meandrech zaplňuje plochu. Tyto krajky jsou obvyklé na j. a vých. Moravě jako pozůstatek východního krajkářského stylu: většina krajk sem přicházela prostřednictvím trhu ze slovenského Pováží, jen ojediněle byly krajky tohoto typu zhotoveny v místě, např. na Podluží. Lemují se jimi vyšívané ženské šatky z 1. poloviny 19. stol. Bývají z kopřivové příze s barevnými efekty hedvábní nebo vlny. – Páskové krajky s půdicí jsou systémem vzoru na rozmezí krajk mnohopárových a páskových. Mají řídkou půdu, v níž se rýsuje kresba pláténkového pásku. Tyto krajky jsou také přechodným typem krajk západního a východního stylu a je příznačné, že i oblast jejich výskytu je uprostřed č. zemí (vých. Čechy a střední Morava). Unikátní krajky z ženských šatek na Litomyšlsku představují svěbytný projev českého krajkářství počátku 19. stol. – P. bylo po tři staletí charakteristickou textilní prací pro řadu českých oblastí. V průběhu vývoje dostalo poněkud jiný charakter. Lidová krajka spolu s krojem vymizela z běžného užívání, avšak sama technika zůstala jako základ umělecké tvorby nebo zájmové činnosti.

Lit.: Č. Zíbrt: *Krajkářství v zemích koruny české a na Slovensku*. ČL 17, 1908, s. 375–389; M. Sedláčková-Serbousková: *Techniky lidového krajkářství v Československu*. VL 2, 1949/50, s. 140–170; J. Langhammerová: *Lidová krajka v českých zemích*. MVP 15, 1977, s. 139–159; *O lidové krajkce*. Praha 1982; J. Langhammerová: *Lidová krajka v Čechách a na Moravě*. Strážnice 1992. [j]

Palmová neděle viz Květná neděle

Památka zesnulých viz Dušičky

památková rezervace, forma územní ochrany uceleného souboru nemovitých kulturních památek. Vychází ze zákona č. 20/1987 Sb., o státní památkové péči, kde je tato kategorie ochrany území definována obecně a bližší určení povahy p. r. je pak dáno typologickým druhem památek, jež jsou pro dané území určující: městská, technická, archeologická nebo vesnická p. r.; též p. r. lidové architektury (v případech, kdy p. r. leží na území města, ale zástavba má povahu lidové architektury, např. Trávníky v Železném Brodě či Betlém v Hlinsku). Ze zákona však vyplývá, že památkové rezervace všech typů jsou obdobně cenné a při praktickém výkonu památkové péče by také měly být stejně pozorně sledovány. V obecném povědomí je zatím nejznámějším pojmem městská p. r., protože tyto celky byly prohlašovány již od 50. let 20. stol. V jejich rámci se dostalo právní ochrany pouze roubené lidové architektuře v městské p. r. Štrambersk. Za p. r. byl

prohlášen také soubor vinných sklepů Plže v Petrově (Hodonínsko) r. 1983. Velká část nejceněnějších souborů lidové architektury se dočkala legislativního stvrzení své hodnoty až usnesením vlády ČR č. 299 z 24. 5. 1995, kdy bylo za p. r. prohlášeno 60 souborů lidové architektury. Většina z nich leží ve vesnicích, mnohdy pokrývá téměř celý její intravilán. Rada prohlášených sídel byla v literatuře či odborném tisku za rezervace označována již od 70. let 20. stol., protože odborná příprava podkladů probíhala na pracovištích památkových ústavů už od 60. l. Největší díl průzkumných a přípravných prací proběhl v polovině 80. let 20. stol. Tehdy byla vypracována a ministerstvem kultury přijata souhrnná Koncepce záchrany lidové architektury v České republice, obsahující kromě reprezentativního výběru nejhodnotnějších sídel (navržených p. r.) též první etapu výběru památkových zón s památkami lidové architektury, protože připravovaný zákon o památkové péči již s touto novou formou územní ochrany počítal. Koncepce obsahovala mj. i metodiku výběru lokalit, které měly být chráněny. Soubor památkových rezervací prohlášených 1995 bezprostředně vychází z tohoto materiálu a odráží také snahu o vyváženost zastoupení typů lidového domu, půdorysných typů sídel a v neposlední řadě sleduje i územní rozložení v rámci republiky. Smyslem p. r. je uchovat co nejucelnější soubor kulturních památek v sídle, zejm. ovlivněním činností v jejich bezprostředním či širším okolí. Objekty již dříve

prohlášené za chráněné mají na území p. r. i nadále ochranu stejnou, režim p. r. však sleduje i ostatní stavby a plochy v hranicích p. r. tak, aby jejich úpravami či změnami nedocházelo k narušení povahy rezervace. Veškerá stavební činnost v p. r. má směřovat k jejímu zhodnocení a k rehabilitaci nevhodně upravených staveb; povahu památkového stavebního fondu mají respektovat i úpravy veřejných prostranství, výběr a úprava zeleně, drobná architektura, zařízení technické infrastruktury apod. Případné novostavby pak musejí respektovat dosavadní hmotovou a půdorysnou skladbu sídla a jejich architektonický výraz a výběr stavebních materiálů má vycházet z charakteru dochovaných kulturních památek. V. t. ochrana památek lidové architektury.

Lit.: P. Bureš – J. Škabrada – H. Šnajdrová: *Památková ochrana historických vesnic v České republice*. Praha 1996; K. Kuča: *Atlas památek České republiky*. Praha 2002. [vk]

Seznam vesnických památkových rezervací v České republice

(stav 1995, resp. 2002):

Blatnice p. Svatým Antonínkem-Stará hora (o. Hodonín), Bošín (o. Nymburk), Božkov (o. Plzeň-město), Černice (o. Plzeň-město), Dešov (o. Třebíč), Dobrá (o. Prachatice), Dobrovíz (o. Praha-západ), Dobruška (o. Klatovy), Dobruška (o. Mělník), Doubrava (o. Cheb), Drahenice (o. Příbram), Heřmanovice (o. Bruntál), Hlinsko-Betlém (o. Chrudim), Hlavoňovice (o. České Budějovice, památka UNESCO), Horní Štěpanice (o. Semily), Janovice (o. Česká Lípa), Jizerka (o. Jablonec nad Nisou), Klečaty (o. Tábor), Komárov (o. Tábor), Koterov (o. Plzeň-město), Krátká (o. Žďár n. Sázavou), Křínice (o. Náchod), Křižánky (o. Žďár n. Sázavou), Lhota (o. Česká Lípa), Lipina (o. Opava), Lomnice n. Popelkou-Karlov (o. Semily), Malé Chrástany (o. České Budějovice), Mazelov (o. České Budějovice), Mažice (o. Tábor), Mužský (o. Mladá Boleslav), Nahořany (o. Strakonice), Nosálov (o. Mělník), Nové Osinalice (o. Mělník), Nový Drahov (o. Cheb), Olešno (o. Mělník), Ostrovec (o. Rokycany), Pavlov (o. Břeclav), Petrov-Plzeň (o. Hodonín), Plástovice (o. České Budějovice), Příkazy (o. Olomouc), Rané (o. Česká Lípa), Rumburk-Šmilovského ulice (o. Děčín), Ruzyně (hlavní město Praha), Rymice-Hejnice (o. Kroměříž), Stachy (o. Prachatice), Starý Týn (o. Litoměřice), Stodůlky (hlavní město Praha), Třebíz (o. Kladno), Veletiny-Stará hora (o. Uherské Hradiště), Vesec u Sobotky (o. Jičín), Víška (o. Mladá Boleslav), Vlastiboř (o. Tábor), Vlčnov-Kojiny (o. Uherské Hradiště), Vodice (o. Prachatice), Volary (o. Prachatice), Záboří (o. České Budějovice), Zálší (o. Tábor), Záluží (o. Tábor), Zubrnice

(o. Ústí n. Labem), Žďár (o. Česká Lípa), Železný Brod-Trávníky (o. Jablonec n. Nisou).

památková zóna, mladší forma územní ochrany uceleného souboru nemovitých kulturních památek. Vychází ze zákona č. 20/1987 Sb., o státní památkové péči, kde je definována obecně, a její přesnější pojmenování napovídá o povaze zástavby p. z., obdobně jako je tomu u památkových rezervací. Formou p. z. se většinou chrání část sídla, obvykle jeho historické jádro, ale může jít také o dochovanou jednotně založenou mladší část na okraji obce. Památkové zóny jsou mladší kategorií ochrany než památkové rezervace. První vesnické památkové zóny byly vyhlášeny 1990 (20 lokalit), dalších 6 leží ve vesnicích, které jsou součástí hlavního města Prahy a byly vyhlášeny 1991 a 1993; největší počet vesnických památkových zón prohlásilo ministerstvo kultury 1995. – P. z. je území, v němž dominují historické stavby a v němž lze též vysledovat historickou půdorysnou a hmotovou strukturu sídla. Dochované stavby nemusejí být nezbytně chráněny jako jednotlivé kulturní památky a mohou být prostoupeny stavbami přestavěnými či novodobými. Celkově však má p. z. uchovávat ucelenou hmotovou skladbu s převažující historickou zástavbou s charakteristickým architektonickým výrazem. Úpravy všech staveb a ploch v p. z. podléhají obdobné konzultační povinnosti jako v území památkové rezervace. V. t. ochrana památek lidové architektury.

Lit.: P. Bureš – J. Škabrada – H. Šnajdrová: *Památková ochrana historických vesnic v České republice*. Praha 1996; K. Kuča: *Atlas památek České republiky*. Praha 2002. [vk]

Seznam vesnických památkových zón v České republice

(stav 1995, resp. 2002):

Bavorovice (o. České Budějovice), Bechyňská Smoleč (o. Tábor), Beranov (o. Karlovy Vary), Bohnice (hlavní město Praha), Bolevec (o. Plzeň-město), Boňov (o. Třebíč), Bošilec (o. České Budějovice), Božejov (o. České Budějovice), Brněnské Ivanovice (o. Brno-město), Brocno (o. Litoměřice), Břehov (o. České Budějovice), Březinka (o. Mladá Boleslav), Břežany (o. Klatovy), Budičovice (o. Písek), Bukovec (o. Plzeň-město), Bukovec (o. Česká Lípa), Čertyně (o. Český Krumlov), Červený Hrádek (o. Plzeň-město), Dáblice (hlavní město Praha), Debrno (o. Praha-západ), Dlouhomilov (o. Šumperk), Dobčice (o. České Budějovice), Dobřív (o. Rokycany), Dolany (o. Plzeň-sever), Dolní Lažany (o. Cheb), Dolní Nezly (o. Litoměřice), Dolní Rychnov (o. Sokolov), Drahenice-Račany (o. Příbram), Dynín (o. České Budějovice), Dýšina (o. Plzeň-sever), Hlince (o. Plzeň-sever), Horní Jadruž (o. Tachov), Hostivař (hlavní město Praha), Hradešice (o. Klatovy), Chalupy (o. Prachatice), Chodský Újezd (o. Tachov), Chotiněves (o. Litoměřice), Jablečno (o. Rokycany), Jakubovice (o. Šumperk), Jarov (o. Plzeň-sever), Javorník-Kopánky (o. Hodonín), Jestřebice (o. Mělník), Jiřetice (o. Strakonice), Kamenická Stráň (o. Děčín), Kanice (o. Domažlice), Karlov (o. Jičín), Klenčí p. Čerchovem (o. Domažlice), Kloub (o. Strakonice), Kluky (o. Mladá Boleslav), Kojákovice (o. České Budějovice), Koječín (o. Strakonice), Kojšovice (o. Karlovy Vary), Komorní Lhotka (o. Frýdek-Místek), Korno (o. Beroun), Kosmová (o. Karlovy Vary), Královice (hlavní město Praha), Královské Poříčí (o. Sokolov), Krašovice (o. Písek), Kravaře (o. Česká Lípa), Krnín (o. Český Krumlov), Křimice (o. Plzeň-město), Křtětice (o. Strakonice),

Kváskovice (o. Klatovy), Květov (o. Písek), Kyšice (o. Plzeň-sever), Lažišť (o. Prachatice), Lensedly (o. Praha-východ), Lhota (o. Plzeň-sever), Lhotka (o. Přešov), Libotyně (o. Prachatice), Lipanovice (o. České Budějovice), Lípnice (o. Plzeň-jih), Lobeč (o. Mělník), Lobzy (o. Plzeň-město), Loukov (o. Mladá Boleslav), Lutová (o. Jindřichův Hradec), Lysovice (o. Vyškov), Mahouš (o. Prachatice), Malá Morávka (o. Bruntál), Mirkovice (o. Český Krumlov), Mítov (o. Plzeň-jih), Mořinka (o. Beroun), Munice (o. České Budějovice), Nedvědice (o. Tábor), Nová Ves (o. Jindřichův Hradec), Nové Smrkovice (o. Jičín), Nynice (o. Plzeň-sever), Olešná (o. Beroun), Olešovice (o. Plzeň-sever), Opatovice (o. České Budějovice), Ostřetice (o. Klatovy), Omuz (o. Tábor), Pačín (o. Tachov), Palonín (o. Šumperk), Pernek (o. Český Krumlov), Petrovice (o. Havlíčkův Brod), Pístitina (o. Jindřichův Hradec), Plačovice (o. Jindřichův Hradec), Pocinovice (o. Domažlice), Podmokly (o. Rokycany), Pojedy (o. Nymburk), Poleň (o. Klatovy), Ponědrážka (o. Jindřichův Hradec), Popovice (o. Karlovy Vary), Prostibůř (o. Tachov), Příbraz (o. Jindřichův Hradec), Putim (o. Písek), Radčice (o. Plzeň-město), Radějov (o. Plzeň-sever), Rašovice (o. Litoměřice), Rataje (o. Olomouc), Rožnov (obec a o. České Budějovice), Řesaniče (o. Plzeň-jih), Senička (o. Olomouc), Sitné (o. Mělník), Skalsko (o. Mladá Boleslav), Slatina (o. Litoměřice), Sloup v Čechách (o. Česká Lípa), Smíchov-kolonie Budánka (hlavní město Praha), Smrkovice (o. Písek), Soběnice (o. Litoměřice), Sovenice (o. Nymburk), Srdov (o. Litoměřice), Stará Ves (o. Přešov), Stekník (o. Louny), Stráž (o. Domažlice), Strěhom (o. Mladá Boleslav), Strážov (o. Mělník), Studená (o. Plzeň-sever), Studeňany (o. Jičín), Svinky (o. Tábor), Svobodné Hamry (o. Chrudim), Šatov (o. Znojmo), Trhanov (o. Domažlice), Troja-Rybáře (hlavní město Praha), Třešňový Újezdec (o. Prachatice), Tubož (o. Česká Lípa), Tukleky (o. Písek), Tymákov (o. Plzeň-jih), Ubušín (o. Žďár n. Sázavou), Újezd (o. Plzeň-město), Vápenky (o. Hodonín), Varvažov (o. Písek), Vejanov (o. Rokycany), Velenice (o. Česká Lípa), Velké Hydčice (o. Klatovy), Velké Karlovice-Podtaté (o. Vsetín), Veselka (o. Blansko), Vidim (o. Mělník), Vinice (o. Nymburk), Vitějovice (o. Prachatice), Vitín (o. České Budějovice), Vratěnín (o. Znojmo), Vysoká Lípa (o. Děčín), Zadní Chodov (o. Tachov), Zahrádka (o. Písek), Zahrádka (o. Plzeň-jih), Zbudov (o. České Budějovice), Zechovice (o. Strakonice), Zvěřetice (o. Prachatice), Zvonovice (o. Vyškov), Žďárský Potok (o. Bruntál), Žebrákov (o. Písek), Žitč (o. Jindřichův Hradec).

paměti, memoáry – historický písemný pramen subjektivní povahy. Řadí se do souboru neadresných literárních vyprávěcích pramenů. P. jsou osobní výpovědi, autentickým dokumentem a autorským svědectvím o době, událostech a vlastní činnosti, které je-

jich autor zpravidla určil ke zveřejnění nebo k jinému způsobu obecnějšího rozšíření. Na rozdíl od autobiografie bývají p. spíše zaměřeny na prostředí a osobnosti, které autor poznal, a na události, kterých byl svědkem. P. vypovídají o profilu autora, o jeho názorovém světě, o jeho činech i záměrech, plánech a způsobech rozhodování. Mohou v nich být zachyceny záznamy událostí jinde nepublikovaných.

Lit.: J. Petrán a kol.: *Úvod do studia dějepisu III*. Praha 1983; M. Hroch a kol.: *Úvod do studia dějepisu*. Praha 1985. [jh]

pamlisky, dobroty, lahůdky, maškrtky, pochoutky – potraviny a pokrmy různé chuti (sladké, slané, kořeněné, kyselé), které neslouží k nasycení, ale jako chuťový doplněk stravy. P. se kupovaly na jarmarcích, poutích, u podomních obchodníků a v obchodech (cizokrajné ovoce, cukroví, uzenářské a lahůdkářské výrobky, nakládané a uzené ryby), připravovaly se doma (cukroví, nakládané ovoce a zelenina), chytaly a sbíraly se v lese a na poli (drobní hlodavci, včelí a čmeláci med, lesní a polní plodiny). Dětem se dávaly hl. na sv. Mikuláše (cukroví, sušené a čerstvé ovoce, ořechy, perník nebo obřadní mikulášské pečivo), o Vánocích a svátcích a poutích. V 18. stol. napsal jezuita F. Kropf tzv. *Index*, který sestavil podle tehdy dostupných slovníků. Pod pojmem lahůdky uvádí: *zadělávané věci jako ovoce, ořechy, višně atd., zadělávané mízy aneb tekuté věci (Eingemachtes von Säfften, Latwergen), cukrové věci a choutky (Zuckerwerck), cukrové hrušky, mandle, citronová kůra, citronád, pižmové pokroutky aneb koláčky, kulíčky, cukrové pokroutky aneb koláčky, cukrový chleba, marcipán, biskokt (Biscuit), chleba dvakrát pečený, cukrový oplátek, preclík, pokroutko (Zuckerküchlein), anýzová pokroutko, anýzový koláček, perníkovaný koláč*. Tyto lahůdky byly většinou dostupné městskému obyvatelstvu, lidové vrstvy měly pochoutky prostší. P. z jarmarku nebo pouti byly nakládané okurky (*rychlovakvašky*), k nimž se podle přání přidával hrneček láku, párky (*biřkly, viřtle*), perník, pomeranč. Mezi venkovské pochoutky, většinou dětské, patřilo podzimní pečení brambor, ovoce a polních plodin (kukuřice) a příprava praženice z vajec a slaniny při první pastvě. Podle sociálního statutu konzumenta a doby, v níž žil, mohl být pamlskem vedle nákladných potravin a pokrmy také např. preclík, rohlík nebo suchý chléb (na Chodsku např. chléb, který zbyl při práci v lese a přinesl se zpět domů dětem místo p. jako *chleba vod lišky*). Pamlskem (a výdělkem) chodských dřevorubců a dětí na Šumavě byly bukvice, *oříšky dřevorubců*. Na Kloboucku, Ždánicku a všude jinde se o přástkách a při draní peří

dávaly jako p. *króžilky* z jablek a hrušek (křížaly), sušené trnky a třešně, sušená dýňová jádra, dřínky a *břakyně* (plody břeku, stromu z čeledi růžovitých, *Pirus torminalis*) a *pučálka*. Pasáči na moravském Slovácku měli za pochoutky slepičí vajíčka, kvíčaly, vrabčičky, pískeře, slimáky, hlemýžďe zahradní, žabí stehýnka, sysly, veverka, ježky, vrány, žaludky motýlů a čmeláků, chrousty, hady. Např. v Podkrkonoší patřily mezi p.: *cukrkandl*, med z přetřezného čmeláka, *sladké dřevo*, *svatojánský chléb, špalky*, turecký med. Jedla se vykrojená hvězdicovitá rostlina pupava (*Carlina acaulis*), které se přezdívalo *cikánské maso* (Třebíč). Na Valašsku patřil koncem 19. stol. mezi pochoutky z pouti a jarmarku turecký med, dále perníky, cizokrajné ořechy, mandle, cukrovinky, velké rohlíky (*bandury*), kyselé okurky, preclíky, slané a makové rohlíčky, cukrové *klátky* (špalky), *bruscukr (mejdličko)*, sladké dřevo, cukrkandl, svatojánský chlebiček, cukroví kohoutci s piškalkou, *pendrek, vintcětle*. Pochoutkou byl i med od čmeláků. Mimo to měly valašské děti v oblíbě také rostlinné pochoutky z lesů, luk a polí. V okolí Uherského Brodu dávaly děti do mravenišť stběla a po jejich vytažení na nich zůstalo *mravenčí víno*.

Lit.: J. Klvána: *O živočišných „pochoutkách“ pasáčků na Mor. Slovácku*. ČL 1, 1892, s. 584–586; J. F. Hruška: *Bukvice – oříšky dřevorubců*. ČL 11, 1902, s. 58–59; F. Hlasivec: *Mravenčí víno – dětská pochoutka*. ČL 16, 1907, s. 251; J. F. Hruška: *Dialektický slovník chodský*. Praha 1907, s. 35; Č. Zibr: *Staročeské umění kuchařské*. Praha 1927; L. Kaizl: *Lidová výživa. Strava v Podkrkonoší*. Praha 1944, 143; M. Úlehlová-Tilšochová: *Česká strava lidová*. Praha 1945; V. Pospíšil: *Z jídelníčku valašských dětí*. DU 1, 1947, č. 2, s. 38–39; J. Chmelář: *Čmeláci*. NVal 14, 1951, s. 74; M. Ludvíková: *Lidová strava na Kloboucku a Ždánicku*. Mikulov 1967, s. 28–29; J. Štika: *Lidová strava na Valašsku*. Ostrava 1980, s. 111. [jh]

panák, budka, kukla, mužík – způsob seskupení snopů obilnin k doschnutí na poli. Panáky se stavěly většinou ze žita, ale menší i z ostatních druhů obilí. Při panákování se jeden pevný rovný snop dobře postavil na spodní, řítní straně a k němu do kříže další 3–4 snopy tak, aby klasy byly stejnoměrně rozloženy po obou stranách středního snopu. Do mezer mezi snopy se postavily další snopy. Na Plzeňsku i jinde se p. u žita skládá z 10 snopků, u pšenice z 12 (9 snopků je dole, 3 se dají na *klobouk* či *blavu* a spojují se povířsly). U ovsu a ječmene se p. staví pouze ze 6–8 snopů, aby jařiny dobře proschly (leckde nechávají jařiny volně ležet na hrstech a po proschnutí je vážou do snopů a odvázejí do stodol). Klobouk se upravil tak, aby po

něm stékala voda a chránil kasy. Klobouky se kladly k západu, tj. proti směru převládajících větrů. – Panáky se stavěly do řad tak, aby nepřekážely při odvozu obilí z pole, popř. od 2. poloviny 19. stol. podmítce. Panáky lépe prosychaly než mandele, ale při větším zaplevelení ve vyšších polohách a delších deštích v době žní obilí prorůstalo. Po dokončení práce se zjistil počet panáků, jež se někdy přepočítávaly na mandele (viz).

Lit.: M. Karel: *Zemědělství*. In: Plzeňsko II. Praha 1938, s. 56; J. Štátný: *Tradiční zemědělství na Valašsku*. Praha 1970, s. 124–126. [zt]

pánev 1. mělká okrouhlá nádoba zpravidla s jedním držadlem, sloužící k pečení, smažení, pražení a vaření na otevřeném ohni i na plotně. Je různé velikosti, od nejmenších (pánvička), určených např. ke škvaření slaniny, rozpouštění másla, až po rozměrné pánve užívané k přípravě pokrmů pro rodinu nebo v restauracích a podnicích veřejného stravování. Má okrouhlé (zřídka i hranaté) dno a ploché, nevysoké stěny, jež se k hornímu okraji mírně kónicky rozšiřují, méně často jsou i poněkud vypuklé, u horního okraje odsazené. P. bývala z pálené hlíny (nepolévaná, uvnitř politá glazurou), ze železa, litiny, pozinkovaného plechu a mědi, později k těmto materiálům přistoupil smalt, hliník a různé slitiny, varné sklo i keramika a jiné moderní materiály. – P. (zast. *kuthan*) je velmi starý druh nádobí: bývala běžná mezi nalezenými kuchyňskými keramickými nádobami od 13. stol. Jan Hus ve *Výkladu desatera* vytýká Čechům, že si dost neváží mateřského jazyka, že *trěnožku* (myslí tím p.) nazývají podle Němců *rendlík*. Pánve, jichž se užívalo k vaření kašovitě stravy i k pražení pokrmů na otevřeném ohni, byly v té době ještě většinou z nepolévané pálené hlíny, buď prosté, nebo jen spoře zdobené několika vodorovnými prstenci, proužky. Měly tvar mělké misky, někdy s odsazeným okrajem; ode dna vybíhala dutá rozšiřující se rukojeť, do níž se v případě potřeby vsazovala dřevěná tyč; jinak se s rozžhavenou p. dalo manipulovat také pomocí široké železné vidlice na dlouhé tyči. P. se buď kladla na trojnožku (nebo i na stojánek o čtyřech nohách) nad oheň, nebo sama p. byla opatřena třemi rozbíhavými, dolů se zužujícími nožkami vysokými 5–10 cm, které trojnožku nebo stojan nahrazovaly. Sv. Josef vaří kaši pro novorozeného Ježíška právě na trojnožkové p. se vsazenou tyčí; je to zřetelně zobrazeno v graduálu Mistra Václava (po r. 1400). Hliněné pánve se přikrývaly hliněnou, nejčastěji vypuklou pokličkou s terčovitým knoflíkem k uchopení. – Časem se na otevřeném ohni užívalo i pánví kovových. Na vyobrazení v Komenského díle *Orbis sensualium pictus*

(oddíl Kuchařství) je p. na smažení položena na třínožce: aby se nepřevážila, má dlouhou rukojeť podloženu stojanem. – P. užívaná na plotně je převážně kovová, bez nožiček, s plochým dnem a s rovnými, vzhůru se rozestupujícími nízkými stěnami. Na dlouhé kovové rukojeti bývá pro snazší manipulaci ochranné držadlo ze dřeva (novodobě z umělé hmoty). Časem se p. odlišila od rendlíku, který má stěny vyšší. – Staré české úsloví *propekla pánevku* znamená: prodělal na tom, *prošustroval to* (Jungmann), nepochodil. V interpretaci B. Němcové lidové rčení *pánvička se propekla* vyjadřuje, že se prozradilo tajemství; 2. nádoba na žhavení nebo tavení (strusková či sklářská p.); 3. zapalovací jamka na střelný prach u starých děl a pušek; 4. stavebně střešní taška vzniklá spojením háku a prejzu. – Termín p. má několik dalších významů v jiných oborech. Slovem *pánvice* se také označuje vypouzdřená jamka v prahu, v níž se pomocí čepu otáčejí dveře nebo vrata.

Lit.: J. A. Komenský: *Orbis sensualium pictus. Svět v obrazech*. Přetisk 1. vyd. z r. 1658. Praha 1942, s. 122–123; DHK I/2, s. 834–835; V. Vondruška – V. Koprivová – T. Grulich: *Domácí kuchyňské nářadí, nádobí a náčiní*. ESMR I, s. 47. [ap]

panská stavba, objekt sloužící vrchnostenskému bydlení a hospodářství, propojený újeji s vývojem slohové architektury. Panské stavby zprostředkovávaly vesnickým stavebníkům přísun stavebních inovací. Ve středověku to byly tvrže, později zámky, domy panských úředníků a zejm. panské hospodářské dvory, event. samostatné hospodářské či technické stavby (mlýny, ovčiny, sklárny, hamry). [jšk]

pantalony [z franc.], poměrně široké dlouhé kalhoty pův. z modrého plátna, které přišly do módy za Velké francouzské revoluce v 18. stol. a trvale se prosadily v období empírové měšťanské módy. Pův. byly součástí kostýmu Pantalona, komické postavy nedůvěřivého starce z *comédie dell'arte*. Po dobu francouzské revoluce se staly charakteristickou částí oděvu *sansculottů* (tj. *bezkalhotých*), chudých a drobného měšťanstva; přezdívkou dostali proto, že nosili dlouhé kalhoty místo dvořanských krátkých. Také v č. zemích vytlačily až ke kotníkům dlouhé kalhoty tzv. *poctivice* (kalhoty ke kolenům) a razily tak nový směr mužského odívání. Jejich šifka, materiál a ozdoby se řídily právě panující módou. Nejčastěji švy na bocích od pasu až po dolní okraj lemovala řada velkých knoflíků. P. se ve 30.–40. letech 19. stol. ujal i v českém lidovém prostředí, ovlivněném městským stylem mužské módy; někdy se jim říkalo *šaryvary*.

K jejich rozšíření mezi lid přispěly také vzory vojenských uniforem. – Jako p. se označují dlouhé širší mužské kalhoty vůbec.

Lit.: D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949], s. 44 a obr. na tabuli 18. [ap]

papuče [z tur. + maď.], textilní vlněná, soukenná nebo plstěná obuv, stříhaná a sešívána z několika dílů. P. mají přímou souvislost s vývojem punčoch a (vzhledem k relativně složitému střihu) také střeviců. Vyvinuly se zřejmě z onucí. Formální vývoj postupoval jednak k papučí, tedy k samostatné obuvi, jednak k punčoše (ponožce), obouvané do krpčů. P. byly typické pro slovanské a východní národy. V českých středověkých pramenech jsou doloženy jako *plstky* i v oděvu šlechty. V lidovém prostředí se déle zachovaly na Chodsku a v Podkrkonoší, typické byly pro vých. Moravu (Valašsko, Hornácko) a těšínské Slezsko. P. obouvali muži i ženy běžně po domě, mimo dům hl. v zimním období; pro staré lidi byly celoroční obuvi. Zvl. na Valašskokloboucku se užívaly bílé p. i k lidovému oděvu svátečnímu. V některých lokalitách se p. nosily v 50. letech 20. stol., zřejmě podpořeny módou plstěných válenek oblíbených v městské módě konce 2. světové války. – Na Valašsku se p. šily z hrubého sukna (huně) v přírodní barvě ovčí vlny i na tmavo barvené. Charakteristická byla silná vrstvená podešev prošitá dratví. P. na domácí nošení byly nízké bez zapínání, navenek vysoké asi do půli lýtek, mívaly podšívku ze zbytků textilií (plátno, tenké sukno), na Brněnsku z kožešiny nebo z koudele. Mužské a pův. i ženské p. měly jednoduchý střih: svršek ze 2–3 dílů, prošivanou podešev, zapínání na vnitřní straně na 5–6 kovových háčků (*haklíků*), lemování sukem (nejčastěji červeným, ale i jiných barev). Proti vodě byly podšívány a na okrajích obšívány kůží. Do p. se dávala sláma nebo se nosily plátěné onuce. Novější ženské p. měly vpředu uprostřed šněrování. Ojedinelé byly nízké domácí p., vyráběné na vých. Valašsku ze silné ovčí vlny technikou vázání na dřevěné formě (*komočuchy*). Na moravskoslovenských Kopanických se nízké p. z hrubého sukna nadplétaly silnou vlněnou nití s geometrickým vzorováním. Na Hané a Brněnsku nosily ženy v zimě p. pletené (háčkované) ze soukenných okrajků nebo ze zbytků tkalcovských útků. Plsti se užívalo k šití lehkých ženských *papuček*, používaných na Chodsku k práci v lese ještě na konci 19. stol. V Podkrkonoší se nosily polovysoké p. z černé plsti (*bačky*), šité ve Vysokém n. Jizerou a okolí. – Od poloviny 19. stol. se ve Valašských Kloboukách v několika obuvnických rodinách rozšířila výroba p. ve velkém. Přes stále obchodníky se tyto p. dostávaly do

celého Rakousko-Uherska. Na konci 20. stol. byly vyráběny družstvem Valaška.

Lit.: Z. Winter: *Dějiny kroje v zemích českých od počátku století XV. až po dobu bělohorské bitvy*. Praha 1893; J. Staňková: *Pletené součástky našich krojů*. Textilní výroba 2, 1950, s. 252–263; V. Sedlářová: *Některé druhy lidové obuvi*. In: *Tvořivost českého lidu v tradiční umělecké výrobě*. Praha 1953, s. 150–153; L. Baran: *Nejstarší formy lidové obuvi v karpatské oblasti Československa*. ČE 3, 1955, s. 125–161; L. Baran: *Staré formy plstěné lidové obuvi v karpatské oblasti Československa*. ČE 4, 1956, s. 179–200; E. Urbachová: *Lidový kroj na Vsetínsku*. Vsetín 1980, s. 44; V. Scheufler: *Domácká výroba v českých zemích*. – *Papučářství. Valašské Klobouky a Popbeskydí*. EAČMS II, s. 99–101. [iš + eu]

paremiologie [z řec. + lat.], nauka o příslovích (řec. *paromiá*), ale také o pořekadlech a rčeních. Tyto krátké ustálené slovesné útvary (paremie) se z rámce lidové prózy vymykají tím, že jim chybí výpravnost jiných žánrů a mívají často veršovanou podobu. Tvoří přechod ke stylistickým prostředkům jazyka a jsou využívány jako stylistické a dramatické součásti textu. Paremie se jako samostatné útvary nevyprávějí, ale jsou funkčně začleněny do jiných vyprávěčích druhů, především bajek, ale i pověstí a povídek ze života. Paremie vyjadřují zkušenosti, zobecňující pozorování nebo mravní zásady, které se shodují s postojem lidu k životu a světu. Jestliže je tato základní shoda splněna, použité výrazové prostředky jsou jí adekvátní a dané společenství si je začleněním do tradice osvojí, pak mohou i přísloví nelidového původu zcela splynout s užívaným repertoárem. – Prísloví patří k nejstarším slovesným projevům lidstva. O významu, který jim byl ve společnosti přikládán, svědčí nejen sbírka přísloví, pojatá mezi starozákonní bibličké knihy, ale např. také prameny staroegyptské, asyrské nebo staroindické. Velmi bohatým pramenem, využívaným v Evropě už od raného středověku, byla přísloví doložená u antických řeckých a latinských autorů. O stálém zájmu o přísloví (popř. pořekadla) svědčí to, že velmi brzy vznikaly jejich soupisy nebo sbírky. K neznámějším patří kniha *Adagia* (1515) humanisty Erasma Rotterdamského (asi 1465–1536), která se rozšířila po celé středověké Evropě. – V české tradici se s příslovími lze setkat už v kronice Kosmově (do r. 1125) a Dalimilově (14. stol.). První skutečnou rukopisnou sbírkou je kniha *Tripartitus moralium* od Konráda z Halberstadt, kterou je možno datovat k r. 1360. Soudí se, že jde patrně o překlad latinské rukopisné sbírky, kterou kolem r. 1300 sestavil v Padově Jeremias de Montagnone. Ve stejné

době bylo zachyceno několik přísloví v latinských dílech známého slovníkaře Klareta. Nejobsáhlejším sborníčkem ze starší doby je pergamenový zápis, který snad pořídil Smil Flaška z Pardubic na počátku 15. stol. Zájem o přísloví pokračuje v pozdějších pracích slovníkářských a gramatických. D. Adam z Veleslavína (1546–1599) uvádí ve svém latinsko-českém slovníku také rčení a přísloví, k nimž připojuje české paralely. 1582 vyšla samostatná sbírka přísloví *Dicteria seu Proverbia Bohemica* od J. Srnce z Varvažova (latinská a 690 českých přísloví). Odborný zájem o jazyk vedl člena jednoty bratrské M. Červenku (1521–1569) k sebrání přísloví, která pak z jeho pozůstalosti převzal a rozšířil pro vydání své *Gramatiky české* J. Blahoslava (1523–1571). Velkou zásluhu o sběr přísloví má J. A. Komenský. Stala se plánovitou součástí jeho (bohužel shořelého) tesaury českého jazyka, soustředěně se jim však věnoval v *Moudrosti starých Čechů* (1631), v níž otiskl do té doby nejobsáhlejší soubor českých přísloví, pořekadel a rčení (přes 2000). Upozornil na jejich myšlenkovou a výrazovou bohatost a jejich využití ve výchově. Z Komenského částečně čerpal v polovině 17. stol. J. V. Rosa, na něhož pak navázal ve své sbírce (1705) F. Horný. Dvě nejdůležitější sbírky českých přísloví byly otištěny až v 19. stol: *Českých přísloví sbírka* (1804) od J. Dobrovského je první vědecká práce svého druhu z českého území. Zásada Dobrovského, že přísloví mohou být zdrojem obohacování slovní zásoby, sehrála významnou úlohu u pozdější jungmannovské generace. Jiná situace byla při přípravě vydání *Mudrosloví národu slovanského v příslovích* (1852) od F. L. Čelakovského. Ke knize *připojena jest sbírka prstonárodních českých pořekadel*. Prísloví chápal Čelakovský jako výraz tvůrčích sil národa. Kniha má mimořádnou cenu v tom, že poprvé v č. zemích vnáší do p. systémově třídící hledisko. Na počátku 20. stol. vydává V. Flajšhans dvoudílnou sbírku *Česká přísloví*, která shrnuje přísloví staročeská. V dalších letech vzniklo několik menších překladových slovníků přísloví. 1947 vydává J. Zaorálek první velkou knihu českých rčení. Po 2. světové válce se po několik desetiletí zabýval příslovími J. Spilka. Sbírkou nebyla bohužel publikována. – Teoretickým výzkumem přísloví se ve 20. stol. zabývali estetik J. Mukařovský, logik O. Zich a lexikologové J. Filipec a zejm. F. Čermák. Sémantickou analýzu, výsledky empirického výzkumu a přehled vývoje české p. podává nejnověji německý badatel F. Schindler. – V evropské a světové folkloristice se p. počíná hojněji rozvíjet ve 30. a zvl. od 60. let 20. stol. Jednou z posledních významných prací je

třísvazkový slovník *Das große Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten* (1991–92) od L. Röhricha.

Lit.: A. Taylor: *The Proverb*. Cambridge 1931; *Proverbium*. Bulletin d'information sur les recherches parémiologique. Helsinki od 1965; M. Kuusi: *Towards an International Type-System of Proverbs*. Helsinki 1972; F. Schindler: *Das Sprichwort im heutigen Tschechischen*. München 1993. [mš]

parodie [z řec.], úmyslné zlehčení díla, zvl. literárního, převrácení jeho hodnot a významu; v širším smyslu směšné napodobení vůbec. Na rozdíl od travestie kontrastuje při p. zesměšněný obsah s ponechanou původní formou. Ve folkloru jsou s oblibou parodovány pohádky, strašidelné historky a líčení hrdinských příběhů, čehož se dosahuje posunutím děje, výměnou rolí jednajících osob, posunem stylové roviny jazyka. P. využívá anekdota a vtíp, zejm. politický. S pokleslým významem pohádek se s oblibou parodují známé látky, třeba jako součást karnevalové zábavy (*Červená karkulka* ve stylu nacistické propagandy, po r. 1933), parodují se celá vědecká pojednání (Traxlerova mystifikace *Jeníček a Mařenka*, 1963). Známé typy pohádek využívá k parodii politiky vtíp (*O smutné princezně, O rybáři a rybce*) i erotická anekdota (*Tři splněná přání*: vykastrováný kocour proměněn v krásného prince). S přibývajícím vzděláním vzrůstá počet parodií i v samotném lidovém prostředí, zejm. historky o zdánlivých strašidlech (bláha postava: prádlo na šňůře; narůstající strašidlo: dvě dovádějící kočky). Parodie folklorních námětů zpracovaných českým klasikem, jehož dílo se stalo součástí školních čítanek, využívají divadelní scény (*Kytice* v divadle *Semafor*; *Dlouhý, Široký a Krátkozraký* v *Divadle Járy Cimrmana*). Z české literární tvorby sem náleží i *Popelák* J. Lady (1887–1957). V oboru jazykové komiky kolovalo několik verzí slavnostního proslovu zahraničního absolventa univerzity při udělení akademického titulu: *Děkujeme stádnímu zřícení, které je šízené dizidentem Mustafou Rusákem*.

Lit.: H. Traxler: *Die Wahrheit über Hänsel und Gretel*. München 1963; D. Klímová: *Katalog horňáckých lidových vyprávění*. In: Horňácko. Brno 1966, č. 583–600, s. 549–584; L. Röhrich: *Gebärde – Metapher – Parodie*. Düsseldorf 1967; L. Röhrich: *Wage es, den Frosch zu küssen*. Köln 1987. [dk]

párové tance, skupinové označení pro většinu tzv. tanců točivých, kolových a řadu tanců figurálních. K neznámějším p. t. patří minet, do kolečka, kalamajka, rejdovák, polka, sedlácká, danaj a množství dalších.

Páry jsou hl. smíšené, výskyt stejnorodých párů (většinou ženských) je méně obvyklý, často náhodný a vychází spíše z dané taneční situace a stávajících podmínek (hovoří se spíše o tancích dvojicových). Ryze mužské či ženské páry jsou více typické pro tanec ve dvojici, kam lze v českém lidovém prostředí zařadit např. varianty některých mužských tanců (trnavský verbuňk z Podluží, založený na souhře dvou tanečnicků, jedna z forem lašského skoku) nebo taneční projevy v tanečních hrách (dívčí tanec slámečková) či v obřadních tancích (tanec žabská). P. t. tvoří základ taneční kultury lidu č. zemích, představují jeden z hlavních rysů národní tanečnosti.

Lit.: ČSV-LK, s. 382–383. [mp]

pás viz opasek

paseka 1. mýtina, místo v lese, na kterém byly vykáceny stromy. Proces zvětšování zemědělsky využitě půdy na úkor původního lesního porostu probíhal nejen v karpatské oblasti, ale i v Čechách patrně bez přerušování od doby zakládání rolnických vsí ve 13. a 14. stol., archivně je zakládání pasek doloženo až z 15. a především ze 16. stol.; 2. samota, zejmn. na Valašsku. Majitel p. je pasekář. V. t. pasekářská usedlost.

Lit.: O. Placht: *Lidnatost a společenská skladba českého státu v 16.–18. stol.* Praha 1957, s. 141; M. Šmerda: *K otázce valašské pastýřské kolonizace na Těšínsku v 17. století.* Slsb 55, 1957, s. 503–513; J. Macůrek: *Valaši v západních Karpatech v 15.–18. stol.* Ostrava 1959; J. Peřtáň: *Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války.* Praha 1964, s. 138–139; B. Peroutka: *K pasekářské kolonizaci na Valašsku.* Slsb 65, 1967, s. 248–253. [jv]

pasekářská usedlost, pasekářská chalupa, paseka – hospodářská jednotka postavená na místě s posekaným porostem po druhém žďáření lesa. V lidové tradici se vznik p. u. odvozuje od pasek vzniklých za účelem včelaření. Pasekářské usedlosti se zakládaly zpravidla na dominikální lesní půdě, přidělené do nájmu za účelem přeměny přírodního lesa na prostor pro vznik obydlí a pro zemědělské hospodaření. Byly produktem nejmladší fáze vnitřní kolonizace (od 16. stol.) v horách, s nejméně příznivými podmínkami pro zemědělství, a proto jejich hospodáři používali extenzivních forem a doplňkových zdrojů obživy. Příslušely ke stávajícím obcím a vytvářely (obvykle v pásnu lesa při okraji polí a luk) rozptýlené osídlení nebo relativně soustředěné osady či shluky usedlostí. V některých oblastech (vých. Morava a vých. Slezsko) přerostlo jejich zakládání v pasekářskou kolonizaci řízenou

vrchností (zvl. v 18. stol.), při níž vznikaly nové pasekářské obce (např. 1713 Velké Karlovice na Valašsku). Vytvořily se tak rozsáhlé areály s rozptýleným osídlením téměř ve všech horských oblastech. – Stavby pasekářských usedlostí konstrukčně vycházely z místních stavebních tradic a formou obydlí a hospodářského vybavení odpovídaly středním rolnickým usedlostem. Odlišovaly se především hromadným typem otevřeného dvora, jehož stavby byly situovány více podle terénu (terasy na svahu) než podle výtých pravouhelníkových tvarů. Hrazené byly jen výhony pro dobytek ze dvora na pastviny a pole v blízkosti pastvin. V rozsáhlejších lesních areálech pasekáři hradili celé polany proti vysoké zvěři. U pasekářských usedlostí bylo podstatně více stromů než v soustředěné obci, a to i lip, jasanů, javorů a jív, záměrně pěstovaných na krmivo pro ovce (letnina, nář. *letina*), na listovou podestýlku pro dobytek a jako materiál (dřevo) na údržbu hospodářství a domácnosti. Stavby se dále lišily častějším použitím dostupnějších přírodních stavebních materiálů (zvl. dřeva) a skladbou hospodářských objektů s větším zastoupením chlévů, ovčínů ve dvoře a sezonních staveb na pastvinách. Zvl. v Karpatech vznikaly některé pasekářské usedlosti trvalým osídlením sezonních staveb, hl. chlévů pro hovězí dobytek, které stavěli nájemci horských pastvin (javořin) v řídké porostlém lese. Tam vznikala provizorní obydlí s malou jizbou, síní a chlévem pod společnou střechou, pod jejímž okapem stavbu obklopovaly kůlny. Ve vyšších horských polohách, vzdálenějších od jádra obce, byla trvalost obývání p. u. relativní.

Rodiny s malými dětmi nebo jen samotní školáci přežívali zimu u příbuzných v údolí. Stávalo se, že p. u. zůstala opuštěna několik let a po tu dobu se využívala jen sezonně, což záleželo na potřebách a stavu hospodářství a rodiny. Kultivace pasekářské lesní půdy trvala obvykle po dobu jedné generace, kdy v p. u. vznikly definitivní stavby. Vzhledem k tomu, že jde o kolonizaci mladou, uplatňovaly se tu některé modernější prvky, než byly běžné v domech východiskové obce (např. zděné komíny). – Pasekářskou kolonizací řešila mnohá panství především sociální otázku (Karpaty, severových. Čechy aj.), i když hlavním motivem bylo hospodářské využití dosud ekonomicky neproduktivních hor. Na některých místech zakládala panství pasekářské obce, aby v horách umožnila existenci dělníkům pracujícím v jejich sklářských, hornických a dalších podnicích (např. Jizerské hory, Krušné hory, Jeseníky) nebo jen těžícím a dopravujícím dřevo (např. Rusava, Bílá). Nezemědělské formy obživy (a to i narůstající podíl domácí výroby) ovlivnily skladbu a formu staveb p. u. Přibývalo chalupnických usedlostí a dělnických obydlí, ubývalo zemědělských hospodářských objektů až k redukci dvora se všemi objekty pod společnou střechou a s větším obytným prostorem (světnice, světnička, kuchyně, síň, komora, chlév, kůlna). Rozšířením domácí a manufakturní výroby plátna v Podkrkonoší a severových. Čechách se na tamějších pasekách stavěly domy s prostornějšími a světlejšími světnicemi (se třemi a více okny ve stěnách), v nichž se pracovalo na dvou až třech stavech. – Ve 20. stol. se v mnohých pasekářských usedlos-

tech přestalo hospodařit a změnil se na re-kreační chalupy nebo zařízení pro turistický ruch (hospody, horské chaty, v Krkonoších boudy již v 19. stol.). Dochovaná lidová architektura pasekářských usedlostí je předmětem památkové péče.

Lit.: V. Frolec: *Lidová architektura na Moravě a ve Slezsku*. Brno 1974, s. 145–146; J. Langer: *Stavební forma sezónních a stálých sídel z hlediska historického a sociálního*. SN 28, 1980, s. 51–63; J. Langer: *Proletarizace horských agrárních oblastí na východní Moravě a její důsledky ve způsobu života*. ČL 71, 1984, s. 200–208; J. V. Scheybal – J. Scheybalová: *Umění lidových tesařů, kameníků a sochařů v severních Čechách*. Ústí n. Labem 1985, s. 65–72; L. Štěpán – J. Vařeka: *Klíč od domova. Lidové stavby východních Čech*. Hradec Králové 1991, s. 275–276; J. Langer: *Co mohou prozradit lidové stavby*. Rožnov p. Radhoštěm 1997. [jlg]

pasivní repertoár, skrytý (latentní) repertoár – část zejm. zpěvního repertoáru, která se nere realizuje navenek. Žije v paměti, v povědomí jedince nebo skupiny. Bývají to projevy, které přestaly plnit svou roli v životě nositelů a byly nahrazeny jinými. Řadí se k nim např. písně spojené s obřady, které už zanikly. K p. r. se počítají i skladby, jež se aktivně nikdy nezpívaly. Zpěvák je zaslechl, osvojil si je, ale nepřistoupil k jejich interpretaci. Součástí p. r. jsou také písně, které znají pouze příslušníci nejstarší generace. Sami je už nezpívají, mladší je neznají, a tak tyto písně skryté dožívají. Zaznamenat p. r. není snadné, neboť ho nelze zapisovat v přirozených zpěvních podmínkách. Pro tuto část repertoáru se nevytváří zpěvní příležitost. Představu o skladbě a rozsahu této části individuálního a kolektivního repertoáru lze získat pouze na základě dotazů sběratele.

Lit.: M. Leščák – O. Sirovátko: *Folklór a folkloristika*. Bratislava 1982. [mt]

pasportizace, dokumentace obsahující souhrn dat a údajů, které sběratelé pořizují k záznamům hudebního, tanečního nebo slovesného folkloru. Mezi základní pasportizační údaje patří místo zápisu, datum sběru, jméno a věk informátora (tanečníka), jméno zapisovatele, popis příležitosti, k níž se záznam vztahuje. Dnes se tyto údaje obvykle normalizovaně uvádějí u každého folklorního zápisu. – Organizátoři guberniální sbírky (1819) se spokojili pouze s krajovým členěním. Postupně však docházelo ke stále pečlivějším záznamům, obsahujícím také jména interpretů (např. u K. Rozuma, L. Kuby, B. Čapkové a K. Kořízka). Nutnost zachytit co nejvíce údajů o osobnostech zpěváků, hudebníků, tanečníků či vypravěčů byla zdůrazňována zejm. v období přelomu 19. a 20. stol. v souvislosti s *Národopisnou výstavou československou* a sběratelskou akcí *Lidová píseň v Rakousku*. Zde byla vypracována podrobná pravidla sběru jak pro Čechy (O. Hostinský), tak pro Moravu (L. Janáček). P. v novodobé sběratelské praxi je zpravidla velmi podrobná. Zachycuje životopisné medailony informátorů, ukazuje na okolnosti interpretačního nebo vypravěčského aktu. Význam prostředků a interpretů folklorního díla zdůrazňuje především ekologická (kontextová) metoda, jejíž důsledná aplikace vede mj. k důkladné p. Zapisovatele zajímá všeobecné i hudební vzdělání interpreta, znalost hry na hudební nástroje, hra v kapele nebo činnost ve folklorním souboru, zaměstnání, údaje o rodičích, způsobu života, místech dlouhodobého i krátkodobého pobytu, vojenské službě, zálibách, vlastnictví rukopisných zpěv-

níků nebo rodinných kronik. – Významnou okolností je muzikantská, zpěvácká, taneční či vypravěčská tradice v rodině. Badatel se snaží charakterizovat repertoár jako celek, všímá si působení médií, údajů od koho, kdy a kde se zpěvák, hudebník, vypravěč či tanečník zaznamenávanému projevu naučil, při jaké příležitosti byl pův. uplatňován a při které se uplatňuje v době zápisu. Patří sem i údaje o lokalitě, místních zábavách, udržování starých a vzniku nových obyčejů, údaje o religiozitě a vyznání, demografická data, znalost přírodních a sociálních podmínek, údaje o blízkosti městských center, charakteru zemědělské výroby, průmyslu apod. K pečlivé p. patří filmové záznamy, videodokumentace, zvukové záznamy, fotografie lokalit a objektů spojených se společenským životem, portréty interpretů, muzik, snímky krajinného rázu a interpretačních situací. Lit.: L. Janáček: *Sbíráme českou národní píseň na Moravě a ve Slezsku*. Leták. Brno 1906; B. Beneš: *Úvod do folkloristiky*. Brno 1980; L. Tyllner: *Úvod do studia lidové písně*. České Budějovice 1989, s. 59–77. [vt + lt]

past, zařízení sloužící k lapání, chytání a lovu zvířete, ryb a hmyzu, včetně škůdců zemědělských a lesních kultur a uložených produktů. Pasti na lovnou a škodnou zvěř se většinou třídí na uvěznující, chápavé, oka a tlučky. – Do *uvěznující* p. zvěř spadne, vstoupí nebo je vehnána; bývá lákána potravou či voláním, zůstává uzavřena v prostoru a obvykle neporaněna. Vlčí *jámy* jsou v Čechách doloženy ještě v 18. stol., chytání ostatní zvěře do jam zaniklo v 16. stol. (je doloženo jen zákazy zřizování těchto jam). Vlčí *zabrádky* (v Čechách ze 16.–18. stol.) nebyly tak nebezpečné pro lidi. Vlk přivábený na živou návnadu sám uzavřel vstupní dvířka a zůstal v kruhovém prostoru ohraničeném dvojítm tyčkovým plotem. *Truhlíky* neboli *sklopce* bývají stabilní nebo přenosné, s padacími dvířky a nášlapným mechanismem, který spustí dvířka. Chytají se do nich drobné šelmy (kuny, jezevci, tchoři, toulavé kočky a psi), ale také králíci a ježci. Truhlíky se instalují na vhodné pěšiny a dávají se do nich masité nebo živé návnady. K chytání lasic a hranostajů se nověji používá truhlíček s živou návnadou a tzv. houpačkou. Pro chytání drobného ptactva sloužila z proutků sestrojená truhlíčka s nášlapným bidélkem (J. A. Komenský, *Orbis pictus*) a dosud se používá např. při kroužkování. *Lapáky* na lapání toulavých psů se staví jako jednostranné sklopce s padacími dvířky a návnadou na spouštěcím zařízení. Lapáky na vrány a straky mívají tvar klecí a jako návnada se používají atrapy vajec, v zimě vnitřnosti králíků, drůbeže apod. Ptáčníci měli chytací

Pascha [z hebr. + lat.], latinský církevní název velikonočních svátků. Vznikl z hebrejského názvu židovských Velikonoc *Pesach*, tj. přechod (podle knihy *Exodus* Hospodin přeje, tj. mine, neztrestá, ty příblytky Židů před jejich odchodem z Egypta, které budou po přikázání hodu beránka označeny beránkovou krví). Smysl P. se přenesl na pojetí beránka jako čisté velikonoční oběti: *Náš Beránek velikonoční Kristus byl obětován* (1 K, 5, 7–8); odtud se *pascha* obecně chápe jako velikonoční svěcenina. Označení se proto přenášelo zejm. na obřadní pečivo svěcené o Velikonocích. V č. zemích je u přesídlenců z pravoslavného (nebo řeckokatolického) prostředí p. (*paska*) známa jako rozměrný obřadní koláč, který věřící přinášejí v košících společně s vejci a masem k žehnání na Boží hod velikonoční. [vf]

klece s nášlapným bidélkem a s klíčkou pro volavého ptáka. Klece se stavěly na vyvýšená místa nebo na sklápěcí bidla. Dravci, nejčastěji jestřáb nebo krahujec, se od 19. stol. chytali do jestřábích *košů* s živou návnadou (holub), zpěvné ptactvo do *sklopky* s jemnou sítkou a nášlapným bidélkem s návnadou (moučný červ), koroptve do *rukávníků* pomocí nadhánění. Stěný můstek *zv. bludník* umožňoval cestu jen dovnitř. K chytání divokých kachen sloužily *kačeníky*: z obdélníkových rybníků vycházely v rozích obloukovitě zahnuté kanály s velkými sítěmi na žebrech; chované volavé kachny, naučené na krmení, po zapísknutí vodily celá kachní hejna, která v konci kanálů chytali lovci. Také některé *sítě*, do nichž se zvěř naháněla, se používaly jako pasti. Byly to horizontální *převlačce* (příkrajníky), *humence*, *sklonce*, *podražce*, ale i vertikální *tenata* různého druhu. Hluboká pytlovitá síť se šňůrou k zadrnutí se užívala na vydry. Jezevci se chytali do sítěných *měchů* (1–2 m dlouhých) na železném kruhu (o průměru 12–14 cm) a králíci do podobných králičích měchů (70 cm dlouhých). Ondatry byly lapány do *vrší* z drátěného pletiva, v nichž se utopily. – P. *chápatavá* pevně uchopí živočicha za část těla; často jej poraní i usmrtí. *Stupky*, všeobecně rozšířené po celém světě, jsou v Čechách zmíněny ve 14. stol. (Klaret). Do dřevěných nálevkovitých stupek s hroty, přivázaných ke špalku, se zvěř chytla za nohu nebo na návnadu za krk a uštvaná se usmrcovala šípem nebo oštěpem. Do proutěných nebo sítí potažených *vlčků* se v zimě chytaly koroptve: do p. prošly lehkými dvířky a vybíraly se uzavíratelným otvorem v horní části vlčku. Zvěř se často chytala do *želez* s nášlapnou destičkou nebo spouští s návnadou; železa byla opatřena dvěma čelistmi (chvaty) a ocelovým pérem. Železa doložená od 17. stol. měla různou velikost i konstrukční úpravu a používala se na šelmy, hlodavce i ptáky, pérové ptačí pasti jsou menší. *Skřípec*, doložený v č. zemích od 16. stol., se používal k chytání ptáků za prsty. K chytání lišek a vlků pomocí introdukovaného *kapkanu* (jakési udice s návnadou) je málo dokladů. – Pradávným způsobem lovu bylo chytání do *ok* (*osidel*, *smyček*). Pro drobné ptactvo se užívalo ok z koňských žíní, pro větší zvěř z provázků rostlinných vláken, od 19. stol. se běžně chytalo do ok drátěných. Podle šetření na Křivoklátsku se v l. 1814–1913 předpokládá úlovek pytláků trojnásobně větší ve srovnání s odlovem v téže době. Oka se přivazovala pevně nebo k pružnému kmínku či větvi. *Sklony*, pružné pruty s očky, jsou pro chytání ptáků doloženy od středověku

a podobně *pruhlo*, oko na ohnutém stromku, v němž se zvěř uskrtila; k chytání tetřevů, jeřábků a lesních sluk se používaly klikaté *plůtky* (*pletky*) s oky či (až do 1. poloviny 20. stol.) *špruhle* s žíněnými oky k chytání kvícal na jeřabiny. – Různě velké *tlučky*, tj. pasti využívající hmotnosti špalků, polen, klád či kmenů, se používaly k zabíjení šelem. Zemní tlučky sloužily k chytání kun, lišek, psů a vlků, tlučky na stromech zvl. k chytání lesních kun. Ze 16. stol. je na Šumavě doloženo též chytání tetřevů do tetřevích tluček. – Pasti se používaly při rybolovu, k chytání drobných hlodavců, zvl. myší (tlučky, pérové, chápatavé, drátěné pasti typu vrší), potkanů a krys (železa), hryzců a krtků i škodlivého hmyzu (lapáky na kůrovce, světelné a vnadidlové lapače, zemní lapače, lapací pásy, lapače vos). Při chovu včel se v 16.–19. stol. na území č. zemí používaly *trubcochyty* a *rojochyty*, konstrukčně podobné vrším. Lov zvěře do p. byl postupně omezován a usměrňován. Většina pastí je již zakázána a způsob chytání zvěře do p. je upraven zákonnými normami. V. t. čížba, lov, pytláctví, včelařství.

Lit.: A. Mikula: *Lov zvěře odstřelem a odchytem*. Praha 1954; J. Čabart: *Vývoj české myslivosti*. Praha 1958; J. Andreska – E. Andresková: *Tisíc let myslivosti*. Vimperk 1993. [zt]

pastorální hudba, označení pro lidové i umělé, vokální nebo instrumentální skladby na idylická pastýřská témata. H. Jung hovoří o *reálné pastýřské hudbě* a její stylizaci v uměleckých dílech. Postava pastýře, v Čechách slouhy, patřila k rázovitým figurám venkovského prostředí. K povinností tohoto obecního zaměstnance náleželo zatroubit signál při ranním shromáždování stáda a při návratu domů. Instrumentem pastýře byl menší nebo větší kravský či volský roh, na nějž bylo možno vyloudit nejvyš

tří tóny. Více možností poskytovala pastýřská trouba, větší nástroj vyráběný ze dřeva a obtočený višňovou kůrou. V novější době troubili pastýři na přirozené žestové nástroje, na polnice a na hasičské trubky. Domlouvali se svými signály na dálku, vytrubovali však také proti mračnům. Pastýřské znelky byly různé, jejich pramenem bývaly vojenské signály. Každý pastýř přinášel vlastní obměny, některé signály svědčí o značné hráčské dovednosti. Pastýři vytrubovali rozložené kvartové a kvintové sledy, časté byly útvary kvartsextakordu. V Janovicích u Klatov vytruboval slouha ještě na počátku 19. stol. na náměstí, aby sousedé vyhnali brav a skot na pastvu na březích Úhlavy. Protože se však troubení podobalo hasičským signálům, musel pastýř zaměnit instrument za karabáč, jehož práskáním oznamoval pastvu. Ve Vlaštických u Opavy uměl dědičný pastýř J. Slívka zatroubit všechny vojenské signály. Když se několikrát stalo, že uvedl vojáky ve zmatek, důstojník ho pokáral. Pastýř prasad v Kroměříži K. Kusý v 19. stol. dovedl virtuózně hrát na starou pastýřskou troubu, skládal signály pro své stádo, ale také písně, tištěné v krejcarových vydáních. Když slavil osmdesátiletý rychtář V. Raitolar v Nebušicích u Prahy (1793) padesát let svého úřadu, na silnici do Holoméřic všichni pastýři u cesty troubili na pastýřské rohy koncert podle svého způsobu. – Sběratelé se začali v č. zemích zajímat o pastýřské troubení na sklonku 19. stol. Zíbrtův *Český lid* přinesl v 1. polovině 20. stol. řadu příspěvků o troubení a o pastýřských instrumentech. Pastýřské motivy jsou časté v českých vánočních písních, jesličkových koledách a kantorských pastorelách. Některé nápěvy prozrazují vliv akordických signálů pastýřské trouby (*Nesem vám noviny*). Jednotlivé koledy mají zvláštní historii. Východomoravská *Páslí ovce valaši* se zpívá na nápěv slovenského odzemku, její původní verze se dotkla valašského povstání v 17. stol. Realismus koled nachází výraz v používání lidových jmen pastýřů, v Čechách Vávra, Matouš, na Moravě Jura, Ondra. Ikonograficky zachytil vánoční vytrubování pastýřů na svých barevných obrázcích J. Lada (1887–1957). – Pastýřská tematika pronikla z lidových písní a koled do vánočních pastorel, které komponovali zejm. venkovští kantoři v Čechách a na Moravě v 18. a 19. stol. Vokálně instrumentální pastorely, kterých je většina, jsou malé kantáty s několika lyrickými a tanečními výjevy. Odehrává se tu scéna andělského zvěstování pastýřům, cesta do Betléma, zpěv a vyhrávání u jeslíček. Nápadným prvkem těchto drobných kompozic v lidovém tónu je použití pastýřské trouby (*tuba pastoralis*,

tromba pastoritia), a to buď ve skutečném lidovém nástroji, anebo častěji stylizovaně, rozloženými akordy ve smyčcových nástrojích. Na území Čech, Moravy a Slezska se dochovalo asi na 1 500 pastorel s vánoční tematikou, většinou na české texty. K nejpłodnější a nejúspěšnější autorům pastorel náleželi J. I. Linek (1725–1791) a J. J. Ryba (1765–1815). Dosud jen málo známé jsou moravské pastorely, z nichž jen malý počet vykazuje textové a hudební regionální, valašské prvky. Zvláštní skupinu představují na české půdě instrumentální pastorely, jež tu suplují velkou instrumentální vánoční hudbu italského pozdního baroka. K charakteristickým znakům nástrojových pastorel náleží programové zachycení betlémské legendy s postavou ponocného, lyrickým výjevem u jesliček a tancem pastýřů. Pronikání nástrojů lidové hudby na kostelní kůr naznačuje pastorela z Rajhradu pro duhy a orchestr (18. stol.). K vánoční pastorální hudbě náležejí četná varhanní pastorální preludia a fugy i vzácně dochované skladby pro cembalo (pravděpodobně kantorská vánoční domácí hudba). Ohlasy domácí pastorální hudby vánoční se objevují i ve skladbách hudebních emigrantů z č. zemí. J. V. Stamice (1717–1757) uvádí v *Pastorele D dur* nápěv *Hajej, můj andílku*, nejznámější citát kantorské pastýřské hudby na české půdě. V pastorální sinfonii F. A. Rösslera (1746–1792) zazní v první větě stará ponocenská píseň, právě tak v *klavírním koncertu g moll* J. L. Dusíka (1760–1812), jejíž nápěv se vyskytuje rovněž v domácích kantorských pastorelách. Nejvyšším útvarům české vánoční hudby je pastorální mše, jež se rozvíjí od 1. poloviny 18. stol. do poloviny 19. stol. Liturgický latinský text katolické mše tu ustupuje textu s prvky českých a moravských nářečí. Asi v 70. letech 19. stol. složil kantor v Břlovicích u Uherského Hradiště J. Schreier (nar. 1818) vánoční mši *Missa pastoralis boemica* s výraznými valašskými prvky v textu i v hudbě. V nejrázovitější části, *Credo*, zazní jako mezihra valašský tanec starodávný. Vrcholným, dodnes živým dílem je vánoční pastýřská mše *Hej, mistře* (1796) J. J. Ryby, jedna z nejoriginálnějších skladeb českého autora 18. století.

Lit.: A. Lego: *Pastýřské melodie ze Sedlčanska*. Praha 1900; J. Němeček: *Jakub Jan Ryba*. Praha 1963; R. Jeřábek: *Moravské malované betlémy jako etnoorganologický pramen*. NA 3, 1966, č. 3/4, s. 1–11, přílohy; G. A. Chew: *The Christmas Pastorella in Austria, Bohemia and Moravia*. Manchester 1968; H. Jung: *Die Pastorale. Studien zur Geschichte eines musikalischen Topos*. Bern – München 1980; J. Trojan: *Moravské vánoční pastorely*. In: Gracian Čer-

nušák. Hudebněvědná konference. Brno 1983, s. 83–92; J. Berkovec: *České pastorely*. Praha 1987; M. Germer: *The Austro-Bohemian Pastorella and Pastoral Mass to 1780*. Ann Arbor 1989; J. Trojan: *Realistické prvky v českých pastorelách*. HV 1991; J. Trojan: *Vánoční zpěvy, koledy a pastorely. K hudební poezii starých českých vánočních*. OM 29, 1994. [jtr]

pastouška a) obydlí obecního pastýře, popř. jeho pomocníků (pacholka a sviňáka) nebo obecního sluhu; později obecní chudobinec. Pastoušky se vyskytovaly od konce středověku (v Čechách jsou doloženy již ve 14. stol.). Stavěly se buď na obecním *place* uprostřed návsi nebo na konci vesnice, anebo na trase průhonu k pastvině (většina vsí z pozdně středověké kolonizace založených ve vyšších polohách měla plochy určené k trvalé pastvě). Ve Svídnici na Chrudimsku stála roubená p. uprostřed obecní pastviny přiléhající ke vsi v kotlině obehnané řekou a stráněmi. Nejčastěji se jednalo o roubenou nebo zděnou přízemní dvoudílnou chalupu, krytou doškem, rákosem nebo šindelem. Větší část patřila chlévu, kde byl umístěn dobytek léčený pastýřem, popř. jeho dobytek. Někde choval pastýř obecního býka, kance a kozla, nebo jen některé z těchto zvířat. Chlévem se procházelo do jediné obytné místnosti. V Temesivech na Havlíčkobrodsku měla p. jeden prostor, pův. používaný k bydlení i jako chlév. Jinde jsou naopak doloženy pastoušky o velikosti středních chalup a měly chlévy dva. V Božanově na Broumovsku prodala vrchnost starou faru r. 1675 obci za 30 kop grošů, aby ji používala jako p.

Mezi nejmladší pastoušky patřila třebešská na Královéhradecku, postavená 1851, se světnicou pro pastýře, s chlévem a školní třídou. Pastoušky jako příbytek obecního pastýře zanikly s rušením společné pastvy během 2. poloviny 19. stol. a sloužily pak k ubytování obecních chudých, podobně jako obecní sušárny lnu (pazderny). Termín p. se vžil také pro jiné stavby k ubytování obecních chudých; b) hanlivý výraz pro neupravené stavení.

Lit.: J. Brož: *Poloha sídel a jejich útvar*. In: Plzeňsko I. Praha 1934, s. 81–82; L. Štěpánek: *Pastouška a vývoj její funkce ve vesnici*. ČL 66, 1979, s. 166–169; L. Štěpán – J. Vařeka: *Klíč od domova. Lidové stavby východních Čech*. Hradec Králové 1991, s. 266. [lš]

pastva 1. pasení, tj. přirozený způsob krmení hospodářských zvířat v době vegetace, při němž zvířata spásají převážně bylinné porosty na pastvinách, lukách, orné půdě nebo v lesích. Při chovu hospodářských zvířat člověk organizoval p. podle místních přírodních a hospodářských podmínek, druhů zvířat, účelu p., zvyklostí a možností v konkrétní soustavě hospodaření. V geografických a společenských podmínkách č. zemí se organizace p. v době převládající přílohové soustavy hospodaření podstatně lišila od p. v později převažující soustavě trojhonné a posléze v intenzivní soustavě střídavého hospodaření s pravidelnými osevními postupy. – V extenzivní přílohové soustavě hospodaření byl malý podíl oseté plochy na orné půdě a relativně velká plocha přílohu (úhoru). Primitivní plemena ovčů, skotu, koz, prasat a koní využívala

kromě p. na přílohu i p. na přirozených travních porostech a v lese. Do sklizně bylo nutno chránit osetá pole. – V intenzivnější úhorové trojhonné soustavě hospodaření, vyznačující se časovou a prostorovou vázaností (*obůr*), bylo nezbytné pro ochranu polních porostů organizovat společnou p. na rustikální straně úhoru (pravidelně ročně se měnící 1/3 orné půdy). Kromě p. na úhoru se dobytek v této době pásal na neorné, ale pro p. využitelné půdě (pastviny, stráně, *draha*, tj. pozemek ležící ladem nebo jen široká cesta, lada, strniště, louky kosené po otavách apod.). Organizace p. na dominikální půdě byla převážně nezávislá na organizaci p. na půdě rustikální. – Pole u cest a průhonů, kde pasák denně honil dobytek, se často jednoduše ohrazovala, aby nedocházelo ke škodám pošlapáváním a spásáním. Se zánikem trojhonné soustavy, rozšířením pěstování pícnin na orné půdě a celoročním stájovým krmením v době od konce 18. do 2. poloviny 19. stol. mizel i tento způsob p. Společná p. dobytka chovatelů v obci se poté uchovávala při p. na obecních pastvinách a později v pastvinářských družstvech. – V intenzivní soustavě střídavého hospodaření byla převážná část objemové píce získávána z orné půdy a luk. Plocha pastvin byla snížena jejich zorněním. Jako pastviny zůstávaly jen těžko obdělávatelné pozemky. Při celoročním stájovém krmení, zvl. v níže položených úrodných oblastech, p. dobytka zanikla úplně nebo byla nahrazována alespoň výběhy, popř. doplňkovou p. a pastevním odchovem mladého či plemenného dobytka. – Pravidelná p. v 1. polovině 20. stol. se nejdéle uchovávala ve vyšších horských polohách, v jihozáp. a j. Čechách a na Valašsku při salašnickém hospodaření. Po 2. světové válce byla p. v č. zemích ovlivněna změnou ekonomickou situací (přechod na extenzivní způsoby chovu v některých oblastech, změny technologií aj.). – Hospodářská zvířata pásli v různých zemědělských soustavách a v různých přírodních a hospodářských podmínkách velmi rozdílně kvalifikovaní pasáci, pastýři, skotáci, sviňáčci, pacholci, děvečky, pohůnci, čeledíni, obecní pasáci či sluhové, na velkostatkách ovčáci, v selských a rolnických hospodářstvích staří hospodáři, hospodyně, výměnkáři, odrostlejší děti apod. V době rozšířeného chovu ovcí (v č. zemích 16.–2. polovina 19. stol.) bylo ovčácké řemeslo velmi vážené (speciální chovatelské znalosti, léčení dobytka, funkce pohodných atd.), jindy však také v opovržení. Povinnosti, platy a užítky ovčáků byly různé podle doby a místních zvyklostí. Obecní pasáci, kteří pásli dobytek poddaných sedláků, chalupníků ad. byli obvykle vybírání dohodou v obci.

Kromě p. patřily k jejich povinnostem často i další služby (léčení a porážení dobytka, zvěrokleštění, ošetřování a připouštění býků). Obec jim poskytovala část obecního pole a louky, bydlení v obecní pastoušce a plat v naturáliích i penězích. Odměna se obvykle každoročně ujednávala, i když bývala beze změny (osyp, sýpka). – V č. zemích obecní p. zanikala v 80. letech 19. stol. a doznívala ještě v 1. polovině 20. stol. – Obecní p. měla určitý řád, vyplývající z místních podmínek a potřeb. Na p. se hovězí dobytek vyháněl dopoledne i odpoledne, na podzim obvykle jen jednou. Pastýř měl pravidelně psa, který mu pomáhal ohlídat stádo, dále hůl, brašnu, pastýřskou troubu, někdy bič nebo karabáč. – S p. a najímáním pastýřů byly spojeny různé zvyky a zábavy (počátek a konec p., svačina, koleda, hry, ohně, zpěv, zhotovování píšťal, hraček aj.). S úbytkem pastvin, zvl. obecních, zanikala od 2. poloviny 19. stol. i společná p. a šířila se p. individuální: *volná* v zahradách, travnatých výběžích a na vlastních pastvištích, *řízená* na cestách, mezích, strništích, loučkách s uvázanými zvířaty ke kolíku, na provaze apod., později honová, oplůtková, dávková a pásová. Způsob p. se lišil a postupně přizpůsoboval potřebám jednotlivých druhů a využívání pastevních porostů (skot, ovce, kozy, koně, prasata). – P. drůbeže byla základním způsobem krmení v extenzivních selských chovech a podmínkou hospodárnosti chovů

(kur domácí, husy, kachny); 2. pastevní porost jako potrava zvířat v přírodě. P. *včel* je omezena doletem včel k hromadně se vyskytujícím a bohatě kvetoucím nektarodárným (medonosným) rostlinám a k porostům poskytujícím medovici. Bohatost, úživnost a pravidelnost p. ovlivňovala rozšíření a způsob chovu včel (přísun včelstev a kočování za p.). – P. *lesní*, zpočátku obvyklá, později trpěná, často zakazovaná, byla jakožto lesu škodlivá v souvislosti s doceňováním funkcí lesa posléze zákonem zakázána (rozdíly v obhospodařování lesů v č. zemích a na Slovensku např. upravil zákon č. 166/1960 Sb.); 3. řidičeji i ve významu *pastvina*. V. t. agrární obyčej.

Lit.: F. Bartoš: *Pověry a zvyky lidu moravského při hospodářství*. ČL 1, 1892, s. 15–21, 125–131, 228–232, 332–339; J. Vyhliďal: *Ze života slezských pastevců*. ČL 7, 1898, s. 461–464; J. Petrák: *Skotáci na Vysocku*. ČL 8, 1899, s. 377–381; *Výsledky šetření (Agrární anketa) poměrů hospodářských i kulturních zemědělského obyvatelstva v království Českém v letech 1898–1900 (česká část)*. Praha 1901; J. Jebavý: *Hra: koží brdo*. ČL 21, 1912, s. 129–130; K. Rozum: *Dřevní žáby o letnicích na Klatovsku*. ČL 21, 1912, s. 393–394; *Ergebnisse der Erhebungen über die Lage der Landwirtschaft im Königreiche Böhmen (deutscher Teil)*. Praha 1914; V. Černý: *Dělení pastvin v zemích českých v l. 1768–1848*. ČDV 11, 1924, s. 210–227; 12, 1925, s. 40–48,

104–111, 173–189; V. Černý: *Hospodářské instrukce. Přehled zemědělských dějin v době patrimoniálního velkostatku v 15.–19. století*. Praha 1930, s. 124–127, 147–148, 200–204, 220–221, 229–230 aj.; M. Karel: *Zemědělství*. In: Plzeňsko II. Praha 1938, s. 105–114; L. Kunz: *Rolnický chov dobytka a zánik rovinné pastvy na Záhoří v době rozpadu trojhorného hospodářství*. ČMMZ 39, 1954, s. 219–300; E. Albert: *Ekonomika moravského zemědělství v druhé polovině 19. století*. PHZL 8/9, 1970.

[zt]

pastvina, pastvisko, pastviště, pastva – trvalý porost trav, jetelovin a dalších bylin využívaný převážně k pasení zvířat. Některé pastviny (kde jsou vystupující skály, balvan, pařezy, lesní dřeviny) se mohou jen spásat, jiné i kosit. Podle původu lze rozlišovat pastviny přirozené a umělé (seté), které mohou být krátkodobé nebo dlouhodobé. Přirozené pastviny byly na pozemcích obtížně využitelných pro pěstování polních plodin. V geografických podmínkách č. země to byly horské a lesní pastviny ve vyšších polohách Šumavy, Krkonoš, Jeseníků a Karpat a obecní pastviště v nižších polohách, většinou na neoratelných pozemcích. Tyto pastviny, označované jako *draha* či *lada*, s množstvím balvanů a kamenů, převážně porostlé krátkostébelnými travami, řídce keří, polokeří a větším počtem kvetoucích bylin, byly rozšířeny zvl. v jižní polovině Čech a na Českomoravské vrchovině. Lada či draha se mechanicky neobdělávala. Pásli na nich většinou chalupníci, podruzi a bezzemci. K jejich kultivaci, tj. odvozu balvanů, urovnání povrchu, popř. upravení zamokřených nebo vysychavých částí, docházelo jen výjimečně (např. polepská Blata). – Do 18. stol. byla plocha pastvin poměrně značná a většinou se neudržovaly. Na obecních pastvinách často pásla svůj dobytek i vrchnost, přestože u panských dvorů bývaly obvykle pastviny panské. Od 2. poloviny 18. stol. docházelo k rušení, rozorávání a dělení obecních pastvin podle pastevních patentů. Stabilní katastr v polovině 19. stol. rozlišoval též pastviny s ovocnými a lesními stromy. Ještě ve 2. polovině 19. stol. zaujímaly pastviny značné plochy (v 70. l. v Čechách 9 %, na Moravě 12,4 % a ve Slezsku 11,3 % zemědělské půdy). Podíl *sladké*, tj. kvalitní píce z pastvin v Čechách v té době se odhadoval na 73 %, prostřední píce ne 25 % a ovčí na 2 %. Výnosy píce na extenzivních pastvinách byly velmi nízké. Odhadovaly se na 0,6–1,2 t/ha v seně. – V 2. polovině 19. a v 1. polovině 20. stol. pastvin ubývalo především v řepářské a obilnářské výrobní oblasti. 1946 tvořily pastviny v Čechách 5,4 %, na Moravě a ve Slezsku 6,05 %

zemědělské půdy. Vliv pokusů o intenzivnější využívání pastvin a racionalizaci pastevního hospodářství do konce 2. světové války byl omezený (asi na 5 200 ha). Funkci pastvin při chovech částečně nahrazovaly pastevní výběhy u zemědělských usedlostí (selské sady apod.). K základnímu vybavení podle druhu p. se počítaly zdroj a blízkost pitné vody (napajedlo), přístřešek, seník, ohrada, košár a bouda pro pastýře. V t. hospodářská soustava, luční hospodářství, pastva, pícniny, salašnické hospodaření.

Lit.: V. Černý: *Dělení pastvin v zemích českých v l. 1768–1848*. ČDV 11, 1924, s. 210–227; 12, 1925, s. 40–48, 104–111, 173–189; A. Klečka – J. Fabian – E. Kunz: *Pícninářství v teorii a praxi I–V*. Praha 1938–42; *Stabilní katastr. Obraz zemědělství v Čechách v polovině 19. století z pohledu oceňovacího operátu*. Praha 1979; L. Loudil: *Vývoj živočišné výroby na území ČSR v období kapitalismu druhé poloviny 19. století*. Prameny a studie 22. Praha 1980. [zt]

pastýřský bič viz bič

pašeráctví, podloudnictví, tmavé řemeslo – tajná, nedovolená, ilegální doprava nevyčleněného zboží přes státní hranice. P. vzkvétalo hl. tam, kde se nápadně lišila cena zboží ve dvou sousedních zemích. Pašovala se např. sůl, cukr, sacharin, tabák, káva, později i lihoviny a drogy. Vždy se však pašovalo i mnohé jiné zboží, pokud se dalo výhodně prodat. Podloudníci mnohdy pracovali ve službách překupníků, jimiž byli různí obchodníci. Prosluli též jako znalci horských stezek, rozmanitých skryšů a úkrytů, ale také nejrůznějších úskoků proti úředníkům finanční strážě.

Lit.: J. Š. Kubín: *České Kladsko. Nástin lidopisný*. Praha 1926, s. 60–61. [ka]

paškál [z hebr. + lat.], objemná velikonoční svíce z bílého vosku, symbolizující zmrtvýchvstalého Ježíše Krista. Je označena pěti kadidlovými zrny umístěnými v podobě kříže a řeckými písmeny alfa a omega (Kristus jako počátek i konec). Zažihání p. je součástí liturgie Bílé soboty: při svěcení křestní vody se p. třikrát ponoří do křtitelnice. Mimo oficiální velikonoční a svatodušní bohoslužby nosil p. na Valašsku (podle zjištění A. Václavíka) jeden z hospodářů při prosebných průvodech a obcházení polí na sv. Jiří a na tzv. křížové dny v květnu za doprovodu kněze. Lidové rčení *vzít na paškál* znamená upřít na někoho (něco) zvláštní pozornost, vyslechnout ho, podrobit přísné zkoušce.

Lit.: A. Václavík: *Jarní obyčeje na Valašsku*. In: Lidová kultura východní Moravy. Gottwaldov 1960, s. 29. [vf]

patrimoniální správa, vrchnostenská správa vykonávaná z titulu vlastnictví panství. Plnila funkci ekonomickou, soudní, správní a policejní a dále úkoly přenesené státem (vybírání berní, kontribuce, verbování vojáků). Rozvoj p. s. souvisí s přechodem k režijnímu hospodářství a s vytvářením velkých panství. V 16. stol. byla již struktura p. s. v podstatě hotova, v 17. stol. byla dotvořena a prohloubena ve speciálních odvětvích a na menších panstvích. V čele panských úředníků stál hejtman (*Hauptmann*), který vykonával vrchní dozor nad kanceláři a nad hospodářstvím panství, zodpovídal za ekonomický provoz panství i za veřejné záležitosti obyvatel. Od poloviny 18. stol. se nazýval vrchní, ředitel nebo správce (*Oberamtmann*, *Direktor*, *Verwalter*). Z dalších úředníků důchodní (*Rentmeister*) vedl účetní agendu velkostatků i účetnictví poddanských dávek a platů a kontribuční vedl výběr daní; sirotčí písař vedl účty sirotčích peněz, purkrabí (*Burggraf*) spravoval nemovitý majetek, tj. zámky a dvory, a zodpovídal za zemědělskou výrobu. Obilní účty mu vedl obroční, poklasný dozíral na vážení, mláčení, uskladnění a prodej obilí, jezdný pomáhal při kontrole prací v terénu. Purkrabí organizoval též robotní práce. Pivovar vedl sládek, rybníkářství porybný. U vrchností, které vlastnily četná panství, se vyskytovala ústřední správa, v jejímž čele stál regent. Dohled státních úřadů nad patrimoniálními úředníky započal v polovině 18. stol., a to především u tzv. svěšené agendy, tj. u berních záležitostí, dále při odvolacím řízení při odvolání proti rozhodnutí patrimoniálního úřadu ke krajskému úřadu. Další odvolací instancí bylo místodržitelství a konečnou panovník. Od r. 1773 byli patrimoniální úředníci podřízeni státnímu dozoru. 1783–1786 byli zřízeni u patrimoniálních úřadů pro civilně právní agendu justiciáři, tj. právníci zkoušení apelačním soudem. Po zrušení poddanství (a tím i patrimoniální správy) přecházeli justiciáři do služeb nově zřízených okresních soudů.

Lit.: K. Krofta: *Dějiny selského stavu*. Praha 1949; J. Janák – Z. Hledíková: *Dějiny správy v českých zemích do roku 1945*. Praha 1989; *Genealogické a heraldické listy* 1997, č. 3–4. [jhn]

patrový dům, budova o dvou či více podlažích. Vertikální růst vesnického domu v Čechách a na Moravě probíhal dvojím způsobem: navyšováním přízemí (tj. budováním vysoké podezdívky či zvyšováním podstřeší) nebo výstavbou patra podle městského vzoru. První způsob charakterizuje

dlouhodobý vývoj s mezistupněm zvýšeného (polopatrového) domu. Do této kategorie náležejí stavby částečně zapuštěné do svahu, takže polopatro (popř. patro) se může plně vyvinout v průčelí. Slouží k bydlení, zatímco v suterénu bývá umístěn chlév a jiné hospodářské prostory. Tyto domy jsou sporadicky rozšířeny v členitém terénu po celém území ČR a budovali je lidé s malou výměrou půdy. Do této skupiny je možno přiřadit také příbytky vzniklé nadstavbou nad vinnými sklepy ve vinohradnických obcích na Mikulovsku, které se pronajímaly nebo měly funkci výměnku. Domový vývoj zdola je ve slovanských zemích starý, jak ukazují příklady ruského nebo balkánského (zvl. bulharského) domu, v němž bývají v nízkém přízemí umístěny hospodářské prostory. Druhou variantou vlastního vertikálního růstu je využívání podstřeší v zadní polovině domu pro komoru (na jihových. Moravě dům s *výškou*). Archivní prameny dokládají existenci i několika horních komor již od 16. stol. Horní komory se rozprostíraly nad sání a dolními komorami, zatímco nad jizbou či světnicí byla půda. Patro či polopatro se skrývalo pod společným hřebenem doškové nebo šindelové střechy, jak je možno vidět v několika památkově chráněných domech v Rymicích (Kroměřížsko). Pozdně středověké horní komory vesměs zanikly zhruba do konce 18. stol. a na většině území se ustálil přízemní dům. Zajímavé vesnické domy s horními komorami se dochovaly např. na Svitavsku (Telecí, Dětrichov aj.) a v okolí Dobrušky, kresbou či akvarelem je zachytil třeba J. Marek (1895–1989) v Údrnicích na Jičínsku nebo P. Morávek (1905–1983) v Jílovém u Prahy. Horní komory byly obvykle přístupny ze sání a někdy vně opatřeny pavláčkou. Ze 2. poloviny 18. stol. se vzácně dochovaly světničky zaroubené do podkrovního prostoru nad přední světnicí (Turnovsko, Sobotecko). V severových. Čechách se rozšířily také podkrovní roubené světničky, někde s pavláčkou, vestavěné kolmo do střechy nad vstupem v boční průčelní stěně domu. Nazývají se též křížové a budovaly se nejpozději od 18. stol. v širokém pásu krkonošského podhůří vymezeném na jihu městy Nová Paka, Jaroměř, Náchod. Křížové světnice se objevují také mimo toto území, nejčastěji u zájezdních hostinců (Hoříněves, Probluz na Královéhradecku, Lanškroun aj.). Obvykle líčují s okapovou stěnou domu nebo jsou mírně předsazené, avšak u větších domů, zvl. hospod, bývají nápadně vysunuty. Předsazené či výstupkové světničky (*Archerstübel*) chrání vstup do domu podobně jako žudry s horní sýpkou na moravském Boskovicku, s nimiž patrně typologicky souvisejí. Tyto větší předsazené světničky

(v okolí Boskovic sýpky) nesou dřevěné nebo kamenné sloupy. Štítové průčelí křížové světničky tvarem i výzdobou obvykle koresponduje se štítem domu. Světničky sloužily ke spaní, popř. i k bydlení hl. během léta, nebo jako komory či výměnky. – Vertikální vývoj hanáckého domu ovlivnil žudr se sýpkou v patře, event. i v podstřeší. Od 2. poloviny 19. stol. se na Hané u přestavovaných nebo nově budovaných domů sýpky (*komory*) zásadně budovaly v podstřeší, a to tak, že obytná část domu byla zvýšena půdní nadezdívkou s větracími průdudy. Komorové polopatro se stalo zárodkem plného obytného patra, zřizovaného ve větší intenzitě až od 60. let 20. stol., kdy se potřeba skladovacích ploch v důsledku kolektivizace podstatně zmenšila, ale naopak stoupl nárok na další obytné místnosti. Podstřešní sýpky patří také k výbavě tradičního hliněného domu na jihových. Moravě (Uherskobrodsko, Uherskohradištsko), kde k jejich vzniku došlo připojením pův. samostatně stojící patrové sýpky k obytnému stavení, resp. zřízením horních komor nad zadní částí domu a od 2. poloviny 19. stol., podobně jako na Hané, zvyšováním půdního prostoru nad celým obytným stavením asi jeden metr vysokou nadezdívkou s větracími průdudy. Jestliže se patrová sýpka připojila k přízemnímu obydlí, vytvořil se na hřebenu střechy v místě dotyku zlom, který byl odstraněn v okamžiku, kdy se patrové sýpky budovaly i nad přízemní obytnou

částí domu. Spojení patrové sýpky s dvoudílným obydlím je v terénu doloženo také na Chodsku, v Pošumaví a řídce i jinde (špýcharový dům). Podle Niederlovy teorie, doplněné současnými výzkumy středověké archeologie, má proces připojování patrové sýpky k dvojdílnému domu, resp. propojení jizby se sýpkou vybudováním sání jako spojovacího článku počátek ve vrcholném středověku, kdy se vytvořil trojdílný dům o jizbě, sání a komoře. Sýpky nad obydlím, jež se i na jihových. Moravě od poloviny 20. stol. mění v obytná patra, se také objevují na hostýnském Záhoří, místy na Brněnsku a od přelomu 19. a 20. stol. téměř v celém Pomoraví, vzácněji pak u roubeného domu v jižním cípu Valašska, u zděného statku v opavském Slezsku a jinde. – Na Chebsku dal podnět ke zvyšování podstřeší roubený věnec, uplatňovaný na domě i na hospodářských stavbách kromě stodoly. Tvoří jej nízké roubení ze dvou až pěti trámů nad přízemními dřevěnými či zděnými stěnami stavby, s nimiž lícuje s výjimkou nádvorní strany, kde předsazením asi o 60 cm vytváří podél obydlí a chléva přístřeší nad zápražím; má nosnou funkci, zpevňuje stavbu a zvětšuje ložnou plochu půdy. Na tento věnec se později hrázdila horní polovina patrové stěny. U těch staveb, kde krov spočívá přímo na roubeném věnci nebo u nichž byla asymetricky zvyšována jen jedna strana domu, se plné patro nevytvořilo. Tento vývoj tu probíhal nejpozději od přelomu 16. a 17. stol.

stejně jako u severočeské roubené lidové architektury, kde však popudem ke vzniku patra (také nástavbou podle městského vzoru) byla potřeba chmelných či jiných komor a zvýšení úrovně bydlení. Především v Čechách se od 18. stol. postupně vytvořily ucelené oblasti p. d., avšak i v nich se ve větší či menší míře nachází také dům přízemní. I když vznik p. d. souvisel se sociálními poměry, v jádrech oblasti této architektury později budovali patra i chalupníci. V kontaktní oblasti roubeného a hrázděného domu, zvl. v Českém středohoří, se v patrech obě konstrukce často prolínají a od 19. stol. bývají doplněny zdíkem. Tento dům často člení podstavka a pavlač na nádvorní straně. Patra postavená z kamene převažují v oblasti tradičního kamenného domu na Slánsku a Lounsku. – Patro bývá přístupno zevnitř, u hospodářských staveb (špýcharů) místy zvencí peronem nebo častěji pavlačí, z níž vedou vstupy do zadních komor. Půdorys patra koresponduje s půdorysem přízemí: po stranách patrové sítě (*podlážky*) jsou komory, popř. světničky; největší komora, využívaná ke spaní nebo měněná v parádní světnici, byla nad přízemní světnicí. V patře se obvykle netopilo, jen přední prostory se zateplovaly komínovým tělesem, jehož kubus procházel sínkou, nebo zahřátým vzduchem, který se z přízemní světnice vpouštěl do patra otvorem opatřeným záklopkou. Nad chlévy bývaly rovněž dvě komory, dostupné z patrové sítě, větší statky mívaly dvě řady komor přístupných z úzké středové komunikace. V nevytápěných komůrkách, osvětlovaných vždy jen jedním malým oknem, spávali mladí členové početných rodin, čeled, dále zde byly uskladněny zásoby zrna a ovoce, do skříní a truhel i volně na bidle se ukládalo šatstvo a v jedné ze zadních komor visely po stranách koňské postroje, pýcha každého hospodáře. Z patrové sítě byl tedy přístup do všech komor nebo alespoň do středové chodbičky; odtud také vedly schody do přízemku i na půdu a vstup na pavlač, pokud lemovala nádvorní stěnu domu. – Největší oblastí p. d. jsou severozáp. a sev. Čechy. Izolinie p. d. probíhá zhruba od Chebu na Mariánské Lázně a Všeruby, odkud pokračuje po izolínii hrázděné konstrukce směrem na Manětín, Řevničov, Nové Strašecí, Kladno, Liběchov a Sovínky východně od Mělníka; odtud pak hranice p. d. jde vlastním kurzem, přičemž odděluje poměrně přesně oblast tradičního domu přízemního od patrového zhruba po čáře Mladá Boleslav, Mnichovo Hradiště, Sobotka, Železný Brod a Kryštofovo Údolí, kde se opět napojuje na hranici hrázdění a přes Liberec a Bílý Potok směřuje do Dolního Slezska. – Samostatnou kapitolu

představují patrové roubené domy ve městech a městečkách, dochované téměř do poloviny 20. stol. a výjimečně i déle, hl. v severových. Čechách a na vých. Moravě (Sobotka, Rožnov p. Radhoštěm, Valašské Klobouky ad.). Pro tyto domy je často příznačný středověký způsob předsazování patra, známý z vesnice u p. d. s podstavkou nebo u věžovitých roubených špýcharů (Chebsko). Městské roubené i zděné domy na náměstí i v přilehlých ulicích mívaly patro nápadně vysunutě před čelním vstupem, takže kolem náměstí vytvářely podloubí, nesené sloupy; tak vznikl souvislý krytý veřejný prostor pro pěší, kde bylo vyloženo zboží obchodníků a řemeslníků (v Litomyšli je archívně doložen dřevěný podsíňový dům k r. 1457). – Další kompaktní území p. d. v Čechách a na Moravě se vytvářelo až v 19. stol. v oblastech zděného čtyřbokého statku j. Čech v prostoru mezi Volary a horním tokem Lužnice, na česko-moravském pomezí v okolí Svitav, Moravské Třebové a Lanškrouna a na Kravařsku. Patrový čtyřboký statek zdomácněl na převážně německém jazykovém území, ale jeho vznik byl zřejmě ovlivněn také panským velkostatkem. Na jihu Čech patrový čtyřboký statek plynule přechází do Horních a Dolních Rakous, kde je doložen už ze 17. stol.; jeho severní hranice probíhá doudebskými lokalitami Zbytiny, Lučnice, Chroboly, Brloh, Mříč, Blansko, Kondrac, Žár a Byňov. Proces přeměny domu na patrový v uzavřené rolnické usedlosti je živý ještě ve 20. stol.; provádí se nástavbou spojující štítý přízemního obytného stavení s výměnkem či jiným objektem umístěným na protilehlé straně dvora. Vzniká tak skladba okapového průčelí ukončeného dvěma štíty. Dalším krokem k patrovému čtyřbokému statku je překrytí předního průčelí jedinou střechou. K výstavbě rozměrných čtyřbokých statků s patrovými budovami došlo v posledních desetiletích 19. stol. v důsledku potřeby dalších obytných a skladovacích prostor, popř. vzhledem ke zvýšenému chovu skotu (Kravařsko). Nová výstavba tedy souvisela se zintenzivňováním zemědělského hospodaření zámožnějších rolníků a uskutečňovala se hl. v německých, ale i v sousedních českých vesnicích. – Patrové domy se také objevují na Horní Haně v okolí Záhřebu, Mohelnice, Loštice a Uničova a jejich výstavba v 19.–20. stol. byla zřejmě ovlivněna vzory v sousedních německých obcích. – Domy s roubenými, od 18. a hl. pak od 19. stol. s vyzděnými patry se na vesnici objevují také jako solitéry mimo uvedené oblasti. Jedná se zejm. o školy, fary, rychty či fojtství, hospody, mlýny a jiné budovy, ale také o obytné domy rolnických usedlostí. Ty

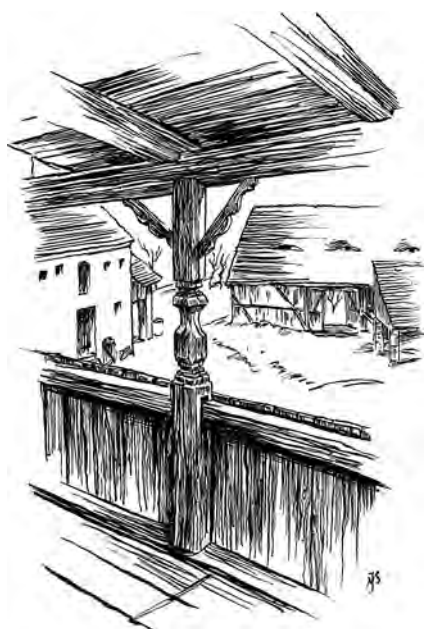
byly zjištěny např. na Jičínsku, v jihočeských Plástovicích, chodském Drazenově i jinde. Malý okrsek patrových domů z opuky se po r. 1850 vytvořil v okolí Vysokého Mýta (České Heřmanice, Hrušová, Chotěšiny, Kosořín, Sedlec, Tisová, Vraclav, Vračovice, Zálší, Zámorsk). – Vertikální růst vesnického domu v č. zemích má své kořeny v pozdním středověku, avšak k vytvoření plného a obytného patra podle městského vzoru dochází hl. v 18.–20. stol., kdy se také zformovaly kompaktnější územní celky tohoto domu.

Lit.: J. Kšir: *Lidové stavitelství na území Horní Haně*. Šumperk 1968, s. 18–19; J. Vajdiš: *Usedlosti v okolí Poličky*. PP 28, 1968, s. 299–303, 320; V. Frolec: *Lidová architektura na Moravě a ve Slezsku*. Brno 1974, s. 22, 37–39, 286–289; J. Vařeka – J. V. Scheybal: *Hrázděný dům v Čechách a jeho vztah k oblastem patrové lidové architektury*. ČL 63, 1976, s. 4–22; O. Máčel: *Vývoj lidového domu v oblasti Svitav, Moravské Třebové a Lanškrouna*. NA 17, 1980, s. 183–198; V. Mencl: *Lidová architektura v Československu*. Praha 1980, s. 137–205, 557–559; B. – M. Vojtíškoví: *Lidové bydlení v severních Čechách*. In: Sborník příspěvků k době poddanského povstání roku 1680 v severních Čechách. Praha 1980, s. 163–193; J. Langer: *K problematice vertikálního vývoje tradičního lidového domu v západních Karpatech*. In: Lidová stavební kultura v československých Karpatech a přilehlých územích. Brno 1981, s. 131–143; O. Máčel: *Vertikální růst domu na jihovýchodní Moravě*. In: Lidová stavební kultura v československých Karpatech a přilehlých územích. Brno 1981, s. 144–156; J. V. Scheybal – J. Scheybalová: *Umění lidových tesařů, kameníků a sochařů v severních Čechách*. Ústí n. Labem 1985, s. 135–145; L. Štěpán – J. Vařeka: *Klíč od domova. Lidové stavby východních Čech*. Hradec Králové 1991, s. 103–108.

[jv]

Pavel (z Tarsu) viz Petr a Pavel

pavlač 1. otevřený či polootevřený komunikační prostor vyložený v patře zpravidla podél vnější boční stěny stavby, obvykle umožňující vstup do místností na tomto podlaží. Zdrob. se nazývá *pavlačka*, nár. *besídka* (Příbramsko, vých. Čechy). Bývá konstruována ze dřeva i z jiného materiálu a spočívá na stropnicích přesahujících líc stěny nebo na krakorcích, tj. nosných článcích vypuštěných ze stěny. Je přístupná buď zevnitř ze sítě v patře, nebo po schodech zvencí, zvl. u hospodářských staveb. Nejčastěji se uplatňuje podél nádvorní stěny objektu, buď v celé délce, nebo jen v její části. V nejbližším okolí Prahy (Ružyně) a na Slánsku se p. u statků zkrátila ve zděný balkon vybudovaný nad vstupními dveřmi.

Pavlač patrového statku z 18. stol. Radovesice (Teplíčko), 1964

Souběžně s vyloženou p. se hl. na Chebsku, ale i jinde u domů s hrázděnou, popř. roubenou konstrukcí objevuje p. předsažená jen do poloviny své šíře nebo líčující s patrovou stěnou na způsob lodžie. Také tato p. má především komunikační funkci a teprve druhotně slouží k jiným účelům, např. k posezení po práci, k sušení prádla, zemědělských plodin, léčivých bylin,

koření, pěstování květin apod. P. je rozšířena především v oblasti patrového domu v severozáp. a sev. Čechách, kde se vyvinuly její vyspělé architektonické formy, vynikající bohatě řezanými sloupky a zdobným lištováním asi metr vysokého bednění. Na Českolipsku pavlače zdobily arkády ze širokých, barokně vykrajovaných prken. Mimo uvedenou oblast se pavlače sporadicky objevují i jinde, včetně karpatské oblasti, u zvýšených i patrových domů a hl. u špýcharů (komor). Ve vých. Čechách, kde jsou doloženy od 18. stol., pavlače spojují na nádvoří straně horní komory a sýpky, a tak zvýrazňují obvod dvora. Vznik p. úzce souvisí se zvýšením zápraží a s vertikálním vývojem lidového domu v 16. a 17. stol. V Pošumaví, na Českodubsku a jinde se pavlače uplatnily v prostoru za průčelní lomenicí, kterou bohatě pročleňují, a také u tzv. křížových světnic. – Pavlačové zápraží, vymezené pažením, popř. sloupky, se objevuje podél průčelních stěn přízemních roubených domů hl. na Rokycansku (besídka), Náchodsku a Šumpersku. – Pavlače jsou charakteristické také pro činžovní patrové, převážně dělnické (tzv. pavlačové) domy, budované hl. v Praze i v jiných městech v 19. stol. Po p. se vcházelo do jednotlivých nájemních bytů (přímo do kuchyně) i na společný suchý záchod, umístěný na konci p. Konaly se na nich některé práce a byly i místem sousedských kontaktů; 2. nářeční označení kostelního kůru, kruchty; 3. zvýšené místo pro muzikanty v hospodě.

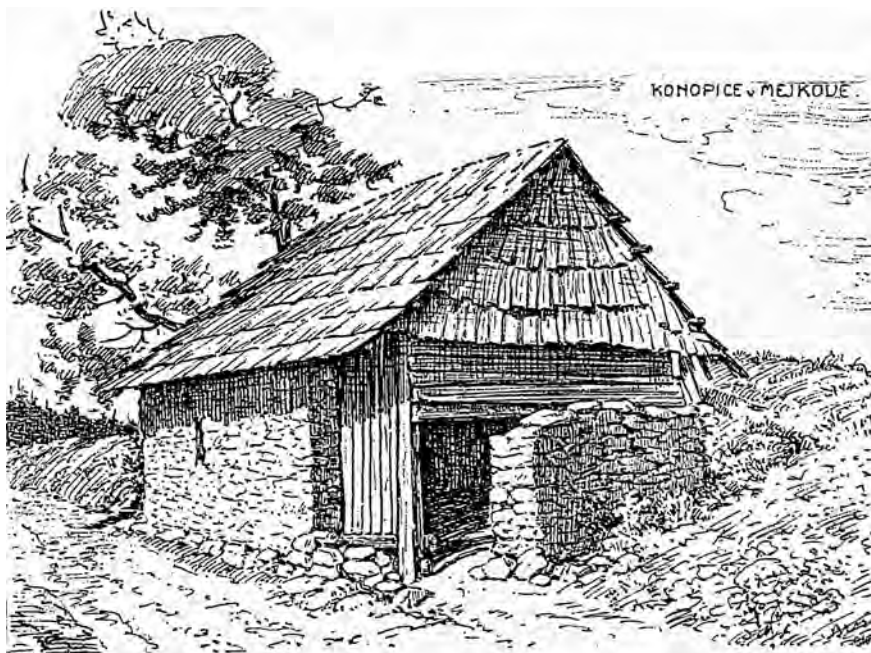
Lit.: J. Vařeka – L. Štěpánek: *Dělnické pavlačové domy v Libni*. Etnografie dělnictva 3. Praha 1975, s. 173–190; J. Vařeka: *Lidové stavitelství Slánska*. Třebíz 1976, s. 11; J. Vařeka – J. V. Scheybal: *Hrázděný dům v Čechách a jeho vztah k oblastem patrové lidové architektury*. ČL 63, 1976, s. 4–22; V. Mencl: *Lidová architektura v Československu*. Praha 1980, s. 209–214; J. Vařeka: *Způsob bydlení a bytová kultura*. In: *Stará dělnická Praha*. Praha 1981, s. 158–164; J. V. Scheybal – J. Scheybalová: *Umění lidových tesařů, kameníků a sochařů v severních Čechách*. Ústí n. Labem 1985, s. 145–147. [jv]

pazderna, pazderka, třídně, konopice – roubená či zděná jedno- nebo dvouprostorová stavba s velkou pecí, určená k sušení lnu a konopí před dalším zpracováním (třením, vochlováním). Z bezpečnostních důvodů se stavěla ve větší vzdálenosti od usedlosti, např. na konci zahrady, za vsí. – První písemné zprávy o p. pocházejí z Bělé na Pardubicku (1581) a z Ústí n. Orlicí (1686). Ze 17. stol. je znám dřevoryt p. v Komenského díle *Orbis pictus*. V 18. stol. patřily pazderna panství, obci či poddaným. Selské pazderna bývaly roubené, vyzdívala se pouze vyhřívací pec, popř. komín. Měly síňku, odkud se topilo, a místnost s pecí pro sušení. Od poslední třetiny 19. stol. přebíraly funkci selských pazderen větší podnikatelské sušárny lnu s téměř celoročním provozem. – P. většinou obýval selský či panský podruh nebo obecní chudý (*pazderák*, *pazderník*), který se v době zpracovávání lnu musel vystěhovat. Celoroční bydlení si odpracovával topením v peci a štípáním dříví. – Po sklizni se do p. přinášely snopy lnu a konopí, prosušovaly se na dřevěných rostech umístěných nad pecí a postupně se třely na trdlici a mēdlíci. Odpad ze

tření, *pazdeř*, dal budově název. Ženy se do pazderen scházely ke společné práci v rámci sousedské výpomoci, k sedlákům chodily pracovat za naturální odměnu nebo za výpomoc potahem. Při pěkném počasí v p. len jen přesoušely a vlastní tření se odbývalo venku, za špatného počasí ho třely uvnitř. Při tření se vířilo množství prachu. Ženy si chránily vlasy a dolní polovinu obličeje šátkem. – P. byla také místem vyprávění novinek a střediskem zábav mládeže. Do zvykosloví se p. dostala v jihočeské lidové slavnosti konopická. – Se zánikem podomáckého

zpracování lnu a konopí funkce těchto staveb zanikla. Většinou byly zničeny, o jejich existenci svědčí jen některá pomístní jména. Řada pazderen se do 2. poloviny 20. stol. zachovala na Českomoravské vrchovině. Roubená p. stála na konci 20. stol. v Židovicích (Jičínsko), Širokém Dole (Svitavsko), Stanu, Všeradově a na Veselém Kopci (Chrudimsko). Zděná válcovitá sušárna na len byla zachována v Jimramově (u Žďáru n. Sázavou).

Lit.: J. Mančal: *S přeslice na stav.* ČL 9, 1900, s. 161–166; J. Brož: *Konopice či pazderna.*

Konopice na sušení lnu. Mojkov (Prachaticko), 1918

NVČ 17, 1924, s. 74–76; H. Laudová: *Konopická – lidový zvyk, zábava a slavnost jihočeského Pošumaví.* ČL 47, 1960, s. 120–129; J. Staňková: *Současná „konopická“ v okolí Strakoníc.* ČL 60, 1973, s. 158–164. [jst + lš]

pec 1. zařízení s uzavřeným ohněm k vyhřívání jizby či světnice, k pečení i k vaření pokrmů, k sušení ovoce, konopí a lnu, loučů, palivového dřeva apod. Náf. se nazývá *chlebnice*, *chlebovka*, *pekarčák*, *pekárka*, *pekárna*, *zadní pec* nebo *zadnice*. U p. situované mimo dům výhřevná funkce odpadá; speciální pece sloužily k vypalování keramiky, cihel, k pálení vápna atd. Pece postavené z kamene a hlíny jsou archeologicky dosvědčeny z Čech, Moravy a Slezska od starší doby hradištní (7.–8. stol.) a jejich existenci ve středověku hojně dokládá ikonografický materiál (*Velislavova bible*, *Bible krále Václava IV.* ad.). Kromě p. existovalo v obydlích samostatné otevřené ohniště, k jehož spojení s p. v jedno těleso docházelo od 13. stol. Tento proces probíhal v nadzemních příbytcích na území střední a sev. Evropy, zatímco v příznivých klimatických podmínkách j. a záp. Evropy se samostatné ohniště vyvíjelo pod komínem (krb); naproti tomu pro velkou část vých. Evropy je příznačná jen samotná p. bez ohniště. – Velikost p. se postupně zvětšovala (plocha středověké p. činila asi 3–4 m²). Archeologové podle půdorysu rozlišují pece obdélné (v prostoru mají tvar kvádru), kruhové, oválné a hruškovité, v novověkých dokladech na území ČR převládala p. ve tvaru kvádru, popř. krychle. Z archeologických dokladů jsou známy jak pece zahluobené, tak na úrovni podlahy, a nakonec převládly pece budované na nadzemní podezdívce. Technologie konstrukčních postupů při stavbě p. závisela na použité stavebního materiálu (hlíny: nabíjení; kamene a cihel: vyzdívání a následné vymazávání hlínou smíšenou s plevami nebo štetinami). Náročné bylo překlenutí vnitřního prostoru. Pecaři si pomáhali buď silným kmenem, nebo proutěnou kostrou omazanou hlínou, později je nahradilo klenutí z cihel. Spodek pecí se už ve středověku vykládal pečlivě srovnanými kameny (hl. křemeny) a vymazával se, stejně jako ohniště před p., silnou vrstvou dobře prohnětené hlíny s plevami. Zedník specializovaný na stavění nebo opravu pecí se nazýval *pecař*; ten, kdo vymetal p., byl *pecák*, ve vých. Čechách *vymetálek*, v horním Pojizeří *pecivál* (v obecné češtině ve významu lenoch nebo člověk, který *nevytáhne paty z domu*). – P. s ohništěm stála vždy v rohu jizby vedle vstupních dveří a byla umístěna tak, aby vznikala tah vzduchu v souvislosti s vchodem do síně. Z jizby byla p. také vytápěna a obsluhována. Zabírala v ní někdy

třetinu plochy (na Hané měřila p. až 145 x 170 cm při výšce 130 cm, na Pardubicku 140 x 180 cm x 110 cm). Pece se stavěly tak velké, aby se v nich směstnal počet pecnů odpovídající počtu lidí (rodiny, popř. i čeledě a nádeníků) pravidelně se stravujících v hospodářství. Do velké (*hrubé*) p. v selské usedlosti se vešlo až 16, v zahradnických usedlostech 9, v chalupách 6 pecnů chleba. Prohlubeň před p., v níž stála hospodyně při sázení chleba a při manipulaci s ohněm, se krajo- vě nazývá *předpekli* (Plzeňsko) nebo *peklo*, avšak jinde tento výraz značí *zápecí*, tedy prostor mezi p. a stěnou (též *čeřeň*, *pecánek*, *pecina*, *pecinka*, *pekelec*, *petýšek*, *záhrobí*, *zápečí*); prohlubeň se překrývala prkennou záklou- pou. V podstavci p. byly výklenky k uložení paliva, popř. v nich seděla kvočna nebo husa na vejcích. K odvodu kouře z p. sloužily později sopouchy (*capouchy*, *copouchy*), kterými procházel dým nad klenbou p. a nad jejím ústím vycházel do komína. Po jedné nebo po obou stranách otvoru do p. byly pozorovací otvory, výklenek nad otvorem do p. se místy nazýval *pecina*. Na horní ploše p. zv. *pekelec* (též *zápekli* apod.) se spávalo, rády se tam zdržovaly děti, polehávali staří a nemocní lidé a často se tam usídlila i kočka; tato plocha sloužila také k odkládání nádobí a náčiní. Pro snazší výstup na pekelec měla p. v horní, někdy i v dolní části výstupek (*pecina*, *pecinka*, *pecánek*). – Na podestě před ústím p., pro které je v nářečích řada výrazů (*čelesna*, *čelusňa*, *čelusta*, *čelustě* na Moravě, v Čechách *ústa*, na Chodsku *husta*), se rozdělával oheň (někde tak činili v p.) sloužící k vaření a pív. i k svícení. Ohniště (nář. *nístěj*, *nolepa* na Těšínsku, *pecina* ve vých. Čechách, *prsk*: též ve významu ohniště p. nebo kamen, otvor do p. či kamen, nazývaných v severní části vých. Čech *prsková pec*) leží ve výši základny, podlahy p. a ve středověku jeho plochu ohraničovaly kameny. Ústí p. obvykle bylo orientováno do prostoru jizby, směrem ke štitové stěně domu, a sloužilo k nakládání paliva i toho, co se peklo; také kouř se pív. z p. valil čelesnem a volně se šířil po jizbě. Teprve později se nad otevřeným ohništěm zřizovaly hlínou omazané dřevěné nebo z proutí pletené lapače dýmu a jisker, nejčastěji zv. komíny, vyvedené na půdu, kde byly zakončeny nízkou kamennou nebo cihlovou píčkou; jizba tak byla zčásti zbavena dýmu (polodýmná jizba). – Na vypálení selské pekařské p. bylo zapotřebí půl třetí dobrého náruče dřeva 75 až 80 cm dlouhého, což činí asi čtvrt pevného metru. Pekařskými vidlemi se nejprve vzadu uprostřed položila rovnoběžně dvě dřeva a na ta se napříč nakladlo ostatní dřevo, zapálilo se a nechalo hořet. Velmi dobře se osvědčovalo dříví olšové, bukové, habrové a jedlové, ale i smrkové, nikdy se neužívalo borové. Když

dřevo v p. prohořelo a p. byla dostatečně vytopena, což trvalo asi dvě hodiny, uhlíky se shrnuly ohřebem do koutů u ústí p., popel se vymetl pometlem, p. se event. i vytřela mokřím hadrem na pometlu a do čisté a všude rovnoměrně rozpálené p. hospodyně nejprve na zkoušku vhodila hrst mouky a pak plochou okrouhlou lopatou sázela připravené bochníky chleba či jiné potraviny určené k pečení. Aby dobře viděla, položila na uhlíky po stranách otvoru do p. drobně naštipaná dřívka zv. *podpala*, jež zapálila. Pak p. na dobu pečení, tj. asi na tři hodiny uzavřela prknem, později plechovými dvířky. Chléb se sázel tak, aby 3 pecny rovně ležící vedle sebe utvořily řady napříč (např. 4 řady za sebou po 3 pecnech). Před chlebem hospodyně na kraji p. pékávaly 2–3 *podplameníky* z chlebového těsta. – Podstatnou změnu přineslo přemístění otevřeného ohně a obrácení p. ústím do síně, resp. do černé kuchyně: těleso p. zůstalo v jizbě (změněné touto inovací v místnost takřka bez dýmu, již však nadále znečišťoval kouř z loučů), avšak obsluha p. byla přenesena do sousední prostory. Na venkově probíhala tato změna působením městských vzorů i západních civilizačních vlivů od 16. a 17. stol., a to postupně a nerovnoměrně v jednotlivých oblastech a sociálních vrstvách. Dýmné a polodýmné jizby nejdéle přežívaly v karpatské oblasti vých. a jihových. Moravy a v těšínském Slezsku, v některých případech až do počátku 20. stol. – K p., kdysi spojené s otevřeným ohništěm, se později připojovaly další druhy topenišť: v 16.–17. stol. kachlová kamna a od poloviny 19. stol. také sporák. Ve vých. Čechách se p. výstavbou věžovitého nástavce zv. *kobka* měnila v kamna. Hybridní topné zařízení se neujalo obecně: v některých oblastech p. přemístili do síně či (černé) kuchyně, do komory, anebo těleso p. zcela vysunuli před zadní domovou stěnu a překryli ho sedlovou nebo pultovou stříškou; pece vyčnívající z domové stěny se obsluhovaly ze síně (např. Smrčiny, Krušné hory). V jizbách. Čechách stály chlebové pece na zahradě či ve dvoře jako samostatné objekty. Hranice rozšíření těchto pecí se kryla s bývalou jazykovou hranicí, jejich existence byla tedy spjata s německým etnikem. Pece stojící mimo dům sloužily k pečení chleba, koláčů a jiného pečiva, i masa. Lze se s nimi setkat také na Balkáně, zvl. ve Slavonii, v Banátě a jinde. Společně, samostatně stojící chlebové pece se tu a tam objevovaly v dělnických koloniích (Sidonie na Zlínsku). Z domkářských maloměstských usedlostí, kde neměli p., donášeli chléb a poutové koláče na plechu k místnímu pekaři. – Podlaha kolem p. sestávala z plochých kamenů (později z cihel). K p. přiléhaly ze dvou stran lavice, na nichž především ženy konaly denní práce a kam se

také odkládalo třeba nádobí. Bylo to i místo, kde lidé odpočívali s využitím tepla sálajícího z vytopené p.; tady také sedali méně významní příchozí, zejm. ženy, někdy i žebřáci. Prostor u dveří kolem topeniště a p. se obecně považoval za tzv. ženskou část světnice, zatímco za mužskou platil prostor kolem stolu u svatého koutu. – Chlebové pece se udržely v mnohých venkovských domácnostech až do 20. stol. a místy (např. v j. Čechách, zvl. na Českobudějovicku) je zednickými mistři, jak ukazují dobové plány, budovali hl. v kuchyních novostaveb ještě po 1. světové válce. Přestože se v nich od poloviny 20. stol. chléb nepeklo, sloužily jako topné těleso. – K p. s ohništěm se vztahovala řada pověr a obyčejů, zvl. rodinných: věřilo se, že duše zemřelého v určitých dnech usedá na p. (Kopanice) nebo že o Štědrém večeru je možno spatřit zemřelého otce nahlédnutím do p. (Hornácko). Nevěsta vstupující do nového domu šla nejprve k ohništi a k p. Říkalo se, že pod ohništěm před p. (nebo pod prahem) sídlí had hospodářčec, který byl pokládán za ochránce domu. Náradí sloužící k obsluze p. (ohřeblo a lopata) se při bouřce stavělo ve zkrřížené poloze před dům, aby ho chránilo před úderem blesku. – P. se považovala za symbol a středobod rodinného života. Proto se o ní zpívá v řadě lidových písní a vypráví v pohádkách, pořekadlech (*rozbořila se jim pec*: narodilo se jim dítě) a příslovích (*kdo v té peci bývá, jiného tam hledá*); 2. vyvýšené místo nad p. nebo vedle ní; 3. nářeční označení kamen nebo sporáku; 4. množství pečiva, které pojme jedna p. (*dvě pece chleba*).

Lit.: V. Geramb: *Die geographische Verbreitung und Dichte der ostalpinen Rauchstuben*. Wiener ZV 30, 1925, s. 70–123; F. Myslivec: *Starý způsob hospodářství na Opavsku*. Praha 1933, s. 93–96; I. Stolařík: *Hrčava*. Ostrava 1958, s. 94–98; F. Jílek: *Jihočeský člověk a jeho řeč*. České Budějovice 1961, s. 210; K. Kwaśniewski: *Paleniska i piece w polskim budownictwie ludowym*. Wrocław 1963; A. Plessingerová: *Vývoj topeniště, jeho využívání a význam ve slovenských obcích po Javorníky*. SNM A 1963, s. 149–236; L. Skružný: *Príspevek k třídění a chronologii slovenských otopných zařízení na území ČSSR*. PA 54, 1963, č. 2, s. 234–265; V. Pražák: *Vývojové epochy a stupně topenišť v českém a slovenském lidovém obydlí*. ČL 53, 1966, s. 321–348; V. Frolec: *Lidová architektura na Moravě a ve Slezsku*. Brno 1974, s. 152–164, 222–224; L. Skružný: *Několik poznámek k otázce vývoje a funkce pece ve slovenských, středověkých a novověkých objektech i mimo ně*. AH 5, 1980, s. 221–242; J. Štika: *Lidová strava na Valašsku*. Ostrava 1980, s. 32–37; J. Langer: *Problémy studia otopných zařízení vesnických domů v předrecentním období*. Husitský Tábor 10, 1988–91, s. 115–120; J. Staněk: *Ukrojte si u nás. Kapitoly z dějin chleba*.

Praha 1989, s. 174–178; V. Nekuda: *Vybavení a provoz venkovské domácnosti ve středověku*. AH 15, 1990, s. 7–17; L. Štěpán – J. Vařeka: *Klíč od domova. Lidové stavby východních Čech*. Hradec Králové 1991, s. 119–122. [jv + ap]

péče o oděv, ošetřování oděvních součástí; starost o jejich čistotu a zachování. Sváteční kusy tradičního lidového oděvu se pořizovaly obvykle jednou za život. Nákladné součásti vydržely od svatby do smrti a ještě se dědily jako vzácný odkaz. Proto se lidé snažili, aby je uchovali v co nejlepším stavu a co nejdéle. Po příchodu z kostela, z města apod. se hned převlékli do všedního, v neděli do polosvátečního oblečení. Sváteční šaty rozložili po postelích, nechali vyvětrat, pak je očistili, ošetřili a dali na místo. – Na vesnici se prádlo i šatstvo ukládalo především do truhel, které obvykle stály v komoře, na špýchaře, na půdě, někdy v síni nebo i ve světnici. Zdobená truhla, později i skříň (almara) bývala součástí nevěstiny výbavy. Jednotlivé kusy oděvu se vinuly a skládaly podle místních zvyklostí, např. vrapené sukně, šorce i fěrtochy se svinuly do válečku a tkanici převázaly, jinde se fěrtochy skládaly naplocho do širších skladů, složené se přeložily napříč a převázaly; široké nabrané sukně se opatrně kladly po celé délce. Ustálené formy skládání měly i košile, rukávce, zástěry, pleny, mužské gatě apod., takže truhla byla plná naskládaných balíčků a svitků. Od toho pochází výraz *vinutí* (svinuté prádlo a šaty). Na vinutí se pak volně kladly sukně, některé špenzry, kabátky, škrobené součásti a úplně navrch přišly na tvrdo upravené čepce a vázanky k nim. V přítruhličku se uchovávaly svinuté pentle, drobné ozdoby a šperky, růženec, modlitební knížky a jiné vzácné drobnosti. Na čepce, stuhy, třeslice, věnečky, čepení pro nevěstu či družici mívaly dívky a selky oválné krabice z dřevěných loubků (i malované). – Kabáty, kožichy, mužské kamizoly a těžké šerkové a vlněné sukně se přehazovaly přes dřevěná bidla v komoře či na špýchaře nebo se tam věšely na věšák s dřevěnými kolíky. Někteří zámožní sedláci si už koncem 18. stol. kupovali na šaty almary, které však v lidovém prostředí zobecněly až od 1. třetiny 19. stol. Do nich se věšely svrchní součástky oděvu, hl. mužského, ukládaly se v ní klobouky, na dno se stavěly sváteční boty. Novější typy šatní skříň s policemi na skládané prádlo se na vesnici dostaly z městského prostředí až koncem 19. stol. V krajích, kde byl tradiční oděv živý, se uplatňovaly ještě později. Dlouho je zastupovala nejen truhla, ale i zásuvková komoda. Stávala mezi okny v přední světnici nebo v parádní komoře. Almary ve světnici nebývaly, ale stávaly v síni, v komoře, v přístěnku či ve světnič-

ce, aby šaty netrpěly vlhkem z páry, pachy z jídla apod. – Do truhly, komody i almary se dávaly proti škůdcům a pro vůni některé aromatické plody a sušené byliny: kdoule, do plátěného pytlíčku vložená mateřídouška, levandule, rozmarýn, máta aj. Proti moly se do papírku nasypalo trochu tabáku. Ten se vkládal mezi vlněné kusy oděvu a sypal do kapes. Moly odpuzovalo i koprové listí a květ i jiné domácí prostředky. Šatstvo na špýchaře nebo na komoře ohrožovaly také myši a další škůdci. – Lidé o svůj šat úzkostlivě pečovali, protože si byli vědomi jeho ceny. Plátěné součásti (prádlo) udržovali čisté pravidelným praním. Obtížnější byla údržba soukenných kusů oděvu. Proto si je lidé obzvláště šetřili, před oblečením i před uložením je muži kartáčovali (stejně jako klobouk) od prachu a smítek. Pod límec podkládali bavlněný šátek, aby se kabát od krku a vlasů neumastil. – O kožené kalhoty se obvykle sedláci a chasníci starali sami. Když se ušpinily nebo když je chtěli mít na svátky čisté, vymnuli je v otrubách, pak namydli, natřeli hlinkou, vycpali senem a zavěšené v sadě nebo ve vikýři je usušili a nakonec jirchu řádně vymnuli. Daly se i vyprat v dobrém mýdle, vymáchat, opět namydřit a vycpané usušit. Kožené řemeny a opasky se natíraly tukem a vyleštily se. Tukem se mazaly také hrubé všední boty, bagančata a krpce. – Zvláštní péči lidé věnovali sváteční obuvi. Např. na Slovácku před uložením vsunuli do ženských shrnovacích vysokých bot na způsob kopyta upravenou vložku ze slámy. Ta podržela jejich tvar a vrapy se nerozběhly. Obdobně opatrovali i jinou obuv, kterou vypnuli nebo vycpali a pak teprve uložili. Pečlivě ji čistili svrchu i na podrážkách mezi podkůvkami a cvočky. Pýchou majitele bylo, když se boty nebo střevíce leskly, nevyčištěné boty byly hanbou nositele. K leštění se kupoval *viks*. Krémy na obuv se začaly užívat až ve 20. stol. Čištění obuvi bylo povinností školních dětí. Sváteční obuv se velmi šetřila. Mnozí šli do města, na pouť apod. bosí a obuli se až před cílem. – Cestou se šetřili i nákladnější oděvní součásti: ženy vyhrnovaly svrchní sukně, aby nevybledly od slunce, nenamokly a nezaprášily se. Muži nosili kabát i obuv zavěšené přes rameno na holi, klobouk jim visel na knoflíku kabátu. Chránily se i jemné ženské košilky tím, že pod ně ženy podkládaly všední košili, pod hedvábné nebo tibetové šátky nosily kosičku z tylu či plátna, aby se hedvábný šátek nezamastil a nepropotil, a pod sváteční čepce navlékaly prací čepce bez výzdoby.

Lit.: D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949]; D. Rychnová: *Ukládání šatu na Horňácku*. VL 6, 1954, s. 233–249, 307–323. [ap]

pečet 1. znamená otištěné do hmoty. Již ve Zjevení Janově existuje zmínka o knize se sedmi pečeti. Jinak v Evropě sloužila p. od 7. stol. n. l. především k ověřování či zajišťování právní platnosti a správnosti písemného pořízení. P. užívali jak jednotlivci (panovník, šlechta, měšťané, duchovní), tak i různé instituce, např. cechy. V 17. stol. došlo k úpadku p. jako ověřovacího prostředku a postupně byla nahrazena razítkem. Od středověku se užívala také jako ochranný amulet. Označovaly se jí kopie plastik svatých z poutních míst, které byly dotýkány s originálem. Suchou pečeti (nejčastěji přímo otištěnou na devoční grafice) byla označována všechna písemná potvrzení vystavovaná věřícím o dotýkání zázračné sochy Panny Marie nebo jiného svatého. Pečetním voskem se na dřevěnou destičku, která byla součástí *kluky*, fojtového či rychtářského práva nebo obsílky, lepila veškerá nařízení psaná na papíře. Druhořadě (zejm. ve folkloru) slovo *zpečetit* stvrzuje podmínky dohodnuté ústní formou; 2. obecně znak.

Lit.: *Vademecum pomocných věd historických*. Praha 1993; L. Hansmann – L. Kriss-Rettenbeck: *Amulett und Talisman*. München 1966. [mh]

pečivo, pokrm z mouky a dalších ingrediencí upravený pečením nebo smažením. P. z různých druhů mouky, kvašené i nekvašené, zhotovovali jednak řemeslníci ve městech (pekaři, pecnáři, caletníci, koláčníci, kobližnice, oplatečníci), jednak se peklo v domácnostech pro potřebu rodiny, někde i pro čeleď, najaté pracovníky, pro koledníky apod. Kromě funkce syticí mělo lidové p. i kultovní a obřadní význam. V první řadě to byl chléb a p. z chlebového těsta, nekynuté placky a postupně i jiné druhy obřadního p., jež se vázaly k rodinným svátkům a událostem, k výročním svátkům, k postním dnům, k určitým druhům prací, především ke žním. V některých případech bylo p. darem, odměnou, poplatkem i úplatkem. Chléb různého složení byl základním denním pokrmem, v mnoha rodinách se jedl i víckrát denně. V souvislosti

s určitými událostmi a svátky (narození, svatba, úmrtí, Velikonoce, letnice, Vánoce) měl plodonosný a ochranný význam. V průběhu doby přejala jeho roli určité druhy obřadního p., obvykle tvarované a doplněné symboly. – Nejjednodušším a patrně i nejstarším druhem p. byly placky z nekynutého (přesného) těsta (*přesničky, vopelky, osúchy, posúchy, popelky*), jež se pekly v popelu, na rozpálených kamenech (uhlířní, dřevorubci, voraři) nebo na roštu nad otevřeným ohněm, v troubě a posléze na plotně sporáku (*placky, rozpíčky, rozpeky, opékance, rejtěnky, osúchy*). V některých případech existoval stejný název jak pro p. z přesného, tak i z chlebového těsta; zpravidla nelze určit, zda šlo o odlišnosti dobové, regionální či lokální. Jiným druhem p. z mouky a vody jsou oplatky (*oblaty*), pečené v kovových kleštích, oplatnicích. Pekli je především městští řemeslníci, oplatčnické (v Praze měli cech už v 15. stol.) zv. *kostelní pekaři*. V 18. a 19. stol. je na vsi vyráběli rektori nebo jiní dovední jednotlivci. V rodinách se obřadně podávaly obvykle o velikonočních a vánočních svátcích, zpravidla pokapané medem, rozdíl je hospodář. – Z mléka, mouky a vajec se dělalo řídké těsto na lívance (*litáky, lijance*). Pekly se nad otevřeným ohněm na kovovém plátu s nožkami nebo na pánvích, později na plátech sporáku v hliněných či litinových plochých lívanečnicích nebo v hliněných čtyřhranných pekáčích s tvarovanými motivy na dně. Do těchto forem (na Moravě zv. *bélešníky, bálešníky*) se řídké těsto lilo a vzniklé p. se nazývalo buď stejně jako formy, nebo (na Hané) *lité bochetke*. V měšťanských rodinách se z obdobného těsta pekli *šmorn* nebo různě ochucené *svítky*, užívané hl. jako zavářka do polévek. – V oblasti j. Moravy byly v oblíbené *trdelníky*. Nejstarším způsobem jejich výroby bylo kapání těsta na dřevěný válec, jímž se otáčelo nad otevřeným ohněm. Později se pekly na dřevěných válečcích v troubě a konečně se na kovových trubíčkách smažily v omastku. Bylo to pečivo sváteční, přejaté ze sousedního Rakouska (i tam to však byla především záležitost městských cukrářů, od nichž přešly do lidového prostředí). – Podobné řídké těsto, k jehož zadělání se užilo mléka od krávy po otelení, lité na vymaštěný pekáč a pečené v troubě, se nazývalo *vrzanec, kuráštvo, buchta, zdojková* nebo *vodoková bába* či *skřípec*. Někde bylo vítaným, jinde neoblíbeným pokrmem. – Tužší těsto (tzv. nudlové) z bílé mouky a vajec se rozválelo na tenkou placku a proslché se krájelo na úzké proužky, nudle, na zavářku do polévek. Široké se vařily, posypaly *pracharandou* nebo mákem, popř. tvarohem a mastily se rozškvařeným máslem. Vařené čtverečky z nudlového těsta promíchané s pokráceným

uzeným masem a zapečené se nazývají *fleky* či *šunkafleky*. Dělal se i z hub. – Z podobného těsta, zadělaného více žlutky a smetanou, se dělalo sváteční smažené p. plochých tvarů, vykrajované nožem nebo rádlkem. Nejrozšířenějším termínem pro ně v literatuře 19. stol. jsou *boží milosti a listy*, ale říkalo se mu také *třísky, smažinky, chrastníky, hobliny* či *smaženky*. Složitější, spletané z proužků byly *růže, ratolesti, kruhanice* apod. Ve 2. polovině 19. stol. se počalo těsto tvarovat v kovových formičkách, s nimiž se ponořovalo do horkého omastku (*šnepule, šnekule, pumy*). Jindy se proužek těsta nakrajovaný po jedné straně navíjel na větévku a smažil na nich (*ratolesti, ratolístky*). Řídkým nudlovým těstem se také obalovala a smažila květenství černého bezu nebo akátu (*kosmatice, matice*; patrně se vázaly ke svatodušním svátkům). V létě a na podzim se řídké (později bramborové) těsto peklo v peci na zelných nebo vinných listech (*podlupínky, podlupníky, polésníky, chrastníky*). Z těsta litého na pánve se dělaly i palačinky a omelety, v kuchařských knihách z 19. stol. uváděné jako *lité štrudle*. Venkovské hospodyně dávaly přednost lívancům z kynutého těsta (časové důvody, využití ječné mouky). Lívance mazané po vidly, sypané tvarohem a pokapané smetanou bývaly v selských rodinách pokrmem všedního dne, u chudých jídlem svátečním. Z kynutého těsta z bílé mouky se k svátečním příležitostem smažily šišky a koblihy, někde *prstíčky* či *prstke*, o masopustu p. figurální a se zoomorfními tvary. Koblihy mají dávnou tradici, už v 15. stol. je zhotovovali městští kobližníci a kobližnice. M. D. Rettigová vzpomíná, že *prstky* prodávaly ženy na pražských ulicích někdy na přelomu 18. a 19. stol. – P. všedních dnů byly v Čechách *vdolky* či *dolky* z žitného výrazku po obou stranách pečené nad otevřeným ohněm na litinovém plátu na nožkách, později v troubě a konečně na plátech sporáku, v j. a jihozáp. Čechách *na drátě* s nožkami. *Vdolky* se jedly obvykle v poledne k polévce nebo omáčce. Někdy se ještě teplé roztrhly a mazaly se, podobně jako lívance. Na Moravě a ve Slezsku se nazývaly *osúchy, pagáče*. Termínem *vdolek* se tam označovalo lepší p., obdobné českému koláči, jenž byl p. svátečním a obřadním. – Převážně všedním jídlem byly buchty, jež se pekly téměř pravidelně v pátek. V Čechách byly nejobvyklejší menší buchty s náplní, kladené na pekáč těsně vedle sebe, pečené v troubě. *Buchtíčky, peciválky* či *bobále* neplněné, popř. plněné mákem, roztrhané a spařené horkým mlékem, někdy ještě polité sirupem, patřily mnohde mezi štědrovečerní pokrmy. Jindy, hl. v době polních prací, se rovněž podávaly buchtíčky spařované. U městského obyvatelstva byla obdobou tohoto pokrmu

žemlovka (*bába, semlbába, sůvy, pekařská nemoc, bída*; pekařům se posměšně říkalo sůvy kvůli jejich nočnímu bdění a názvy pekařská nemoc či bída naznačovaly, že u pekařů bývala žemlovka na stole až příliš často). Mezi sváteční a obřadní p. patřily o masopustu šišky a koblihy, o Velikonočních mazance a jídáše, o letnicích, pouti, posvícení a Vánocích koláče, o Dušičkách a při úmrtí *dušičky* a *kosti* a o sv. Martinu martinské rohlíky nebo *podkovy*. – P. jako součást odměny za práci hrálo roli při ukončení některých polních prací, zejm. žňových, ale i při senoseči, domlatcích, při ukončení sklizně lnu a konopí, při doderkách a ukončení přádlá. Při pohoštění figuroval chléb i sváteční p. Součástí odměny čeledi bývaly martinské rohlíky, podkovy či *roháče*, velký koláč, věnec, buchta nebo houska (*mládě, dítě*). K oslavě jmenin a narození se pekly hl. *bábovky*. V 19. stol. (nejprve v měšťanských domácnostech při slavnostních příležitostech) se počaly objevovat dorty a jiné cukrářské p. Ve 2. polovině 20. stol. se rozšířilo i na venkov, především o svatbách. Některé druhy všedního i svátečního p. jsou od posledních desetiletí 20. stol. v prodeji v obchodech, hl. ve městech, kde je s oblibou kupují především ženy mladších generací. Koláče, hochánky, vánočky a koblihy již nejsou pokrmem, který by se pojil k určitým svátkům, ale konzumují se v průběhu celého roku. O příslušných svátcích se mnohde z tradice pečou i v domácnostech. V t. obřadní a obyčejové pečivo; *hesla věnovaná jednotlivým druhům pečiva*. Lit.: J. Dufek: *Naše Horácko jindy a nyní*. Velké Meziříčí 1893; K. V. Adámek: *Lid na Hlmecku*. Praha 1900; Č. Zibrť: *Gallašovy paměti o moravské selské i měšťské stravě r. 1826*. ČL 28, 1928, s. 52–63; L. Kaizl: *Chléb a pečivo v Podkrkonošské kuchyni*. Časopis lékařů českých 82, 1943, s. 1089–1092; M. Ludvíková: *Každodenní strava na Znojmsku*. ČMM 60, 1975, s. 209–222; M. Šulcová: *Pečení chleba na Poděbradsku*. NA 12, 1975, s. 261–268; J. Štátná – L. Prachařová: *Lidové pečivo v Čechách a na Moravě*. Praha 1988; J. Štátná: *Pečivo jako odměna, dar, poplatek a úplatek*. NA 26, 1988, s. 85–98; J. Mráz: *Pečení chleba a jiného pečiva v domácnosti*. Karlín, bez uvedení roku. [jš]

pekařství 1. základní potravinářské řemeslo zpracovávající zemědělské rostlinné produkty a zabývající se výrobou pečiva a chleba. P. mělo měšťský charakter. Na vesnici se téměř v každé domácnosti pekli chléb, takže vesničané jen příležitostně kupovali ve městě pekařské výrobky. Pekaři spolu s mlynáři a sladovníky vytvářeli základní obchodní kontakty mezi městem a vesnicí. – P. se od 15. stol. objevovalo ve všech městech, postupně se však od něj odlučovala specializo-

vaná řemesla (mazanečníci, kobližníci, oplatečníci, perníkáři), jejichž existenci podmiňoval tržní zájem obyvatelstva. Na rozdíl od nich pekli pekaři černý žitný i bílý pšeničný chléb a běžné pečivo. Výrobky se prodávaly v krámech. Žitný chléb tvořil pro většinu obyvatel jednu ze základních složek stravy. Výlučné postavení p. v důležité výrobní sféře spolu s nebezpečím jeho případného zneužití vyvolávalo společenská protiopatření v podobě cenové regulace i kontroly jakosti výrobků. V 18. stol. se p. řídilo přísnými předpisy, mouka se prodávala podle úřady stanoveného ceníku a pekaři byli povinni dodávat výrobky za každých podmínek. V 19. stol. byly zrušeny sazby na mouku, ale až do poloviny 19. stol. patřilo p. k technologicky stagnujícím řemeslům. Následující vývoj byl urychlen propracováním nových technologií (zdokonalení pecí, strojové zpracování). – Hlavní surovinou v p. byla žitná nebo pšeničná mouka. Do dílny se přinášela v časovém předstihu před použitím, aby získala požadovanou zpracovatelskou teplotu. Při výrobě chleba se zadělával nejdříve kvásek s vodou a moukou v množství, které odpovídalo třetině připravovaného těsta. Po nočním kvašení se přidala voda a mouka na polovinu plánovaného těsta a za tři hodiny se vhněla poslední část mouky. Těsto tak dosáhlo požadovaného množství. Zadělávalo se v neckách a dížích z tvrdého dřeva. Vedle toho byla dílna vybavena řadou nezbytných nástrojů (lopatky, stěrky, metličky). Zadělané těsto se dlouho propracovávalo rukama. Na konec hnětení se přidávala sůl rozpouštěná ve vodě. V domácnosti se chlebové těsto zpracovávalo v díži kopistí. Uhnětené těsto se nechalo znovu vykynout a potom se dělilo na části, které se formovaly na kulaté nebo podélné bochníky, a ty se pak ukládaly na teplé místo. Těsto na prknech nebo ve slaměných ošátkách opět vykynulo (nabylo nejméně polovinu svého původního objemu). Před sázením do pece (pomocí dřevěné lopaty) se bochníky postříkaly vodou, aby na povrchu nepopraskaly. Pec musela být řádně vytopená, černý chléb se pekl déle než bílý. Pekař poznal upečený chléb podle barvy pecně nebo pomocí dřevěné jehlice, kterou chléb propíchl. Bochníky vytažené z pece se potíraly vodou, čímž se dosahovalo zvýšeného lesku, a zvolna chladly. – Pekaři pekli kromě černého a bílého chleba také bílé pečivo, rohlíky a housky. K jemnému pečivu patřily koláče, bábovky apod. Základní rozdíly byly v použitých surovinách (jemná pšeničná mouka, mléko, máslo, cukr); 2. prodejna pečiva.

Lit.: Z. Winter: *Řemeslo a živnost XVI. věku v Čechách*. Praha 1909; J. Janáček: *Přehled vývoje řemeslné výroby v českých zemích za feudalismu*. Praha 1963; R. Jeřábek: *Artykule strážnického ce-*

chu pekařského a perníkárského z roku 1598. Slov. 25, 1983, s. 109–113; M. Janotka – K. Linhart: *Zapomenutá řemesla*. Praha 1984, s. 41–49; DHK I/2, s. 679–684; *Pekárenství v Čechách a na Moravě*. Praha 2000; D. Broncová: *Historie pekárenství v Českých zemích*. Praha 2001. [mm]

peníze, zvláštní druh zboží, které plní funkci všeobecného směnného ekvivalentu pro všechny ostatní druhy zboží, za které je vždy lze směniti a jehož hodnotu vyjadřují. P. plní současně funkci oběživa a prostředku shromažďování bohatství, tím se liší od ostatních platidel. P. se dělí na: a) plnohodnotné, kde obsah drahého kovu odpovídá jejich hodnotě; b) kreditní (v č. zemích od 18. stol.), které vyjadřují závazek vydavatele uhradit jejich hodnotu (mince z obecných kovů nebo papírové bankovky). P. mají nucený oběh, který je nařízen státem. Způsob placení za směňované zboží závisel v dějinách vždy na stupni dělby práce a rozsahu směny. – V prvobytné společnosti se v rámci výměnného obchodu směňuje zboží za zboží. Časem se stávají ustáleným platidlem některé druhy zboží: kusy drahého kovu, dobytek, plátno, kovové hřivny atd. Už v 7. stol. př. n. l. se ve vých. Středomoří objevují kusy drahého kovu o určité váze, opatřené obrazem panovníka či symbolem státu, popř. symbolem obce, která ručí za jejich pravost a váhu. Tak vznikají kovové p. Podobně vznikly kovové mince v Číně. Vedle kovových mincí se podle úrovně hospodářství dlouho udržují ve velké míře nepeněžní platidla (v č. zemích do 12. stol.). 1300 zakazuje mincovní reforma Václava II. používání naturálních platidel v rámci českého státu. Kovové mince se v č. zemích razí od 10. stol. – Dělbá práce mezi městem a venkovem a rozvoj obchodu s řemeslnickými výrobky a zemědělskými produkty vedly k uplatnění p. jako platidla i ve vesnickém prostředí, kde nahradily naturální směnu. Napomohlo k tomu i zavedení peněžní renty poddaných. P. se tak od vrcholného středověku stávají univerzálním platidlem, prostředkem směny a symbolem bohatství. Hrají proto v životě vesnických komunit značnou úlohu. – Už od 11. stol. se funkce peněz v životě tehdejší společnosti ukazuje v pohřebním ritu: peníz se stává pohřebním milodarem. V lidovém venkovském prostředí hrají p. významnou úlohu v závislosti na vyspělosti tržních vztahů mezi městem a vesnicí. V 16. stol. byla vyšší než v období po třicetileté válce. Význam p. roste s nástupem kapitalistického hospodářství, kdy jsou vedle pozemkového vlastnictví důležitým znakem sociálního postavení. P. se stávají součástí věna (přínosu) nevěsty a jejich odvod povinností hospodáře vůči výměnkáři na statku,

jsou symbolem úspěchu a štěstí. Nedostatek p. ohrožuje hospodářství a možnost splácet daně, půjčky (hypotéky) a vyplácet podíly a věno sourozencům hospodáře. Dluhy jsou příčinou exekuce a likvidace selského hospodářství, především v období agrární krize. – V lidovém prostředí existovala řada praktik *zajišťujících* trvalý dostatek peněz: novorozenec dostával při narození peníz jako kmotrovský dar, peníz se také dával do první koupele dítěte, první vydělaný peníz se přibíjel na práh, později se ukládal. Jako oběťna se peníz kladl do základů domu. Ve váčcích na p. se nosily i neplatné mince (*Heckmünze*). Mince se házely také do studánky: u léčivých pramenů proto, aby jejich účinek déle vydržel, u ostatních pramenů měla mince vodu pročistit. Tato pověra dosud v pozmeněné formě přežívá v házení mincí do kašen a fontán (aby se návštěvník vrátil zpět). Největší magickou silou měly mince, které obdarovaný dostal na Štědrý den. Nebyl-li dostatek mincí, nahrazovaly je (tvarem podobné) rybí šupiny: celý rok se pak nosily v peněženke. Podobně bylo třeba k zajištění dostatku peněz dostat minci na Nový rok. Při první jarní bouři se mělo potřásat váčkem s penězi, aby bylo vždy peněz dost. – Mince plnily také úlohu amuletu. Ražba zvláštních mincí a medailí (*svátostek*), které měly chránit před morem a dalšími nemocemi, se v č. zemích rozšířila v období baroka. Před morem měly chránit tzv. morové jáchymovské toлары, vojáky kavalerysty chránily svatojiřské toлары s obrazem sv. Jiří, patrona rytířů. – Vztah k penězům se projevoval také jejich lidovými názvy. *Hubáček* se říkalo minci Leopolda I. (vládl 1640–1705) podle panovníkova nápadného horního rtu, typického znaku příslušníků habsburského rodu. *Babky* byly drobné mince, jichž obíhalo velké množství a měly nízkou kupní sílu. *Ševcovský tolar* se říkalo měděnému tří- a šestikrejcaru Františka II. (vládl 1792–1835); mince měla velký rozměr, ale malou kup-

ní sílu. *Paněnka* se nazývala jednozlatková bankovka s vyobrazením ženské hlavy, *úplavice* byla inflační válečná dvoukorunová bankovka červené barvy, která lidem připomínala krvavý průjem. V označování peněz a počítání se udržel značný konzervatismus. Ještě na konci 20. stol. se udržuje označení *pětka* pro desetikorunovou minci (dříve bankovku) jako pozůstatek přechodu od zlatníkové měny v korunovou (1892), kdy dvě koruny cenově nahradily jeden zlatý. Podobně označení *šesták* pochází z poloviny 19. stol. (stříbrný šestikrejcar platil stejně jako měděný desetikrejcar). Tento jev má starší kořeny. Zrušené nominály dlouho přežívaly jako početní jednotka, např. v 17. a 18. stol. *groš* jako označení tříkrejcarové mince. Groš měl totiž dříve hodnotu tří krejcarů. – Místo peněz v životě lidových vrstev lze dobře sledovat i ve folkloru, v lidové písni, pořekadlech a v příslovích: *Peníze jsou dobrý sluha, ale špatný pán; peníze mluví všemi řečmi*. Časté jsou pověsti o zakopaných pokladech a jejich nálezcích. Lidová slovesnost chápe p. jako něco žádoucího, ale zároveň vyjadřuje zdrženlivost vůči samoučelnému shromažďování peněz, honbě za penězi. Lakomec bývá v lidové pověsti a pohádce potrestán (např. proměnou peněz v listí či kamení). P. vstoupily rovněž do lidových úsloví: *Nestojí to ani za zlámanou grešlí* (nejnižší nominál v 18. stol.).

Lit.: K. V. Adámek: *Lid na Hlínecku*. Praha 1900, s. 182–183; E. Nohejlová-Prátová: *Základy numismatiky*. Praha 1975; J. Sejbal: *Dějiny peněz na Moravě*. Brno 1979; B. Hlinka – P. Radoměřský: *Peníze celého světa*. Praha 1987; P. Vorel: *Výraz „dvoučeskán“ v hovorové češtině 17.–19. století. K možnostem využití numismatiky v etnografii*. ČL 80, 1993, s. 118–121; Z. Petrůň – P. Radoměřský: *Encyklopedie peněz*. Praha 1996; J. Sejbal: *Základy peněžního vývoje*. Brno 1997.

[jks + jsn]

pentagram [lat.], obecné pojmenování jednoho z nejstarších a nejrozšířenějších symbolů, jednoho z elementů všelidské kultury. Lat. zní *pentaculum*. Jeho běžný název v mnoha jazycích je *muří noha* nebo *muří nožka* (něm. *Drudenfuß*) a má zlověstný příděch, protože se spojuje s nadpřirozenou bytostí schopnou dusit spící lidi. Zobrazován je jako zjednodušený otisk roztažených pěti prstů nebo drápů, v pokročilejší stylizaci jako pěticípá hvězda nakreslená zpravidla jedním tahem tak, že ji tvoří dva prolínající se trojúhelníky bez základů, s jedním cípem směřujícím nahoru. Využívá se v praktikách satanismu a gnostických sekt, jejichž posvátným číslem je pět, ale i v lidové symbolice a magii pro své domněle apotropajní vlastnosti, schopnost odpuzování zlých mocností, démonů, nočních můr

a čarodějnic, a skýtá jako zaklínadlo ochrana proti přírodním pohromám. Objevuje se i v lidové ornamentice v souladu s magickým číslem pět (mj. též pět ran Kristových) a svou funkcí splývá také se zobrazením prstů na ruce (ve skalních malbách v pohoří Ahaggar a v Taslí-n-Adždžér, nad vchody do obydlí v zemích Maghribu jako tzv. Fatmina ruka), nezřídka také s blahonosným významem.

Lit.: J. Schouten: *The Pentagram as a Medical Symbol. An Iconological Study*. Nieuwkoop 1968; G. Heinz-Mohr: *Lexikon der Symbole*. Düsseldorf – Köln 1974, s. 235–236; H. Biedermann: *Lexikon symbolov*. Bratislava 1992, s. 226–227; R. Vulcănescu: *Figurarea mîinii în ornamentica populară romînă*. Revista de etnografie și folclor 9, 1964, s. 213–259, 413–450; O. Stöber – H. Biedermann: *Der Drudenfuß. Auf den Spuren eines geheimnisvollen Zeichens*. Wien 1990; D. Kramer – V. Hänsel: *Da schau her – ein Drudenfuß. Mythen und Symbole*. Da schau her 1994/1, s. 8–12; J. Baleka: *Výtvarné umění. Výkladový slovník*. Praha 1997, s. 268.

[rj]

pentle viz stuha

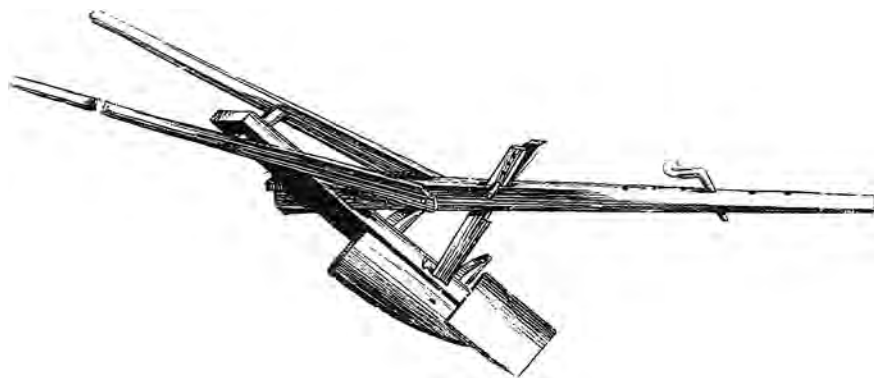
pérák, fantastická, nadpřirozená bytost, o které se vyprávělo v Čechách a na Moravě v období nacistické okupace (1939–1945). P. představoval symbol národní rezistence proti násilí. Působil jako mstitel, který individuálně vykonával akty spravedlnosti. P. neměl konkrétní podobu; lidé si ho představovali jako mechanického muže, který se přemísťoval na pérách. Představa p. byla dvojí: jednak se jím vyjadřoval posměch nacistům, jednak z něj lidé měli strach jako z ostatních nadpřirozených bytostí. O p. se vyprávěly útéšné fámy, např. jak unikl svým pronásledovatelům a překazil jejich nástrahy, jak přeskočil dům nebo autobus. Jako nepoznaný hrdina ve své činnosti třeba vyměňoval nářadí nebo poškozoval stroje. Byly na něho sváděny sabotáže. Objevovaly se také nápisy na zdech, co všechno p. vykonal a kde se objeví přistě.

Lit.: M. J. Pulec: *Podání o pérákově*. ČL 52, 1965, s. 158–164.

[bš]

percák, perhák, zatecký hák – tradiční oradlo typu bezplazového rádlá-háku se symetrickou radlicí. Původní p. měl obvykle rovný dřevěný hřídel, dvě delší dřevěné kleče, dřevěný klečový sloupek s železnou radlicí, dřevěnými křídly či perutěmi a dřevěnou nebo železnou slupicí (svor). P. se zapřahal pomocí koleček, později však mívál i zvláštním způsobem zahnutý hřídel, který vytvářel klouzavý chodák, nebo měl chodákové kolečko. – Hřídel byl na většině území rozšíření percáku rovný, v zadní části zaklínován dřevěnými klíny v klečovém sloupku; v příčném řezu byl

kruhový, v zadní části někdy čtyřúhelníkový. V přední části měl hřídel obvykle otvory pro potykač (železný kolík), později též otvor pro kolečkový chodák (přední část oradla sloužící k opírání p. při práci) a železný hák k zavěšení rozporky. V zadní třetině bývaly k hřídeli železnou objímkou, popř. hřeby přichyceny dvě dřevěné kleče a hřídelem procházela dřevěná, později železná slupice, zpevňující kostru oradla a současně umožňující částečnou regulaci hloubky záběru. Na recentním nářadí bývá hřídel v místě otvorů pro potykač oplechován a někdy zpevněn železnými objímkami. – Kleče p. byly rovné nebo mírně či více zahnuté. Předním koncem byly spojeny s hřídelem nebo hřebem či objímkou s klečovým sloupkem. Asi v polovině délky se dřevěnou příčkou zpevňovaly s klečovým sloupkem. Příčka, její spojení s klečemi a sloupkem i vlastní kleče bývaly vyztuženy železnými pásky. – Klečový sloupek byl obvykle rovný nebo mírně prohnutý a poměrně masivní (v příčném řezu ponejvíce čtyřúhelníkový). Klečový sloupek náležel k nejnámáhanější části p. Na jeho spodní části byla nasazena zaoblená železná radlice. – Radlice p. byly většinou menší, masivnější, s pracovní plochou rovnou nebo mírně zahnutou a s pevnou objímkou k nasazení na klečový sloupek. Některé radlice měly uprostřed horního okraje výkrojek umožňující přiblížení slupice k hrotu radlice, což vedlo ke zpevnění kostry oradla. Radlice byly železné, později i litinové. Za radlicí plynule navazovala na její pracovní plochu dřevěná křídla (perutě), event. dřevěné kolíkové rozhony. Křídla byla bytelná, poměrně dlouhá a široká, často mírně klenutá a pravidelně pevně spojená silnými dřevěnými příčkami s klečovým sloupkem; ke sloupku a příčkám byla přibíta nebo přišroubována. Okraje křidel, někdy i jejich plochy bývaly proti oděru zpevněny železnými pásky a plechem. U některých typů p. byla křídla postavena jako dřevěné odhrnovačky záhonových pluhů nebo západočeských rádel. – Podrobnější údaje o rozšíření, konstrukci a funkci p. jsou až od konce 18. stol., i když jeho používání lze předpokládat nejspíše od 16.–17. stol. Koncem 18. a během 19. a 20. stol. se p. používal především ke kultivačním pracím při sázení, oborávání a vyorávání brambor, pěstování řepy, ale i k odorávání a priorávání chmele, ničení plevele apod. Pro konstrukci kultivačního nářadí využil v l. 1850–1861 např. F. Horský percákové radlice a k vyorávání brambor doporučoval místo dvoukřídle radlice radlici percovou, dole asi 7–8 palců širokou. – Západočeský p. byl rozšířen v poměrně širokém pásu začínajícím na severu Čech ve střední části Krušných hor a směřujícím k jihu přes Žatecko a Lounsko

Žatecký percák (1784)

na Rakovnicko a odtud na záp. Plzeňsko a dále až k hranicím v úseku mezi Domažlicemi a Klatovy. Od 18. stol. jsou zachovány popisy, vyobrazení a později i modely a originály tohoto nářadí v muzeích. – Západočeský p. byl rozšířen a používán v několika variantách. Společným znakem všech západočeských percáků je plochá, lopatovitá či rýčovitá obdélníková nebo trojúhelníková, popř. ve spodní části zaoblená radlice šikmo nasazená na klečovém sloupku, svírající se dnem brázdový úhel asi 30°. Z Domažlicka, Plzeňska a Manětínska jsou zmiňovány většinou percáky s klečemi připevněnými ke sloupku. F. Fuss uvádí (1799) z Plzeňska p. s dřevěnými odhrnovačkami se svislou plochou za radlicí. Na Žatecku a Lounsku i Žluticku a Kadaňsku byly rozšířeny percáky, jejichž kleče se v přední části připevňovaly ke hřídeli. Ploché radlice byly obdélníkové nebo řídicí trojúhelníkové. Dřevěná křídla se vyznačovala délkou a šířkou a více či méně pokračovala v rovině pracovní plochy radlice. V Krušných horách kromě p. s rovným hřídelem s kolečkem byl rozšířen i p. se značně prohnutým hřídelem nahrazujícím chodák. Tento typ p. se zapřahal přímo pomocí řetězu, event. provazu a rozporky, bez koleček či chodáku, přičemž jej nelze považovat za oradlo hou-pavé. Hřídel přední částí nepřetržitě klouzal brázdou. Používal se při kultivaci brambor ještě v 50. letech 20. stol. (Moldava na Teplicku). Vyskytoval se i p. dvouradličný, vhodný k vyorávání brázd a zahrnování brambor při sázení a oborávání této plodiny. Kultivační p. rozšířený v Krušných horách v polovině 20. stol. měl dřevěná křídla podstatně menší a jiného tvaru než původní p. na Žatecku a Lounsku. – Funkce p. se měnila podobně jako používání ostatních typů rádel. Převážně univerzální oradlo v kopcovitém terénu se stávalo kultivačním nářadím vhodným k pěstování brambor, kultivaci chmele, popř. i dalších plodin typu okopanin. – Konstrukce p. se měnila

(při zachování základních rysů) vlivem využívání dostupnějšího železa, některých prvků používaných u dalších potažních oradel, přizpůsobování požadavkům pěstovaných rostlin a vynalézavosti místních kovářů a rolníků, kteří toto nářadí používali a zdokonalovali. Pro kultivační práce ve starých chmelnicích s úzkými řadami měl p. velmi široká křídla, umožňující dostatečně široký záběr a dobré naorávání. Nejvíce se p. přizpůsoboval požadavkům pěstování brambor. Oradlo, jehož součástí byla kolečka (plužnata), bylo doplněno napřed dřevěným a pak železným kolečkovým chodákem. Měnil se tvar i velikost křídla a materiál. Základní tvar pracovní plochy rýčovité radlice a její poloha zůstávaly zachovány. Radlice byly později vyměnitelné, různé velikosti i tvaru, přizpůsobované konkrétním půdním podmínkám a požadavkům kultivace. U novějších typů p. se přizpůsobovala plocha zadní části radlice plynulejšímu přechodu k pracovní ploše křídla. – V některých oblastech původního rozšíření se p. uchoval pro potažní kultivaci brambor na menších plochách i v 2. polovině 20. stol. Celodřevěné percáky i jejich modernizované železné modifikace se ještě koncem 90. let 20. stol. používaly ojedinele na Lounsku a na Rakovnicku.

Lit.: J. Mehler: *Die erste Sammlung der böhmischen Ackergeräthe*. Praha 1784; J. Mehler: *Die zweite Sammlung der böhmischen Ackergeräthe*. Dresden 1794; F. Fuss: *Anweisung zur Erlernung der Landwirtschaft*. Praha 1799; J. Kramář: *Dva typy starého zemědělského nářadí a jejich severní hranice v Pošumaví*. *Agrikultura* 2, 1963, s. 41–54; F. Šach: *Soustava oradel Starého světa a zařazení nářadí z území Československa*. *VPZM* 1963, s. 171–231; L. Štěpánek: *Po stopách tradičních oradel*. *ČL* 50, 1963, s. 318–328; J. Hyčko: *Orné náradie*. *Zbierky v Slovenskom národnom múzeu v Martine a v múzeách na Slovensku*. Martin 1967; E. Klein: *Die historische Pflüge*. *Die historischen Pflüge der Hohenheimer Sammlung*

landwirtschaftlicher Geräte und Maschinen. Stuttgart 1967; Z. Tempír: *Poznámka k vývoji oradel na Slovensku*. *AC* 2, 1979, s. 88–90; V. Vondruška: *Slovník starého zemědělského nářadí, nástrojů a strojů (1750–1914) I-II*. Roztoky u Prahy 1989, s. 42–46. [zt]

perioda, uzavřená hudební myšlenka dělitelná na dvě části, polověty. První z nich se nazývá předvětí, druhá závětí. Celkový rozměr p. se většinou pohybuje v rozmezí 6–12 taktů, nejčastější periody jsou osmitaktové. Podle uspořádání a celkového rozměru periody se hovoří o vnitřní (např. 4+4 takty s taktovým uspořádáním 2+2, 2+2) a vnější (4+4 takty) symetrii, nebo o vnitřní (3+2, 3+2) a vnější (5+3) asymetrii. Spojení dvou period s příbuzným hudebním obsahem se nazývá dvojperioda. Nápěvy lidových písní mívají velmi často formu periody nebo dvojperiody (zde často s tzv. malým návratem, resp. znakem třídlílosti: a, b, c, a, nebo a, b, c, b). Složené nápěvové potpouri mohou být kompilovány i ze tří a více period. Etnomuzikologii ne vždy vyhovuje terminologie používaná uměleckou hudbou. A tak se objevily i jiné systémy analýzy lidových písní, vytvářející vlastní metodologii a názvosloví.

Perioda. Československo, zapsáno 1819 (ČNP, č. 66)

Lit.: K. Janeček: *Hudební formy*. Praha 1955, s. 113–181; L. Zenkl: *ABC hudebních forem*. Praha 1984, s. 47–57; D. Holý: *Zpěvní jednotky lidové písně, jejich vztahy a význam*. Brno 1988; L. Tyllner: *Úvod do studia lidové písně*. České Budějovice 1989, s. 126–140. [lt]

perletářství, umělecké řemeslo zabývající se rukodělným zpracováním perleti; od 19. stol. forma domácí výroby. S perletí se lze setkat na starých perských a syrských arabeskách, v Evropě počínaje renesancí na intarzovaném nábytku. V intarzii byla perlet kombinována s ebenem, mahagonem, slonovinou nebo želovinou. Kromě nábytkářství byla používána i ve šperkařství. Ve skromnější formě se perlet objevuje v lidovém prostředí, kde sloužila k výrobě knoflíků a šperků, popř. jako výzdobný materiál. – V 19. stol. se p. rozšířilo na mnoha místech Čech i Moravy jako forma domácí práce. Jeho rozvoj v č. zemích ovlivnila Vídeň, jedno z evropských cen-

ter p. Tak jako v Londýně a Paříži, i zde spínadla do poloviny 19. stol. vyráběl cech jehlařů. Zavedení soustruhu, který zmechanizoval ruční práci pilkou, znamenalo velký převrat v technologii. Soustružnický cech výrobu perleťových knoflíků zcela ovládl. Pro množství vyprodukovaných výrobků byla hledána nová odbytiště (významným se stala Sev. Amerika). Dovoz suroviny a vývoz výrobků zajišťovali vídeňští obchodníci. Zároveň hledali další výrobce na venkově, kde byl dostatek levných pracovních sil. I hospodářský vývoj přiváděl do Vídně mnoho řemeslníků, kteří se zde perleťářskému řemeslu vyučili a výrobní zkušenosti pak přinesli domů. Tak se z Vídně p. rozšířilo do Čech i na Moravu, proto všechna významná střediska perleťářské výroby měla spojení s Vídní, pouze některá (Přelouč) byla orientována na Hamburk a Berlín. Vývozci dodávali surovinu a odebírali hotové výrobky. Kromě dílen ve městech se výroba přenášela i do okolních vesnic a byla provozována podomácku. – Perleť se zpracovávala v Čechách v Přelouči (jedna z prvních dílen založena 1858), Týnci n. Labem, Pardubicích, Novém Bydžově, Tachově, v okolí Loun, v Krušných horách a na Jindřichohradecku, na Moravě na Drahanské vrchovině, v Bystřici n. Pernštejnem a na Valašsku. Nejvýznamnějším výrobním střediskem v č. zemích byla Žirovnice s okolím. Znalost perleťářské technologie sem přinesli čeští vystěhovalci, kteří se ve Vídni ve 40. a 50. letech 19. stol. přiučili výrobě knoflíků, po návratu domů p. provozovali a podnítili i další výrobce. K vývoji p. přispěl také úpadek tkalcovství a soukenictví a nevyžněné zemědělství, takže p. se zde velmi rychle rozšířilo a stalo hlavním zdrojem obživy. – Dobou největšího rozmachu perleťářské výroby byla 2. polovina 19. stol., zvl. 80. l., která přinesla konjunkturu. Vydání Mac Kinleyova celního zákona vyvolalo v p. krizi a postupnou likvidaci dílen. Na přelomu 19. a 20. stol. bylo p. většinou nahrazeno jinými domácími výrobami, místy se pracovalo ještě do 1. světové války (Drahanská vrchovina). Pouze v Žirovnici lze po 1. světové válce zaznamenat nový vzestup výroby, soustředěnou do větších podniků. Mnozí výrobci se pak specializovali na výrobu ozdobných předmětů a bižuterie. Péčí ÚLUV se p. uchovalo v Žirovnici do 90. let 20. stol. – Materiálem pro p. byly zpočátku schránky sladkovodních perlorodek. Tato perleť svou jakostí nemohla konkurovat kvalitnější dobovové surovině z nalezišť v Tichomoří. Mořskou perleť z lastur (nejznámější Macassar, Burgos, Tahiti, Trocas, Manilla) zajišťovali pro české i moravské výrobce

videňští překupníci. – Základní perleťářský výrobek je knoflík. Technologie výroby se rozpadala do více úkonů. Po několikadenním máčení byly lastury zbaveny vnější kůry, na soustruhu se z lastur odvrtyly roubíky potřebného průměru a pomocí dlátka či sekáčku se rozštěpily na plátky. Následovala úprava tříhranným nožem, opět na soustruhu. Hrotem se knoflíky dírkovaly a v bubnu s vodou a pemzou zbavovaly hran. Následným propíráním ve vařící vodě s kyselinou solnou se dosáhlo lesku. Ten se ještě zvýšil přeleštěním v pilinách a ručním otřením. Třídění a našívání knoflíků na papírové podložky bylo závěrečnou prací, kterou prováděly většinou děti a ženy. – Jednoduché nástroje a zařízení si perleťáři často zhotovovali sami. Nezbytným nástrojem byl dřevěný soustruh na nožní pohon (*čamrdářský soustruh, ponk*), na němž se prováděla většina operací. Přestože zpracování perleti na knoflíky všeobecně převažovalo, mnozí perleťáři vyráběli bižuterii a dekorativní předměty, jako popelníčky, medailonky, brože a spony. Na Valašsku se domácí výrobci specializovali na ozdobné spony zv. *kotula*. Perleť využívali i k výzdobě dalších předmětů. Tvary se z lastury vyřezávaly, obušovaly a leštily; stěžejní operací, při níž výrobce projevil výtvarnou invenci, bylo rytí ornamentu. – S výskytem perleťářské výroby ve vzdálených místech č. zemí se částečně různí perleťářská technologie. Naopak společné rysy ovlivnil fakt, že dělníci, kteří pracovali ve Vídni, si s sebou přinesli kromě znalosti technologie i německou řemeslnou terminologii, kterou přizpůsobili domácímu prostředí.

Lit.: A. Veselý: *Dějiny perleťářství v zemích rakouských v měřítku všeobecném a v Čechách vůbec*. Jindřichův Hradec 1931; L. Zemlička: *Žirovnice se svým světovým průmyslem perleťářským*. Žirovnice 1932; V. Burian: *Zaniklá domácí výroba na Vyškovsku*. ČL 48, 1961, s. 57–59; J. Voráček: *Perleťářství na Jindřichohradecku*. ČL 48, 1961, s. 118–126; V. Kříž: *Perleťářství v Bystřici nad Pernštejnem*. ČL 48, 1961, s. 282–283; Z. Orlíček: *O perleti a perleťářství*. UŘ 1961, č. 4, s. 153–157; Z. Šípek: *Perleťářství v Přelouči a okolí*. ČL 51, 1964, s. 99–104; K. Gottwald: *Perleťářství na Drahansku*. Vlastivědné zprávy z Adamova a okolí 16, 1972, č. 1, s. 6–8; V. Hladová: *Žirovnické perleťářství*. UŘ 1980, č. 3, s. 41–45, 67; V. Scheufler: *Domácí výroba v českých zemích. – Perleťářství*. EAČMS II, s. 111–114. [bm]

permoník viz horní duch

perník, ozdobně formované pečivo ze žitné nebo pšeničné mouky, medu a cukru. K ochucení se používalo různé koření, které se do

Evropy dostalo po křižáckých výpravách v 11. a 12. stol. Především se užívalo značné množství pepře, dále v různém poměru fenykl, anýz, skořice, hřebíček, koriandr, zázvor a muškátový oříšek. Od středověku až do konce 18. stol. byl p. pochutinou a pokrmem pro vyšší společenské vrstvy. Sloužil i jako zaživací prostředek, nechyběl v domácích lékárníčkách a do 17. stol. se prodával také v lékárnách. V 19. stol. byly drahý med a třtinový cukr nahrazeny sirupem z řepného cukru. Také koření, které dávalo p. osobitou chuť, přestalo být vzácné a drahé. P. se stal pochoutkou širokých lidových vrstev. – Podle dochovaných zpráv se v č. zemích vyrábělo pět základních druhů p.: červený marcipán, černý tabulkový p., bílý p., grošový marcipán a černé šišky. Odlišovaly se použitými surovinami a technologií. Povrchová úprava perníkářských výrobků se měnila. Původní plasticky ztvárněný povrch vystřídala ve 2. polovině 19. stol. dekorativní malba a pak celoplošná poleva. Ve 20. stol. se perník zdobil různými

obrázky, které se na pečivo lepily cukrovou polevou. – K významným dokladům o výrobě p. v minulosti patří rukopisné nebo tištěné receptury. V. t. perníkárství.

Lit.: Č. Zíbrt: *Staročeský perník*. Praha 1916; N. Melniková-Papoušková: *Putování za lidovým uměním*. Praha 1941, s. 285–294; M. Melzer: *Ars dulcis*. UŘ 1979, č. 3, s. 61–63; O. Vlasáková: *Něco o perníku*. MK 22, 1986, s. 20; 25, 1989, s. 26. [mm]

perníkárství, městské potravinářské řemeslo, jehož výrobky (perník, marcipán) v 19. stol. pronikly i do lidových vrstev.

Perníkárská bouda (1928)

V č. zemích se výroba perníku rozšířila vlivem významných perníkárských středisek Německa (Norimberk, Frankfurt n. Mohanem). 1419 bylo v Praze 18 perníkárů. Cechovní systém našel uplatnění i mezi početně slabšími výrobci perníku: v 16. stol. se v Plzni, Lounech a Pardubicích sdružovali s pekaři a koláčníky. Samostatný cech, který měli jen v Praze, je poprvé uváděn 1524. Od r. 1608 působil perníkárský cech v Kutné Hoře. Další formou organizování perníkárů bylo jejich připojení k cechu v jiném městě. Olomoučtí perníkáři měli do poloviny 18. stol. svůj hlavní cech ve Vídni a později v Brně. Archivní prameny dokládají, že perníkářští mistři měli oprávnění k výrobě voskářského zboží. Souběh s voskářstvím byl přirozený: med, jako jednu z nejdůležitějších surovin pro výrobu perníku, kupovali ve voskových pláštích, které následně zpracovávali. Koncem 17. stol. pracovalo na Moravě 64 perníkárských dílen. Dochovaný soupis sloužil k sledování a udržování počtu mistrů. K významnému rozvoji p. došlo v 1. polovině 19. stol. Perník, který v 17. a částečně též v 18. stol. přicházel na stůl zámožnějších obyvatel, se stal cenově dostupnější širším vrstvám. Po období rozmachu nastal postupný zánik p. jako samostatného řemesla. Od konce 19. stol. docházelo ke splývání p. s cukrářstvím. – Obchodní úspěch p. podmiňovalo chuťově kvalitní těsto. Tvarovalo se do oblíbených motivů v negativně vyřezávaných formách. Základní pracovní úkony prováděli perníkáři v dílně v přízemí obydlí. Vedle dílny byla moučnice, kde se podle kvality rozdělovala mouka do truhel. Podle rozsahu výroby měly některé dílny i dvě pece. Nepostradatelnou součástí vybavení dílny byl měděný kotel, kde se připravoval med nebo sirup na zadělání perníkového těsta. Těsto se zpracovávalo v dubové nádobě (*stírce*) a z této dřeva byl vál, používaný při závěrečném

zpracování a formování perníku. Do pece se těsto sázelo dubovými lopatami (*odsazovačkami*), marcipán se podával lopatami z lipového dřeva. Dílna perníkáře měla ve svém inventáři řadu drobnějších nástrojů, např. lžíce a nože různých velikostí, lopatky, plechy na pražení mouky, váhy a různá závaží, moždíře s tlouky. – K nejvýznamnějším dokladům výroby perníku patří formy, do nichž se těsto vlačovalo. Většinou se vyřezávaly z tvrdého dřeva ovocných stromů. Používalo se dřevo starší, dobře vyzrálé, bez suků a prasklin, aby se mohla vytvořit řezba s ostrými konturami. Pro jemné zpracování motivu bylo nevhodnější dřevě zimostrázové. Vedle malých forem se dochovaly kadluby s délkou přes 50 cm. Nejčastěji se vyskytovaly formy ploché, vzácná byla tvořítka ve tvaru vyřezávaného válečku a dvoudílné formy. Formy zhotovovali profesionální řezbáři i tovaryši perníkárského řemesla, kteří měli tyto praktické zkušenosti. Podle úrovně zpracovaného motivu se formy na perník rozdělují do tří skupin: a) díla tvůrců originálních kompozic se samostatnou koncepcí při vytváření ustáleného tradičního námětu; b) formy kopírující vypracované vzory (nejpočetnější skupina); c) práce lidových řezbářů, kteří tvořili bez zavazujících podmínek. Svou zakázkou měl na úroveň řezby vliv i perníkárský mistr, který požadoval, aby jeho výrobky získaly dokonalý tvar. Některé formy na perník jsou datované a signované. Začlenění negativně řezaných iniciál nebo majitelských znaků do řezby ukazuje na perníkáře, který takto označoval své výrobky. Pouze datované formy dovolují určit dobu vzniku a na základě srovnání stanovit chronologické zařazení pro nevelké množství kadlubů. – Motivy na formách lze dělit na náboženské, světské a symbolické. Religiózní témata zastupují scény ze Starého a Nového zákona (oblíbenými náměty byly postavy světců a různé křesťanské symboly),

ré neudrželo jemné kontury, se tvarovalo pouze plechovými obrysovými vykrojova-dly. Ve 20. stol. se výroba perníku stává průmyslovou záležitostí.

Lit.: Č. Zíbrt: *Staročeský perník*. Praha 1916; N. Melniková-Papoušková: *Putování za lidovým uměním*. Praha 1941, s. 285–330; *Verše o perníkářství*. Praha 1964; V. Nezbeda: *O choceňském perníkářství*. Listy Orlického muzea 1969, s. 5–20; J. Scheybalová: *Perníkářství*. MVP 12, 1974, s. 179–180; M. Melzer: *Moravští perníkáři*. VVM 28, 1977, s. 45–49; M. Melzer: *Ars dulcis*. UŘ 1979, č. 3, s. 61–63; R. Jeřábek: *Artykule strážnického cechu pekařského a perníkářského z roku 1598*. Slov. 25, 1983, s. 109–113; V. Vondruška – V. Kopřivová – T. Grulich: *Domácí kuchyňské nářadí, nádobí a náčiní*. ESMR I, s. 16–17; M. Flodrová: *Brněňští perníkáři*. Brno 1989; D. Brožová: *Medové pečivo a nápoje*. Praha 1991. [mm]

světské motivy se člení do několika podskupin a čerpají náměty z lidské společnosti i z přírody živé a neživé, k symbolickým motivům náleží zobrazení lidských citů a výjevy vážící se k přelomovým okamžikům v životě člověka. Některé motivy vyšly z kultury středověku a baroka, jiné z obřadní symboliky nebo lidové slovesnosti. V mnoha případech se vyobrazení na perníkářských formách kryje s oblíbenými dobovými motivy, které vyrostly z kulturního prostředí dané společenské vrstvy či skupiny. Nelze také vyloučit přebírání motivů z uměleckých slohů. V bohaté tematice motivů forem na perník se odráží také společenské vědomí odběratele. Lze soudit, že ve středověku měly převahu motivy religiozní, od renesance do 18. stol. se výrazně zvýšilo zastoupení šlechtických motivů a v následujícím období byl výběr námětů formován požadavky měšťanské vrstvy i obyvatel venkova. Motivy prolínaly z jednoho prostředí do druhého, vždy spíše ve směru uplatňování výrobků v nejšířších společenských vrstvách. Z celkového charakteru forem na perník, z převládajících motivů a jejich zpracování vyplývá, že rozhodující část kadlubů pochází z 1. poloviny 19. stol. – Způsob prodeje perníku úzce souvisel s prosperitou řemesla a životní existencí každého mistra. P. bylo již ve středověku jedním z mála potravinářských řemesel, která pracovala pro vzdálenější trhy. Vedle stálého prodeje výrobků v krámě při perníkářské dílně zajížděl perníkář se svým zbožím na jarmarky, pouze a slavnosti spojené s církevními svátky. Změny v technologii zpracování těsta spolu s kvalitou a množstvím základních surovin i přísad stály u zániku perníku formovaného v dřevěných formách. Těsto, kte-

personifikace nemoci, tradiční představa nemoci jako živé bytosti; relikty starých animistických představ. Nemoci jsou buď samy demony, zlými bytostmi, čarodějnicemi, které jdou světem a útočí na lidské zdraví, nebo jsou těmito demony posílány. Přejichod obou typů je neurčitý. Mají všechny vlastnosti živých tvorů, jejich vzhled bývá někdy přesně popisován. Znamenají jednu z nejstarších představ o původu nemoci: *kolera* (cholera) je mátoha s dlouhým ocasem, sídlí ve vzduchu a létá povětrím nebo chodí po osadě a koho potká, toho se chytí; *koltún* (*choldún*, *koldun*; Slezsko, Valašsko) je skřítek, který se vplétá do vlasů, a když se násilně vystříhne, *sbíjí střeva*, *v kostech láme a popod kůži létá*; *kordula* trápí děti tím, že jim po dlouhém máčení ve vodě rozpraskává kůži na patičkách (Slezsko); *nátka* (*nátčice*) s přívlastky *třídevítní*, *červená*, *modrá*, *suchá*, *mokrá*, *žíravá*, *svrbivá*, *zardělá*, *moklavá*, *louskavá*, *štípací*, *lupící*, *pálací* nebo *palčivá* obchází v noci domy jako mátoha a volá na lidi jménem, kdo se jí ozve, ten ji dostane; *lišej* je *prašivej a jedovatej*; *morová rána* se *táhne jako šňůrečky a krouť se* od domu k domu; *neštovice* jsou dobré nebo zlé; *nočnice* představuje zlý duch, který člověka nutí křičet ze spánku nebo ho ve spánku *vodí necestami*; *oheň* (*voheň*, *ohnipar*, *vohnipara*) je opar, herpes; *oubyť* (*oubě*, *ouběťice*, *újmy*, tj. souchotiny) *jedí žíly* a krev nemocného; *psotník třídevítní* je poslán zlým duchem nebo člověkem; *růže třídevítní* je mátoha podobná nátece; *střily* (*střely*, *stříhle*, *střelice*, *oustřele*, *oustřelina*) jsou posílány zlým duchem nebo člověkem, ale hl. čarodějnicí podfouknutím, střelou, někdy jsou považovány za boží trest; *škrabinožka* škrabe dětem nohy,

když se nemýjí (Slezsko); *větrice* (*zlý vítr*) je nemoc působená větrem, a ofoukne-li někoho, vzniká bolest hlavy, uší, zubů či údů a všelijaké otoky; ve vzdušném víru na křižovatce ji lze odehnat čistým plátnem nebo zpcenou košilí; *padoucnice* (epilepsie) a jiné křeče pocházejí z pyšných andělů zavržených Bohem, podobně jako nátky; *záhubenčata* užírají srdce matkám, které je zahubily potratem, a způsobují jim bezesné noci; *zimnice* je osklivá, veliká a zubatá žena, která přepadává lidi na křižovatkách. Samostatným démonem je *smrt*, vyzáblá žena v bělostném hávu s kosou v ruce či na rameni nebo kostlivec. Těla se mohou zmocnit vůbec *zlí duchové*, vyhánějí se mj. zařikáváním. I lidská duše je v lidových představách samostatný živý tvor, který může vycházet ve spánku z těla a zase se do něj vracet. Zkušenost s cizopasníky, kteří někdy vycházejí z těla zcela viditelně, vedla k přesvědčení, že vlastně každý člověk má v sobě nějakého červa (Nový zákon, Mk 9; 44, 46, 48). *Škrkavky*, *roupy*, *tasemnice*, ale i *ještěrky*, *hadí* a *pijavice* prý mohou vzlét spícím člověku do úst a tak ho trápit, až mu způsobí smrt. Zánět mandlí byl stč. nazýván *jaščer* (*jaščerie*). Jako *žaba* jsou označovány různé výrůstky v ústech. Červi bývají v těle celkem tři a člověk je může dostat např. z malin; jsou v srdci, v krvi a v žaludku. *Srdeční červ* moří celé tělo, v žaludku upíjí z potravy a někdy ho lze zjistit z trpkohořké příchuti na jazyku (*uštil* nebo *uchcal se mi červ*); dokonce je prý i *červ zubní*. Červi jsou různě zbarvení (bílí, červení, žlutí) a sami mohou způsobovat některé nemoci, např. *mze* (souchotiny). Podobu červa má prý i *hostec*: sídlí na kopcích a do člověka vstoupí jen po nějakém jeho pochybení; odstraňuje-li se násilně, může způsobit smrt. Také *krlice* (*lymphadenitis tuberculosa*) znamenají přítomnost *krta* (*krlice*, *krtáctete*) v lidském těle. Živým tvorem je i tzv. *matka*; označuje sice dělohu, ale existuje v obou pohlavích a je umístěna kolem pupku; vzbouřená nebo pohnutá protahováním svých končetin působí pak bolesti v žaludku (*blísty s matkú pohnuté*, *vred s matkú*). Představovali si ji jako žabku: mohla dokonce z těla vyjít a pak se vrátit (po tu dobu byl prý člověk mrtev). – Představy vyplývají i ze zařikávacích formulí: při vyhánění je nemoc líčena jako tvor, který chodí po lidech nebo je volá, chytá, vníká do jejich těla a cestou potkává světce; zařikáváním lze nemoc přenést do trní, do *tvrdého skalí*, do *lesí*, do hor až tam, *kde už žádní lidé nebývají*, na zelenou louku či do stromů, protože démoni lidi píchají a hodují v různých částech těla. Zařikávač je posílá do míst jejich původu, snaží se je

odradit líčením odporné stravy a nabízí jim v horách studánky: v jedné maso, v druhé krev a ve třetí písek. Příkazuje jim i určité úkony: *Jděte do moře, písek přesejpejte, vodu přelévejte!* (Lovosicko); červa posílá do lesů, do stromů nebo na tři studny, jež se mají vyčerpat, jindy *na černou horu černé víno pít, jíst smolu*; říká: *Po zemi se plazte, kde oráči neorají a pohunci nesejou, tam lámejte, přesejpejte!* – Tento animistický základ, vlastně již démonický, je společný všem národům světa, o čemž svědčí i zachovaná zaříkadla. Je spojen s hodnotící dualistickou představou dobra a zla, což se realizuje právě v nemoci. Tak jsou nemoci líčeny v památkách sumerských, chaldejských, babylonských, asyrských, egyptských a izraelských. Podle Starého zákona jsou dílem zavržených andělů nebo jsou to přímo oni; v Novém zákoně Kristus vymítá *zlé duchy* (duševní choroby) a vlastními slovy se zmiňuje i o červu, který je prý v každém člověku (Mk 9, 44–48). Novoplatonská filozofie Říma (3.–5. stol. n. l.) obnovila a rozšířila v Evropě víru v starověké demony, která poté prochází celým středověkem jako psychologický mor: ještě v 17. stol. byla víra ve zlé duchy oficiálním názorem. Ze společného slovanského názvosloví jsou známy názvy některých chorob (*jaščura, žaba, rak*), o přežívání těchto představ svědčí i výše uvedené zaříkávací formule a některá úsloví (*hryzal ho červ zlého svědomí*).

Lit.: J. Matiegka: *Lidové léčení*. In: ČSVN, 1936; Z. Čizmář: *Lidové lékařství v Československu I-II*. Brno 1946. [jjn]

pes, psovité šelma, nejstarší ochočené a domestikované zvíře doprovázející člověka od starší doby kamenné; též samec této šelmy. V Evropě je p. doložen před rozšířením zemědělské civilizace. Ke zdolání docházelo spontánně v různých oblastech severní polokoule. Koncem 20. stol. bylo asi 400 plemen psů. Hospodářský a společenský význam p. je dán vlastnostmi p. a potřebami a zájmy člověka, které se během doby měnily. P. poskytoval maso a kožešinu, byl hlídačem a ochráncem prostoru užívaného společně s člověkem a stád dobytka, pomocníkem při lovu, tahounem nebo nosičem nákladů i zdrojem zábavy a společením. Plemena psů lze dělit na skupinu psů pracovních (služební, pastýřští, ostatní), společenských, chrty a skupinu psů loveckých (oháři, slídiči, barváři, honiči, norníci-jezevčáci a teriéři). V zemědělství a na venkově měl p. velký význam jako hlídač a jako p. pastýřský, méně jako lovecký a jen výjimečně byl používán k tahání vozíků (mlékaři, řezníci). Vrchnost pokládala vesnické

psy za nebezpečnou škodnou a pro vesnické a pastýřské psy a jejich majitele stanovovala tvrdá omezení (chování p. jen na řetězu, s utatou zadní nohou, se špalkem na krku, pokuty ovčákům aj.). V 19.–20. stol. se v zemědělských usedlostech choval obvykle jeden p., výjimečně i více. S výjimkou pastýřských a někdy loveckých psů byli chováni většinou mnohonásobní kříženci. Dostávali obvykle mužská nebo ženská jména (Azor, Lord, Rek atd.). Chovali se v jednoduchých, nejčastěji dřevěných boudách s podestýlkou u vchodu do dvora, na zápraží apod. Po dvoře se pohybovali volně, na řetězu, někdy na vodícím laně. Chov čistokrevných psů některých plemen od 19. stol. příznivě ovlivňovaly myslivecké a kynologické společnosti.

Lit.: V. Černý: *Hospodářské instrukce*. Praha 1930; M. Beranová: *Zemědělství starých Slovanů*. Praha 1980, s. 15–16, 35, 85, 87, 139, 147, 227, 229, 232. [zt]

Petr a Pavel (Petr: neznámo kdy, Betsaida – 64 n. l. Roma; Pavel: neznámo kdy, Tarsus, Cilicia – 67 n. l. Roma), apoštolové (Petr též první papež křesťanské církve), mučedníci (Petr ukřižován hlavou dolů, Pavel stát) a světcí (29. 6.). O intenzitě jejich kultu vypovídá celá řada patronací (Petr je např. patron papežů, řezníků, truhlářů, hrnčičů, zedníků, rybářů, soukeníků, proti krádeži a vzteklíně; Pavel je např. patron dělnic, tkalců, za déšť a plodnost polí, proti nemocím uší a proti strachu), ale i četnost jim zasvěcených kostelů a výjimečná frekvence křesťanských jmen P. a P., přetrvávající do 20. stol. Ještě ve 2. polovině 20. stol. patří Petr mezi trojici a Pavel mezi pěti českých nejoblíbenějších jmen a z obou křesťanských jmen vznikla i řada variant jmen rodových (Pavelka, Pavlovec, Pavlík; Petráček, Petru, Petráň). Četné paralely v životech obou světců, zejm. podstoupení mučednické smrti v Římě (podle starší, nepodložené tradice dokonce ve stejný den), kde byly nad jejich hroby vztyčeny jedny z nejvýznamnějších křesťanských poutních chrámů, vedly k zavedení společného svátku na den jejich domnělého úmrtí. Svátek P. a P., který je v Římě doložen již pro polovinu 4. stol., byl zpočátku kolektivním svátkem všech apoštolů. Postupně došlo nejen k oddělení vlastních svátků zbylých apoštolů, ale též k opakovanému oddělování svátku sv. Pavla (na 30. 6.). Oba světcí mají v současnosti vedle společného svátku i několik dalších svátků: Petr zejm. Vzpomínku na pověření Petra pastýřským úkolem, do r. 1960 nazývanou Stolcem sv. Petra (22. 2.); Pavel pak Obrácení sv. Pavla (25. 1.) a Památku sv. Pavla (30. 6.). Den P. a P. spadá do do-

by dozrávání úrody po letním slunovratu. Podle lidového rčení lámou P. a P. kořínky obilí a to pak den a noc dozrává. Úrodu obilí na polích chránili šumavští rolníci před krupobitím a bouřkami na P. a P. kropením svěcenou vodou. Význam svátku v agrárním prostředí dokládají i pranostiky a věštbé představ předpovídající z počasí průběh roku. Světlý a jasný den signalizoval dobrý a šťastný rok, déšť nejen hojný růst hub, ale i přebytek myši (*na Petra a Pavla přší myši*). V lidové duchovní kultuře zaujímal svátek místo osudového, nešťastného dne, který vyžaduje lidské oběti. Proto platil např. zákaz koupání a chození do lesa z obavy před úmrtím (na tento den se údajně utopí a oběsí tři až devět lidí nebo je zabije blesk: např. Chodsko, Plzeňsko). Ještě na počátku 19. stol. se pražští rybáři a voraři obávali na svátek P. a P. vytáhnout utonulého z vody, aby nerozhněvali vodníka žijícího ve Vltavě. Slavnostní ráz měl den zejm. v lokalitách s kostelem zasvěceným P. a P., kam se pořádala procesí z okolí (např. Dolany na Klatovsku, kde lidé uctívali zázračnou dřevorezbu ukřižovaného sv. Petra a kam směřovala o celém oktávu svátku procesí z blízkého i dalekého okolí). Pražské oslavy patrocinia kapitulního chrámu P. a P. na Vyšehradě se staly jednou z nejvýznamnějších pražských lidových slavností. Jejich zvláštností se kromě řady atrakcí stala velká, *ruská* houpačka, jejíž existenci připomíná ve 2. polovině 18. stol. J. Jeník z Bratřic a přibližně o sto let později i O. Reinsberg-Düringsfeld. – Postavení nejvýznamnějšího samostatného svátku sv. Petra v kalendáři (22. 2.) odráží řada variant pranostiky, že pokud na sv. Petra mrzne, mráz potrvá ještě dlouhou dobu (40 dní). Postava sv. Petra se často vyskytuje v pohádkách, v žehnáních a zaříkávacích různých nemocí (horečky, návní kosti, bolesti zubů, nohou a žil), ale i v zaříkávacím či tzv. přimrazování zlodějů, tedy zejm. v případech a záležitostech, na které se vztahovaly světcovy patronáty. – Ze samostatných svátků sv. Pavla je pro zvyklosloví nejdůležitější 25. 1. Lidové představy vážící se k tomuto dni vycházejí ve své většině z etymologie názvu svátku (Obrácení sv. Pavla). Zvířata spící zimním spánkem se obracejí na druhý bok, zima se obrací do své druhé poloviny. Jako přelomový a osudový den vystupuje svátek rovněž v pranostikách o úrodě a průběhu dalšího roku. Slunečný den předpovídal úrodné léto, obleva a teplo signalizovaly však i nástup druhé vlny zimy. Mlha předznamenávala hojná úmrtí, déšť či sníh neúrodu a vítr válku. – P. a P. se vyskytují v českém lidovém umění sporadicky, někdy samostatně, většinou však společně nebo ještě s Kristem nebo

sv. Janem, jako např. v ojediné malbě na skle z luhačovického Zálesí, na vyškovské keramice, zejm. na džbánu z r. 1835. Sám sv. Petr se vyskytuje ve volné plastice ve splývavém řasnatém rouchu, s klíčem nebo klíči, kohoutem, křížem či knihou, sv. Pavel se šavlí. V. t. Kristus a svatý Petr.

Lit.: Č. Zíbrt: *Jihlavská nová pranostika pro selský lid*. ČL 7, 1898, s. 379–381; J. Soukup: *Houpačka na den sv. Petra a Pavla*. ČL 20, s. 401–403; J. S. Wasilewski: *Święty Paweł – nawrócenie, odwrócenie i niepewność*. PSzL 41, 1987, s. 177–183; SNSVU, s. 341–344, 350–353; A. Wiczorek: *Komizm św. Piotra*. PSzL 46, 1992, č. 2, s. 45–46; V. Schaubert – H. M. Schindler: *Rok se svatými*. Kostelní Vydří 1994, s. 321. [lk]

pícniny, skupina rostlin pěstovaných a využívaných v zemědělství jako píce ke krmení hospodářských zvířat. Původními p. byla společenstva rostlin rostoucích na lukách, pastvinách a některé druhy v lesních porostech. V trojhonné soustavě hospodaření jako p. sloužily i plevele rostoucí na úhorech nebo v kulturách polních plodin a sláma obilnin. Od 16. až 18. stol. se p., postupně se vyskytující na orné půdě, spolu s okopaninami a některými technickými plodinami v 19. stol. staly důležitým prvkem střídavé soustavy hospodaření. Rozšíření *umělých*, tj. do kultury zařazených p. na orné půdě

v 19. stol. bylo velmi významným intenzifikačním počinem v zemědělské výrobě. P. se v 19. a 20. stol. pěstovaly jako trvalé kultury (louky, pastviny), jako víceleté p. (jeteloviny, jetelovinotravní směsky), jednoleté p. a pícní mezplodiny. Přejídnou skupinou byly dočasné louky. V č. zemích se jako p. pěstovaly převážně druhy z čeledi bobovitých a lipnicovitých. K nejčastěji pěstovaným se řadí: jetele, vojtěšky, vičencec, úročník, štírovník a komonice, z lipnicovitých bojínka, srha, psárka, lipnice, jíjka, kostřeva aj., z jednoletých hrách rolní, vikev, bob obecný, lupina, kukuřice, obilniny, slunečnice a krmné okopaniny.

P. poskytovaly zelenou píci, lid. často označovanou jako zelené krmení, dále seno, siláž, senáž, k objemné píci se přiřazovaly též řepné skrojky, listy, chrást, řízky, krmné okopaniny, sláma a plevy obilnin, ale i další krmivo. V lesnatých oblastech poskytoval píci les (vyzínané bylinné porosty, větve některých listnáčů na krmení za vegetace, tj. *letina*, nebo sušené a ukládané v otýpkách pro zimní období). Množství a kvalitu píce ovlivňoval způsob ošetřování p. a významná byla i doba a průběh sklizně. Funkce p. v zemědělském hospodářství spočívala především v produkci krmiva pro dobytek, ve výrobě hnoje, ovlivňování úrodnosti půdy a v obohacování půd humusem. Způsob pěstování p. se lišil podle druhů. Struktura ploch p. v 19. a ve 20. stol. v č. zemích se podstatně změnila. Zatímco koncem 18. stol. se p. včetně krmných okopanin pěstovaly jen v omezeném množství, v letech před 1. světovou válkou již asi na 15–17 % a v období 1920–1938 na 20–25 % orné půdy. Jeteloviny se na této ploše podílely asi třemi pětinami. V. t. otava, pastva, pastvina, sklizeň.

Lit.: A. Klečka – J. Fabian – E. Kunz: *Pícninářství v teorii a praxi*. Praha 1938–42; L. Loudil: *Rozsah pěstování polních pícnin-jetelovin v Čechách (1787–1856) a jejich vliv na provozní systém zemědělské výroby*. VPČZM 6, 1966, s. 173–228; Z. Beran: *Krmivová základna v soustavě českého zemědělství 1750–1938*. In: *Prameny a studie* 11. Praha 1979; L. Loudil: *Vývoj živočišné výroby v českých zemích v období monopolního kapitalismu (1900–1945)*. In: *Prameny a studie* 25. Praha 1983. [zt]

pietas Austriaca [lat.], rakouská zbožnost – specifický fenomén náboženského vývoje zemí rakouské monarchie. Jeho počátky spadají do 1. poloviny 17. stol., tedy do údobí násilného potlačení nekatolíků a proměny česko-rakouských zemí v oblast osídlenou téměř výlučně katolíky, a uzavírá se v údobí osvícenského absolutismu, především prostřednictvím josefínských reforem. P. A. představuje symbiózu pozdně středověkého lidového náboženství a vlivu katolické zbožnosti panujícího rodu Habsburků, která se do jisté míry stala pro poddané vrstvy a pro oblast lidové duchovní kultury určujícím činitelem. Výrazný vliv panovníckého rodu udávalo především postavení panovníka jako vládce, který na zemi panuje z boží milosti. Katolická zbožnost rakouských Habsburků se zformovala a završila v údobí nábožensko-politických rozporů ve 2. polovině 16. a počátkem 17. stol. Její hlavní rysy představuje zdůraznění určitých zásad katolické víry, zejm. zesílené uctívání sv. Trojice a sv. Kříže, kult eucharistie, projevující se např. v okázalých procesích na svátek Božího těla, a kult Panny Marie (*Vítězky ve všech bitvách Božích*), který v č. zemích podporovala i výstavba četných mariánských poutních míst, a také prohlášení Panny Marie za patronku země. Kult eucharistie a kult mariánský přitom Habsburkům sloužily mj. jako demonstrační vymezení katolického vyznání proti Lutherovu a Kalvínovu učení. – K nejvýraznějším projevům p. A. v českém lidovém prostředí patřil vypjatý mariánský kult a kult českých zemských patronů, zejm. sv. Jana Nepomuckého, jehož svatořečení (1729) patřilo k vrcholům tohoto uctívání. Lit.: A. Coreth: *Pietas Austriaca. Österreichische Frömmigkeit im Barock*. Wien 1982; P. Dienzlbacher – D. P. Bauer: *Volksreligion im hohen und späten Mittelalter*. Quellen und Forschungen aus dem Gebiet der Geschichte, NF 13. Paderborn 1990; K. Vocelka: *Habsburská zbožnost a lidová zbožnost. K mnohohrstevnatosti vztahů mezi elitní a lidovou kulturou*. Folia Historica Bohemica 18. Praha 1997, s. 225–240. [lk]

pich viz průboj

pijácká píseň, písňový útvar s pijáckou tematikou. Na antické tradice p. p. navázala středověká latinská žákovská poezie. Českou p. p. zpívali pův. muži v hostincích u piva, při zábavách o přestávkách u šenku, ve vinných sklípčích i kdekoli jinde. Patří sem také připíjecí tuše a některé písně zv. *nahoru* z Chodska a j. Čech: *Mějte se tu dobře, / kamarádi z mokré čtvrti, / mějte se tu dobře pospolu. / My si dáme zahrát, /*

Pijácká píseň. Poláček I, 1936, č. 222

kamarádi z mokré čtvrti, / my si dáme zahrát nahoru. Stará p. p. *Nye dziwuwycie sie nowijnie* pochází z 16. stol.: rukou psaný česko-polský text na deskách staré knihy objevil koncem 19. stol. L. Korotyński z Varšavy. Známa p. p. *Pijme pivo s bobkem, jezme bedrník* je doložena již z počátku 18. stol., kdy se běžně začalo užívat bedrníku proti moru. O její oblibě svědčí mj. to, že ji použila E. Krásnohorská (1847–1926) ve své divadelní hře *Hojička v lese* (1899) či J. Mánes ve svých kresbách k lidovým písním, kde do iniciály této písně propletl bedrník. – Tematika pijáckých písní je velmi pestrá. Na Moravě, zejm. na Slovácku, v oblasti vinné révy, převládají písně o víně, vinohradech, vinných sklepech (plžích) a sklenkách (*Vinohrady, vinohrady, dobré víno dáváte*), o opilcích pohlaví mužského (*Nic nedělá, pořád pije, / domů přijde, ženu bije*) i ženského (*Opilá su, opilá, / vínečka jsem nepila, / ej, enem takú krapečku, / štyry máze flašečku*). V Čechách se lze setkat většinou s písněmi opěvujícími pivo (*Ty pjiwečko roztomilé, / mám já k tobě lásku*) a vše, co s ním souvisí: chmel (*Chmelíčku, chmeli, chmeli zelený*), sládky, mládky a pivovary (*Kde je sládek, tam je mládek; V tom Klášteře je tam pivovárek*). Dalším oblíbeným tématem jsou šenkýři a šenkýřky (*Jen ty mně, šenkýřko, pivo naley*), krčmáři a krčmářky (*Dobrý večer vám, paní krčmářka*), krčmy, šenkovny a hospody (*Hadamuc hospoda z drobného kamení; Až puđu z hospody, kdo mě vyprovodí*), korbele, džbánky, holby, poháry, sklenice, mázy (*Já mám holku šenkýřovu, / dyž tam přijdu, dá mi holbu; Naley ty ně, šenkéřečko, máz vína; Dobrý den, bratříčku, dobrý den, / pučte mi korbálek na tejdén*), dluhy opilců (*Šenkéřečko, sbodem buďte, / co sem dlužen, pamatujte*), pitím rozvrácené rodiny (*Jaký si hospodář, / takovou máš ženu, / ty piješ v hospodě, / ona pije v šenku*), propitý majetek (*Už sem propil všechno, / koňa, sedlečko*) a připitky (*Bratříčku, na zdraví připi mně*). K nim se p. p. pojí početná skupina připitků svatebních (*Je-li pak tu starší mládeneček, / je-li pak tu starší mládenec, / já bych mu připila na věneček, / já bych mu připila na věnec*). Z jiných alkoholických nápojů se p. p. zmiňuje o kořalce, slivovici či pálenice (*Kořalíčka teta moje, / často*

se mnou postrkuje). Některé písně jsou varovné (*Ty pořád piješ a nic neděláš, / jakýpak bude z tebe hospodář*), jiné zpívají o pití všeobecně (*Nepudem, nepudem, / až se hodně napijeme*). Žánr pijáckých písní si stále uchovává svou životnost a je jedním z nejoblíbenějších v kategorii lidové písně. Svědčí o tom i vznik nových pijáckých písní, navazujících na tradiční vrstvu. Např. píseň F. Mikuleckého ze 40. let 20. stol., *Vínečko bílé*, prošla v průběhu následujících let variačním procesem (3. sloka je dílem neznámého autora) a stala se oblíbenou po celém území státu.

Lit.: *Pivo*. ČL 1897, s. 116; Č. Zibr: *Pivo v písních lidových a znárodnělých*. Praha 1909; M. Volf: *Pijme pivo s bobkem*. ČL 32, 1932, s. 189; F. Bonuš: *Úvod do studia hudební a taneční folkloristiky*, Praha 1964; L. Tyllner: *Úvod do studia lidové písně*. České Budějovice 1989, s. 84–94. [vt]

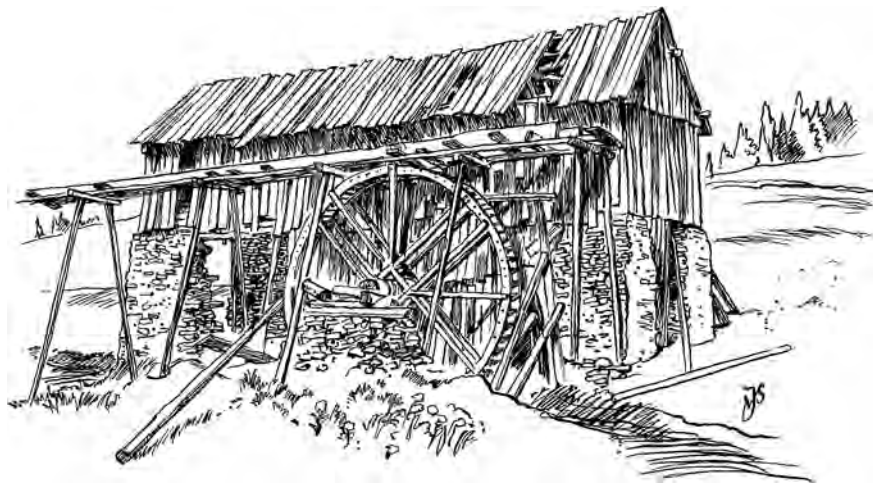
pijavice viz přikládání baněk a pijavic

pikola viz flétna

pikšvonc, piškvonc, lenoch, klepec, pecivál, husí pohůnek – hlavní aktér a zároveň název slavnosti nedospělých pohůnků z chodských vesnic, dosud nepřijatých mezi chasu, konané o Svatodušním pondělí. Slavnosti předcházela náročná příprava rekvizit (atributů) pro účastníky a bohatě vyzdobeného vozíku (káry, trakaře). Hierarchii účastníků určilo pořadí, v němž se v pondělí za úsvitu se svěřeným dobyt看em dostavili na smluvené pastviště. První se stal pohůncím králem, další dva ministry, čtvrtý kočím, pátý vaječníkem, z ostatních se stali koně, předurčení táhnout vyzdobený vozík, v němž byl uvězněn opozdilec, který dorazil posledním. Po mši nebo po obědě uspořádali průvod s muzikou, upozorňovali na sebe práskáním bičí, pískáním na píšťalky, zvoněním dobytčími zvonky a prozpěvováním tradičních popevků. Při občůzce vsí sehrávali žertovné scénky a vybírali *na lenocha* drobné mince i potraviny. Nakonec vyklopili lenocha do rybníka a sešli se na návsi, kde z vyvýšeného místa (např. z koruny stromu) hodnotili svou výslužku, chválili štedré hospodáře a nevybíravými slovy častovali ty, od nichž dostali málo. Výslužku poté snědli, prodjedli a propili v sadu u hospody, kde se tancovalo při muzice. Sami ještě neměli do tanečního sálu přístup. P. je regionální dětskou variantou královských svatodušních slavností a obsahuje také prvky velikonočních chlapeckých občůzek.

Lit.: J. Jindřich: *Chodsko*. Praha 1956, s. 58 an.

[lp]

Horská pila na svrchní vodu. Špičák (Šumava), 1912

pila 1. řezací nástroj s ocelovým pásem nebo kotoučem opatřeným zuby. Ruční p. byla nepostradatelnou součástí inventáře venkovského domu; 2. provoz zpracovávající kulatinu na řezivo (pilařský závod); mechanické zařízení k řezání klád, doložené v č. zemích od začátku 14. stol., kdy se pily stavěly ponejvíce při vodních tocích umožňujících splavování klád. Pověst o založení Královy Pily na Chrudimce se váže k r. 1302. Podle způsobu pohonu a jeho zpřevodování se rozdělují staré pily *zv. jednušky* na běžné a na tzv. valašky. První (též augsburský) typ má pohon běžným vodním kolem, jehož pohyb k rámu p. je zpřevodován palečným kolem a pastorkem z rychlosti vodního kola (cca 9 otáček za minutu) na rychlost 60–100 otáček talíře s čepem táhla rámu p. Druhý (benátský) typ je poháněn vodním kolem o malém průměru, na jehož lopatky dopadá rychlý proud vody (princip Bankiho turbíny) tak, že dosahuje desetkrát i více otáček oproti běžnému vodnímu kolu. Tím odpadá potřeba převodů a talíř s čepem táhla rámu p. je přímo na hřídeli vodního kola. Z konstrukčního hlediska lze ještě rozdělit pily jednušky na vertikální (se svislým listem) a na horizontální (s vodorovným listem). Podle druhu pohonu jsou pily vodní, parní, větrné a motorové (výbušné a elektrické motory). Vodní pily stály na kamenných pilířích nebo podezdívkách a jejich dřevěné rámové konstrukce kryla sedlová, valbová nebo pultová střecha opatřená šindelovou krytinou. Technické řešení malých pil jednušek na principu klikou poháněného jediného řezného listu patří mezi nejstarší mechanismy využívající vodní pohon. Vodní sílu přenášelo paleční kolo nebo pastorek, jehož hřídel nesla setrvačnickou a kliku (nebo talíř s čepem), spojenou táhlem na rám s p. Bez převodu

jsou zmíněné pily valašky, vyskytující se v karpatské oblasti na vých. Moravě. Posun vozíku skládou proti listu p. většinou zajišťovala ráčna propojená s rámem p. a pootáčela západkovým kolečkem, z něhož se pohyb pomocí převodů přenášel na vozík. Původní strojní vybavení bylo téměř celé ze dřeva, jak dokazují pily v Peníkově (Jindřichohradecko) nebo v Kameničkách (Chrudimsko), používané ještě po r. 1945 a vybavené dřevěnými rámy, vozíky pro klády s dřevěnými kolečky i jejich hřídelkami, dřevěnými *saněmi* pro vodění rámu a setrvačnickými. K údržbě p. v Kameničkách (první zpráva z r. 1485) sloužila maličká kovárna přizdřená na konci objektu. U vodních pil docházelo k modernizaci zařízení až během 20. stol., a to pod tlakem konkurence parních pil, umístěných přímo do lesních komplexů od poslední třetiny 19. stol. Strojní vybavení často doplňovala kotoučová pila sámovačka, se sámovacím pultem k úpravě okrajů prken a fošen, a další kotoučové pily k výrobě šindele (pily šindelky jsou známé od začátku 19. stol.). Energie vodních pil bývala využívána k provozování doplňující výroby, což nejčastěji představoval stupník na drčení kůry pro koželuhy, soustružna, mletí pilin k výrobě střelného prachu, olejna, plátenická valcha nebo také krupník. Samy vodní pily tvořily doplňková zařízení mlýnů, a to buď pro dostatek vodní síly, nebo u podhorských mlýnů pro nedostatek mleců a mletí. Pily při mlýnech musely stát v samostatných objektech tak, aby se vibrace p. na mlýn nepřenesla. Kde tuto zásadu výjimečně zanedbali, docházelo k výraznému poklesu návodních zdí mlýna (např. Králova Pila). Spojení obilního mlýna s p. vyžadovalo řešení pohonu obou zařízení, což nejčastěji představovala samostatná vodní kola. Kde voda utáhla jediné kolo, bylo společné pro mlýn i p. (na hřídeli byla samostatná paleční kola s vodním kolem

uprostřed nebo jediné paleční kolo s bočními palci k pohonu mlýna a čelními k pohonu p.). Mezi nejzajímavější doklady vývoje pilařské techniky v č. zemích patří Čenkova Pila (Klatovsko), Dolní Heřmanice a Doubravnick (obě u Žďáru n. Sázavou), Jesení (Klatovsko), Kostelec-Štípa (Zlínsko; p. na větrný pohon při větrném mlýnu holandského typu), Králova Pila (Chrudimsko), Modrava (Klatovsko), Mokrá (Brno-venkov), Peníkov (u Jindřichova Hradce) a Zbylidy (Jihlavsko). V expozicích lidového stavitelství jsou zpřístupněny vodní pily valaška ve *Valašském muzeu v přírodě* v Rožnově p. Radhoštěm a horizontálka v *Souboru lidových staveb Vysočina* na Veselém Kopci.

Lit.: V. Vilikovský: *Dějiny zemědělského průmyslu v Československu*. Praha 1936; J. Cedidla: *O valašských pilách-jednoškách*. NVal 14, 1951, s. 101–110; J. Langer – J. Vařeka: *Naše lidové stavby*. Praha 1983, s. 210–213; L. Štěpán: *Chalupy, zemědělské a technické stavby lidu na Chrudimsku*. Pardubice 1987, s. 56–59; L. Štěpán – J. Vařeka: *Klíč od domova. Lidové stavby východních Čech*. Hradec Králové 1991, s. 218–222.

[IŠ]

pilky, párový tanec 2/4 taktu s pevnou vnitřní vazbou z oblasti Lašska. Opakuje se v něm pohyb přísunným krokem vpřed (lichý takt písně), který se střídá s točným krokem obkročáku, popř. s točením krokem poskočným (sudý takt písně). P. zařadil L. Janáček do *Lašských tanců*, jejich uměleckou podobu provedl poprvé spolu s tancem starodávny v Brně 1889 a vydal je ve sbírce *Moravské tance* (1905).

Tanec pilky. Štramberk (Lašsko), Hykel 1953, s. 57

Lit.: V. Socha: *Lidové tance na Lašsku I*. Praha 1948; L. Janáček – L. Bakašová – X. Běhálková – M. Zeman: *Národní tance na Moravě*. Praha 1953, 2. vyd.; F. Bonuš: *Lidové tance na Valašsku*. Praha 1953, s. 34–36; V. Socha: *Lidové tance na Lašsku II*. Ostrava 1986; Z. Jelínková a kol.: *Lidové tance z Čech, Moravy a Slezska IX. Lašsko*. Popisy tanců ke stejnojmenné videokazetě. Strážnice 1996. [mp]

pískaření, stálá či příležitostná těžba písku z říčního dna nebo v pískovnách. P. podléhalo dobovým zákonům, které stanovily, kde a jak se písek může těžít a ukládat. P. bylo sezonním zaměstnáním. Z řeky se písek těžil pískařskými lopatami a nakládal na lodě (pontony), v pískovnách se kopal a odvážel pomocí koleček na vozy. Od poslední čtvrtiny 19. stol. se více užívalo mechanizace, rypadel a korečkových bagrů, popř. pásových přepravníků. Písek je hledaným materiálem hl. ve stavebnictví, pozemním stavitelství, sklářství, slévárenství, vodárenství, zahradnictví, sportu. Rozlišují se písky přirozené, trojí zrnitosti (jemné, střední a hrubé) a umělé. Třídí a upravují se v úpravárnách.

Lit.: V. Teysler – V. Kotyška: *Technický slovník naučný 10*. Praha 1934, s. 194–197, 200–201; O. Bachman: *Pískaření a ledování na Labi*. ČL 48, 1961, s. 223–225. [vsch]

písmáctví, jev spjatý s psanou lidovou kulturou. Mimo znalosti Písma svatého (bible), postily apod. jde také o vlastní tvorbu prozaickou, básnickou, memoárovou i dějepisnou. Písmáky byli označováni laičtí znalci bible a náboženských spisů v 17.–19. stol. Písmáci četli, reprodukovali, opisovali a tvořili vlastní díla. V prostředí, kde převládala ústní tradice, byl položen důraz na tradici psanou, především rukopisnou. Prosazovala se snaha uchovat slovesné texty písmem. P. se realizuje v opisování a tvorbě zpěvníků, kancionálů, modliteb, proroctví, kronik, memoárů aj. Písnová tvorba využívá hl. vzoru či modelu kancionálové a kramářské písně a současně inspirací lidových. I když určitá část

venkovského obyvatelstva byla ovlivňována myšlenkami, které vzešly především z protestantství (např. představy o spravedlivém uspořádání společnosti a rovnosti nejen před Bohem), není p. jevem protestantským. Po potlačení selských rebelií se někteří nositelé těchto myšlenek uchýlili do ústraní a své tužby uskutečňovali tajně, v menších skupinách sektářů a blouznivců. Mnozí vzdělaní lidé začali číst bibli nezávisle na církevních autoritách. Byli to reformisté, kteří své naděje v sociální a duchovní emancipaci spojovali s určitými institucemi (např. s cechem), s konkrétními, většinou cizími panovníky, ale také s vojsky (např. napoleonskými). Písmáci byli též konformisty, vzornými katolíky. V 17.–19. stol. nebyla společnost plně alfabetizována, a tak se znalost písma stávala jevem prestižním. Písmáci byli lokálními autoritami, vzešlími z různých sociálních vrstev obyvatelstva (sedláci, chalupníci, řemeslníci, ale i kantoři z vesnice i města). – Písmácká, rukopisná tradice byla významným projevem české národní kultury a kult rukopisných a ručně vázaných knih byl kontinuální i v baroku a v době národního obrození. Určitým vzorem se písmákům také staly chrámové zpěvní knihy, tj. kancionály, graduály, antifonáře ad., které si pořizovaly literátské kúry. Tyto zpěvníky bývaly bohatě vypraveny; v menších městech a na vesnicích, kde literátské kúry neexistovaly, psali kostelním zpěvákům zdobené kancionály kantoři. Hodnotné kancionály se vyskytovaly i v soukromém držení. Jiný typ představuje kancionál ovčácké rodiny Volných

z Kratonoh u Chlumce n. Cidlinou. Vznikl patrně na začátku 18. stol. jako kolekce vinšů, ód a kantát na osobnosti z Chlumce a okolí. Vedle lidových písní měly na písmáky vliv také kramářské písně, které se uplatňovaly především při zobrazování historických událostí a osobností. Některé písně byly vlastenecké, jiné měly funkci oslavných a děkovných skladeb, objevovala se přírodní témata, žertovné písně a milostná lyrika. Historické písně byly spíše prózou ve verších. Některé skladby se vyznačovaly mravokárnou tendencí. V duchovním repertoáru se vedle kancionálové písně hodně prosazovaly vánoční koledy a pastýřské písně. – Mezi nejvýznamnější veršovce patřili ovčáci Lukáš a Jiří Volní, kteří žili v 2. polovině 17. a v prvních desetiletích 18. stol. Zasloužili se o emancipaci ovčáků, danou patentem (1704), a o založení ovčáckého cechu (1709). Tito písmáci byli jediní, kteří vytvořili instituci v zemědělské výrobě (po vzoru městských cechů) s působností v Čechách a na Moravě. Kromě toho oba tvořili skladby podle vzoru kancionálových a kramářských písní, písně oslavné, děkovné, ódy a vinše. Volní používali poetické finesy (akrostichy, chronostichy, abecedária). Pozornost vzbudily i kratochvilné písně přisuzované J. Volnému a vydané 1822 V. Hankou. Tyto písně mají mravokárný ráz, zaměřují se proti kuřákům, karbaníkům a proti nové módě. Milčický rychtář F. J. Vavák napsal kronikářsky laděné *Paměti a Sbor písní mnohejch*, který začal sestavovat 1808. V tomto dosud nepublikovaném sborníku jsou uvedeny skladby náboženského obsahu, písně Vavákovy, Volných, koledy, příležitostné básně i písně historické. J. Bláha (1754–1831), ovčácký mistr, si opsal písně L. a J. Volných. Publikoval verše o důležitosti selského stavu a o venkovské spokojenosti. Prosečský rychtář V. Kotara psal hl. náboženské písně. 1784 vydal *Píseň o pravdě Kristově*. Napsal také paměti, jejichž úryvek byl otištěn v *Květech* 1834. Sborníky evangelíka J. Procházky z Pekla u Nového Města n. Metují zahrnují písně náboženské, svatební a jarmareční. Obsahují také opisy evangelických spisů. – Kromě výtvorů fixovaných v paměti se dochovaly rukopisné folklorní skladby šířené opisy. Jde o specifickou psanou tradici. Opisovány a upravovány byly i skladby Š. Lomnického z Budče (1552–1622); byl těsně spjat s životem venkova, zveršoval také část *Řečí hlubokých mudrců* J. Češka pod názvem *Instrukce mladému hospodáři*. Mezi tzv. rektorskou tvorbu patří skladby rektora J. T. Kuzníka z Kojetína na Moravě, které vycházejí z hanácké nářeční

poezie. Jeho verše vydal 1813 kněz T. Fryčaj, který potvrdil, že Kuzníkovy skladby byly hojně opisovány, podobně jako v Čechách ovčácké skladby. Písně L. a J. Volných se nacházejí v textech českobrodského J. F. Čermáka (1749–1817) a ve sbornících J. Bláhy a F. J. Vaváka. I když řada písmáků byla ve spojení s nakladateli, jen menší část jejich skladeb vyšla tiskem. Volní např. vydali 1710 tisk popisující cestu k emancipaci ovčáků a založení cechu. Ve skladbách jsou oslavováni panovníci Leopold I. a Josef I. Populární se stala praktická příručka *Smlouvy aneb chvalitebné řeči svatební*, kterou vydal 1776 v Jindřichově Hradci F. J. Vavák. Cílem jeho práce bylo pořádně sbírku textů, která by sloužila nejširší veřejnosti. Veškeré Vavákovy skladby v ní mají úzkou souvislost se zachycením svatebního obřadu v bibli (svatba v Káni Galilejské). Písmáci prokazovali schopnost tvůrčího čtení a adaptace. Někteří psali také kroniky a paměti. P. dokládá vysoký stupeň vzdělanosti některých vrstev vesnice a města 17.–19. stol.

Lit.: Z. Kalista: *Truhlice písní. Poesie českých písmáků 17. a 18. století: Lukáše Volného, Jiřího Volného a Františka Jana Vaváka*. Praha 1940; B. Slavík: *Písmáci selského lidu*. Praha 1940; F. Kutnar: *Sociálně myšlenková tvárnost obrozeneckého lidu*. Praha 1948; B. Šalanda: *Tradice folklórního díla ovčácké rodiny Volných*. AUC StE 7, 1991, s. 15–32. [bš]

písmák, starší název pro člověka, který se pilně zaobíral náboženskými texty; lidové pojmenování hloubavého venkovského čtenáře, laického znalce a vykladače bible, postil a podobných náboženských spisů. V širším slova smyslu se p. říkalo každému prostému, ale sečtělému venkovskému člověku, lidovému autodidaktu, přemýšlivě zvažujícímu soudobé politické a hospodářské dění. P. se blížil lidovým vrstvám nejen svým původem, ale také výrazem své povahy a literárním projevem, jeho myšlení se zpravidla pohybovalo v úzce regionálně vymezeném prostředí. Písmáci byli často současně lidovými kronikáři a autory literárních děl zachycujících realie vesnického života a folklórní látky. Působili v době, kdy se lidé stále zřetelněji sebevědomě hlásili k náboženským a dějinným tradicím. Proto byli písmáci čteně zastoupeni mezi nekatolíky a prosluli svou úctou ke knihám husitským a bratrským, které kupovali, shromažďovali a uchovávali po celé generace jako duchovní poklady. Z nich čerpali duchovní posilu, vědomí jazykové příslušnosti a úctu k odkazu předků. Značný význam měli písmáci hl. v 17. a 18. stol., v době nepřející

českým nekatolickým knihám. Díky svému pietnímu vztahu k Husovi, Chelčickému, Komenskému a jiným autorům uchovávali mnoho vzácných knižních exemplářů. Písmáci si dovedli získat obdiv i důvěru okolí a často přispívali svými radami. V. t. písmáctví. [ka]

písmo, v tradiční lidové kultuře jeden z prostředků výtvarného vyjadřování se sdělnou nebo jen dekorativní funkcí. Výskyt písma narůstá od nejstarších dokladů k novějším, od autochtonních k recipovaným projevům lidového či zlidovělého umění. S písmem museli nakládat často i negramotní tvůrci zlidovělých grafik, zvl. dřevorezů, malří obrazů na skle, keramiky apod. Důsledkem je pak v grafice a podmalbě na skle časté stranové obrácení textu související s negativní technikou, takže nezřídka se objevují zkomoleniny vyústující až v nesrozumitelnost. Ve větší míře se písma využívalo ve výtvorech školených řemeslníků či specialistů a ve výtvarných dílech převzatých z profesionální městské produkce. Mezi informativní texty patří nápisy na štítech domů, event. na bednění kabřinců, obsahující vnočení, jméno stavebníka, v mnoha případech též biblické citáty, dále se jedná o datování, popř. i lokalizaci předmětů, např. keramiky, nábytku, hlavně malovaného, výšivek a pracovních nástrojů, uvedení autorova nebo majitelova jména značkou, symbolem, monogramem nebo jménem a příjmením, jako např. na fajánkách a glazované keramice, na stolařských nástrojích, vinařských lisech a sudech,

o nápisy na náhrobnících s osobními daty, na vývěsních štítech koloniálních krámů, trafik atd. a nápisy s konkrétními sděleními o různých událostech (např. živelních pohromách, neštěstích) na amatérských a poloprofesionálních zlidovělých votivních malbách, o společenských událostech na střeleckých terčích apod. Mezi instruktivní texty patří návody k osvojení si abecedy (*Koboutek učí abecedě*) ve zlidovělé grafice, religiózní věroučné skladby, otčenáš nebo jiné modlitby, biblické texty, Loretánské litanie aj. v grafice i malbě na skle. K adresným patří psané i tištěné symboly a texty prosebné a děkované, adorační, milostné, blahopřejné, mravoučné nebo satirické, a to na výtvorech lidových (kraslice, výšivka, např. pomlázkové šátky) i zlidovělých (votivní malba, kramářská literatura, řemeslná grafika a tisky). V důsledku neznalosti nebo malé znalosti písma dochází ke ztrátě významovosti a sdělnosti nápisů zejm. v umění naivním a v tvorbě psychotiků. V krajních případech jde o samoučelné využití písma nebo textu (bez ohledu na obsah a míru sdělnosti) výhradně pro výtvarné účely: písmo či text sám nabývá hodnotu a proměňuje se v autonomní obraz.

Lit.: D. Jurkovič: *Malování štítů na Valašsku*. ČL 9, 1900, s. 28–32; J. Rambousek: *Písmo a jeho užití*. Praha 1953; K. Langer: *Písmo v lidovém projevu výtvarném*. UŘ 1968, č. 3, s. 99–105; *Zeichen und Inschriften. Epigraphisches aus Alpbütten*. Vaduz 1976; O. Sirovátka: *Schriftliche Formen der Folklore*. Narodna umjetnost 18, 1981; R. Jeřábek: *Wort im Bild – Wort als Bild*. In: *Bild und Text*. Bratislava 1993, s. 95–99; NEČVU II, s. 616–617; J. Baleka: *Výtvarné umění*. *Výkladový slovník*. Praha 1997, s. 275. [rj]

písnový typ viz instrumentální (vokální) písnový typ

píšťala viz flétna

pivo, pěnivý, neúplně dokvašený nápoj s poměrně nízkým obsahem alkoholu, připravovaný zpravidla vařením sladiny s chmelem (mladina) a zkvašenými kvasinkami. P. bylo bezpochyby již známo v době předhistorické, pilo se ve starém Babylonu a Egyptě i Číně na konci r. 2800 př. n. l. K jeho výrobě se využívalo nejrozličnějších surovin: pšenice, ovesa, ječmene, žita, prosa apod. Tak jako se novodobě přidává k naklíčenému ječmeni (sladu) chmel či rýže, využívaly staré receptury obdobně makových semen, hub, aromatických přísad, medu, cukru nebo bobkového listu. První zmínky o přidávání chmele jsou

z 9. stol.; k rozšíření této výrobní procedury však došlo až v průběhu středověku (ve 13. – 14. stol.). – Konzumace p. se uchytila především v evropských oblastech, které nebyly příznivé pro pěstování vinné révy, tj. v širší zóně od Anglie přes Nizozemí, severní oblasti Německa, Čechy, Polsko až po Moskvu. První zmínky o vaření p. v Čechách sahají do přelomu 10. a 11. stol. Rozvoj českého pivovarnictví souvisí s udělováním privilegií královským městům. Spor o právo várečné se stal předmětem dlouhodobého vleklého sporu o kompetence a výsady mezi městy a šlechtou. – Kvalita, barva a chuť p. jsou velice rozdílné. Rozlišuje se p. ječné, pšeničné, podle barvy p. bílé (*Weissbier*, *Weizenbier*), bledé či světlé, tmavohnědé či černé, podle chuti p. nakyslé, hořké, řezané, na mále, p. výčepní 7°–10°, ležák 12° a p. speciální 14° i více stupňové. Označení odrážejí rozdíly ve výrobním procesu, typ a obsah sladoviny a množství použitého chmele. Zatímco tzv. ležáky jsou charakteristické svou světlejší barvou, středně hořkou chutí po chmelu a nižším obsahem alkoholu (mezi ně patří i známé plzeňské, které se stalo standardem pro svůj vysoký obsah chmele a bledou barvu), tmavá piva mívají ostřejší, výrazněji chmelovou chuť a větší procento alkoholu. K výrobě tzv. bílého p. je oproti jiným druhům evropských piv používána místo ječného sladu naklíčená pšenice. – Čepování p. na vyhrazených místech spojilo především v Čechách výrazně konzumaci tohoto nápoje se shromažďováním. Pivnice, hospody a hostince se tak v průběhu 19. a 20. stol. staly specifickými centry společenské komunikace. Pro velkou oblibu bývá p. nazýváno *tekutým chlebem*. Ve zdobném tvaru *pivečko* se často objevuje v lidové písni. – Svě místo si p. za dobu své dlouhodobé obliby vydobýlo i mezi surovinami využívanými v české kuchyni. Tzv. pivní polévka bývala běžnou staročeskou snídaní. Vařila se s kmínem a česnekem nebo se smetanou, resp. s mlékem a se žloutky; mohla být i přislazována cukrem nebo medem. V této své hutné podobě sloužila často jako lék, využívaný pro posílení nemocných a rekonvalescentů. P. se také přidávalo do některých omáček (kapr na černo) a užívalo k podlévání masa. V. t. pivovarnictví.

Lit.: Č. Zíbrt. *Pivo v písních lidových a národních*. Praha 1909; Č. Zíbrt. *Sladovnické obyčej, záby, slavnosti a pověry v nákladnických domech a pivovárech českých*. Praha 1910; J. Staněk: *Blahoslavený sládek*. Praha 1984; S. Dostál – L. Staňková: *Velká kniha o pivu*. Praha 1997; G. Basařová – I. Hlaváček: *České pivo*. Pacov 1999. [ašk]

štoků se mladina v dřevěných nádobách přenášela do *spilky*, kde v kádích několik dní kvasila. Dokvašování probíhalo v dřevěných sudech ve sklepě. Ve středověku se vařily dva hlavní druhy piva: husté, těžké a velmi výživné bílé pivo z pšeničného sladu a lehčí, nahořklé černé (červené) pivo ze sladu ječmenného. – Od konce 15. stol. přibývalo pivovarů panských a právo vařit pivo získávala i poddanská města. Zakládaly se chmelnice a pivovary se staly pro své majitele významným zdrojem příjmů. Zavedením velkých varných pánví, umožňujících uvařit až 24 sudů na jednu várku, se vaření piva dostalo na úroveň řemeslné výroby. V p. se až do konce 18. stol. udržely tradiční technologie, postupy a receptury. Z té doby existuje řada návodů, jak si počínat, aby bylo pivo chutné, dobře vykvašené a aby se *nezružalo*. Kromě různých bylin byly k tomuto účelu používány

pivovarnictví, potravinářský obor zabývající se výrobou piva. V nejstarších dobách se pivo vařilo podomácku a připravovaly ho většinou ženy. Postupně se právo vařit pivo stalo výsadou feudálů, klášterů a obyvatel královských měst. Vaření a nalévání piva měšťany bylo považováno za obchodní činnost. První zmínka o profesionálních pivovarnících (*braxatores*) v č. zemích je v nadační listině chrámu sv. Petra a Pavla v Praze na Vyšehradě (1088). Vařili za úplatu pivo právovárečným měšťanům, kteří vařit pivo nechtěli či nedovedli. Protože v domech mnohých měšťanů chybělo patřičné vybavení, začala se od 13. stol. výroba piva přesunovat do městských pivovarů. – Pivo se vařilo z obilního sladu a vody s přídavkem chmele a kvasnic. Slad získaný ve sladovně naklíčením ječmene či pšenice se ve mlýně pomlel a nasypal do vystřacích kádě, kde se ze sladu a vody ohříváním a mícháním (tj. *rmuťováním*) získala *sladina*. Ta se ve varné pánvi vařila s chmelem na *mladinu*. Po přefiltrování přes slaměné *věchtě* do chladicích

rozdrcené kosti, psí výkaly a jiné vyzkoušené prostředky. Teprve reformátor F. O. Poupě (1753–1805) se zasloužil o aplikaci moderních poznatků fyziky a chemie, zavedl užívání teploměru, pивní váhy, nový způsob chmelení apod. – Jelikož se ve většině pivovarů ještě v polovině 19. stol. vařilo pouze jedenkrát týdně, přicházeli někteří zaměstnanci do pivovaru jen příležitostně, když byli zapotřebí. Kromě lidí zaměstnaných přímo při vaření piva a přípravě surovin (sládek, podstarší, mládek, šrotýři, sladomelové, vodáci, sudomylyky) se pivovar neobešel ani bez bednáře, který zhotovoval, opravoval a vysmoloval (*požahoval*) sudy; příležitostně vypomáhal kovář při kutí pivovarských koní a ledaři, kteří zásobovali pivovar ledem potřebným ke chlazení piva. K přepravě piva sloužily povozы tažené koňským či volským spřežením; autodoprava a přeprava piva po železnici byla zaváděna počátkem 20. stol. Do lahví se pivo začalo stáčet po polovině 19. stol. Zaváděním páry a strojního vybavení od 30.–40. let 19. stol. začíná éra p. průmyslového. Moderně vybavené akciové pivovary, vznikající ve 2. polovině 19. stol., postupně zlikvidovaly malé pivovary (zhruba do 2. světové války). Slávu českého p. ve světě založilo zejm. pivo pilsenské, které se pod značkou *Pilsner Urquell* začalo vařit 1842. – V cechovním období se pivovarníci sdružovali do cechů spolu se sladovníky. V jejich znaku byly dvě zkřížené *limpy* (nářadí na přehrnování sladu), *vidrovací lopata*, *hřeblo* a *šoufek na kvasnice*. Patronem pivovarníků byl sv. Václav; v období romantismu se ze západní Evropy rozšířil kult *krále piva* sv. Gambrina (brabantský vévoda J. Primus, 1251–1294). – V minulosti existoval bohatý pivovarnický folklor, písně sladovníků a pivovarníků i písně o nich, stejně jako rčení a popěvky o chmelu a pivu. Z lidových obyčejů dodržovala pivovarská chasa hl. tříkrálovou koledu u sládky a odběratele piva, spojenou s vysvěcením pivovarských místností a šenku, a masopustní pochovávaní *bakuse*. V. t. pivo.

Lit.: Č. Zíbrt: *Z dějin piva a pivovarnictví v českých zemích*. Praha 1894; V. Vilikovsky: *Dějiny zemědělského průmyslu v Československu*. Praha 1936; J. Janáček: *Pivovarnictví v českých královských městech v 16. století*. Praha 1959; M. Janotka – K. Linhart: *Řemesla našich předků*. Praha 1987, s. 113–119; Z. Kuttelvašer: *Potravinářství. Pivovarnictví*. In: *Technické památky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku I*. Praha 2001, s. 210–211. [jpe]

placka viz obřadní a obyčejové pečivo

pláče nad zemřelým, pohřební nářky (naříkání, pláče) – specifický druh zpívaného nebo plačtivě recitovaného obřadního folkloru,

Pláč 91leté slepé stařenky nad zemřelým synem. Hrubá Vrbka (Hornácko), zapsal D. Holý 1956

kteří tkví svými kořeny v dávné minulosti lidstva a s nímž se na určitém stupni vývoje lze setkat všude na světě. V č. zemích se nářky udržely (přes velmi radikální zákazy křesťanské církve, s jejíž věroukou se tyto projevy smutku neslučují) až do přelomu 19. stol. a výjimečně i déle, zvl. na jihových. Moravě. Stslov. *plakati se* stejně jako lat. *plango* (odtud středověké plankty) znamenalo vlastně bít se v prsa na znamení zármutku. Naproti tomu *naříkat* souvisí s vyčítáním, jmenováním, vykládáním vlastností nebožtíka. Odtud plynou též některé jiné názvy pro pohřební naříkání, jako slov. *vykladanie* nebo rus. *pričety*. V některých východomoravských dialektech se jako synonymum pro naříkat užívalo slova *menovat*. Původ pohřebních pláčů rozhodně nelze spatřovat jen v projevech hoře nad ztrátou milovaného člověka, nýbrž především ve strachu z mrtvého. Hlasité a okázalé projevy zármutku od úmrtí do pohřebního obřadu měly nebožtíky dokázat, jak mnoho jsou pozůstalí ztrátou dotčeni, měly je uchránit před možnostmi jeho zlého působení: před návraty a případnou pomstou i před smrtí, kterou by mohl způsobit; měly jej pohnout k milosrdenství a naklonit ve prospěch živých. Obřadní oplakávání zemřelého spolu s řadou jiných projevů (třeba zabraňování, aby rakev s nebožtíkem byla vynesena z domu, objímání a hlazení rakev před spuštěním do hrobu, slovní výroky, že pozůstalý je hotov nechat se také zahrabat) souviselo tedy těsně s kultem zemřelých. Naříkaly zpravidla ženy a děti: ženy nad mužem, dětmi, švagrem apod., děti nad rodiči, sourozenci atd. Naříkání bývalo po pohřbu vždycky hodnoceno; již matka učivala děti, *kerak o ni budou naříkat*, a rovněž ženy se před pohřbem učily někdy nářky, aby neplakaly *na lidskou haňbu* (F. Bartoš). Pokud si na naříkání netroufali rodinní příslušníci, popř. nebyla mezi nimi žena nebo děti, pak se plačka najímala. Jsou známy i případy, že si lidé, kteří neměli příbuzné, dopředu zajišťovali své oplakání. Vedly k tomu opět představy o možných návratech mrtvých, nebylo-li při pohřbu učiněno vše pro to, aby mohl nebožtík klidně

odpočívat a měl po smrti pokoj. V přirovnání *naříkaly, jak by hudci hráli*, které se jako *loci communes* objevuje v několika moravských baladách, se nalézá nejvyšší ocenění, jakého se pohřebním pláčům mohlo v lidovém prostředí dostat. Pozůstalí rádi slýchali, když si účastníci pohřbu pochvalovali, že naříkání bylo pěkné, lítostivé. Bylo při tom třeba vážit veškeré chování a každé slovo. Bezděčný dvojsmysl dlouho koloval, stal se tercem posměchu a dával podněty pro vznik parodií pohřebních pláčů, z nichž se některé pevně zafixovaly a rozšířily po širokém území. Po stránce slovesné se p. n. z. rozpadají zhruba do sedmi základních motivů, jež se mohly do jisté míry přeskupovat (samozřejmě nemusely být v každém pláči obsaženy všechny): 1. ptaní se po příčině smrti; 2. smrtí zemřelého jsou osiřelí přivedeni do nesnází a žalu; 3. prosba, aby se nebožtík ukázal ve snu, otevřel oči, pověděl aspoň jedno slovo; 4. zemřelého již nikdy neuvidí a jeho hlasu neuslyší; 5. pozůstalý je hotov zemřít s mrtvým; 6. oslavování nebožtíka; 7. rozžehnavání se s ním a odprošení. (Z kulturně historického hlediska je třeba připomenout, že některé z těchto archaických motivů /2, 4, 6, 7/ přežívají v jiné formě a rovině v novodobých pohřebních projevech.) Jak postřehli už B. Němcová, F. Bartoš nebo J. Herben, plačlivci vzpomene posledních okamžiků nebožtíkových a jmenuje bez ostychu události, jak se přihodily. Líčí svou bídu, opuštěnost a sklíčenost, nato chválí ctnosti mrtvého a přeje i k tomu, co mu snad zaživa nesloužilo zrovna ke chvále. Ale to vše se dojmavým způsobem odpouští. Mezi pláči zaznamenanými v č. zemích (zvl. na jihových. Moravě) jsou v menší míře zastoupeny rýmované útvary a ještě méně útvary strofické. Geneticky starší, zajímavější a mnohem rozšířenější byly útvary nestrofické, improvizované, kdy se buď monotónně zpívaly různě dlouhé textové úryvky (věty, polověty) na krátké hudební motivy malého ambitu (někdy pouze na motiv jediný), nebo se prozaický text jenom naříkavě s grimasou pláče recitoval a pouze místy zpíval. Někdy byl projev prokládán vzdechy, vzlykáním, kvílením a citoslovečnými lamentacemi s uplatněním celé škály hlasu, od nejvyššího falzetu až po nejhlubší chrčivé tóny. Taková naříkání s četnými mikrointervaly se zpravidla nedají notovým písmem přesně zachytit.

Lit.: J. Herben: *Naříkání nad zemřelým*. Světozor 1882, s. 96; F. Bartoš: *Lid a národ II. Velké Meziříčí 1883*, s. 52–55; K. Moszyński: *Kultura ludowa Słowian II. Kultura duchowa 2*. Kraków 1939, s. 1107–1109, 1515–1516; D. Holý: *Zbytky pohřebního naříkání na Hornácku*. ČL 6, 1959, s. 60–68; M. Šelcová: *Plačky na Slovensku*. In: *Musicologica slovacca 10*, 1985, s. 136–161. [dh]

plachta, podlouhlá nebo čtvercová textilie všestranného použití. Patří k nejstarším součástem oděvu, užívala se také jako bytová textilie, k dopravě nákladů a k setí obilí. – Odívací p. se nosila na hranicích Moravy a Slezska se Slovenskem ještě na počátku 20. stol. Do bílé p. zahalovaly ženy takřka celou postavu. Vpředu p. svazovaly na uzel. Do 21. stol. přežily ve smutečním oblečení. J. Mánes zachytil (1846) všednější variantu menších rozměrů, přetaženou přes hlavu a uvázanou pod bradu. Celá postava ženy včetně hlavy se o pohřbu zahalovala do p. na Chebsku. D. Stránská zaznamenala na Fulnecku vyobrazení pastýře z r. 1817, který měl přes ramena přehozený rovný kus tkaniny na ochranu před nepříznivým počasím. – Ubrus, loktuše či plachetka se nosily sbalené pod paží nebo složené přes ruku a rozvínovaly se jen v případě potřeby. Byly určeny k ochraně před deštěm a sněhem. Na Moravě se užívaly obecně také v době postu a smutku. Jsou známy z pozůstalostí z Hornácka (počátek 17. stol.), z kázání B. J. Bílovského z Hané (počátek 18. stol.), z 18. stol. pocházejí obrazové doklady z Příborska a Uherskobrodsko. Ve sbírce kvašů Moravského zemského muzea (1814) jsou kromě ubrusů nošených pod paží (jihozáp. Morava, vých. Haná, Slezsko) vyobrazeny také prosté plátěné nebo damaškové přehozy z jednoho pruhu plátna,

ukončené červenými proužky a třásněmi. Nosily se jak ke svátečnímu dívčímu oblečení, tak jako součást obleku nevěsty, popř. jako *chůvky* o křtu (moravské Kopanice, sev. Valašsko, Kravaňsko, Těšínsko až k Bílsku). V posledním období výskytu na Rožnovsku byly z tenkého plátna, na koncích s jemnou bílou výšivkou. Na Rožnovsku se na úvod a pohřeb nosily také damaškové *obrasy*, pravděpodobně čtvercové, skládané na polovinu, později po diagonále. Není známo, zda byly prosté, nebo sešité ze dvou kusů. Hornácké plachetky *čtyrloketky* o rozměru 160 × 160 cm se skládaly ze dvou pruhů čínovatě, kde příčný vzor v pružích byl tvořen střídáním bílé a nažloutlé příze. Spojovaly se k sobě širokým volným švem, *stínkem*. Když v tkanině převládla bavlna, byl proužek červeného vzoru umístěn jen na protilehlých užších stranách dvou samostatně tkaných pruhů. Ani na Kravaňsku u starých damaškových přehozů s červeně vyšívanou spojovací vložkou nejsou obě komponenty identické. – Úvodní p. (*úvodnice*) ztratila původní ochrannou funkci; nahradila ji funkce sváteční a obřadní, poté co se v místě spojování pruhů plátna vytvořila samostatná ozdobná vložka. Takto vyzdobené plachty se nosily přehozené kolem ramen, složené většinou na třikrát tak, aby vynikl ozdobný pruh. Úvodní p. se stala podstatnou součástí svatebního oděvu nevěsty (popř. družiček), vdaná žena ji využila k úvodu, ke křtu, nebo šla-li za kmotru. Úvodnice jsou známy jen z Moravy. Vložku tvoří paličkovaná

krajka, vyšívaný síťovaný pruh nebo plátěný pruh s prolamovanou (výřezovou) výšivkou. Plachty ze síťováním se dochovaly z j. Valašska, luhačovického Zálesí, Uherskobrodsko a z Malé Hané se staršími vzory, s mladšími v jižní části střední Moravy. Výšivka na plátěné vložce byla provedena většinou hedvábím v barvě od krémové po žlutou až oranžovou. Na Hané a na sev. Valašsku byla výšivka s rostlinným vzorem zvláště propracovaná a jemná. V širším okolí

Kyjovska byla výšivka červená (magický ochranný význam). V posledním vývojovém stadiu (asi od r. 1860) se transparentní vložky nahrazovaly barevnými stuhami (záp. Brněnsko), gázovinovou nášivkou s barevným vetkaným vzorem nebo s vlněnou výšivkou ostrých barev (Slovácko), někdy se zdobily našíváním korálků, zrcadélek apod. (Kopanice). Jen na Horňácku zůstaly úvodnice stejné. Na Podluží se tyto plachty nenosily, nevěstě se zezadu kolem krku přehodil nezdobený obřadní pruh látky, *ručník*. – Koutní p. (*koutnice*) představuje redukcí izolačních zařízení pro rodičku, v nichž musela přebývat po celé šestinedělí, aby ochránila podle pověrečných představ novorozeně i sebe před škodlivými vlivy. Pův. se zavěšovaly dvě plachty od stropu dolů nebo se jedna obtáčela kolem postele, umístěné v koutě obytné místnosti. Žena ležela v tzv. koutě (odtud název koutnice jak pro ženu, tak pro zastírací plachtu). Na Horácku se užíval název *boudnice* (p. tvořila nad postelí uzavřenou boudu). Protože se koutnice objevovala při nejdůležitější životní události, měla své místo v pověrečných

úkonech při svatbě a při *úvodkách*, hostině na zakončení šestinedělí. Věřilo se, že působí na plodnost ženy. Z toho se vyvozovaly další obecně účinné ochranné vlastnosti koutnic, např. při požáru. Ztrácely však svou moc při dotyku s mrtvým. Koutnice, stejně jako úvodnice, se skládaly ze dvou pruhů plátna různě spojených. Oba druhy plachet měly ve shodě s obřadní funkcí k sobě blízko, leckde se zcela zaměňovaly nebo byl rozdíl jen v použitém materiálu: na koutnice bylo použito hrubší domácí plátno i výšivací příze (např. na moravsko-slezském pomezí). Sporné je to při použití transparentních, zvl. síťovaných vložek, jak to dokazuje jejich našívání na úvodnice (j. Haná) nebo na koutnice (jihomoravští Charváti). Jasná je jejich funkce tam, kde je místo podélné vložky popruh s vetkaným červeným geometrickým vzorem a výšivka, převážně červená, se soustředila na dolním konci. Takové koutnice se vyskytovaly na j. Moravě a v j. Čechách a měly paralely v severozáp. Maďarsku, na jihozáp. Slovensku a v sev. Rakousku. Mají stejně komponované motivy: nad okrajem, k němuž je přišita

nejčastěji paličkovaná nebo tkaná krajka, je úzký pruh rostlinné výšivky, na něž navazují velké kytice, vyrůstající z vázy. Často jsou k ní obráceny ptačí či zvířecí motivy. Méně se vyskytují velké scény (např. lovecká z Jindřichohradecka). Na počátku 19. stol. se objevují na plachtách z Českomoravské vrchoviny motivy řazené vertikálně, a to na širokých vložkách, nahrazujících vytkávané popruhy, na Velkomeziříčsku a na Malé Haně v pruzích horizontálních. Střídají se v nich motivy rostlinné s figurálními, popř. se scénami z rodinného života, vztahujícími se k dané obřadní funkci plachty. I jinde v Čechách byla běžná široká vertikálně komponovaná vložka, např. na Mladoboleslavsku. Také koutnice vyšité křížkem mají tento vertikální pruh, např. na Lounsku. Největší výskyt výšivek na koutnicích je od poloviny 18. stol. do 30. let 19. stol. Do 20. stol. přežily jen na Horňácku. Dávaly se do rakve šestinedělkám nebo ženám vůbec, popř. se kladly na máry. Dosluhovaly jako pokrývky na postel, v Čechách se jemnější plátna použila v oděvu. Proto se z nich dochovaly často jen vyšívané zlomky. Na Moravě měly výšivky na koutnicích vliv na rozvoj výšivek na oděvních součástech. – P. do rakve se užívala na Vsetínsku a na Haně. Mrtvý jí byl přikryt nebo zabalen, když se rakev zavírala. Na Horňácku si ještě ve 20. stol. manželé pro tuto potřebu dopředu připravovali plachty, které se výzdobou a rozměry jen málo odlišovaly od koutnic. – P. do postele patřila k výbavě každé nevěsty. Prostředla byla z hrubého plátna a nazývala se též *podslámky*. V případě potřeby (při obřadních příležitostech) sloužila i jako ubrusy na stůl (stejně jako plachty čtyřlolkety). – *Chůvky* (*chovánky*) byly plachty určené k nošení dětí. Oděvní p. obdélného tvaru se měnila v dopravní p. při nošení dítěte, z větší se dělala polní kolébka, kam se odkládalo dítě při práci na poli. – Dopravní p. (*trávnice*, *loktuše*) sloužila k nošení břemen na zádech. P. o rozměrech asi 140 × 140 cm byla sešita ze dvou šířek rezného konopného nebo lněného plátna, v rozích měla pevně našity dlouhé traky (80–100 cm). Užívala se k dopravě trávy, jetele a sena na různé vzdálenosti, hl. po rovině a z kopce. Byla univerzálním dopravním prostředkem. Náklad (až 35 kg) nosily hl. ženy do vzdálenosti dvou i více kilometrů. Transport s odpočinkem po horských nebo polních cestách trval až hodinu. Trávu z luk a vzdálenějších horských pastvin snášely ženy zpravidla ve dvojicích, aby si mohly pomáhat při vstávání z nalehnutí na svázanou p. a při podvlékání popruhu na ramena. Ve slezských Beskydech chodili s p. i muži. Na moravsko-slezském pomezí

rálně zdobené horácké plachty. ČL 3, 1948, s. 125–130; D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949], s. 6–7; A. Václavík: *Genese obřadních plachet, koutnice a úvodnice*. In: Franku Wollmanovi k sedmdesátinám. Praha 1958, s. 482–529; Z. Vachová: *Národopisné sbírky Slezského muzea*. Ostrava 1962, s. 64–117; D. Stránská: *Tři příspěvky ke studiu lidového oděvu na Hané a severovýchodní Moravě*. ČSLM B 13, 1964, s. 127–145; *Hornácko*. Brno 1966; L. Baran: *Transport in Czechoslovakia as an Ethnographical and Social Phenomenon*. In: Land Transport in Europe. Copenhagen 1973, s. 57–89; J. Staňková: *Lidové výšivky v Čechách*. Praha 1975; M. Ludvíková: *Jihomoravské koutnice*. Slov. 1976/77, s. 19–48; M. Ludvíková: *Vyšívání plachty ze sbírek Muzea Prostějovska*. Prostějov 1988; V. Vondruška: *Slovník starého zemědělského nářadí, nástrojů a strojů (1750–1914) I-II*. Roztoky u Prahy 1989, s. 143–145, 407; M. Ludvíková: *Umhängetücher aus dem Kuhländchen*. Jahrbuch für sudetendeutsche Museen und Archive 1993/94, s. 239–248. [ml + lb]

planetář viz kalendář

Pläpp'n [něm.], lidová forma dvojlátkového dřevěného dechového nástroje, připomínající renesanční sopránový klarinet s cylindricko-kónickým vrtáním a mírným roztrubem. Zachoval se až do konce 19. stol. v užívání obyvatelstva Hřebečska. Šlo o asi 60 cm dlouhý nástroj, vyráběný z jednoho kusu topolového nebo javorového dřeva, opatřený šesti hmatovými a několika doladovacími otvory. Díky dvojlátku, který byl brán při hře do úst celý, nebylo možné měnit sílu a barvu tónů, takže nástroj vydával pronikavý a silný, intonačně velmi labilní zvuk v rozsahu septimy. P. vymizel z vesnického instrumentáře Hřebečska v posledním desetiletí 19. stol., nahrazen byl továrně vyráběným klarinetem v ladění c. Název nástroje pochází z německého slovesa *plappern*, tj. brebentit, tlachat, žvanit, ale také monotónně bez přestávky mluvit, což zřejmě vystihovalo zvuk P. V době zániku byl P. během vesnických svateb a zábav užíván vždy jen jednou za večer. Tehdy muzikanti na zvolání tanečníků *Großmutter will tanzen!* nebo *Auf mit der Pläpp'n!* odložili své nástroje (většinou flétnu, dvě křídlovky a troje housle) a vzali do rukou P. a paterly Dünngenge. Jen jedenkrát zahráli tanec prarodičů, Großmuttertanz, pak se opět vrátili k původním nástrojům i repertoáru. Großmuttertanz byl ještě na Hřebečsku hráván (ovšem na běžné nástroje) asi do r. 1910, pak také zanikl. Jeho v Čechách obecně známá čtyř- či šestitónová melodie

byla na Hřebečsku zredukována na pouhé tři tóny, které bylo možné na těžce ovladatelný P. zahrát relativně bez obtíží. P. zanikl přibližně ve stejné době jako hornolužická tarakawa a maďarský tárogatósip, s nimiž byl téměř shodný.

Lit.: E. Langer: *Ehemalige Bauernhochzeit im Schönhengster Gau*. In: Deutsche Volkskunde aus dem östlichen Böhmen IV. Braunau in Böhmen 1904, s. 246–247; P. Kurfürst: *Untergangene Instrumente des Volksmusikinstrumentariums in den böhmischen Ländern (Handbaßl, Pläpp'n und Dünngenge)*. ČMMZ SV 64, 1979, s. 259–285. [pk]

plaský kroj, kralovický kroj – lidový oděv v okolí Plasů, Manětína, Kralovic, Kaceřova a Krašovic. Z několika směrů na něj působil kroj sousedních oblastí: z jihu plzeňský kroj a velmi konzervativní způsob oblékání české menšiny u Sulislavi na Stříbrsku, ze severovýchodu kroj Berounska a Rakovnicka (velmi rychle zanikl). Situaci ovlivňovalo i česko-německé národnostní složení obyvatel. V průběhu 1. poloviny 19. stol. se zde vytvořila forma kroje, který prošel několika vývojovými změnami. V odborné literatuře bývá starší stadium označováno jako kroj plaský, mladší varianta z 30.–40. let 19. stol. jako kroj kralovický. – Ve starší formě byl důsledně dodržován rozdíl v úpravě hlavy žen a dívek. Obrazové doklady z počátku 18. stol. na zámku v Manětíně (škola P. Brandla, 1668–1739) dokumentují dívčí pracovní oděv pradlen a kuchařek s vínky zdobenými černou geometrickou výšivkou. Vínek v tomto období přecházel od rovného úzkého tvaru k rokokové formě se špičkou nad čelem; měnila se též jeho výzdoba. Obřadní úprava předpisovala k vínku copy a ozdobné kovové heljice na temeni hlavy. Vdané ženy dlouho nosily starobylou formu renesančního čepce: byl měkký, dvoudílný, s dýnkem nad čelem (podobně jako na Chodsku a Netolicku). Čepce vybíhal po stranách v kulatá ouška lemovaná širokou krajkou a zdobená barevně vyšitou různými. Stejný tvar čepce se nejdéle udržel v Sulislavi. Podobné čepce nosily i ženy německé národnosti. Přes čepce se pův. překládala na úzko složená plena, jako na Chodsku a Litomyšlsku. Tyto čepce začaly na přelomu 18. a 19. stol. nosit ke svátečnímu kroji i dívky a dobové prameny ukazují, že čepce byly převazovány vínkem (analogie na Turnovsku). U p. k. používaly tuto modifikaci ženy i dívky. Uvedená forma úpravy hlavy kombinovala dvě archaické oděvní součástky s různou znakovou funkcí a dávala jim nový význam všeobecně přijaté normy svátečního kroje.

vyňášeły ženy v plachtách na horská pole hnuj zpravidla ještě na sněhu a bosé. Seno nebo tráva se nosily i v malých, polovičních plachtách o velikosti šátku. Plachty jsou známé po celé Moravě a Slezsku především v Beskydech, Jeseníkách, v karpatském oblouku na Slovensku, v Rumunsku, ale také v Kraňsku, Korutanech a Tyrolích. V Čechách se plachty používaly např. v Orlických horách a na Vysočině, ale mnohem více se tu rozšířila nůše. Bílá p. polovičních rozměrů (70 × 70 cm) se užívala na nákup. Prázdná p. se vázala kolem pasu, křížem přes hrud' nebo se nosila složená pod paží. – *Rozsívka* je převážně čtvercová p. (délka strany 80–120 cm) s přišíťými popruhy (*tráčky*) v rozích. Na středověkých vyobrazeních tráčky chybí (*Velislavova bible*). Sloužila při rozsívání obilí. Rozsívku si rolník pomoci dvou svázaných cípů zavěsil přes pravé rameno a pod levou paží nebo pomoci svázaných tráček kolem krku. Druhé dva konce držel v levé ruce. S rozsívkou byly spojeny i magické funkce. V používání se udržela do posledního čtvrtiny 19. stol., kdy byl ruční výsev obilí nahrazen strojovým. Na počátku 20. stol. je používána jen v horských oblastech jihozáp. Čech a vých. Moravy. – *Vozová p.* bylo označení pro kus hrubého plátna na krytí vozů a nákladů.

Lit.: V. Havelková: *Úvodnice moravské*. ČVSMO 2, 1885, s. 35–40; V. Pražák: *Figur-*

Od 30. let 19. stol. se užívaly (nejdříve na východě oblasti) obvyklé bílé čepce s holubinkami. Místní specifika se projevovale ve výšivkové výzdobě plátěných křidel (*klik*) holubinky. Přes tyto čepce převazovaly ženy bílé vyšité prolamované pleny. Poslední vývojovou etapou pokrývky hlavy byly kupované šátky. Plaské košilky měly v 18. stol. dlouhé rukávy, které v 19. stol. přešly do obvyklé balonové formy. Starší sukně z tmavě obarvených pláten a mezulánů byly užší, vázané nad pasem. Ve 40. letech 19. stol. se zkrátily a rozšířily. Převažovaly na nich tibetové nebo hedvábné látky s kontrastními květinovými vzory. Starší zástěry, pracovní i sváteční, byly široké se středovým švem. Sváteční *fěrtuch* byl ve starším období vyšit barevně, ke květovanému sukni se nosil bílý, prolamovaný, ale užívaly se i zástěry hedvábné, damaškové, brokátové, zdobené aplikacemi. Starší tuhý živůtek se šněroval přes podložku (*punt*) nebo polštářek; pak měl místo ramínek stuhly svázané na ramenou. Od 40. let 19. stol. zdomácněl obvyklý typ středověké šněrovačky s šátkem ve výstřihu. V oblasti se déle udržely kabátky s úzkými rukávy, měly však velký výstřih a výzdobu špenzru; jako na Plzeňsku se některé lemovaly kožešinou. Červené punčochy byly od 30.–40. let 19. stol. nahrazeny bílými, k nim se obouvaly látkové střevicečky. – Mužský kroj, zanikající koncem 1. třetiny 19. stol., zachovával skladbu obvyklou v Čechách. Košile byla zdobena barevnými tkanými pásky. Vesty měly stojatý límec ke krku, před odložením kroje byly otevřené, dvouřadové, z kupovaných látek. Krátké kazajky s úzkými rukávy se šily z tmavě modrého sukna a stejně jako vesty a šosaté kabáty ženatých mužů měly barevně obšité dírky a mosazné knoflíky. Koženky převažovaly žluté, punčochy bílé, obouvaly se k nim střevice, později holínky. Dlouhé kalhoty s knoflíky na bočních švech (*rajthozny*) se nosily od 30. let 19. stol., podobně jako městské kabáty a klobouky. Starší krojovou pokrývkou hlavy byly černé klobouky s vyšším plochým dýnkem a různé typy čepic, většinou kombinované s kožešinovými lemy.

Lit.: M. Lábková: *Plaský kroj*. Plzeň 1920; M. Lábková: *Lidové kroje v západních Čechách*. Plzeň 1929; J. Hofmann: *Deutsche Volkstrachten und Volksbräucher in West- und Südböhmen*. Karlsbad 1935; D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949], s. 135–140; L. Lábek – M. Lábková: *Západně české měkké čepce*. ČL 42, 1955, s. 216–221; M. Maderová: *Lidové výšivky na Plasku*. Plzeň 1982; J. Langhammerová: *České lidové kroje*. Praha 1994, s. 76–77. [iš]

plášť, svrchní součást ženského i mužského oblečení přehazovaná přes ramena. Šil se z vlněných látek, hl. ze sukna. Stal se součástí obřadního kroje nevěsty, mužský p. se nosil běžně jako součást svátečního oděvu. – Ženský p. představovala volná pelerínová pláštěnka ušitá ze sukna, vpředu sepnutá. Původ měl v renesanci, od 16. stol. lze p. sledovat na epitafech a votivních obrazech. Ještě v 18. stol. p. nosily měšťanky v Soběslavi, Litomyšli či Českých Budějovicích. Byl běžný také v selském prostředí, jak dokazují archivní prameny z Plzeňska, Budějovicka, Náchodska ad. Do 19. stol. se p. uchoval hl. v pohraničních oblastech Čech a Moravy, v českém i německém prostředí. Na počátku 19. stol. jej lze najít na obrazových dokladech z Kravařska a Chebska, objevil se v pražském korunovačním průvodu (1836) z Litomyšlska, Chebska a ze Štoků na Jihlavsku, uchoval se i v paměti informátorů B. Němcové na Chodsku (1845) nebo A. V. Šembery a T. Novákové na Litomyšlsku. Jediný zachovaný doklad pochází z Hřebečska, do sbírek *Moravského zemského muzea* byl získán se svatebním kompletem z Dlouhé Třebové na přelomu 19. a 20. stol. Přehlí jen tam, jinde byl odložen již před polovinou 19. stol. – P. se šil podle zvyklostí ze 16. stol. z černého sukna, např. na Plzeňsku (do r. 1800) nebo na Chodsku (*odívka*). Na počátku 19. stol. na Chebsku byl dlouhý, zhotovoval se ze sedmi loktů černého sukna. Na Kravařsku sahál po kolena a šil se z černého cajku,

nakonec (1848) z černého hedvábí, podšitý kožešinou z kuny. Na Hřebečsku mělo sukno nebo cajk hnědou barvu. Podle obrázků z r. 1836 oblékala nevěsta ze Štok u Jihlavy p. modrofialový. Na Litomyšlsku byl černý p. se zelenou výšivkou vystřídán asi na přelomu 18. a 19. stol. bílým p., zřejmě pod vlivem empiru (doloženo ještě 1845). – P. býval na zádech nabraný a řasnatý. Na Chebsku a Hřebečsku jej na přeložených přednicích zdobil pruh červeného sukna, bílý litomyšlský p. byl celý podšit červeně a chebský měl vpředu uprostřed růžici ze stuh. – Neodmyslitelnou součástí p. byl límec. Ve většině případů se silně vyztužil lepenkou nebo dřevěným prkénkem, a proto odstával. Na Chebsku byl límec potažen černými stuhami, na Chodsku se vyšival modrými tečkami, na Hřebečsku měl obloukovitý tvar a byl řídce pošit malými kulovitými zlatými knoflíčky. Na Jihlavsku se okraj límce vystříhal do šesti zubů a lemoval zlatou šňůrkou; ozubený a lemovaný modrou stuhou a ozdobený růžičkami z pentlí byl také límec litomyšlského p. (mohl být zdoben i výšivkou modrým hedvábím s motivy jablíček a třílístků). Je pravděpodobné, že jen límec p. na Kravařsku byl měkký a nezdobený. P. se spínal pod krkem šňůrkou (Chodsko), proužkem sukna (Chebsko), zelenou (Jihlavsko) nebo modrou stuhou (Litomyšlsko), zvláštní sponou (Hřebečsko), výjimečně zlatou (Kravařsko 1848). – Jak dokládají ukázky svatebních průvodů z korunovační slavnosti 1836, nosily p. ženy počínající svatbou. Byl to výjimečný, drahý kus oděvu, proto si chudší dívky p. půjčovaly. Na Chebsku přehodil p. nevěstě přes ramena otec, bratr nebo někdo z příbuzenstva. Zůstal dlouhý a těžký, což mělo oporu ve víře v jeho magický význam při oddavkách. Na Chebsku a Kravařsku p. dříve oblékaly všechny ženy, pak starosvatbí a družičky, nakonec jen nevěsta. Na Jihlavsku měla p. nevěsta a její kmotra. Bral se také ke křtu. Jen na Kravařsku p. nosily vdané ženy o větších svátcích v létě do kostela. – Mužský p. byl ovlivněn anglickou módou konce 18. stol., s možným zprostředkováním přes uniformy a měšťanský oděv z období *biedermeieru*. Nejstarší výskyt je vymezen l. 1814–1817 na severozáp. Moravě, na Veselsku v j. Čechách (1824) a v Hořicích (1826). Zpočátku se oblékal jako kabát a měl kratší či delší pelerínový límec. V Čechách se rozšířil porůznu, zvláštní pozornost však nezbudil. Naopak neoblékaný, jen přehazovaný p. z tmavomodrého (méně černého) brněnského nebo strážnického sukna byl oblíben na Hané. Před r. 1850 měl límec stojatý, pod ním byly podle délky

stupňovitě rozložené krátké límce v různém počtu podle krajových zvyklostí. Aby držely varhánkový tvar, prokládaly se papírem. Blatácký p. ze záp. Hané měl límce jen jeden. Horní byl široký asi 15 cm, pod ním byly na sebe našity jen pásy o šířce 3–4 cm. Stojatý límce zdobila zelená výšivka, její malý detail býval umístěn na manžetách rukávů, u kapes, bohatší výzdoba byla na přednicích. Po polovině 19. stol. se stojatý límce změnil v přeložený, další límce byly vystříhány jediným, který se prodloužil do pasu nebo až do poloviny stehen. – Oba typy p. měly na Moravě obřadní funkci jako staré kabáty, chodilo se v nich na úřad a v deputacích (např. na Moravskokrumlovsku). P. s jedním dlouhým límcem se nosil v Čechách v horských oblastech Šumavy, kde často nahrazoval kožich. Krátce se nosil na Chodsku. M. Aleš nakreslil na Prácheňsku p. s kostkovanou podšívkou. Vyskytoval se také v Krkonoších, na odlehlém Vysocku si uchoval několik límců. Na vých. Moravě nosili p. spíše řemeslníci, nezemědělci nebo byl odznakem úřadů, na Strážnicku fojtů, ve městech jej nosili měšťané. Dlouhý límcový p. se užíval i v Bojkovicích. Za nepohody se přehazoval přes mentýky. V poslední třetině 19. stol. měli řemeslníci v Lanžhotě p. z bílého hrubého sukna, přehnuté přednice byly ozdobeny pruhem sukna červeného. Na širším Brněnsku se límcový p. šil z modrofialového sukna, zůstal mu stojatý límce zdobený prošíváním a spínal se pod krkem dvoudílným poutkem. Chlapci si p. půjčovali místy už na odvody, první mládenec v něm zval na svatbu, p. mívali i družbové (mláďenci), ale pořizoval se až na svatbu ženichovi, který jej pak měl do konce života. Nosil se na význačné slavnosti, v některých vesnicích každou neděli na hrubou mši. Na záp. Brněnsku se pláště užívaly do l. 1860–1870, ve šlapanicích a Tuřanech je bylo možno vidět ještě o sto let později na pohřbech sedláků. Dochovaly se jen zřídka, protože se dávaly mužům do hrobu.

Lit.: T. Nováková: *Kroj lidový a národní vyšívání na Litomyšlsku*. Olomouc 1890; Z. Winter: *Dějiny kroje v zemích českých od počátku století XV. až po dobu bělohorské bitvy*. Praha 1893; J. Klvaňa: *Lidové kroje na moravském Slovensku*. In: *Moravské Slovensko I*. Praha 1918, s. 97–252; O. Kriebel – J. Karásek: *Moravsko Krumlovsko a Hrotovsko*. Moravský Krumlov 1925; J. Hanika: *Sudetendeutsche Volkstrachten I*. Reichenberg 1937; J. R. Bečák: *Lidové umění na Hané*. Velký Týnec u Olomouce 1941, s. 242–246; D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949], s. 31–32; M. Ludvíková: *Neznámé prameny k historii moravských krojů II. Přerovský kraj*. ČMMZ 70, 1985, s. 253–268; M. Ludvíková:

Kroj brněnského venkova. Brno 1990; A. Jeřábková: *Svatební pláštěnka jako relikt renesančního oděvu*. NR 12, 2002, s. 32–37. [ml]

plátenictví, řemeslná i domácí výroba tkaných látek ze lnu a bavlny. Od středověku splyvá pojem p. s tkalcovstvím. Plátno tkali ženy i muži, ženy pro potřebu vlastní rodiny, muži řemeslně na zakázku. Na vesnicích nejčastěji pracovali nevyučení tkalci, kteří nebyli příslušníky žádného cechu. Celý středověk trvalí stíženosti řemeslných městských tkalců na *fušery* ze vsí. Ještě v 19. stol. tkávaly ženy ve středních Čechách jižně od Prahy plátno pro vlastní rodinu. – Spotřeba plátna na vesnici byla velká. Plátno sloužilo nejen pro odívání, ale také jako plachty k transportu nákladů, krytí povozů a jako obalový materiál pro zboží. Plátno bylo součástí naturální mzdy čeledínů, služek, pasáků a pasaček; určitou výměru lněného pole či vytřené lnu si vymínovali výměnkáři. – Tkalcovské (plátenické) cechy se zakládaly v č. zemích výjimečně ve 14. a 15., ve většině měst až v 16. a 17. stol. (1382 Česká Lípa, 1442 Šumperk a Olomouc, 1460 Chomutov, 1462 Kutná Hora, 1489 Kouřim, 1478 Jihlava, 1497 Praha, 1515 Rumburk, 1512 Ústí n. Orlicí, 1516 Dvůr Králové). Každý cech měl své artikuly, v nichž byla nařízení týkající se společenského života cechu, postavení tovaryšů a také výroby (např. určovaly počet stavů, které mohl mistr používat, a předepisovaly hustotu i kvalitu pláten). – V řemeslném p. byly zaváděny nové pomůcky i typy stavů, což mělo význam pro zvýšení nebo zkvalitnění produkce: k převýjení příze na osnovu bylo asi koncem 14. stol. zavedeno soukací kolo, založené na principu spřádacího kola, na

začátku 16. stol. byl vynalezen stuhový stav se speciálním zařízením k prohozu útků. Koncem 18. a na začátku 19. stol. se konstrukce tkalcovského stavu dále zdokonaľovala. Větší počet listů, který byl používán při jednodušších damaškových vzorech, byl nahrazen *listovkou*. – Kolem r. 1800 postavil J. M. Jacquard (1752–1834) nový typ stavu, který byl schopný tkát složité vzory pomocí děrovaných karet. Kartami procházely jehly, jež vypínaly a nadzdvíhaly jen příslušné osnovní nitě a vytvářely tak vzorové prošlupy. Některé žakárové vzory měly až 40 000 karet. V č. zemích se tyto *žakáry* (*šagatky*, *žahatky*) poprvé objevily v Liberci (1825) a v Brně (1839). – Zmechanizování tkalcovského procesu započal Angličan E. Cartwright (1743–1823). Měl několik pokračovatelů v Anglii, Německu, Americe, Rusku a Slezsku. V č. zemích pracoval první mechanický stav 1832 v boleslavské kartounce, pak v Proseči n. Nisou, Liberci a Brně. Výkon mechanického stavu byl přibližně sedmkrát vyšší oproti ručnímu. Rychleji probíhala mechanizace vlnářské než lnářské produkce, jejíž začátky spadají do 60. let 19. stol. – Produkce českých pláteníků byla velká. Za Marie Terezie (vládla 1740–1780) byly č. země pro celé habsburské císařství jednou textilní továrnou. Textilní plátenické manufaktury vznikaly v č. zemích koncem 18. a v 19. stol. Ve 2. polovině 19. stol. se většina manufaktur měnila v továrny, ale na Českomoravské vrchovině, v Podkrkonoší a v Orlických horách se rozptýlená manufakturní práce udržela až do počátku 20. stol. Světovou hospodářskou krizí ve 30. letech 20. stol. byla postižena i tato výroba. – Na vesnicích i v malých městech pracovala vedle tkalců zaměstnaných nákladníky a továrníky i řada domácích tkalců, k nimž nosily ženy doma upředenou přízi. Tkalci jim podle objednávky tkali obyčejná plátna (v různých kvalitách) i další textilie: látky na povlaky či na polovlněné sukne šerky a s příměsí kupované bavlny (někdy i hedvábí) zástěry pro všední den i na *parádu*. Spory mezi cechovními a domácími tkalci ustaly po r. 1778, kdy bylo zrušeno cechovní tkalcovské zřízení v č. zemích, takže domácí tkalcům se otevřel prostor pro jejich činnost bez omezení. Mezi domácí tkalce se během 2. poloviny 19. a na začátku 20. stol. zařadili i tkalci z rozptýlených manufaktur, kteří nebyli ochotni pracovat v továrně. Řada těchto tkalců tkala v odlehlejších vsích ještě v 1. čtvrtině 20. stol. plátna pro venkovské hospodyně, někteří končili práci u stavu jako výrobci hadrových koberců.

Lit.: V. Vilíková: *Dějiny zemědělského průmyslu v Československu*. Praha 1936; F. Mainuš:

Plátenictví na Moravě a ve Slezsku v 17. a 18. století. Ostrava 1959; M. Pávek: *Textilní výroba v historickém přehledu.* Praha 1972; B. Smutný: *Plátenictví a lnářský průmysl.* In: *Technické památky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku I.* Praha 2001, s. 273–278. [jst]

plátno, tkanina ze lnu či konopí přírodní barvy nebo z bílené příze, zhotovená v plátňové vazbě. Název byl přenesen i na látky z bavlny a syntetických materiálů. Stejný název p. ve všech slovanských jazycích svědčí o tom, že je Slované znali již před svým odchodem z pravlasti. V 10. stol. rozeznávali v Čechách několik druhů kvalit p., neboť neobyčejně jemně tkané plátěné šátečky byly platidlem (Ibrahím-ibn Jákúb). Na Velké Moravě se vyskytovaly nejméně tři druhy p.: a) obyčejné husté p. tkané vazbou plátňovou; b) p. tkané rypsem; c) tenké gázovité p. Tkaní p. v rodině pro vlastní spotřebu obstarávaly hl. ženy. – Ve středověku se výroba p. stala převážně mužskou záležitostí. První plátenické cechy byly zakládány od 14., ve většině měst až v 16. a 17. stol. Vedle cechovních mistrů pracovali venkovští tkalci, kteří nebyli členy cechů. Spory mezi mistry a tzv. fušery přetrvávaly po celá staletí. Prudké střety jsou známy z 18. stol., kdy došlo k největšímu rozvoji cechovního tkalcovství. Podle cechovních nařízení směly úzká plátna tkát ženy cechovních mistrů. Ještě v 19. stol. na Příbramsku a Sedlčansku tkaly ženy p. pro vlastní domácnost každou zimu. – Během 19. stol. mizela plátenická výroba z měst a rukodělné tkalcovství se udržovalo na venkově. Zanikání plátenictví ve městech bylo podmíněno menší poptávkou po lněném zboží. Městské obyvatelstvo začalo plátěné oděvní materiály nahrazovat kupovanými textiliemi z bavlněného vlákna, které byly lepší v kvalitě a bohatší v designu. Aby si venkovští tkalci udrželi zájme o své výrobky a uspokojili požadavky po větší rozmanitosti látek, začali používat ve větším měřítku bílou a barevnou bavlnu. Vyráběli nejen bílé a rezné p., ale i kanafas a další druhy látek (šerky, mezulán). – Obvyklá šířka p. byl jeden loket, jen cechovní tkalci zhotovovali na speciálních stavech ubrusy a šátky až dva lokty široké. Obyčejná plátna pro místní spotřebu tkali venkovští tkalci celolněná, celokonopná, pačesná a koudelná, osnova i útek v nich byly též kvality. Podle přání a donesené kvality příze někdy protkávali lněnou osnovu pačesným útkem nebo pačesnou osnovu koudelným útkem. Osnovní příze byla vždy kvalitnější. V 19. stol. se začala tkát plátna polobavlněná (lněná osnova, bavlna v útku) nebo celobavlněná, a to opět v různých kvalitách, silách příze. – Přestože tkalci znali velký počet kombinací druhů

a kvalit příze, rozlišovala se plátna nejčastěji tří základních druhů: a) lněná plátna, jemná, hustá, tkaná z tence a stejnoměrně přededené příze, často před tkaním bílené, o dostavě 20–25 nití na 1 cm v osnově i útku. Z tohoto nejkvalitnějšího p. se šily sváteční ženské i mužské košile (často jen rukávy či horní části košil, dolní část byla z horšího materiálu), vyšívané šátky na krk a pleny na hlavu, kosičky (trojúhelníkové šátky), zástěry, čepce, výjimečně koutní plachty; b) pačesná plátna, hrubší kvality, tkaná plátňovou (někdy i keprovou) vazbou, dostava 13–20 nití na 1 cm². Někdy se použila příze bílená, jindy se p. bílilo v kuse po obou nebo jen jedné straně. Speciální druh pačesných pláten byl *cvilink*. Tkal se keprovou vazbou střídavě v pružích pravého a levého směru. Někdy se keprová vazba střídala s plátňovou v pružích 4–20 cm širokých. Z pačesného p. se šilo spodní a ložní prádlo (spodničky, spodky, cíchy), koutní plachty, *rozsívky* (plachty na rozsévání obilí), někdy *plachty na huzel* (k nošení břemen), mužské kabáty (*župany*) bílé nebo makové barvy. Hrubší p. pačesné kvality, tkané keprovou vazbou (*trilichem*) z osnovy přírodní barvy a pačesného útku, obarveného na modro (makové barvy) nebo nahnědo, bylo určeno na mužské kabáty a vesty. Hotová tkanina měla šedohnědý nebo šedomodrý odstín. Jen výjimečně byly tyto látky drobně pruhované nebo kostkované jednou z uvedených barev. Pačesné p. se dávalo také barvit na modro, řidčeji na zeleno, a potiskovat k modrotiskařům. Z pačesné kvality modrotiskového p. se šily sukně, zástěry, sukně sešité se živůtkem (*jalfroky*), kabátky, kacabajky, šátky na hlavu, mužské kabáty či jejich podsívky, kapesníky, dále

plachty na postel, povlaky peřin a polštářů i ubrusy. Z jednobarevného modrého p. se často šily pracovní ženské i mužské řemeslnické zástěry, někdy i kabáty; c) koudelná plátna, tkaná ze silné surové nebílené příze, s dostavou 6–11 nití na 1 cm². Šily se z nich mužské pracovní obleky k práci na poli i v lese a obleky pro chlapce. Na Českomoravské vrchovině si lesní dělníci z tohoto p. vázali ovinovací obuv (*bačkory*). Tato plátna se v č. zemích nejčastěji používala na *poslamky*, prostěradla kladená přímo na slámu v posteli (bez slamníku), rozsívky a pytle. V nejhudších rodinách se dávala tkát i velice nekvalitní příze ze zbytků vláken po hachlování (*vrškovice*, *strhofka*, *runďa*) na nejhrubší pytle. – Lokální názvy základních druhů p. podle kvality byly: p. *lenný*, *tlustý*, *kúdelný*, *hrachovina*, *hampalaš*, p. *cuckové*, *křečné*, *hrubé křečné*; v keprových vazbách *cvilink*, *cirkas*; podle počtu nití p. *desítní*, *dvánáctní*, *čtrnáctní*, *čtyřadvacitní* nebo *osmipásmové*, *desetipásmové* až *třicetipásmové*. – Před použitím se některé druhy pláten bílily: jemná plátna po obou stranách, pačesná většinou jen po jedné straně; koudelná se nebílila. Někdy se bílila příze před tkaním. Podle délky a intenzity bílení (i zapařování) na bělidle bylo p. i příze vyběleno úplně, napůl či načtvrt. Proto rezná koudelná plátna bývala šedá až nahnědlá, jemně lněné p. sněhobílé. Mezi těmito krajními tóny byla široká škála odstínů. – Na sváteční součásti lidových krojů (košilky, rukávce, kosičky, šátky, úvodní plachty) začaly bohaté selky od počátku 19. stol. užívat kupovaná plátna, např. kamrtuch, vébu, perkál, matrabas a vapér. V 2. polovině 19. stol. bylo domácí p. postupně vytlačováno textiliemi tovární výroby. Jen v horských oblastech nebo v místech vzdálených od městských center se domácí výroba udržela ještě v 1. polovině 20. stol. (např. v Pošumaví, na Klatovsku, Vlašimsku, Českomoravské vrchovině, Hornácku). Domácká výroba p. zanikla po 2. světové válce.

Lit.: D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy.* Praha b. r. [1949]; J. Staňková: *Bělidla na Žďársku koncem 19. století.* ČL 46, 1959 s. 24–35; V. Svobodová: *Lidová a manufocturní textilní výroba s přihlédnutím k vývoji na Moravě.* Trutnov 1983; J. Staňková: *České lidové tkaniny. Čechy a západní Morava.* Praha 1989. [jst]

plečka 1. náradí pro meziřádkové pletí, kypření a přihrnování půdy. Plečky vznikaly od 1. poloviny 19. stol. v souvislosti se šířením řádkového způsobu pěstování rostlin, zvl. řepy a brambor. V 2. polovině 19. a začátkem 20. stol. vzniklo mnoho typů pleček, které lze dělit na ruční, potažní

a traktorové, popř. samojízdné, a dále na jednořádkové a víceřádkové; podle plodin, pro něž byly konstruovány, na řepné, obilní, školkařské, zahradnické nebo na kombinované s ledkovačem nebo močůvkovačem, na speciální plečky na ničení ohnice, event. tzv. chemické plečky z 1. poloviny 20. stol., plečky s pevným nebo pohyblivým rámem (americké plantážky), s vyměnitelným pracovním ústrojím (různé typy radliček, nožů, chráničů, hrotů, ocelových drátů) a plečky podle výrobců, popř. konstrukcí. K nejstarším plečkám v č. zemích se počítá p. na řepu K. Kročáka (1828), kultivační nářadí pro pěstování řepy a brambor F. Horského z l. 1832–1861 a kultivační p. na řepu J. Bertla ze 70. let 19. stol. Víceřádkové potažní plečky bývaly nesené nebo závěsné, často s říditelným pracovním ústrojím (J. Červinka, V. O. Deyl aj.). Na přelomu 19. a 20. stol. se šířily jednořádkové plečky s měnitelnou šíří záběru během jízdy, tzv. plantážky nebo též americké. Do skupiny pleček lze počítat také různé typy prosekávačů řepy, usnadňujících její jednocení. Jednořádkovou potažní p. se za den ošetřil asi 1 ha pole. Z tvarů a konstrukcí tradičního nářadí se při výrobě p. uplatnily tvary radliček, klečí a kolečkové chodáky; 2. žena, která pleje.
Lit.: Z. Tempír: *Zemědělské nářadí a stroje Františka Horského*. VPZM 18, 1979, s. 163–193; Z. Tempír: *Zemědělství*. Studie o technice v českých zemích 1, 1983, s. 29–89; 2, 1984, s. 9–78; 6, 1995, s. 845–894. [zt]

plechová muzika viz dechová muzika

pletená konstrukce, domová stěna nebo jiná plocha mající kostru z kůlů, z vodorovných kuláčů či trámů a zpravidla také ze svislé tyčoviny, vyplétaná v horizontálním nebo vertikálním směru pružnými pruty, větve, širokými luby, loubky, popř. i slámou nebo rákosem. Pletené stěny domů se pak ohazovaly silnou vrstvou mokré hlíny smíšené se slámou a plevami, u hospodářských staveb, zvl. u stodol, se pletené stěny kvůli větrání neomazávaly a ponechávaly se volně. Otvory pro dveře se vynechávaly hned při kladení kostry, okna se vysekávala do hotové stěny. – Vyplétání stěn proutím je jednou z nejstarších stavebních technik, která byla známa všem indoevropským národům. Je hojně doložena v archeologických nálezech stejně jako ve středověké ikonografii. Nejdéle se uchovala v lidovém stavitelství ve východní části střední Evropy a v jihových. i vých. Evropě. Na území č. zemí se jí užívalo u hospodářských staveb na jihových. Moravě a na omítnutých domových štítech spíše v rovinných oblastech Čech a Moravy. Poměrně obvyklé bývaly

pletené ploty. K jejich výrobě a stavbě se užívalo různých materiálů i různých technik a vzorů.

Lit.: K. Chotek: *Pletené stavby na Slovensku*. SN 2, 1955, s. 237–284; V. Trkovská: *Iluminace v rukopisech 11.–17. století jako národopisné prameny*. ČL 50, 1963, s. 257–269; Z. Smetánka: *K ikonografii středověké vesnice*. AR 37, 1985, s. 319–333; P. Vařeka: *Konstrukce středověkého vesnického domu v Čechách a na Moravě (10.–15. století)*. ČL 81, 1994, s. 185–200.

[jv]

pletení, textilní technika zahrnující několik speciálních forem: p. na rámu, na formě, na jehlicích. Historicky nejstarší je p. na rámu, rozšířené hl. v karpatské oblasti. Touto technikou, slov. zv. práce na *krosienkách*, se na Valašsku zhotovovaly ženské pružné čepce krajkového vzoru. Ještě v polovině 20. stol. byla tato technika zdokumentována ve Zděchově na Vsetínsku. Technikou p. na rámu se vyráběly i pružné vlněné pásy z červené vlny, užívané u ženského kroje na moravských Kopanicích. Vlivem osvěty se ve 2. polovině 20. stol. tato tradiční technika rozšířila mezi soudobými textilními tvůrci a je využívána pro speciální oděvní součástky a k výtvarným účelům. Pro p. na rámu existují historické doklady i v Čechách. Jedná se o jednoduché krajkové lemy, zdobící plátěné textilie z konce 18. stol. (úzké pásy jednoduše křížených lněných nití). Některé mají třásňové okraje, doplněné barevnou schematicou výšivkou na síti. Předznamenávají krajku jako samostatnou transparentní textilii. Pocházejí nejvíce z oblasti Litomyšlska, ale podobný útvar lemuje i torzo ženské rouchy (plachetky) z jihočeských Blat. Krajky tohoto stylu lemovaly také rozměrné obřadní plachty. – K archaickým typům náleží také p. na formě (ale ještě ve 20. stol. se tak zhotovovaly vlněné rukavice na Valašsku). Patří k tzv. předtalcovským technikám, tj. k pracím technologicky nevytříbeným, které spojují prvky ručního p., vázání a tkaní. – P. na jehlicích patří k běžným technikám textilní práce, avšak v české lidové kultuře málo využívaným. Na jehlicích se pletly hl. kusy, které opisovaly tvarově náročné části těla, např. hlavu, ruce, nohy. Dobře se využilo pružnosti pletací techniky. Nejvíce rozšířené bylo p. mužských i ženských punčoch. V karpatské oblasti se zachovaly formy p. ze silné rezné vlny s jednoduše vyplétanými barvenými vzory, především v kombinaci rezné a hnědé. V českých krajích se pletly hladké delší vlněné punčochy, které se barvily a často i zaplstovaly. Mužské punčochy byly nejčastěji barveny na modro,

ženské na červeno. Mladší (z 2. poloviny 19. stol.) jsou pletené z předem obarvené vlny a využívalo se i strojově pletených bavlněných punčoch. V řadě českých krajů přišly do obliby spolu s poměštělou módou 1. poloviny 19. stol. bílé punčochy, pletené z bavlněné příze, často krajkového vzoru. Krajově se lišily vzorováním, avšak v součtu nevykazují výrazné rozdíly. Zajímavé jsou např. doulebské *pupkaté punčochy*, vyplétané v hutném reliéfním vzoru. Na některých punčochách se vzor získával dodatečným barevným vyšitím, např. v oblasti Litomyšlska, postupně i barevným vyplétáním vzoru, jak dokládají některé pletařské práce z 2. poloviny 20. stol. u ženských krojů na Slovácku. Barevně vypletené punčochy jsou známé i z českých krajů, např. z Doulebska, kde se pro všední užití pletly i punčochy s barevným příčným pruhováním. Ke zhotovování celých oděvních součástí se p. užívalo málo. Zajímavostí jsou ženské kabátky z Chotěšova, upletené ze světle rezné vlny. Tvarem napodobují střih starších kabátků, ušitých z bělavého sukna. Celistvé oděvní kusy se nejčastěji vyplétaly v krajkovém vzoru. Tak se pletly v poslední fázi vývoje kroje měkké čepce na Valašsku a ve Slezsku. Často jsou to práce velmi precizní, skloubené s jinými krajkařskými a textilními technikami. V českých krajích se pletly na přelomu 19. a 20. stol. dětské křestní soupravy pro novorozence. Obvykle byly z jemné bílé příze s krajkově vypleteným čepčkem a kabátkem, který se často podšíval růžovým nebo bleděmodrým hedvábím. Tyto jemné práce byly obecně rozšířeny v městské i vesnické kultuře. V. t. pletení na formě, pletení na rámu.

Lit.: D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949]; E. Marková: *Slovenské čipky*. Bratislava 1962; J. Staňková: *Lidové pletení v českých zemích*. Praha 1975; L. Kybalová: *Ruční krajka v českých zemích*. Praha 1976; J. Langhammerová: *Lidová krajka v Čechách a na Moravě*. Strážnice 1992. [jl]

pletení na formě, textilní technika užívaná k hotovení doplňků oděvu (rukavic, čepic, obuvi) oplétáním osnovných nití, napjatých na formě, stále dvěma útky současně. Útky se vzájemně obtáčejí za každou osnovní nití. Forma měla tvar příslušné části těla. P. n. f. se podobá technice pletení košů, rohoží, okrajů stuh či třásní; bylo obecně známé po celém světě. V Evropě se používaly takto pletené torby z rákosí v neolitu (např. Švýcarsko a Španělsko). – Jako lidová textilní technika bylo p. n. f. v Evropě známé u západních Slovanů v oblasti Karpat, a to na vých. Moravě, Slovensku a v Polsku. Nejstarším

dokladem takto zhotovené textilie na Moravě je kousek textury z 8.–10. stol., nalezený ve Starém Městě u Uherského Hradiště. Ještě ve 20. stol. se pomocí p. n. f. vyráběly oděvní součásti a doplňky v Moravskoslezských Beskydech, Bílých Karpatech, Nízkých a Vysokých Tatrách. Šlo o palcové rukavice, obuv (*bačkory*), čepice a na Slovensku nátepníčky, *zapästky* (odtud technika zapjastková). – Na Valašsku v obci Střítež se zabývali výrobou rukavic pletených na formě ve 2. polovině 19. stol. téměř v každé rodině a rukavice prodávali na výročních trzích na vých. Moravě a severozáp. Slovensku,

od Vizovic po Žilinu. Kolem r. 1900 ubylo zákazníků, a tak si výrobou rukavic přivydělávalo sotva 30 rodin, 1925 jen několik jednotlivců; pak úplně zanikla. – Rukavice a papuče pletené na formě i náradí k jejich výrobě, uložené v moravských muzeích, jsou z 1. poloviny 20. stol. Svědectvím o starší výrobě je forma na rukavice s vrocením 1847, uložená ve vsetínském muzeu. S výjimkou Stříteže, kde pletly celé rodiny, vyráběli podomácku rukavice, čepice a papuče pouze muži. – Formu na rukavice tvořila nahoře zakulacená deska (vysoká cca 35 cm, široká 12 cm),

kteřá byla kolmo zasazena do kulaté nebo oválné desky o průměru cca 15 cm. Na obvodu kulaté základny byly zatlučeny dřevěné kolíčky, horní okraj desky měl polovinu zářezů, než bylo kolíků na vodorovné desce. K formě na rukavice patřila samostatná forma na palec, zmenšenina formy na rukavici. Na osnovu se užívala silnější lněná příze, tenký provázek, hrubá vlněná příze, kombinovaná někdy s kravskou srstí, dvojmo seskaná. Osnova se napínala od kolíčku v základně prvním zářezem na špičce desky, vedla se na druhou stranu základny, otočila se kolem kolíčku a směřovala k druhému zářezu na kolmé desce atd. – Útek býval vždy vlněný. Starší exempláře těchto rukavic jsou upleteny z vlny přírodních barev, tj. světlé a tmavé. Z tlustší vlněné příze se nastříhaly nitě 50 cm dlouhé a spojily se do pramínků

složených ze dvou či tří nití jedné barvy. Proplétalo se dvěma pramínky současně. Začínalo se od špičky formy. Byl-li každý pramínek jiné barvy, otočila se např. první osnovní nit světlou barvou, druhá tmavou, třetí světlou, čtvrtá tmavou atd. a útkové pramínky se při tom vzájemně obtáčely; 5–7 cm dlouhé konce útku se nechávaly nezapletené a tvořily po dokončení rukavice a jejím obrácení (pletlo se po rubu) vnitřní kožíšek rukavice. Jednotlivé útky se k předcházejícím přirážely (*utloukaly*) rukou nebo dřevěným nožem. Do rukavice se během pletení musel připojit palec, pletený na menší formě, šitý smykovacím stehem či doplétaný na drátech. Smykovaný nebo na drátech pletený palec se připojoval k otvoru vynechanému v pletenině až nakonec. Po dokončení se přestříhaly nitě u kolíčků

a rukavice se obrátila na druhou stranu. Někdy se před sejmutím rukavice z formy přidávaly na kraje pleteniny vlněné třásně, aby byl okraj huňatý jako kožešina (*rukavice s baránkem*). – Ornamenty vznikající při p. n. f. jsou určovány technikou a barvou útku, které osnovu úplně kryjí. Dva prameny téže barvy tvoří pruh. Střídáním pramenů dvou barev stále nad sebou se tvoří čtverce nebo obdélníky, z nichž je možno skládat šachovnicové motivy. Prameny lze skrucovat v několika řadách nad sebou na jednu stranu, nebo se mohou skrucovat v jedné řadě vpravo, v druhé vlevo. Posouváním jednosměrně kroucených pramenů dvou barev o jednu osnovní nit jedním směrem a po několika řadách směrem opačným vzniká vzor rybí kostry. U rukavic ze 2. čtvrtiny 20. stol. se přírodní barvy kombinovaly s červenou, zelenou a žlutou. – Nízké bačkory *kocúry* se pletly na Valašsku do konce 19. stol. na formě obdobné ševcovskému kopytu. Materiál byl též jako na rukavicích, útek se hodně utloukal, aby byly co nejpevnější. Někdy se místo vlněné příze na útek užilo odstřížků suken nebo příze předené pouze z koželužské srsti. – Na čepice se užívala obdobně tvarovaná forma jako na rukavice, ale větší (jediná dochovaná, uložená ve vsetínském muzeu, má obvod základny 64 cm). – Zapásky, běžné na středním a sev. Slovensku, se na Valašsku nevyráběly.

Lit.: J. Vydra: *Tkanice a pletenice jako zbytky staré lidové kultury na Slovensku*. NVČ 19, 1926, s. 23–39; J. Staňková: *Zapiasky*. ČL 36, 1949, s. 146–152; J. Staňková: *Etnografické marginalie k tkaninám z období Velkomoravské říše*. ČL 51, 1964, s. 334–347; P. Collingwood: *The Techniques of Rug Weaving*. London 1968. [jst]

pletení na rámu, pletení na stativkách (na krosienkách, francouzské) – textilní technika, při níž se pracuje pouze s osnovou, tj. jednou soustavou nití, které se vzájemně proplétají bez použití útku. Vzniká řídká síťovitá neuzlovaná textura. Textilie pletené na rámu jsou pružné a tvárné a před vynalezením pletení na drátech, které spadá až na konec 1. či na začátek 2. tisíciletí n. l., byly jediné s touto specifickou vlastností. Technika je známá více než tři tisíciletí na všech kontinentech kromě Austrálie. Užitékové předměty takto zhotovené objevili archeologové na různých místech (Dánsko, Španělsko, Peru, Egypt). Byly to čepce, turbany, čapky, sítky na vlasy, brašny, pásy, závoje, ponožky aj. Od 14. stol. se zachovaly písemné a ikonografické doklady včetně vzorníků z jednotlivých evropských zemí (Itálie, Slovinsko, Německo, Francie, severské země). Z 19. stol. jsou známé součásti

na stůl a postele). V Borohrádku tak vyráběly ženy šle na prodej. – Na vých. Moravě se zachovaly krojové součástky hotovené touto technikou. V 19. a v 1. polovině 20. stol. se na Valašsku (Vsetínsko) a na Luhačovicku nosily čepce *pletené na stativkách*. Byly bílé bavlněné, dírkově vzorované, nebo tmavomodré bez pletených vzorů, vyšívané bílými geometrickými ornamenty. Čepce uměly hotovit ženy ve Zděchově, Francově Lhotě, Senince či Valašské Senici. Posledními pletačkami čepců byly F. Šimková a M. Hrbáčková ze Zděchova (do začátku 2. světové války). V posledních letech před válkou je nosily na prodej na Slovensko do okolí Velké Bytče,

lidových krojů pletené touto technikou ze Slovenska, Polska, Ukrajiny, Rumunska, bývalé Jugoslávie, Kavkazu ad. – Z č. zemí jsou nejstarší doklady o p. n. r. lexikální. V 15. stol. se v Čechách nosily závoje (šlojře) *samokroutky* nebo *samokrutníky* (pletenina se po sejmutí z rámu okamžitě stočí do trubičky). V Čechách ovládaly tuto techniku koncem 19. a začátkem 20. stol. ženy v okolí Brandýsa n. Labem, Jičína, Nového Bydžova a Borohrádku (u Rychnova n. Kněžnou). Tradovalo se, že p. n. r. přinesli do Čech v 1. polovině 19. stol. francouzští vojáci, od nichž se mu naučily místní ženy (*francouzské pletení*). Začátkem 20. stol. se takto pletly v severových. Čechách krajky, šle, punčochy, rukavice, kravaty, čepice i bytový textil (záclony, pokrývky

Čičman, Fačkova, Košeckého Rovného, Kubry, Valašské Belé aj. Pletly se tak i vložky do polštářů. – K p. n. r. se používal rám (40–60 × 130–150 cm) stojící na dvou příčných nožkách. Osnova se připravovala přímo na rámu: asi 10 cm od horního i dolního konce se přivázaly silnější provázky, příze se mezi nimi ovjela v osmičkách a tak vznikly dvě paralelní vrstvy nití. Textura se vytváří buď hladkým pletením (prostinou),

nebo překládáním, tj. pletením plátňovou vazbou. Při hladkém pletení se v první řadě pravidelně protahovaly nitě ze spodní vrstvy dopředu před vrchní (počínajíc od pravé strany) nit po niti a celá upletená řada se zajistila jednou hůlkou u horního, druhou u spodního konce. Pletenina se vytváří na horním i dolním okraji osnovy současně. Druhá řada se pletla opět z pravé strany: ze spodní vrstvy se nabraly dvě nitě a pak pravidelně opět po jedné niti. Když byla celá řada propletena, vložily se zase do pleteniny další hůlky, jedna nahoru, druhá dolů. Ve třetí řadě se začínalo přetažením první nitě do horní vrstvy atd. Teprve po upletení asi pěti řad se mohly začít hůlky od první zase používat v řadách dalších. Místo hůlek se užívaly *měchačky* (vařečky) či *kvrdlačky*. Při tomto postupu práce se osnovné nitě kolem sebe zatáčejí. – Vedle základní prostiny (hladká pletenina) lze vytvářet vzory, např. splétáním stále dvou a dvou nití přes celou řadu, čímž se pletenina zúží (*zdrhlicka*, pramínková pletenina, dvojnásobná prostina). Spojují-li se tři nitě, vzniká prostina trojnásobná. Používala se při pletení okraje zadní části čepce. Vzory dírek v hladkém pletení se vytvářely rozpletením dvou sousedních nití v předcházející řadě a po každé řadě dírek se pletla opět jedna řada hladkou prostinou. Z dírek se skládaly geometrické, rostlinné i figurální vzory. – Při pletení plátňovou vazbou se nitě kolem sebe nezatáčejí, pouze kříží, takže polovina osnovných nití je osnovou a druhá polovina útkem. Textura, jež vznikne, má nitě položené v diagonále k okraji pleteného pruhu. Vzory při pletení plátňovou vazbou se dosahují barevným snováním a hotová textura má vzor hádka nebo diagonálních kostek. – Hladké, na rámu pletené červené vlněné pásy (*saky*) se nosily v okolí Uherského

Brodu a Uherského Hradiště. Nejdéle se pletly ve Starém Hrozenkově na moravských Kopicích. Měly na koncích ozdobné svazované střípce s barevnými, z vlny šitými knoflíky. – Od konce 50. let 20. stol. zařadilo techniku p. n. r. do své činnosti *Ústředí lidové umělecké výroby*: vyrábělo sportovní čepice, klobouky, šály, kukly, rukavice, ponča, svetry, rukávy pláště i celé společenské šaty včetně šperků. Výtvarnice ÚLUV E. Vítová a L. Kaprasová řešily v této technice tapiserie, předěly místnosti a zakončení prostírání.

Lit.: A. Lužická-Srbová: *Škola ženských ručních prací*. Praha 1882; A. Černá: *Pletení na rámu*. Praha 1912; J. Staňková: *Pletení a síťování*. In: Tvořivost českého lidu v tradiční umělecké výrobě. Praha 1953; E. Marková: *Pletenie na krosienkach na Morave*. VL 6, 1954, s. 297–306; M. Stehlíková: *Staré textilní techniky na Slovensku*. ZSNM 55, 1961, s. 77–92; J. Staňková: *Primitivní textilní techniky v českých muzeích*. MVP 11, 1973, s. 147–175; P. Collingwood: *The Techniques of Sprang*. London 1974. [jst]

pletivo viz přírodní pletiva

plínka viz rouška

plodnost a porodnost, fertilita a natalita – rození dětí a jevy s ním spojené, chápané jako hromadný jev a vztahované k určité populaci. O ukazatelích porodnosti se mluví, vztahují-li se porody k celkovému počtu obyvatelstva, o ukazatelích plodnosti, vztahují-li se porody k souboru žen v reprodukčním věku, vymezeném zpravidla intervalem 15–49 let. Je možno též analogicky počítat plodnost mužů, ale není to příliš obvyklé. Porodnost je spolu s úmrtností jednou ze dvou základních složek lidské reprodukce. Její úroveň závisí na plodivosti neboli fekunditě, což je schopnost muže a ženy plodit děti (opak se nazývá sterilitou), na věkové skladbě populace, na úrovni sňatečnosti, rozvodovosti a úmrtnosti rodičů a jejich zdravotním stavu, na jejich reprodukčním chování (plánování rodičovství, intenzita sexuálních styků), způsobu života (např. délka laktace) a je ovlivněna také migracemi (snižuje ji např. masový odchod obyvatel v reprodukčním věku). Nejjednodušším ukazatelem úrovně porodnosti je hrubá míra celkové porodnosti. Je definována jako poměr počtu všech narozených a středního stavu obyvatelstva ve vymezeném období. Vyjadřuje se v promilích. Analogicky lze počítat i hrubou míru živorodnosti, počítáme-li jen živě narozené děti, a hrubou míru mrtvorodnosti, uvažujeme-li jen mrtvě narozené děti. Hrubá míra

živorodnosti se většinou označuje jako hrubá míra porodnosti. Tato míra je silně ovlivněna věkovou strukturou, a proto se v č. zemích dobře hodí ke srovnávání jen do 19. stol., tj. do doby, kdy se někdejší relativně stálá věková struktura začala podstatně měnit. Nedostatkem měr porodnosti je skutečnost, že porody jsou v nich vztahovány k celku obyvatelstva bez ohledu na to, jak velká jeho část může mít děti. Přesnější výsledky proto dává výpočet měr plodnosti, popř. navíc specifikovaných podle pohlaví a legitimacy. Míra manželské plodnosti je dána poměrem počtu manželsky živě narozených dětí a počtu vdaných žen (resp. ženatých mužů), míra nemanželské plodnosti poměrem nemanželsky živě narozených dětí k počtu svobodných, rozvedených a ovdovělých žen (vždy v reprodukčním věku). Míra ženské (mužské) plodnosti je poměrem počtu živě narozených dětí a středního stavu žen (mužů) v reprodukčním věku. V praxi se především používá ukazatel obecné míry ženské plodnosti jako poměr počtu živě narozených a středního stavu žen v reprodukčním věku, jakož i ukazatele specifické míry ženské plodnosti podle věku nebo podle délky trvání manželství. Toto studium jednoznačně ukazuje, že s přibývajícím věkem plodnost ženy klesala. Všechny zmíněné ukazatele se počítají na 1000 osob středního stavu, tedy v promile. Není-li k dispozici spolehlivá evidence narozených, lze užít významově podobného ukazatele zv. index plodnosti. Lze jej vypočítat tak, že se dělí počet dětí ve věku 0–4 let počtem žen v rodivém věku 15 nebo 20 a 44 nebo 49 let. Sledování měr plodnosti lze dále prohloubit stanovením měr plodnosti podle věku (matky), resp. měr manželské plodnosti podle věku matky nebo podle délky trvání manželství. Koncem 18. a v prvních desetiletích 19. stol. dosahovala hrubá míra porodnosti v č. zemích v průměru 41–44 promile. Hrubá míra úmrtnosti činila mezi l. 1785 a 1819 31–39 promile, což zaručovalo roční přírůstek obyvatelstva kolem 1 %. Lokální sondy z 2. poloviny 17. a z 18. stol. dokládají podobné hodnoty, u porodnosti o něco vyšší na venkově než ve městech, zatímco u úmrtnosti byl poměr opačný. Koncem 20. let 19. stol. začal v č. zemích dlouhodobý pokles porodnosti, který byl zprvu způsoben výlučně zvyšováním sňatkového věku a růstem počtu neprovdaných žen, od 70. let pak začínajícím a postupně se šířícím plánovaným rodičovstvím, které zároveň vedlo i k větším regionálním rozdílům v úrovni porodnosti. Počet dětí v rodině začala vý-

razněji omezovat nejdříve střední a drobná buržoazie, později průmyslové dělnictvo a nejpozději vesnické obyvatelstvo. V pětiletí 1830–1834 v č. zemích hrubá míra porodnosti poprvé klesla pod 40 promile, v pětiletí 1890–1894 to bylo 35,9 promile, 1910–1913: 28,3 ‰, 1930–1934: 17,5 ‰, 1935–1939 jen 15,2 ‰, v následujících pětiletích sice opět stoupla na 19,5, 21,3 a 19,6 ‰, avšak od konce 50. l. se již zhruba stabilizovala na úrovni 14–15 promile, odpovídající obecně praktikovanému plánování rodičovství i nové věkové skladbě obyvatelstva.

Lit.: L. Fialová: *Vývoj sňatečnosti a plodnosti obyvatelstva českých zemí v 19. století*. Historická demografie 12, 1987, s. 207–224; W. Wovková – L. Fialová: *Plodnost vdaných žen v Jablonci nad Nisou do roku 1800*. Demografie 34, 1993, s. 223–234; L. Dokoupil – L. Fialová – E. Maur – L. Nešládková: *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*. Praha 1999.

[em]

Ploschperment viz basové smyčkové nástroje

plot 1. umělé ohraničení (ohrazení) nějakého prostoru (např. dvora či pozemku). P. může být zhotoven z proutí, větví, trní, tyčí, latí, prken, trámčů, kůlů, živých keřů, drátěného pletiva; je průběžný nebo složený z jednotlivých dílců spletaných či upevněných do sloupů zapuštěných v zemi. Starší formu představuje p. postavený bez použití železných hřebů, svorníků a kování, ale vázaný pouze houžvemi, zpevněný pletením (vertikálním, horizontálním, ve vrkočích apod.). Nákladnější je p. s užitím kování, železných svlaků a hřebíků (latě, prkna, tyčky v řadách nebo i šikmých mřížkách na dvojici příčných trámčů či dlouhých kulatinách zbavených kůry). V novější době se používá p. z drátěného pletiva, železných mříží či různě tvarovaných cihel. Rudimentární formy plotů, zejm. pletených, dokládají vyobrazení v kodexech, antifonářích a biblích od 11. stol. jako ohrazení vesnic, polí, vinic a zahrad na ochranu před škodnou zvěří. Ploty jsou však mnohem

starší; jejich existence sahá až do neolitu, kdy se zakládaly stálé zemědělské osady rodových obcí a hradiště s opevňovacími prvky (palisádami, příkopy, valy). Od středověku je znám živý p.; vznikal vysazením např. hlohu, šípkových keřů či trnek a byl udržován prořezáváním. Z kamení posbíraného na polích se stavěl i p. kamenný (taras). Jako majetkově právní vyznačení postačovala zlomená větev, která svým nasměrováním vymezovala hranici (j. Valašsko, Těšínsko, Šumava). – P. má vždy lehčí konstrukci než ohrada. Přenosný košár, známý a používaný zhruba od 19. stol., je z dlů a vymezuje prostor k soustředění ovcí přes noc, ale i přes den k dojení a stříhání. Košarování je přenášení p. za účelem postupného vyhnojení pastvin. P. kolem domu se v Čechách na Prácheňsku, Benešovsku, Klatovsku a v Polabí nazýval *hradba*, i když šlo o lehké dřevěné konstrukce. Ploty u rolnických usedlostí od Chodska po Českomoravskou vrchovinu a od středomoravské Hané po nížinné Slovácko jsou typické tím, že uzavírají usedlost do kompaktního celku a místy ji oddělují od návsi či komunikace. Vstup do prostoru vymezeného p. umožňují dřevěné branky a brány s vraty. Ve statcích a dvorech obehnaných roubeným p. z tesaných klád, který je označován jako *tyň* (*tejn*, *hradba*), bývaly robustní brány a vrata z dubového dřeva (Polabí). P. z prken je lid. nazýván *parkán* (vých. Čechy, Morava). Někdy se tak označuje také zděná či kamenná ohrada krytá sedlovou šindelovou stříškou. Podle materiálu se rozeznává p. pletený z proutí nebo lubů, živý z keřů, živý nebo suchý trnový (*brlinový*, tj. tyčkový či latkový), p. z *krkošek* (sukovitých větví), p. *kulánkový* (z kuláčků), *šprlený* (tyčkový), *stržňový* (z odpadového dříví), *tesový* (z otesaných na sebe položených klád a v rozích i na ohybech roubený), p. k ohrazení cesty (*skotňa*) dlouhými kuláči zbavenými kůry (omezuje pohyb dobytka na cestu; Valašsko, Těšínsko) aj. Pole se ohrazovala dlouhými, horizontálně kladenými tyčemi, uvázanými houžvemi a přibitými ke kolíkům, popř. k starým vrbám (luhačovické Zálesí). P. v pasekářském osídlení ohrazoval políčka volně položená uprostřed pastvin, poblíž domu nebo zahrádky (*řatky*) u obytného domu, v nichž se pěstuje zelenina a léčivé i okrasné rostliny. Podle funkce se rozlišují ploty: ohraničující majetek (dvůr, sad, zahradu, les), jež jsou i symbolem majetkové právním; izolující usedlost od sousedních statků; dekorativní, reprezentující majitele, ve spojení s bránou a vraty; oddělující výškou i zakrytím prostor (prkna, klády, živý vysoký porost apod.) a bránící tak vstupu i pohledu; nízké, které je možno překročit a je přes ně vidět; dočasné, přenosné pro ovce, drůbež, proti sněhovým

Míra plodnosti žen vdaných v l. 1700–1799 podle věku a věku při sňatku v Jablonci n. Nisou před r. 1800 (na 1000 žen)

Věk ženy při sňatku	Věk ženy při porodu							Počet rodin	
	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49	a	b
15–19	460	435	405	364	309	162	17	82	19
20–24	–	497	464	388	323	285	22	298	111
25–29	–	–	493	398	332	183	40	123	50
30–34	–	–	–	492	354	159	34	50	28
35–39	–	–	–	–	386	254	40	11	8
40–44	–	–	–	–	–	370	0	5	4

a) výchozí počet rodin

b) počet rodin, kde se žena dožila 50. narozenin jako vdaná

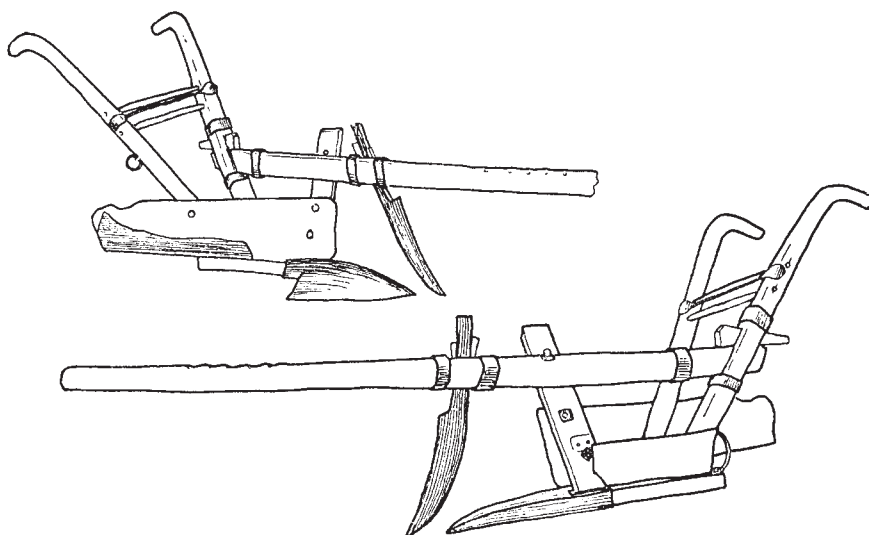
Počet dětí narozených v manželství podle věku ženy při sňatku a podle délky trvání manželství. Jablonec n. Nisou 18. století

Trvání manželství	Věk ženy při sňatku			
	15–19	20–24	25–29	30+
5 let	2,20	2,36	2,33	2,06
10 let	4,28	4,38	4,17	3,15
15 let	6,25	6,16	5,56	3,52
20 let	7,85	7,64	6,17	3,62
25 let	8,91	7,94	6,22	3,62
Celkový počet	9,18	7,97	6,22	3,62

závějím apod. Uvedené funkce plotů se obvykle vzájemně prolínají. – Týnové a tesové ploty ohrazovaly často vesnické kostely a hřbitovy. Většina plotů je z bezpečnostních důvodů zakončena přířznutím nebo přitesáním planěk do hrotů; na horní část tesových plotů se kladlo suché trní. Staré dřevěné ploty se nijak nezdobily, avšak působily harmonicky svou skladbou a opakováním tvarů, byly (a jsou) výrazným optickým prvkem a charakteristickým znakem určitých regionů, typologického stáří usedlosti, výrazem hmotného postavení majitele, sociálního zařazení vlastníka. Na plotech se sušily hliněné hrnce, vyprané prádlo a šatstvo, plátno, hadrové koberce, boty či papuče, napichovaly se na ně svazky makovic, lnu, kmínu, bylin. – Přes p. se přelézalo po žebříku nebo zdviženou lavičkou, na vých. Moravě zv. *přilazek, přiloska, stupátko* nebo *stupka*. – Známa jsou lidová rčení *být jako kůl v plotě* nebo *zahynout u plotu*; 2. v rybníkářství síť, kterou se ohraničuje loviště. V. t. ohrada.

Lit.: A. Václavík: *Luhačovské Zálesí*. Luhačovice 1930, s. 123–124; A. Plessingerová: *Materiály k lidovému stavitelství v Morávce a okolí u Frýdku*. NVČ 33, 1956, s. 335–364; J. Kšír: *Lidové stavitelství na Hané. Drobné objekty ve dvoře a v zahradě. Ohrady a vjezdy*. ČE 6, 1958, s. 361–380; LA, s. 163. [lb]

pluh, zemědělské nářadí pro základní zpracování půdy, charakterizované překlápěním ornice, při němž se vynáší spodní vrstva a zaklápí vrchní vrstva s rostlinnými zbytky, popř. hnojem; přitom se půda kypří, drobí a upravuje se její vodní i vzdušný režim. P. vznikl v pravěké době vývoje oradel. Nejstaršími doklady o vzniku p. jsou archeologické nálezy železných symetrických, později větších a asymetrických radlic (*krpec, lemeš, náradník, rýl*) a krojidel v oblastech keltského vlivu v Evropě, v lesostepní východoevropské oblasti ve skytském období, nálezy v oblastech ilyrského a dácko-tráckého vlivu až po nálezy v římském období. Významný je nález železné radlice s odhrnovačkou z 2.–1. stol. př. n. l. z provincie Šan-si v Číně. Na území č. zemí se symetrické železné radlice vyskytují od počátku doby slovanské, později v 8.–10. stol. i větší radlice asymetrické (Veselí n. Moravou) a železná krojidla (Mikulčice) a posléze velké asymetrické železné radlice dřevěného záhonového p., typu běžně rozšířeného ve střední, záp. a sev. Evropě od přelomu 18. a 19. stol. až do 2. poloviny 19. stol. – Původní záhonový p. je charakterizován především odhrnovačkou (zpravidla dřevěnou) a nikoliv jen asymetrickou železnou radlicí či krojidle. Předpokládá se, že záhonový p. byl používán ve střední Evropě velmi záhy, tj. dříve než v době, z níž jsou

Záhonový dřevěný pluh. Plaňany (Kolínsko)

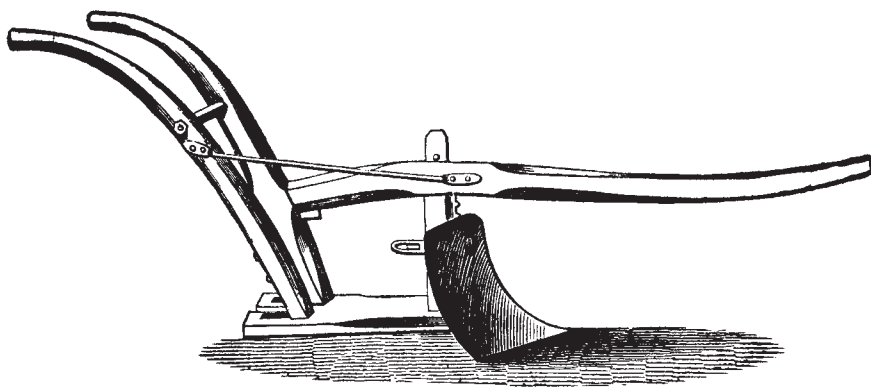
doloženy plužní asymetrické radlice. Dřevěné záhonové pluhy (doložené středověkým ikonografickým materiálem, pozdějšími popisy a vyobrazeními i dochovanými částmi p. z archeologických objektů) a pluhy z 18.–19. stol., uložené v muzeích, sestávaly z pracovní části (tj. z vlastního p.) a plužních koleček. Pro přepravu p. na pole se většinou používaly vlačíhy, k seřizování p. sloužila obyčejná sekyra a při orbě (zvl. za vlhka) se p. čistil otkou. Původní záhonový p. byl pravostranný, jednoradličný, čtyřúhelníkové konstrukce, s poměrně velkou a plochou asymetrickou radlicí nasazenou na širokém, většinou dřevěném plazu. Obvykle měl dvě dřevěné kleče zpevněné 1–3 příčkami, nejčastěji dřevěnými, později též železnými. Obě kleče byly zpravidla zapuštěny v patě plazů. Silný dřevěný hřídel p. byl rovný nebo mírně zahnutý do pravé strany. Délka hřídele kolísala a u některých pluhů dosahovala až 190 cm. V přední části hřídele bylo 4–13 otvorů pro zavěšení p. pomocí potykače a houžve za plužní kolečka a pro regulaci hloubky orby. Část hřídele s otvory pro potykač byla

často v horní části zpevněna silným železným plechem. Někdy byl hřídel oplechován proti oděru i zespodu. Hřídel s plazem spojovala dřevěná, obvykle svislá slupice, někdy mírně nakloněná dopředu. Na slupici a pravou kleč byla přibita dlouhá dřevěná odvalová deska (odhrnovačka). Na spodní části bývala odhrnovačka zpevnována plechem proti oděru. V hřídeli před slupicí se často nacházelo železné krojidlo, upevňované pomocí dřevěných klínů, později železných objímek. Hřídel býval zpevněn (zvl. u slupice a kleče) železnými objímkami (prstenci) nebo pásky. Na boční pravé straně hřídele byl v jeho přední části otvor pro potykač při transportu p. na vlačíhách. Na pravé kleči býval železný kroužek pro otku. Mezi slupicí a levou klečí mívaly některé záhonové pluhy levou desku, zabraňující nahrnování ornice a zbytků rostlin před kleče na plaz a tím zvyšování tření a zhoršování manipulace s p. Kleče se často zpevňovaly železnými objímkami, popř. též vzpěrami od patky plazů. Dřevěný plaz se obvykle chránil proti oděru plechem na spodní ploše a na levé, tj. úhorové straně

Zugmayerův pluh (1854)

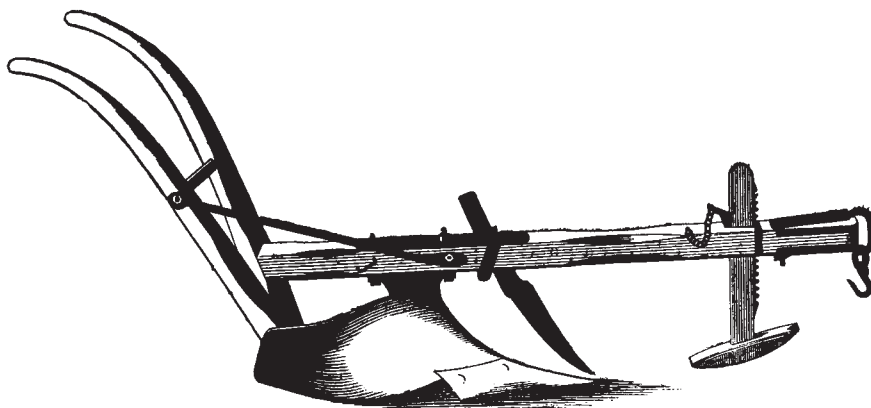
železným pásem. Před dřevěnou slupicí byl někdy dřevěný plaz a hřídel spojen železnou vyhlubovací slupicí, umožňující zpevnění p. i částečnou regulaci hloubky orby. Podle místních zvyklostí nebo potřeb byla vytvořena řada modifikací p., lišících se jen menšími odchylkami. Mezi klečemi býval kolmý sloupek vyztužující kleče, radlice se lišily tvarem i velikostí a p. býval zpevňován různými vzpěrami a pásy železa, asi v souvislosti se stále se zvyšující potřebou hlubší orby a na základě dalších požadavků (orba v těžších půdách, obracení drnu). – Plužní kolečka (*plužňata*), jejichž pomocí se původní záhonový p. zapřahal, byla nejdříve dřevěná, se stejně velkými, zpočátku bosými kolečky, později s kolečky se železnými obručemi. Tažná zvířata se ve starší době do koleček zapřahala pomocí oje, v novější době rozporky a vah. Plužní kolečka (kromě dvou koleček na nápravce) sestávala z drábce s krpady (event. s tlakou a svorníkem), ze dvou ramen, podjíždky, zhlaví, houžve a záhoužníku. Během 19. stol. byla dřevěná kolečka postupně nahrazována železnými. – Zdokonalování a zlepšování p. jako mimořádně potřebného a důležitého nástroje pro vzdělávání půdy neustále pokračovalo. Z r. 1570 pochází zmínka o projednávání vynálezu tříradličného p., který měl být posouzen v české komoře. Vyobrazení kotoučového holandského krojidla uvádí 1649 W. Blith. V 18. stol. zájem o zdokonalování p. stále stoupal: v Británii 1720–1730 vzniká rotheramský p., navazující na konstrukce pluhů brabantských a flanderských. Po zdokonalení J. Smallem (1763) byl později nazván p. skotským a položil základ konstrukci anglických pluhů se šroubovou odhrnovačkou. Pro zvýšení výkonu záhonového p. byly opět navrhovány pluchy s větším množstvím radlic a odhrnovaček (v Praze je 1799 doporučuje F. Fuss, jehož p. měl tři radlice vedle sebe, v Anglii je to p. W. Ducketa se třemi radlicemi za sebou). Pro lepší obracení a zaklápění drnu se objevují návrhy p. s předradličkou (Ducket 1776). – Otočné dřevěné záhonové pluchy se dvěma radlicemi a dřevěnými odhrnovačkami v pravém úhlu a se 2–3 klečemi, usnadňující orbu na svazích, jsou od počátku 19. stol. uváděny z Alp i některých dalších horských oblastí (F. Heintl 1810). Jejich používání v č. zemích není z té doby doloženo. Z prací tehdejších významných českých agronomů (J. Mehler, F. Fuss, E. Michna) je známo, že dřevěný záhonový p. byl všeobecně rozšířen a že se používal především k orbě v úrodnějších rovinách, ale i ve výše položených oblastech na méně svažitéch polích. V kopcovitém terénu bylo v podhorských, event. v horských oblastech rozšířeno též rádllo a hák. – Záhonové pluchy

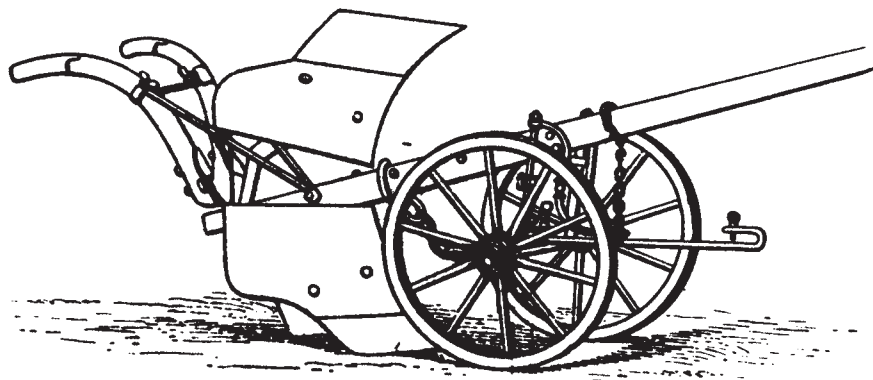
Ruchadlo bratranců Veverkových (1854)

lze zařadit do dvou základních skupin: 1. pluchy jednostranné, obvykle pravostranné se železnou radlicí a většinou těž s krojidlem a pevnou dřevěnou odhrnovačkou; 2. pluchy dvoustranné (otočné), se železnou radlicí symetrickou, krojidlem a dřevěnou odhrnovačkou překladnou (vhodnější pro orbu na svažitéjších polích). Původní jednostranné dřevěné záhonové pluchy ve většině oblastí č. zemí měly asymetrickou železnou radlici a podle krajů se lišily jen v méně podstatných úpravách (p. pražský, středočeský, děčínský, zpravidla označované jen jako p.). Jejich představitelem byl např. p., s nímž oral císař Josef II. 1769 u Slavíkovice (Vyškovsko). Druhá podskupina dřevěných záhonových pluhů je známa z některých okrsků v záp. Čechách. Byl to p. s pevnou dřevěnou odhrnovačkou, avšak se železnou radlicí symetrickou (p. doupovský, chebský). – Dvoustranný p. otočný (plužní rádllo) s dřevěnou překladnou odhrnovačkou a symetrickou radlicí byl rozšířen v Karpatech. V muzejních sbírkách z území Čech nebo Moravy doložen není, přestože v Karpatech byl velmi rozšířen až do 2. poloviny 20. stol. P. s dřevěnou odvalovou deskou a asymetrickou radlicí se na Valašsku nazýval *dlabák*; jeho obdobou byl celodřevěný p. (s výjimkou železné radlice a krojidla)

zv. *bladák*, pro který jsou příznačné samorostlé kleče s plazem. – V 2. polovině 18. stol. se zdokonalovala i výroba p. v oblastech rozvíjejícího se průmyslu, zvl. v Anglii. – 1824–1827 sestrojili F. a V. Veverkové nový p. s železnou radlicí s odhrnovačkou z jednoho kusu (na způsob radlice trutnovského háku), tzv. *ruchadlo*, který se velmi rychle rozšířil v č. zemích a od 30. l. v dalších oblastech. – Rozvoj strojírenského průmyslu spolu s intenzifikací zemědělství podporoval rychlý vývoj p., takže od 2. poloviny 19. stol. došlo k prolínání a ke vzájemnému ovlivňování většiny typů tohoto tradičního náradí. Byly sestrojovány pluchy jednostranné, dvoustranné, houpavé, chodákové, předkové (kolečkové), rámové, otočné (podle horizontální i vertikální osy, se společnou odhrnovačkou pro dvě radlice, dvou- i tříklečové), jedno- i více radličné, harky na trámku nebo rámu, různě místně pojmenovávané (*dvoják*, *škobrták*, *obracák*). Jednotlivé dřevěné součásti p. a koleček byly postupně nahrazovány železnými (kujné železo, litina, ocel). Potažní pluchy, převládající do 40. let 20. stol., byly od 2. poloviny 19. stol. nahrazovány pluchy parními, motorovými i traktorovými, přičemž základní tvary a funkce vlastních

Hohenheimský pluh s botkovým chodákem (1854)

Potažní obracák. Javorník (Rychlebské hory), 1882

pracovních částí zůstávaly zachovány. V. t. oradlo, percák, plužice, rádllo.

Lit.: J. Podolák: *Nomenklatura pluhu na území slovenského etnika*. SN 5, 1957, s. 307–335; J. Kramařík: *Některé otázky studia českých oradel*. ČE 6, 1958, s. 113–124; V. Urbancová: *Klasifikácia slovenského orného náradia*. SN 9, 1961, s. 25–45; B. Lůžek: *Fresky v kostele ve Slavětíně n. O.* ČL 49, 1962, s. 24–26; F. Šach: *Soustava oradel Starého světa a zařazení náradí z území Československa*. VPZM 1963, s. 171–231; J. Kramařík: *Příspěvek k historii českých rádel*. ČL 52, 1965, s. 321–332; J. Štátný: *Tradiční zemědělství na Valašsku*. Praha 1971, s. 44–57; M. Friedman – Z. Tempír: *Pracovní plochy některých historických oradel a jejich vyhodnocení I*. VPZM 24, 1984, s. 205–243; J. Jančář: *Tradiční způsoby zemědělského hospodaření na Slovácku*. Strážnice 1987, s. 29–36; Z. Tempír: *Z historie náradí ke zpracování půdy, sázení a setí*. In: Z. Tempír – J. Šenk – V. Dvořák: *Zemědělské stroje pro orbu, přípravu půdy, setí a sázení 1996–1997*. Praha 1996, s. 4–9. [zt]

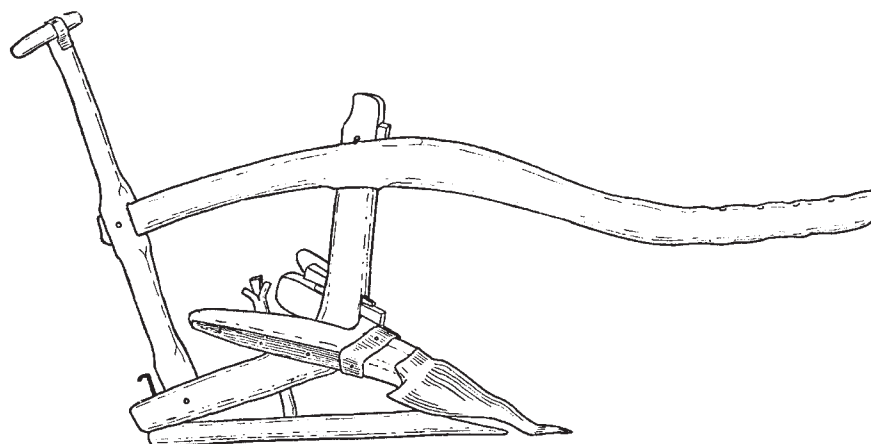
plundry [z něm.], široké mužské kalhoty sahající pod kolena, popř. i do půli lýtek, podkasané. Název pochází z něm. *Plunderhosen*, nář. *plondry*, *pludrbózny* či *pludrksásky*. Nosily se především v období renesance a baroka. Vznikly v Německu nebo v Nizozemí asi v polovině 16. stol. jako svrchní oděvní součástka německých žoldnéřů (lancknechtů). Po nich je oblékali výstřední parádníci vyšších i nižších společenských vrstev. Byly visle prostříhávány a podkládané odlišnou tkaninou (lehčí, barevnou), tedy podvlačované, ale i tvarované vycpávkami. Výraz p. se vyskytuje už 1554 ve stížnostech staročeského rytíře na zbytečnou nádhru oděvu v Čechách a vyhazování peněz právě za p. R. 1556 byly p. v č. zemích zapovězeny sněmem jako *kroj posměšný, poctivice zřezané ... šat ohavný, škodlivý*. Nošení se mělo trestat (u příslušníků vyšších stavů před soudem na zemském sněmu, u člověka nižšího původu šatlavou). Přesto se p. nosily poměrně dlouho.

Později název p. přešel i na méně výstřední, neprořezávané široké kalhoty. Strihem na p. upomínají hanácké jirchové *baně* oblíbené na Kroměřížsku, které však přišly do módy až začátkem 19. stol. Výrazem p. v lidovém prostředí se později rozuměly jakékoliv široké mužské kalhoty pod kolena, hanl. tak byly označovány neforemné, staré kalhoty.

Lit.: Z. Winter: *Dějiny kroje v zemích českých od počátku století XV. až po dobu bělohorské bitvy*. Praha 1893, s. 28, 312, 474; D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949], s. 42–43. [ap]

plužice, tradiční oradlo typu jednoklečového rádlu s plazem a souměrnou radlicí. Obvykle má dřevěný rovný nebo mírně prohnutý hřídel, kolenovitou slupici, úzký plaz (přínos) a dřevěnou kleč (sochu) s rukojetí. Železná symetrická radlice je nasazena na násadě s perutěmi (křídla), která je spodní částí opřena o přínos a v horní části čepem pomocí klínu (*pašklín*) pevně utažena v kolenovité slupici (koleno, též *kleč*). Vlastní listovitá či srdčitá radlice (*krpec*, *lemeš*, *náradník*, *ryl*) má širokou tulej, dvě křídla a dopředu vyběhající výrazný hrot (*prst*). Radlice a násada p. má stejný tvar, provedení i způsob nasazení

jako u nákolesníku. P. se od nákolesníku liší rovným nebo mírně prohnutým hřídelem, na němž podobně jako u nákolesníku jsou otvory pro potykač a jeden otvor pro přepravu p. na vlačích. Za polovinou hřídele je zaklínována kolenovitá slupice, často zv. kleč nebo kolénko, která je k plazu připevněna dřevěným procházejícím sukem s klínem a v zadní části též pomocí dlatce (*dlatc*), železného hřebu se zahnutou hlavou, nebo řetízkem. Do zadní části kolenovité slupice, téměř přiložené k přínosu a na konci zpevněné železnou objímkou, je zapuštěna a příčným dřevěným hřebem upevněna socha (kleč) s rukojetí. Ve střední části sochy je zaklínován konec hřídele stejným způsobem jako u starých dřevěných pluhů nebo rádel se čtyřúhelníkovou kostrou. P. měla většinou jednu kleč-sochu, ale občas se vyskytly plužice o dvou klečích, někdy i se středním sloupkem. Přínos býval proti odírání při orbě zpevněn jednou nebo více železnými příplatky. – Konstrukce p. tvoří přechod mezi oradly se čtyřúhelníkovou a trojúhelníkovou kostrou. P. byla lehčí než nákolesníky s velmi masivním a obtížně zhotovitelným hřídelem. Zapřahala se za dřevěná plužnata, později při oborávání brambor nebo dalších okopanin v kombinaci s kolečkovým chodákem. – Hloubku záběru náradníku bylo možno měnit nastavením jeho sklonu. Čím větší úhel svíral náradník s osou hřídele, tím hlouběji p. zabírala a naopak. Sklon náradníku a násady se měnil dřevěným sukem procházejícím kolenovitou slupicí a pův. i podkládáním paty slupice klínkem nebo plochým kamenem a klínem nebo klíny zajišťujícími násadu ve slupici, a podobně jako u ostatních oradel s plužnaty, i sklonem hřídele pomocí houžve, potykače a volbou otvorů na hřídeli p. – Vývoj p. velmi úzce souvisí s vývojem nákolesníku. Nejstarší vyobrazení a popis p. pochází z 20. let 19. stol. (E. Michna), i když původ p. je pravděpodobně mnohem

Jihočeská plužice. Lenora-Horní Vltavice (Pošumaví)

starší. P. byla rozšířena na poměrně malém území v rámci areálu rozšíření nákolesníku. Nejdéle byla používána na jih od Otavy až po Vltavu a východně od Volyňky zhruba po říčku Blanici. P. se však donedávna vyskytovala i na bavorské straně Šumavy. – V období trojhonné soustavy hospodaření se p. podmítalo, mísilo, tj. při druhé orbě příčně oralo, připravovalo pole k setí a po ručním setí naširoko rozhozené semeno zaorávalo (*zárovalo*). Od 18. stol. se p. velmi dobře uplatnila při pěstování okopanin, jmenovitě brambor. Výborně se hodila ke značení (vyorávání) brázd před sázením, přihrnování půdy a zahrnování brambor vysazených do brázdy, k jejich oborávání či kopčení během vegetace a rovněž byla vhodným nářadím k vyorávání brambor při sklizni. Agrotechnická kvalita p., podobně jako nákolesníku a českomoravského rádla, je zřejmě i ze skutečnosti, že základní tvary pracovní plochy, tj. radlice (náradníku) a násady p. i řešení kostry oradla byly přebírány do výroby kultivačního nářadí oboráadel na velkostatech zemědělských družstev ještě v 60. a 70. letech 20. století.

Lit.: E. Michna: *Böhmens Haus- und Landwirtschaftsgeräte I-II*. Praha 1826–27; J. Kramář: *Plužice v jihozápadních Čechách*. ČL 48, 1960, s. 62–68; F. Šach: *Soustava oradel Starého světa a zařazení nářadí z území Československa*. VP-ZM 1963, s. 171–231; J. Kramář: *Etnografická problematika styčného území dvou typů rádel na rozhraní středních a západních Čech*. NVČ 2 (35), 1967, s. 43–64; F. Šach: *Übersicht über die Entwicklung der Bodenbearbeitung in Böhmen und Mähren. Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa*. Budapest 1972, s. 375–409; V. Vondruška: *Slovník starého zemědělského nářadí, strojů a nástrojů (1750–1914) I-II*. Roztoky u Prahy 1989, s. 60–65. [zt]

plužina, pozemky náležející k rolnickému sídlu využívané k zemědělské činnosti. P. představuje vyživovací základnu sídla a obvykle se k ní počítají polnosti, popř. i lesy, pokud jsou zahrnuty v souvislé ploše polí. Součástí p. však nejsou pastviny a louky, obecní a vrchnostenské lesy. Tvar p. se od středověku měnil dělením pole (parcely), nebo naopak slučováním více parcel ve větší celek, event. celkovým znovuzměřením p. Bez podstatnějších změn se původní výměra p. zachovala v určitých kolonizačních oblastech, zatímco leckde jinde se ráz p. úplně změnil. Charakter p. závisel na geografických podmínkách, způsobu obdělávání půdy, rozměření pozemků, sociálních poměrech a v neposlední řadě na typu sídla. Podobně jako u půdorysu vesnice, také u p. existují tvary pravidelné i nepravidelné, dokládající spíše samovolný vývoj. – Sídelní geografie rozlišuje p. úsekovou, záhumenicovou, traťovou, délkovou,

parcelační a scelenou. V úsekové p. se selské polnosti dělí na malé úseky nestejně velikosti a tvaru. Jejich rozmístění na území katastru je nepravidelné. Jednomu vlastníku může náležet několik úseků. Nepravidelné plužinné tvary nemusejí vždy být znakem většího stáří, neboť se objevují i u novověkých osad. Vyskytují se především u vsí hromadných a u valašských řadových, resp. řetězových vesnic. – Rovnoběžným parcelováním úseků se vytvořila p. dělených úseků, jejich scelováním do větších celků pak vznikla p. scelových úseků, typická hl. pro osamělé dvorce. – Pozemky ve tvaru pásových parcel o délce mezi 500 až 1500 m a šířce do 40 m (úzká pásová parcela) nebo nad 40 m (široká pásová parcela), bezprostředně navazujících na humno rolnické usedlosti, k níž náležejí, se nazývají záhumenice (záhumenicová p.) a táhnou se až na hranice katastru. Záhumenicová p. mohla být pásová, jestliže byla v celém průběhu stejně široká, nebo klínová, pokud se s délkou rozšiřovala. Začátek a konec parcely tvoří souvat. Tato p. je vázána především na silniční, řadové a lesní lánové vsi. – Na přechodu od záhumenice k traťové p. se nachází p. délková. Rozdíl mezi traťovou a délkovou p. spočívá v tom, že velká část pozemků je soustředěna do záhumenicových pásů, které přiléhají k jednotlivým rolnickým usedlostem, část pásů však probíhá mimo intravilán. Pásky těchto tratí často končí až na hranici katastru. Druhotnou parcelací velkých úseků vzniká nepravá traťová p. Vyznačuje se menší tvarovou pravidelností a rozdělením pozemkové držby, jež není provedeno důsledně podle systému pravých tratí. Traťová p. se skládá z velkých tratí dělených na dlouhé rovnoběžné polní pásy. Pozemková držba každého vlastníka je rozdělena do všech tratí. Trať jsou plužinný typ, vzniklý podle pevného plánu, příznačný pro starou sídelní oblast hl. s vesnicemi silničními, návesními a s návesními silnicovkami. –

P. vyznačující se geometricky pravidelnými pásy, vzniklými parcelací velkých úseků panské plužiny (jako je tomu u raabizačních vsí), se nazývá p. parcelační, zatímco scelenou p. se rozumí p. původně rozdrobená, která byla nově vyměřena a scelena do velkých bloků. Proces scelování půdy začal ve 2. polovině 19. stol. a vrcholil v období kolektivizace zemědělství po r. 1948. – Všechny uvedené plužinné typy (kromě některých osamělých dvorů) se týkaly selské půdy, z historického hlediska (s výjimkou raabizačních vsí) rustikálu. Oproti tomu dominikal (půda panských dvorů o značné rozloze) byl rozdělen do velkých, často schématicky vytvářených dílů (dvorové úseky). Velkostatkářská p. není a nebyla vázána na určitý půdorysný typ.

Lit.: Z. Láznička: *Typy venkovského osídlení na Moravě*. Brno 1946; L. Ulčák: *K vývoji plužiny do konce 16. století*. ČE 8, 1960, s. 139–166; M. Štěpánek: *Plužina jako pramen dějin osídlení I-II. Příspěvky k dějinám osídlení 1*. ČČH 15, 1967, s. 725–746; 16, 1968, s. 247–274; J. Klápště: *Středověké osídlení Černokostelecka*. PA 69, 1978, s. 423–475; E. Černý: *Zaniklé středověké osady a jejich plužiny*. Praha 1979; R. Vermouzek: *Plužina jako datovací pomůcka*. AH 7, 1982, s. 256–276; D. Cendelín: *Zaniklé plužiny v Poooslaví na Třebíčsku*. VVM 48, 1997, s. 77–79. [jv]

Plzeňsko viz národopisné časopisy

Plzeňsko 1. historický kraj; **2.** národopisná oblast v záp. Čechách. Rozlišuje se užší a širší. Užší P. se vyznačovalo homogenní lidovou kulturou, zatímco širší P. tvořilo několik etnografických subregionů, zpravidla nazývaných podle starších správních center (plaský či kralovický, rokycansko-radnický, blovický či hradištský podle střediska panství Hradiště, stříbrský, choťšovský). I tyto subregiony byly po staletí ovlivňovány Plzní jako hospodářským, administrativním a kulturním centrem celé oblasti. Jazykově náleží P. k nářečím jihozápadním. Název P. zdomácněl v národopisné literatuře vydáváním četných stejnojmenných monografií a sborníků i působením *Národopisného muzea v Plzni*, založeného 1914. – J. Blahoslav se ve své gramatice (1571) zmiňuje o Plzácích, avšak z kontextu není zřejmé, zda šlo o obyvatele Plzně nebo Plzeňska. – Užší P. se zhruba kryje s hranicemi bývalého feudálního dominia královského města Plzně, tedy s územím vesnic městu poddaných, které se od 60. l. 19. stol. postupně včleňovaly do rychle rostoucí průmyslové plzeňské aglomerace a některé z nich s městem zcela splynuly. Svéráz tohoto užšího úze-

mí, jehož kořeny sahají do konce středověku, se projevil zvl. v kroji a lidovém stavitelství koncem 18. a v 1. polovině 19. stol. Typ plzeňského statku se tu vytvořil v l. 1800–1860, s vnější výzdobou zčásti pod vlivem městských stavebních slohů; v příměstských obcích se dochovaly pozoruhodné urbanistické celky zděné lidové architektury, nesoucí znaky zlidovělého baroka a klasicismu (Božkov, Černice, Koterov: po r. 1990 památkové rezervace). Také kroj užšího P., který náležel k nejbohatším v Čechách, byl pozitivně ovlivňován městskou módou a svého vrcholu dosáhl v polovině 19. stol. Vkus venkovského obyvatelstva silně ovlivňovaly též městské trhy. Rychle postupující urbanizace příměstských vesnic zasáhla některé složky lidové kultury včetně zemědělství, v němž ve 2. polovině 19. stol. mizely zbytky starého způsobu hospodaření. Vliv města také prohloubil sociální diferenciaci vesnice. – Území širšího P., které tvořilo asi 500 obcí, se na sklonku feudalismu diferencovalo zvl. v lidovém kroji a navíc se také rozdělilo národnostně (Chotěšovsko a Stříbrsko bylo z velké části poněmčeno po třicetileté válce). Lidový kroj a řeč v českém jazykovém ostrůvku u Stříbra se vlivem jazykové bariéry dále nevyvíjely, zůstaly na stupni rozhraní 18. a 19. stol. a pak postupně mizely. Na západním a severním okraji P. probíhá hranice hrázděné konstrukce, stabilizovaná do 2. poloviny 19. stol. zhruba v linii Těhlovice, Všeruby, Manětín, Žihle, Vysoká Libyně, Nová Ves. Kulturní vývoj širšího P. byl nepochybně silně ovlivněn také kláštery v Teplé, Kladrubech, Chotěšově a Plasích. – Na P. převládají návesní vsi včetně návesních silnicovek, často středověkého založení. Návsí jsou různých tvarů, avšak nejpozoruhodnější jsou dvě okrouhlice s hradbou uzavřeným obvodem (Lipnice, Nynice), do něhož pův. vedla jen jedna hrazená cesta chráněná bránou; plužina se rozbíhala paprskovitými záhumenicemi od jednotlivých usedlostí až k hranicím katastru. Vedle návesních vsí existují vesnice silniční, popř. ulicového typu, a to spíše s těsnější a pravidelnou zástavbou (štíťová orientace obytných domů); méně je zastoupen hromadný typ vsi (plužina v oblasti je traťová, nepravá traťová, ve starší vrstvě též úseková, v obcích s velkostatkem také dominikální půda).

Lit.: L. Lábek: *Stručný národopisný popis Plzeňska i západních Čech vůbec*. 7. ročenka Národopisného muzea Plzeňska za rok 1925; *Plzeň a Plzeňsko v minulosti a přítomnosti I-II*. Plzeň 1920–30; A. Berndorf: *Kroniky selských rodů a statků*. Plzeňsko 14, 1932,

s. 9–17, 71–74, 112–117; *Plzeňsko I-II*. Praha 1934–38; M. Bělohávek: *Plzeňské vesnice v polovině 19. století*. ČL 49, 1962, s. 121–129; A. Zeman: *Plzeňsko, Karlovarsko nebo západní Čechy?* MZK 2, 1963, s. 134–152; M. Bělohávek: *Příspěvek k poznání počátků průmyslové revoluce na Plzeňsku*. MZK 2, 1963, s. 67–80; J. Kramařík: *K problematice etnografických oblastí v západních Čechách*. ZOMG 1966, č. 4–5, s. 169–181; R. Jeřábek: *Etnische und ethnographische Gruppen und Regionen in den böhmischen Ländern (17.–20. Jahrhundert)*. ES 19, 1987 (1988), s. 122–164, 3 mapy v příloze (k tomu: *Difficile est errata non scribere*. NR 1992, s. 46–47); ZV-N 1990; (RJ): *Etnografická rajonizace*. SČHK, s. 193–201.

[jv]

plzeňský dům, regionální dobová forma vesnického obydlí na Plzeňsku. Ve starší vrstvě byl přízemní, rozložitý, roubený, převážně komorového typu s černou kuchyní. Ve světnici měl nástěnný malý krb a kamna s pecí, která bývala umístěna i jinde v domě nebo byla, podobně jako v Krušnohoří, na Chebsku a na Ašsku, vysazena ze zadní boční domové stěny. Předzasedná lomenice je zvlášť bohatě členěná a okolí Plzně. Sedlová střecha na jihovýchod od Plzně upoutává mohutným hranolovým kabřincem, zatímco jinde pronikla na Plzeňsko z Pošumaví polovalba (běžná je také sedlová střecha nahoře zkosená valbičkou); v západní části tohoto regionu se objevovaly i rohatiny (prkna zkřížená nad vrcholem štítu, profilovaná do tvaru zvířecích i jiných motivů; v českých pramenech ikonograficky doložená už z 1. poloviny 14. stol.). Roubený dům byl zvl. v okolí Plzně od 19. stol. stále intenzivněji překrýván mladší vrstvou zděného, někdy patrového domu z kamene (pískovec) i z cihel, jehož četné objekty vynikají barokně a klasicistně ztvárněným průčelím s mohutnými výstavnými branami. Na některých statcích nebo na archi-voltě brány se dochovala vrocení i údaje o stavbě a jejím majiteli. – Ze severozápadu pronikla do blízkosti Plzně hrázděná konstrukce, uplatňovaná ve štítech a v patrech, která sem zasahuje ze severu. Rolnické usedlosti, často nápadně odsazené od brány, bývají štíty orientovány do návsí a v jejich trojstranně uspořádaném dvoře jsou nejpozoruhodnější starobyle vyhlížející sroubky s roubenou valenou klenbou, omazané hlinou. – Širší oblast Plzeňska je z hlediska stavební tradice typologicky nejednotná, neboť se tu stýká a prolíná dům severozáp. a jihozáp. Čech s domem povodí Berounky a Brd. V t. regionální dobové formy lidového domu.

Lit.: V. Štětina: *Zařízení domácnosti ze Žinkovska*. ČL 20, 1911, s. 299–303; J. Brož: *Poloha sídel a jejich útvar*. In: *Plzeňsko I*. Praha 1934, s. 47–88; M. Bělohávek: *Plzeňské vesnice v polovině 19. století*. ČL 49, 1962, s. 121–129; L. Štěpánek: *Typologie lidového domu zemědělského v Čechách*. VPZM 15, 1975, s. 117–162; J. Škabrada: *Nejstarší objekty zjištěné stavebně historickým průzkumem Božkova a Bolevce*. AH 4, 1979, s. 175–191; V. Mencl: *Lidová architektura v Československu*. Praha 1980; J. Vařeka: *Vesnická sídla, lidové stavby a bydlení*. In: ZV-N, s. 19–57; K. Foud – T. Karel: *Lidová architektura – město Plzeň*. Plzeň 1998; J. Bukáčková – K. Foud – T. Karel – J. Křemenák: *Lidová architektura, okres Plzeň-sever*. Plzeň 2002. [jv]

plzeňský kroj, lidový oděv, jehož vrcholná forma z 2. čtvrtiny 19. stol. patří k nejznámějším lidovým krojům. Díky popularizaci počátkem 90. let 19. stol. (kostýmy k Prodané nevěstě) byl chápán (i v rámci svérázového hnutí) jako český národní kroj. Výskyt p. k. byl zhruba ohraničen bývalým plzeňským panstvím. Obyvatelé této bohaté oblasti vynakládali značné částky na drahé tkaniny už na přelomu 18. a 19. stol. Jemné vlněné a hedvábné látky i pracné výšivky na plátně a batistu byly pro Plzeňsko charakteristické. – Nejstarší zprávy z 18. stol. dokládají v ženském obřadním kroji dlouhé renesanční pláště, nošené ke svatbám a úvodům (analogie na Litomyšlsku, Vysočině, Doudlebsku). Nevěsta měla kolem čela tmavý *pentlík*, korunku na temeni a spletené vlasy v týle přidržené jehlicí. Ženy nosily v tomto období měkké čepce renesančního střihu, *břemíčka* (podobné formy na Stříbrsku a Plasku se udržely déle). Počátkem 19. stol.

se změnila obřadní a sváteční forma kroje. Ženy začaly nosit dýnkové čepce (*chocholaté*) s nákladnou bílou výšivkou. Křídla plátěné holubinky (*klice*), rovněž vyšíváné, se postupně zvětšovala. Ženy přes čepce převazovaly plenu, proto se křídla v polovině délky skláněla k ramenům. Dívčí čepce, nošené ke svátečnímu kroji také od počátku 19. stol., měly půlkový střih a vyztužené klice trčely za hlavou ve výrazném pravém úhlu. Přes čelo vedly ženy i dívky jednu nebo více úzkých černých sametek, zřejmě jako pozůstatek pentlíku, jehož znaková funkce (označení svobodné dívky) už nebyla pociťována (jako na Táborsku). Ve 40. letech 19. stol. začínaly tuto starší úpravu hlavy narušovat tovarní šátky s tištěnými vzory a trásněmi na okrajích. Úzké vrapené sukně a živůtky s podložkou (*puntem*) byly počátkem 19. stol. zatlačeny širokými sukněmi z kupovaných jednobarevných látek, lemovanými pentlemi. Živůtek do pasu měl v okraji našité vycpávky (*honzíky*), na kterých spočívala váha sukní. Jejich počet narůstal spolu se zvětšujícími se klicemi čepce a opticky se tak vyrovnávala silueta postavy. Ve vrcholném období se nosilo ke svátečnímu kroji kolem dvaceti spodních sukní. Jejich délka postupně klesala ke kotníkům. Košile svátečního kroje měla krajkový krejzlík a široké balonové rukávy. Zástěry převažovaly barevné, hedvábné, se svislými pruhy *baboráky* (analogie na Chodsku). Bílé vyšíváné zástěry nebyly časté a podle některých pramenů byly považovány za smuteční. Kabátek vrcholné formy kroje si podržel užší rukávy, měl však velký, šátkem vyplněný výstřih a lemy z králičiny. Kolem poloviny 19. stol. se začaly nosit běžné

špenzry, šité často jako komplet se sukní, tzv. *šaty*. Punčochy klasického období byly červené, obouvaly se k nim černé střevíčky s mašlí na nártu. Od 50. let 19. stol. se objevovaly i punčochy bílé a kotníčkové šněrovací botky na podpatku. – Mužský kroj z vrcholného období p. k. nevynikal výraznějšími zvláštnostmi. Charakteristická byla jeho barevná skladba, kombinující odstíny modré, žluté, červené a bílé. V obecném povědomí je spojení těchto barev na mužském oděvu chápáno jako typicky české. Vesty z 1. třetiny 19. stol. byly z modrého sukna s červeným podsazením a stojatým límcem, s krejčovskou výšivkou a mosaznými knoflíky. Stejný materiál, střih i výzdoba byly i na mládežnických kabátcích a dlouhých kabátech s rozstřiženým šosem u ženatých mužů. V obřadním svatebním kroji oblékal ženich dva kabáty na sebe. Žluté koženky měly těsnější střih, punčochy k nim byly bílé, boty holínkové. Na hlavě se nosily černé *širáky* s plochým dýnkem nebo kožešinové čepice.

Lit.: M. Lábková: *Plzeňský kroj*. Plzeň 1919; L. Lábek: *Lidový kroj a výšivky na Plzeňsku*. Plzeň 1921; M. Lábková: *Lidové kroje v západních Čechách*. Plzeň 1929; D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949], s. 141–147; B. Šotková: *Naše lidové kroje 1. Kroj plzeňský*. Praha 1951; M. Ulčová: *Plzeňské střelecké terče jako doklad odívání z konce 18. století*. MZK 16, 1980, s. 237–258; J. Svobodová – M. Ulčová – M. Maderová: *Lidový oděv a výšivka*. In: ZV-N, s. 99–118. [iš]

pocitivity, mužské kalhoty ze sukna nebo z kůže, sahající pod kolena. Výraz vychází z adj. *pocitivé* (náležitě, důkladně) a vyskytuje se jako běžné označení tohoto typu kalhot od začátku 16. stol. Tehdy se dlouhé přiléhavé nohavice rozdělily na krátké p. (kalihoty), kryjící dolní část trupu a stehna po kolena, a na punčochy, chránící nohy ke kolenu. Selské p. byly pořizovány ze sukna nebo kozlích či skopových kůží, obarvených převážně na černo (šmelcovaných). Byly však i p. bílé, žluté nebo hřebíčkové barvy. Upevňovaly se šlemi či opaskem, na němž visívala tobolka. Výraz se místy užíval ještě v 19. století.

Lit.: Z. Winter: *Dějiny kroje v zemích českých od počátku století XV. až po dobu bělohorské bitvy*. Praha 1893; J. Vydra: *Nauka o kroji*. Praha 1931.

[ap]

Početí Panny Marie, jeden z pěti nej důležitějších mariánských svátků (8. 12.). Pův. anenský svátek připomíná, že Panna Maria byla počata bez dědičného hříchu v lůně své matky sv. Anny. Pro celou

římskokatolickou církev byl zaveden na počátku 18. stol. V tradičním prostředí představoval svátek P. P. M. součást adventního občůzkového cyklu i závěr období po svátku Narození Panny Marie (8. 9.), příznivého k odstavení dětí, léčení dobytka i lidí, ale i k složení řeholních slibů. Jako sváteční den byl dodržován zejm. ženami; toho dne omezily domácí práce. Odmítaly např. brát do ruky špičaté předměty (vřetenem), aby je nepřišla strašit bílá paní (Chebsko). Občůzky s bíle maskovanou ženskou postavou, tzv. maticíky, jsou doloženy v předvečer svátku na Těšínsku ještě mezi světovými válkami. Maticíka zkoušela děti, trestala je a odměňovala nadílku: ovocem, ořechy, pečivem.

Lit.: HDA 5, 1932/33, sl. 1671–1672; R. Beitz: *Wörterbuch der deutschen Volkskunde*. Stuttgart 1955, s. 168; A. Sulitka: *Zvykoslovné a poverové realie Frýdecka v pozostalosti J. Vochole*. ČL 1980, s. 87; L. Schreiner: *Eger und das Egerland*. München – Wien 1988, s. 373. [lp]

počty viz míry, váhy a počty

pod šable, mužský občůzkový obřadní tanec prováděný v době masopustu, patřící do skupiny mečových řetězových tanců. Název je odvozen od incipitu písně *Pod šable, pod šable, aj pod obušky*, ale vztahuje se k hlavní taneční rekvizitě, kterou je obvykle dřevěná šavle. Tanec je v různých formálních i obsahových obměnách rozšířen zejm. na vých. Moravě a záp. Slovensku. V některých lokalitách se zachoval v aktivní podobě v tanečním repertoáru dospělých, jinde se vyskytuje při dětských občůzkách. Nejvýraznější varianta tance p. š. pochází z obce Strání na moravsko-slovenském pomezí. První písemné zmínky se vztahují k 80. letům 18. stol., soustavnější zájem se objevil o více než sto let později, kdy se tanec začal předvádět na organizovaných vystoupeních i mimo obec. Původ tance není zcela jasný, stal se však pevnou součástí masopustních obyčejů. Během vývoje byly zachyceny některé změny (např. v chápání jednotlivých výjevů, v oblečení tanečníků), základní podoba tance však zřejmě zůstala. Předvádí jej pětičlenná skupina tanečníků, *fašancáři* (většinou mladí svobodní muži), které vede starší ženatý muž, *gazda* (organizuje občůzku, žádá o svolení při vstupu do domu, vybírá dary a je předzpěvákem). Jeho roli mohl plnit jen člověk s váženým postavením v obci; na tanečníky se tato podmínka nevztahovala. Základní taneční formací je kruh, v němž se tanečníci pohybují chůzí nebo krokem poskočným. Dřevěnou šavli

používají jako spojovací článek mezi sebou při vytváření pohybových variant (typické je překračování či podcházení spojených šavlí), ale také jako rytmický doprovod (šavle je pobita železnými kroužky). Změny tanečních figur udává první tanečník. Na konci tance se objevuje tzv. vytínání, kdy si vybraný tanečník lehne na lavici a ostatní jej šavlemi v rytmu písně vyplácejí. Původní smysl vytínání je opět nejasný, mohlo mít i plodnostní význam. Ukoučovala je některá z přihlížejících žen darováním výkupného. Hudební doprovod k tanci se měnil, nejstarším doloženým doprovodným nástrojem byly gajdy.

Lit.: F. Pospíšil: *Mečový (zbrojný) tanec na slovenské půdě*. NVČ 6, 1911, s. 25–56; J. Tomeš: *Funkce tanců v lidových obyčejích. Příspěvek ke klasifikaci podle obsahové analýzy*. NA 9, 1974, s. 253–269; P. Popelka: *Ekologie strážanského masopustního tance Pod šable*. In: Masopustní tradice. Brno 1979, s. 165–171; Z. Jelínková: *O výzkumu lidových tanců na Moravě a ve Slezsku*. In: Lidový tanec, píseň a hudba. Brno 1983, s. 25–37; H. Laudová: *Tradice mečových tanců v lidové kultuře Československa*. TL 24, 1986, č. 2, s. 13–17; L. Kunz: *Komentář k Janáčkovu studiu mečového tance ze Strání*. Slov. 30, 1988, s. 155–170. [mp]

podezdívka, podrovnávka, sokl – spodní, ale nadzemní zděná část dřevěných či zděných stěn, zprostředkující styk mezi stěnou a jejím podzemním základem. U lehčích dřevěných stěn mohla být p. jenom z nasucho kladeného kamene, položená bez základu přímo na terén. P. obvykle více či méně vystupuje z roviny vnější stěny. V některých oblastech (zvl. na Slovácku) vynikaly podezdívky barevnou úpravou povrchu (odstíny modré, červené, žluté).

Lit.: O. Máčel – J. Vajdiš: *Slovácko. Architektonický vývoj vesnice*. Praha 1958, s. 64; LA, s. 165, 204. [jšk]

podhalská tonalita, podhalská (slovenská) tonalita – modální stupnicová řada s velkou tercií, zvýšenou kvartou a sníženou septimou, spojující v sobě základní tónový materiál lydického a mixolydického modu (c, d, e, fis, g, a, b). Vyskytuje se v nejvýraznější podobě v polském Podhalí, v tanečních melodiích vykazujících mimořádné bohatství typů, s charakteristickými melodickými obraty. V lidové písni na vých. Moravě se objevuje poměrně vzácně jako modus, častěji se s ní lze setkat v rámci ultradiatonické řady, s kolísavým 4. a 7. stupněm v dur. Zvýšený 4. stupeň má pouze lydické zabarvení, snížený sedmý stupeň bývá podkladem vybočení z dur do tóniny o sekundu nižší (C, B).

Lit.: J. Kresánek: *Slovenská ľudová pieseň so stanoviska hudobného*. Bratislava 1951, s. 172–178; W. Kotóński: *Uwagi o muzyce Podhala*. Muzyka 4, 1953, s. 11; J. Trojan: *Moravská lidová píseň*. Praha 1980, s. 165–170; Z. J. Przerębski: *Do interpretacji skali góralskiej*. Warszawa 1987, s. 39, 54. [jtr]

Podhorácko viz Horácko a Podhorácko

podhozenec, podhoděnc, podhodek, divous, divižák, věště – dítě podstrčené matce při porodu nadpřirozenou bytostí, postava lidové pověsti (balady). Podle lidové víry může divoženka nebo jiná démonická bytost (vodník, polednice, u některých národů trpaslík) vyměnit matce po porodu dítě za své vlastní. Záměna je vyjádřena i v samotném pojmenování p. (slov. *premieň*, něm. *Wechselbalg*, angl. *changeling*). Podstrčené dítě je škaredé, má velkou hlavu, nemluví a nechodí, je nenasatelně hladové. V lidovém podání tradují drobné epizody o tom, jakým způsobem bylo dítě v poslední chvíli zachráněno před výměnou nebo jak se matka na radu zkušeného člověka později p. zbavila. Matka měla před kojením dítě dobře prohlédnout, je-li její vlastní. Jakmile by začala kojit p., nezabaví se ho. K obecným toposům náleží podání o zdánlivě krutém správci, který nedovolí matce pracující na panském nakojit plačící dítě: všiml si totiž, jak divá žena dítě na mezi zaměnila za své; když matku k dítěti nepustil, vyměnila je divoženka znovu za původní. V polském podání zachrání matka dítě před divými ženami tím, že na radu kulhavé ženy, která ostatním nestačí, vběhne na louku porostlou třezalkou. Jindy p. rozplakal bitím, aby pláč přivolał divoženku, která si ho odnese a vrátí pravé dítě. Podle dalšího podání p. zbili a vyhodili na dvůr, ale divoženka pak zbila a pohodila jejich dítě. P. většinou rodiče trápil, podle některých verzí naopak přinesl do domu požehnání a hojnost. Objevuje se zmínka, že čepeček po dítěti divé ženy dopomáhal ke splnění všech přání. Kde se o p. dobře starali, byla polednice či divoženka na jejich dítě hodná. K obecným evropským látkám náleží i vyprávění o proceduře, která je provedena na radu zkušeného pocestného: založí se oheň uprostřed světnice a předstírá se vaření ve vaječných skořápkách. P. se prozradí tím, že promluví: *Jak jsem starý čert jsem, v takých hrncích vařit neviděl jsem*. Je vymrskán a divoženka vrátí lidské dítě. P. nesený na pouť promluví, když se ozve z vody hlas a ptá se, kam jdou (*Vuhin? Farty púty*). Rozhořčená matka hodí potvorné dítě do vody.

Lit.: Č. Zíbrt: *V. Krolmusa Slovník obyčejů, pověstí, pověr, zábav a slavností lidu českého*. ČL 14, 1905, s. 186–191; J. Krzyżanowski a kol.: *Słownik folkloru polskiego*. Warszawa 1965, s. 45–46; D. Klímová: *Katalog hornáckých lidových vyprávění*. In: Horňácko. Brno 1966, s. 549–584; K. Dvořák: *Balada o podhozenci*. In: Mezi folklórem a literaturou. Praha 1994. [dk + vj]

podkova, železná ochrana rohové části koňského (volského, kravského) kopyta před opotřebením. Má charakteristický obloukovitý tvar, na spodní straně je opatřena rýhou s otvory (pro hřeby *podkováky*), hmatcem (vpředu) a vykovými nebo šroubovacími ozuby. P. bez hmatce a ozubů se nazývá *pantoflice*. – P. předcházela chránítka z lýka, slámy, kůže či železa, připevňovaná ke kopytům řemínky, přezkami nebo kovovými pásy. Později se užívaly malé úzké podkovy bez ozubů (sporadické nálezy z laténského období). Koňské podkovy obvyklého tvaru s vykovými ozuby se v č. zemích obecně rozšířily ve 12.–13. stol. Koně se v té době okovávali obvykle jen na předních nohou a kovalo se většinou za studena ve stájích. Do 15. stol. se okovávali jen koně jezdeckí, později i tažní. V 15.–18. stol. byly užívány těžké podkovy se slabými ozuby a malými hroty. Rozkvět podkovářství nastal v 18. a 19. stol., kdy se zdokonalené podkovy začaly přibíjet v kovárnách. Polotovary zhotovoval kovář do zásoby a při podkování za tepla přizpůsoboval p. tvaru koňského kopyta, ročnímu období i práci,

kteřou měl kůň vykonávat. Upravenou p. přibíl k rohové stěně kopyta. Podkování spolu s nezbytným ošetřením kopyta bylo nutné v pravidelných intervalech (6–8 týdnů) opakovat. Od 20. stol. jsou využívány továrně vyráběné polotovary. Některé typy podkov slouží též ke korigování různých nemocí a vad kopyta (p. zámková, krycí). – Podkovy pro hovězí dobytek, který se užíval k tahu, bývaly menší, nižší a širší. Skládaly se ze dvou půlek. – P. byla symbolem štěstí, proto se zakopávala pod práh nebo přibíjela na práh domu, někdy i na pult obchodu. Věřilo se, že přibítí p. na dveře zabrání nočnímu vycházení náměsíčných lidí.

Lit.: J. Soukup: *Památky, obyčej a pověry kovářské*. ČL 11, 1902, s. 161–163; A. Hanslian: *Podkování a ošetřování kopyt a paznehtů domácích zvířat*. Slavkov u Brna 1931; E. Král: *Základy podkovářství*. Praha 1950; K. Jiřina: *Příspěvek k dějinám podkovářství v Čechách*. ČL 45, 1958, s. 262–263. [jpe]

Podkrkonoší, národopisná oblast v severových. Čechách, která se geograficky přibližně shoduje s krkonošským podhůřím. Na jihu sahá zhruba k linii vyznačené městy

Lomnice n. Popelkou, Nová Paka, Dvůr Králové a Úpice, na severu plynule přechází v oblast Krkonoš. V lidové kultuře P. se zvl. od 2. poloviny 18. stol. vytvářely specifické krajové znaky, které ji výrazně odlišovaly od kultury sousedních oblastí. Ke vzniku etnografického regionu přispěla také vlastivědná literatura, nářečí i povědomí obyvatel. Pro P. je charakteristická zejména roubená architektura s bohatě zdobenou lomenicí, malovaný nábytek s modrým, bíle mramorovaným základem a pestrou florální, někdy i figurální malbou (nejvýznačnější dílna je v Pasekách n. Jizerou), kroj (suknice sešitá s měkkým živůtkem zv. *kanduš*, vyšíváné čepce zv. *vápeníky*, pokryté drobnými uzlíčky, časté užívání ručně potiskovaných tkanin a v zimě velkých vlněných šátek s květinovým vzorem zv. *kukle*), z výročních obyčejů např. až do poloviny 20. stol. každoročně připravovaná svatojánská postýlka, štedrovečerní obchůzka *kristyndlete*, z oblasti folkloru výjimečně hojný výskyt lidových koled se světskou tematikou, záliba v stavění řezaných betlémů, v lidovém a ochotnickém divadle, písmáctví, spolkové činnosti, náboženském sektářství (spiritismus) aj. V P. byla (podobně jako jinde v podhorských a horských oblastech) rozšířena podomácká výroba různého druhu, čizba, v horách se pěstovalo tzv. budní hospodářství, založené na chovu dobytka. Pro oblast je příznačná lesní lánová ves řadového typu se záhumenicovou plužinou, hromadný typ se shlukovou zástavbou, v horách typ dvorcový s rozptýlenou zástavbou a úsekovou plužinou, obvykle zhuštěnou ve společenském centru; v nižších polohách se objevují též návesní, popř. silniční vsi.

Lit.: J. K. E. Hoser: *Das Riesengebirge und seine Bewohner*. Prag 1841; F. Jílek-Oberpfalcer: *Jak žili naši otcové. Mezi písmáky pod Krkonošemi*. Vrchlabí 1946; T. Lokvenc: *Toulky krkonošskou minulostí*. Hradec Králové 1978; *Člověk a kultura v Krkonoších a krkonošském podhůří I-II*. ZKSVI 1985, č. 2–3; R. Jeřábek: *České, moravské a slezské národopisné oblasti*. OM 22, 1991, s. 58–62. [jv + rj]

podkrkonošský kroj, lidový oděv v severovýchodní části Čech. Jakkoli byl vlastní odlehlejšímu regionu s významnou textilní výrobou, zanikal téměř současně s kroji středoevropskými na konci 1. poloviny 19. stol. Rychlost tohoto procesu podporovala malá vázanost obyvatelstva na tradiční zemědělství a místy i národnostní struktura. – Ženský kroj na počátku 19. stol. respektoval v obřadní i sváteční formě rozdíly mezi vdanými a svobodnými. Dívky měly vlasy spletené do copů a nad čelem *pentlík*,

ženy si nasazovaly malé, většinou půlkové čepce, vyšité uzlíčky v šedavých tónech na bílém plátně (*vápeníky*). Ve všedním kroji se tento rozdíl nedodržel. Všeobecně se nosily barevné kupované šátky, vázané do týla nebo pod bradu. Ve 30. letech 19. stol. přejímaly dívky do svátečního kroje čepce; dívčí *holubinka* byla v červených odstínech, ženská zůstala plátěná nebo v tlumených barvách. Pentlík byl vyhrazen k obřadním příležitostem. K čepcům se běžně nosily pleny (*loktušky*) s drobnou karmazínovou výšivkou. Vedle nich zůstaly vzhledem k drsnému klimatu déle v užívání velké *loktuše* a šátky, umožňující řadu úprav. Nejtypičtější součástí svátečního kroje byly vyšíváné zástěry. Vyskytovaly se ve dvou základních variantách s karmazínovou výšivkou nebo s výšivkou zelenou a žlutou (popř. dalších barev), v dobře rozvržené rostlinné kompozici na bílém nebo modrém plátně. Oblibu modrých vyšíváných zástěr, která zasáhla široké území severových. a vých. Čech, posilovalo zavádění modrotisku. Ve 20. letech 19. stol. zanikly starší ženské košile sepnuté u krku kovovou sponou a byly nahrazeny košílkami s náprsenkou. O něco déle se udržely široké polovlněné sukně, kombinované počátkem 19. stol. s krátkými živůtky s podložkou (*puntem*). Živůtky nahradily delší vyztužené *lajblíčky* do pasu. K nim se začaly nosit šátky na krk. Ve 30.–40. letech 19. stol. se rozšířily špenzry, které nahradily starší kabátky s úzkými rukávy a ještě starší krátké kožíšky. Látky špenzrů byly kupované, rozmanité kvalitou i barevností. K nim se stále častěji nosily i sukně z továrních materiálů. Domácí tkaniny se déle používaly pro všední oblečení a spolu s nimi se udržely i některé archaické kusy šatu. Byla to např. *kanduš*, sukně sešitá s živůtkem (jako na Litomyšlsku nebo Doudlebsku), a déle trávající záliba v tmavých odstínech látek, hl. vlněných a polovlněných, ovlivněná zřejmě soužitím s německým etnikem. – Mužský kroj, pokud lze vůbec mluvit o kroji v pravém slova smyslu, zanikl už v 1. třetině 19. stol. V jeho sváteční formě převládaly součásti šité z tmavomodrých suken: kabáty redingotového střihu, límčové pláště užívané místo kožichů, upnuté jednořadové vesty a kabátky. Starší generace dávala přednost koženkám (hnědým nebo černým) s bílými punčochami a holínkami. Mladší muži nosili dlouhé kalhoty (*pantalony*) a místo beranic a třírohých klobouků (u českého etnika pouze v této oblasti) čepice a klobouky podle dobové módy. Rychle byly přijaty i otevřené vzorované vesty (*lajbly*), mužské špenzry, vázanky na krk a šněrovací boty.

Lit.: J. K. Hoser: *Das Riesengebirge in einer statistisch-topographischen und pithoresken Übersicht*. Wien 1803–1804; D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949], s. 221–229; M. Ryšánková: *Lidový oděv na Trutnovsku*. Trutnov 1982; J. Langhammerová: *České lidové kroje*. Praha 1994, s. 80–81. [iš]

Podkrušnohoří, oblast podhůří Krušných hor, kolonizovaná ve vrcholném středověku německým obyvatelstvem, jehož kultura se vyvíjela v bezprostředním sousedství českého etnika a německého Saska. Od 2. poloviny 19. stol. vznikají kolem bývalého Falknova (Sokolov) a především v Mostecké pánvi průmyslové oblasti s homogenní ekonomickou strukturou, v nichž se záhy formovaly i oblasti národopisné. Zatímco etnografický region v Sokolovské pánvi je omezen na nejbližší urbanizované vesnice v blízkém okolí Sokolova, etnografický region v severočeském hnědouhelném revíru (SHR) se rozprostírá od Pruněřova přes Chomutov, Litvínov, Most, Bílinu, Duchcov a Teplice až po Ústí n. Labem. Tento urbanizovaný pruh, vsazený mezi úpatí Krušných hor a České středohoří, je široký zhruba 10 km (na Mostecku až 15 km). Hranice etnografického regionu nejsou totožné s územím SHR, který se zvl. od poloviny 20. stol. stále více rozšiřuje západním a jižním směrem a zakusuje se do agrárních vsí na Kadaňsku, Chomutovsku a Teplicku. Pro SHR je příznačná existence několika průmyslových jader oblastí, jež se vytvářela kolem hornických měst, která se s rostoucí urbanizací kraje stále více hospodářsky propojovala. V těchto průmyslových jádrech vznikaly i zárodky nově se tvořícího etnografického regionu, který se vyznačuje svébytnou dělnickou kulturou a způsobem života. Vytvářela se na substrátu tradiční kultury německého etnika, kterou od 60. a 70. let 19. stol. postupně vytěsňovala, až ji počátkem 20. stol. téměř zcela překryla. Tento proces zapříčinil úpadek a nakonec z velké části i zánik rolnických usedlostí, postupně vykupovaných správou dolů a včetně chlévů i stodol upravovaných na hornické či dělnické byty. V SHR se od 2. poloviny 19. stol. měnila nejen sociální, ale i etnická skladba některých měst a venkova, neboť poptávka po pracovní síle byla uspokojována hl. pauperizovanými vrstvami obyvatel z českého vnitrozemí. Čeští dělníci přinášeli z rodných vesnic vlastní kulturu, odlišnou od kultury německých sedláků severozáp. Čech. Obě kulturní tradice, selská i dělnická, domácí i importovaná, žily vedle sebe, aniž by se vzájemně ovlivňovaly. Český

dělník (horník) měl s německým sedlákem jen malý kontakt z důvodů jazykových i vzhledem ke své ekonomické nezávislosti. Zatímco kulturní tradice českých dělníků se v novém ekonomicko-geografickém prostředí vyvíjela izolovaně od domácí německé kultury selské, dostávala se stále více do kontaktu s kulturní tradicí německého proletariátu. Obě se vyvíjely v téměř geografickém prostředí a v obdobných sociálních a ekonomických podmínkách. V uniformitě dělnických ulic a čtvrtí ztrácely obě tyto kultury specifické rysy původního prostředí a navíc společně přijímaly nové a nelidové prvky z městských a příměstských aglomerací, což vyústilo v jednotném způsobu života českého i německého dělníka. Řada průmyslových jader na území SHR tento proces urychlovala. Rezidua tradiční lidové kultury netvořily celé obce, ale převážně jen jejich části či stará vesnická centra. Rozrušování sídelní, sociální a národnostní struktury vesnic v SHR hl. výstavbou dělnických kolonií a nájemních domů (ale i zanikáním selských usedlostí, jejichž budovy a polnosti ustupovaly zájmům dolů) vedlo ke vzniku obce nového typu. S růstem dělnických čtvrtí na periferii obcí se tradiční náves s farním kostelem a dalšími veřejnými budovami stále více dostávala do excentrické polohy a vytlidňovala se. Postupem času ztratila nejen společenský, ale i náboženský význam, neboť církev nezískala do svých řad severočeský proletariát. Od konce 19. stol. se na území SHR vytvářela nová dělnická centra v blízkosti důležitých křižovatek, hospod a dělnických domů. Posun nového společenského jádra obce k aglomeracím nájemních domů a kolonií v podstatě nezměnil architektonický vzhled návesi, která leckdy i nadále zůstala administrativním střediskem obce, avšak do nového centra přenesl hl. tok společenského a politického života. Hornická a dělnická kultura v etnografickém regionu SHR má tedy kořeny v tradiční vesnici, avšak postupem doby se začala měnit a vytvářet se v nových, staré zemědělské vesnici cizích podmínkách průmyslového prostředí a města. – Na území SHR se zvl. pro povrchovou těžbu hnědého uhlí zlikvidovalo nebo narušilo do konce 80. let 20. stol. přes 100 lokalit včetně Mostu, na druhé straně byla pro asi 200 000 vystěhovaných obyvatel postavena mimo těžební oblast řada sídlišť (např. v Oseku) a nové město Most.

Lit.: O. Skalníková: *Vliv rozvoje průmyslu na vytváření, vývoj a zánik průmyslových oblastí*. ZOMG 1966, č. 415, s. 182–190; J. Vařeka: *K otázce vzniku a vývoje etnografického regionu*

v průmyslové oblasti severních Čech. ČL 57, 1970, s. 190–198. [jv]

podlaha 1. spodní plocha místnosti krytá obvykle prkny, popř. plochými kameny, cihlami, dlaždicemi. Nář. se nazývá *dlážka, fuspúdn, fuspudña, půda, zem*. Ve venkovské světnici pův. p. nebyvala. Chodilo se po prosté zemi z udusané hlíny smíšené s plevami, která byla v lidovém stavitelství v č. zemích rozšířena ještě v 1. polovině 19. stol. a nejdéle se udržela v reziduálních oblastech Karpat; téměř do poloviny 20. stol. byla např. běžná ve Slavonii nejen u místního obyvatelstva, ale převažovala i v domech českých kolonistů. Kulturní pokrok ji nevytlačil z komor, sýpek a mlatů, kde se pečlivě udržovala až do poloviny 20. stol. Povrch hliněné země se několikrát za rok upravoval mazanicí a ve slovácké jizbě jej ženy a dívky na svátky ornamentálně zdobily vysypáváním jemného písku nebo kropením pramínkem vody či vápenným kalem. Pokročilejší formou bydlení byly prkenné (palubové) podlahy uložené na polštářích, které se v některých krajích (Polabí) objevily již na počátku 19. stol. Jen kolem topeniště byly z bezpečnostních důvodů cihly nebo dlaždice, event. ploché kameny. Prkenné podlahy se zpočátku málo umývaly z obavy před hnilobou. Později se p. ve světnici drhla každou sobotu a před svátky slaměným věchtem a umytá se posypala bílým pískem nebo se na ni rozestřela sláma, aby se méně špinila. Z téhož důvodu se přede dveře kladly Jehličnaté větve nebo sláma, sloužící jako rohožka. Lidé se však doma obvykle vyzouvali a chodili v podšitých punčochách. Trámové podlahy ve chlévech a stájích nebo podlahy z drobných kuláčů, označované ve východních nářečích jako *deliny, brlmy, mostiny*, leží na trámech *z. slzaje*. Dlažďené podlahy se budovaly hl. v síních, ve světnici kolem topeniště, ale místy i v komorách (na Rosicko-Oslavsku jsou dlaždičky doloženy již z 1. poloviny 19. stol.), ve sklepech apod. – Na hliněnou zem se v případě potřeby rozprostřela proti chladu sláma (popř. pletivo ze slámy), kůra z Jehličnatých stromů, suché listy, rákos. Prkenné podlahy byly holé, místy (Podkrušnohoří) se ve 20. stol. pokrývaly hadrovými, podomácku tkanými koberci. Linoleum proniklo na venkov až počátkem 30. let 20. stol.; 2. nář. strop (střední a j. Morava) nebo půda (jihozáp. Morava, mezi lokalitami Heřmanov na Žďársku, Hodov na Třebíčsku, Mašovice a Jezeřany na Znojemsku, Hlína na Brněnsku).

Lit.: V. Frolec: *Lidová architektura na Moravě a ve Slezsku*. Brno 1974, s. 48, 61; J. Staňková: *Hadrové koberce*. ČL 63, 1976, s. 73–83. [jv]

Podlomení (studie). Staré Hamry (Moravskoslezské Beskydy), 1994

podlomení, podlomenice, přístřešek – šikmá úzká stříška krytá obvykle šindelem a umístěná na spodní straně dřevěného štítu. Je tedy součástí domu se sedlovou střechou, u něhož lomenice lícuje s průčelní, popř. i zadní stěnou, nebo je od ní mírně odsazena, takže p. chrání stěnu před zatékáním. Podle některých autorů je p. pozůstatek původní valby a jeho vznik souvisí s přeměnou valbové střechy v sedlovou (v Liptově nebo na Oravě, kde překrývá i více než polovinu štítu). V č. zemích se p. skládá ze dvou až tří řad, na Těšínsku i z více řad šindelů. V opavském Slezsku je p. jednořadové a není organickou součástí střechy. Vyskytuje se nejen u obytných domů, ale také na průčelních i zadních štítech hospodářských a technických staveb a na sakrální architektuře na venkově i v městečku. Je výrazným znakem nejen moravského a východočeského lidového stavitelství, ale charakterizuje také slovenské, polské, ukrajinské, ba i některé rumunské stavby v Karpatech. P. odtud postupuje územím vých. a sev. Moravy na Českomoravskou vrchovinu a ještě dále na západ podél horního toku Sázavy až k stejnojmenné obci, odkud jeho hranice směřuje na Jitkov, Počátky a západně od Chotěboře na Nejepín. Z této obce izolinie p. pokračuje na Heřmanův Městec, Jeníkovic a západně od Pardubic na Lány, Bohdaneč a Hradec Králové, kde se otáčí na východ a přes Bolehošť, Voděradý, Ještětice, Skuhrov n. Bělou, Uhřínov p. Deštnou, Zdobnic a Neratov

dosahuje jihovýchodní části Orlických hor (podle výzkumů J. Vařeky a A. Plessingerové 1986–1996). Na sever a západ od této hranice se p. objevuje jen ojediněle na Náchodsku nebo v podobě římsy u nejstarších staveb např. na Mladoboleslavsku a konečně na Zbirožsku v záp. Čechách, kde se budovalo k ochraně pavlačového zápraží podél štítové stěny. Tato druhotná podlomení jsou jednoduché konstrukce a nebývají ani propojena se střechou. – P. je typický karpatský architektonický prvek, který se z vých. Moravy rozšířil až k Labi a místy přesahuje i na jeho pravý břeh, kde se už setkává s domem, který má štít více či méně předsazený, a tedy bez p. Výjimečně se p. vyskytuje u domu se zděným štítem, u něhož však častěji jde o římsu krytou pálenými taškami.

Lit.: A. Plessingerová–J. Vařeka: *Otázka existence podlomení a kabřince ve štítu lidového domu*. ČNM H 157, 1988, s. 52–66. [jv]

podloubí, loubí, podsín – průchodný otevřený (polootevřený) prostor podél přední štítové (popř. nádvorní) strany domu pod předsazeným štítem, patrovou pavlačí nebo patrem. Ve městě bývá širší, na venkově spíše úzký (přes 1 m); je vymezen sloupky či pilíři. V městské zděné zástavbě je p. plochostropá nebo klenutá chodba, otevřená do náměstí či do ulice oblouky arkád na sloupech a do stran navazující na podsín sousedních domů. Tak vznikl souvislý krytý prostor pro pěší, kde bývalo vyloženo zbo-

ží obchodníků a řemeslníků, které se tam mohlo prodávat i za nepohody; využíval se také k drobné pracovní činnosti. Podloubí byla častým prvkem zděných i dřevěných měst a venkovských městeček (na počátku 21. stol. Nový Jičín, Rokytnice v Orlických horách, Třeboň ad.). Dům s p. byl dosti početně zastoupen také na venkově (tzv. podsínový dům) v býv. okresech Praha-východ, Kutná Hora, Kolín, Nymburk, Mladá Boleslav, Jičín, Pardubice a Hradec Králové a v dřevěných městečkách na severových. Moravě. Nejstarší dochované venkovské podsínové domy pocházejí z přelomu 17. a 18. stol., z Litomyšle je písemně doložen k r. 1457. V t. podsín, podsínek.

Lit.: A. Podlaha: *Pohled na Hořice z r. 1822*. ČL 14, 1905, s. 18–20; A. Tomíček: *Podsíně v Litomyšli*. OTS 14, 1934/35, s. 46; L. Štěpánek: *K problematice roubeného zemědělského domu s podsíní ve východních Čechách*. ČL 56, 1969, s. 295–300. [jv]

podlužácký kroj, lidový oděv náležící ke slováckým krojům rovinné skupiny. Podluží jako jižní část Slovácka prošlo od 18. stol. vývojem a takto označované území se změňovalo úměrně s tím, jak se měnil ekonomický obraz j. Moravy. Název se ustálil pro pás vesnic od Břeclavi k Hodonínu. Charakteristická byla pohraniční poloha u řek Dyje a Moravy, s důležitými komunikačními spoji, znásobenými po postavení dráhy z Vídně do Olomouce. Na rozdíl od krojů karpatské skupiny byl p. k. schopen přejímat impulzy ze slovenského, chorvátského a německého (rakouského) sousedství a přizpůsobovat si je, od poloviny 19. stol. se sám projevoval směrem na sever expanzivně. První popis p. k. uvedl do literatury (1811) J. A. Zeman, obrazové doklady lze nalézt ve sbírce kvašů Moravského zemského muzea v Brně (1814), na litografiích W. Horna (1837) a krojových studiích J. Mánesa. Výrazným badatelem a sběratelem p. k. byl J. Klvaňa. – Všední mužský kroj se skládal z gatí ušitých z hrubého konopného plátna, přidržovaných provázkem, a z krátké košile nesahající až k pasu, pod krkem u rozparku překládané. Překládaný díl se připínal špendlíkem, později svazoval tkanicemi. V létě se chodilo naboso, v zimě se nosily boty (*jojky*) z hrubé hovzí kůže bez podpatků, jejichž svršek byl sešit s podrážkou. Po polovině 19. stol. přibyla modrá zástěra. Za chladného počasí se bral krátký plátěný nebo obnošený soukenný kabátek. Ve 20. stol. se obnošené sváteční nohavice ozdobně látaly žlutou kůží zv. *látanice*. Vždy se nosil klobouk, slaměný nebo plstěný. K polosvátečnímu oblečení (např. pro chůzi na vzdálenější trhy) patřily dlouhé žluté kožené kalhoty

a bílý kabátek, přes ramena přehozená halena, kabel a hůl. – Pro sváteční oblečení byly typické dlouhé soukenné *fialkové* nebo tmavé nohavice, u punktu s rumělkovým podložním a modrým šňůrováním, v pase s řemenem. Kabátek z téhož sukna sahal do poloviny steh, přední část od pasu dolů byla střižena šikmo, spínal se mosaznými háčky a kroužky a měl rovněž rumělkové zdobení. Sváteční košile byla delší než všední, s červenou výšivkou u krku pro svobodné nebo s bílou (pův. pro ženaté a staré muže). Na krk se vázal šátek. Vesta šitá z hedvábí a zeleně lemovaná se během 19. stol. zkracovala a její přednice nesahaly k sobě. Klobouk hrotkového tvaru zdobili svobodní stuhami, zlatými a stříbrnými portami, velkou umělou kyticí a pérem, hl. jeřábím. Ženatí měli *širúch*, méně zdobený a bez péra. J. A. Zeman uvádí ještě *šubu*, dlouhý modrý soukenný kabát, černě lemovaný, s modrým šňůrováním, podšitý nízkou kožešinou, chudí se museli spokojit s bílým flanelovým kabátkem a halenou. Kolem r. 1790 zmizel široký pás, složený z mnoha šňůr, místy převázaných. Běžnější kožich byl bílý, lemovaný střídavě černou a bílou kožešinou. Po polovině 19. stol. byl vystřídán dubeným, na zádech vyšívaným barevnou vlnou, ale nosil se i dlouhý bílý kožich téhož typu jako u sousedních Charvátů. Šuba se udržela po celé 19. stol. k obřadním příležitostem. Kolem poloviny 19. stol. se začaly nohavice šít z červeného sukna, stejně jako *kabát* pro chasníky, který se zdobil šňůrováním a svobodní jej nosili jen na svatbu. Staří měli tmavé nohavice, ale bez barevného podložení. Bílá výšivka se rozšiřovala na rukávy mužských svátečních košil. Na krku se červený šátek postupem doby upravoval jako kravata, u odvedených a ženatých byl černý. Na vestách přibývaly pentle: nahoře na svázání přednic, další na pravé přednici. Sváteční čizmy svobodných zůstaly stejné, nahoře zdobené fialovým proužkem a třapcem. Bílý ratinový kabátek (*lajbl s rukávama*) mizel kolem r. 1870 (později se obnovil), začal se šít z městské látky, stejně jako nohavice; běžné mužské oblečení tedy (místy až do 30. let 20. stol.) bylo na přechodu k městskému, avšak s výrazně rustikálním střihem. – Stará krojová sestava se objevovala jen při slavnostních příležitostech: o svatbě 1905 měli ženich a první mládenec ženišské kabátky a okázalé péro za kloboukem, jeden z otců šubu a druhý polokroj a límcový plášť z bílého sukna, vpředu červeně podložený, se stuhami na levé přednici (místní řemeslník). – Ve všedním ženském kroji se objevovaly střihově stejné součásti, odlišovaly se levnějším materiálem. Rubáč měl vysoké, vpředu rozstřižené

oplíčko a dva náramky. Rukávce (všední kopnopné, sváteční z jemného plátna) se nosily v létě, jinak jen na slavnosti. Měly raglánový střih, velký obdélníkový límec, který se vyšíval jednobarevně i pestře jemnou výšivkou s velkými vzory, na počátku 19. stol. se výšivka zdobňovala, po polovině 19. stol. byla bílá. Vzory i rozvržení v ploše se zprvu přejímalo z plachet, postupem doby se kompozice i vzory přizpůsobovaly dané ploše. Staré sváteční žluté, modré a zelené sukně měly dole plyšovou (trýbovou) stuhu ve výrazně odlišné barvě, z nich se do konce 20. stol. k obřadním příležitostem udržela žlutá sukně s černými sametovými proužky. K ní se brala bílá zástěra, od poloviny 19. stol. bíle vyšíta, postupem doby v příčných pruzích, u svobodných lemovaná vláčkovou krajkou; vdané ženy měly *canglovici* bez kraje. Sváteční zástěry byly jednobarevně hedvábné, lemované stužkou a krajkou. Od konce 19. stol. se nosily sukně z materiálů, které nabízel obchod (v létě lehké světlé, v zimě těžší tmavé) a podvlékaly se pod ně bílé škrobené spodničky. Ve všední den se nosily *kanafasky*, *kartounky*, k nim modrá plátěná zástěra bez ozdob. Dlouhé šněrované živůtky se na počátku 19. stol. přizpůsobily mužským a šily se z hedvábí. S krátkými živůtky se objevil široký pás (*pinta*). Bílé krátké kabátky byly bez límce, se špičatým výstřihem. V zimě se nosily bílé kožichy, upínané dozadu, stejně jako v ostatních rovinných částech Slovácka. K obřadním příležitostem se k tmavé sukni (*soukence*) braly dlouhé červenofialové mentýky podšité kožešinou a lemované liščinou nebo bílou beránčinou. Zanikly v polovině 19. stol. Po nich přišly tmavomodré šuby, podobné mužským, jen jemně šňůrování na prsou a vzadu bylo *karmezínové*. Udržely se do začátku 20. stol. Kolem

r. 1880 vystřídaly kabátky i kožišky teplé kacabajky a vlnáky. – Ve 20. stol. převládaly volné jupky, vzadu delší, střídme zdobené aplikací. Staré ženy je nosily ještě na konci 20. stol. spolu se sukni ze stejného materiálu a zástěrou. Letní jupky mají krátké rukávy. Tento komplet se zhotovoval i konfekčně a obouvaly se k němu lehké vrapené čizmy, v létě hl. městská obuv a punčochy. Na hlavu se pod bradu vázal šátek, popř. ještě přehazoval vlnák. – Úprava hlavy svobodných se pro zvláštní příležitosti skládala ze složitějšího zapletení vlasů, na které se upevnila lepenková podložka, potažená červeným hedvábným šátkem (*rožky*, *kokeš*), se stuhami vzadu a přes podložku. Na svatbu v Lanžhotě se přes ni vázala *šatka*, stejně jako rukávce a límec černě vyšíta, dole s krajkou (*ficlemi*). Na jihozápadě Podluží byla šatka tylová. Pro čepec vdaných žen se k podložce přidalo vzadu velké obdélné dýnko se zlatou nebo stříbrnou portou, po stranách lemovanou pestrou geometrickou výšivkou. Na sev. Podluží bylo dýnko menší a méně honosné. Blíže k Hodonínu byla lepenková podložka pro nevěstu válcovitá, vzadu s okrouhlým dýnkem, na němž byly naskládány stuhly do soustředných kruhů (odtud název *růža*). Od ní visely stuhly a přes ni se rovněž vázala tylová šatka. Vdané ženy nosily přes čepec uvázaný velký čtvercový bíle vyšíty šátek z jemného plátna nebo tylu (*zavíjačka*). Ve 2. polovině 20. stol. se z nedostatku stuh tkaných stuhly malují, v některých vesnicích i šatky. – Úvodní plachty jako součást obřadního kroje se na Podluží nenosily. V západních vesnicích, pův. charvátských, se podle J. Klvani o úvodu kladl matce kolem krku zvláštní *ručník* (podobně jako u Charvátů v rakouském Burgenlandu). Jinak se vliv jihomoravských Charvátů na podlužácký kraj přeceňoval. Ovlivňování působilo spíše opačným směrem.

Lit.: J. A. Zeman: *Die Podlužaken. Ein kleiner Beitrag zur Ethnographie von Mähren. Mährischer Wanderer* 2, 1811; J. Klvaňa: *Lidové kroje na moravském Slovensku*. In: *Moravské Slovensko* I. Praha 1918, s. 156–167; R. Jeřábek – D. Holý – V. Frolec: *Podluží*. Brno 1962; M. Ludvíková: *Poznámky k vývoji kroje na Podluží v první polovině 19. století*. FE 27, 1993, s. 47–58; M. Ludvíková: *Lidová výšivka na Podluží*. Uherské Hradiště 1982; *Počátky národopisu na Moravě. Antologie prací z let 1786–1884*. Sest. R. Jeřábek. Strážnice 1997; M. Ludvíková: *Výšivka na plátně v proměnách času*. In: Město Břeclav. Brno 2001, s. 428–439; L. Nováková: *Tradiční oděv*. In: Město Břeclav. Brno 2001, s. 415–427. [ml]

Podluží viz Moravské Slovensko a Moravští Slováci

podnáška viz podstávka

podnikatel, člověk provádějící pod vlastním jménem a na vlastní odpovědnost za účelem zisku samostatnou ekonomickou činností. Kdo může být p., za jakých podmínek a jak smí podnikat, stanovilo dobové právo. Ve středověku to byly cechovní artikule a vyhlášky a výnosy nadřízených orgánů, později živnostenské zákony a obchodní zákoník. Od r. 1990 zaručuje každému právo podnikat *Listina základních práv a svobod*. Za feudalismu mohli podnikat poddaní jen se svolením vrchnosti (do r. 1781), se zřízením byrokratického a vojenského aparátu nesměli podnikat státní úředníci. V 90. letech 20. stol. jsou z podnikání vyloučeny osoby zbavené moci k právním úkonům, zbavené rozhodnutím soudu občanských práv, popř. osoby další, jež nevyhovují platným podmínkám. Zábrany podnikání se vždy různými způsoby obcházely. – Ve vztahu k domácí výrobě se rozlišuje: a) p. zajišťující ve svém podniku komplexní výrobu některého zboží. Domáckým výrobcům zadával rovněž komplexní výrobu stejného druhu zboží; b) p. zajišťující jen některé úkony, zpravidla přípravné a finální. Ostatní pracovní úkony vykonávají domácí výrobci; c) p. vlastníci jen vývojové dílny a ateliéry. Komplexní výroba je zadávána domácími výrobcům; d) p. pouze organizující domácí výrobu určitého zboží; e) p. jako domácí výrobce. Organizuje jiné domácí výrobce nebo pracuje na svůj vrub.

Lit.: V. Scheufler: *Rukodělná výroba*. In: Lid a lidová kultura národního obrození v Čechách II. Praha 1980; V. Scheufler: *Domácká výroba v českých zemích*. EAČMS II. Praha 1991. [vsch]

podomní obchod, hauzírnictví – provozování služeb a prodej zboží bez pevného stanoviště. Obcházelo se dům od domu nebo se prodávalo na veřejných místech. Tato forma byla charakteristická pro období předindustriální společnosti, kdy nebyla dostatečně vyvinuta distribuční síť, hl. na venkově. Pro domácí výrobce byl p. o. příležitostí jak si zajistit odbyt výrobků. Obyvatelé vesnic, zejm. v horských a podhorských krajích, se v zimě věnovali výrobě, na jaře a v létě svoje výrobky prodávali, někdy sami (ti byli v sociální hierarchii níže), jindy prostřednictvím podomních obchodníků (pocházeli zpravidla z nejhudších rodin). Jiná byla situace na Slovensku, kam přicházeli podomní obchodníci z Balkánu (*Gréci*), kteří skupovali plátno a rozvázeli je po celých Uhrách a vyvázeli i do zahraničí. Někteří slovenští podomní obchodníci naopak pronikli do Ruska, i do jeho asijské části (*olejkáři*, prodávající léci-

vé oleje). Na cesty do zahraničí se vydávali také slovenští dráteníci (*drotáři*). Předmětem p. o. bylo zemědělské nářadí, výrobky ze dřeva a slámy, textil (plátno), surové, polosurové nebo zpracované přírodní materiály (kolomaz, vápno), jižní ovoce. Podomní obchodníci se buď specializovali, nebo nabízeli více druhů zboží. P. o. byl často spojen s výkonem některých služeb; formu p. o. mohla mít vystoupení kočovných umělců (komedianti, medvěďáři, jarmareční zpěváci, šumaři, harfenisté, kartářky, hádači). – Obyvatelé některých vesnic se věnovali pouze podomnímu obchodu určitého druhu. Vytvořily se tak charakteristické typy podomních obchodníků: *handrláci* z Kunovic na Uherskohradištsku (vyměňovali cukrovinky, nitě, jehly a další zboží za staré hadry pro papírny), *hadráři* (objížděli svůj obvod a starý textil vyměňovali za porcelánové zboží), *semenkáři* z Uherskobrodská, výrobci dřevěných holí z Březové p. Lopeníkem, výrobci dřevěného nářadí a náčiní (bednářské zboží, hrábě, lopaty, vidle, necky, dýmky, formy na máslo, šindele) na Podřevnicku. Výraznými typy podomních obchodníků byli Židé. Navštěvovali určité oblasti a měli svoje obvyklé trasy a stále zákazníky. Ostatní obchodníci to někdy respektovali, jindy se někteří z nich snažili své konkurenty předejít a zákazníky jim přebrat. Mnoho židovských obchodních agentů si zařizovalo pevnější stanoviště. – P. o. se v č. zemích živilo jak domácí obyvatelstvo, tak Slováci, Chorvaté, Slovinci, Bosňáci, Němci (Tyrolané a Kočevjané), Italové, Rumuni, méně Maďaři, Turci a Arméni. Podomní obchodníci vedle svých vlastních výrobků prodávali zboží cizí výroby. Obchodníci z č. zemí se pohybovali po celém území Rakousko-Uherska i na Balkáně, v Německu apod. – Zákon z r. 1852 povoloval provozovat p. o. na území Rakouska jen rakouským občanům starším 30 let, politicky a mravně zachovalým a zdravým. Povolání platilo pro jednu zemi a na jeden rok, pro další zemi monarchie se muselo do deseti dnů od překročení hranic obstarat další. Někde byl p. o. výjimečně povolován i osobám od 24 let, např. krajkářům z Podkrkonoší či pláteníkům ze Slovenska. – Od poloviny 19. stol. se rozvíjel tzv. obchod s prací, tj. poskytování služeb (drátenictví, brusířství, oprava deštníků), a začali se objevovat podomní obchodní cestující, kteří nabízeli šicí, pletací a psací stroje, jízdní kola, hrací obrazy atd. – 1926 byl p. o. omezen zákonem č. 87 v zájmu státní i soukromé bezpečnosti a v zájmu usedlých živnostníků a obchodníků, který platil jednotně v celé republice. Oprávnění k p. o. se uskutečňovalo vydáním *podomní knížky*

(*hauzířpasu*), na niž nebyl právní nárok. Byla evidována u politického úřadu první instance, v jehož obvodu hodlal podomní obchodník své zboží prodávat. Z podmínek pro udělení vyplývá, že šlo o oprávněné udělování z důvodů sociálních; p. o. nepodléhal živnostenskému řádu, výdělková daň byla placena na rok předem, zvýhodnění byli podomní obchodníci z chudších oblastí vymezených vládním nařízením k tomuto zákonu. K prodeji v pohraničí bylo třeba zvláštního povolení. Obchodovat bylo možno pouze s domácími zbožím, řada komodit byla z podomního obchodování vyloučena. Zakázán byl p. o. v lázeňských místech, ve městech ho majitelé domů zakazovali individuálně. – Ve společnosti mívali podomní obchodníci a kočovní živnostníci různé postavení. V 1. polovině 19. stol. patřili v lidovém prostředí k váženým; potulný *advokát* (člověk znalý soudů a práva, který pokoutně vypracovával stížnosti, žaloby a právní spisy), *zvěrolékař* (*medicus*), *papírník* a *inkoustář* (roznášel knihy a archy papíru), *facír* (kočující vyučený myslivec) a ve mlýnech vítaný *krajánek*. Nepříliš vážen byl naopak *prškař* (pecař). – Kočovníci bývali na vesnici oblíbeni, protože přinášeli nové zprávy a oplývali humorem, často o nich kolovala různá romantická vyprávění. Přízeň žen získávaly kartářky, zaříkavači a čarodějové, kteří tvrdili, že umějí zahánět bolesti a lidské i zvířecí nemohy, vypátrat a potrestat škůdce, předvídat budoucnost a určovat tajné věci či místa pokladů. Každá oblast měla své *dohazovače* nevěst a ženichů. – Kočovník na sebe upozorňoval pokřikem nebo jen klepáním na dveře a také charakteristickým signálem (melodie zahraná na píšťalku). Již podle intonace, síly i barvy hlasu lidé poznali, kdo přichází. Hospodyně znaly místa a dobu pravidelných kočovnických zastávek, podomní obchodníci naopak svoji návštěvu volili tak, aby hospodyně zastihli doma (ženy byly při koupi velkorysejší). Podomní obchodníci neradi smlouvali, ale na konci cesty prodali někdy zboží i pod cenou. Někdy měl prodej formu směny zboží za naturálie (potravin), jindy kombinoval naturální a peněžní formu. – S rozvojem dopravy od počátku 20. stol. význam p. o. poklesl. V rámci novodobých obchodních strategií se některé metody p. o. na přelomu 20. a 21. stol. vracejí. Jejich cílem není vyplnění mezery nedostatečné obchodní sítě, ale získání zákazníků v konkurenčním boji. Typickým příkladem je distribuce mražených výrobků. Formou p. o. je také činnost zástupců některých firem, kteří předvádějí nabízené zboží při návštěvě domácnosti a očekávají jeho objednávku.

Lit.: E. Kutílek: *Dialektologické paběrky z okolí Žlebu*. ČL 2, 1893, s. 613–615; B. Moravec: *Světlem jdoucí*. ČL 4, 1895, s. 235–237; J. Tykač: *Kočující obchodníci*. ČL 11, 1902, s. 370–375; J. Húsek: *Podomní i jiný obchod a živnost*. In: *Moravské Slovensko II*. Praha 1922, s. 428–436; V. Polívka: *Vápeníci ze Zdic*. ČL 28, 1928, s. 241–243; J. Smetana: „*Světlem jdoucí*“ na *Slánsku*. ČL 28, 1928, s. 244–248; O. Večerek: *Opavské jarmarky*. RZ 5, 1955, s. 65; V. Pavlík: *Vzpomínky na podomní řemesla a obchod na Hornácku*. Slov. 4/5, 1962/63, s. 101–113; A. Polonec: *Trenčianske drotárstvo a vztahy českého ľudu k nemu*. In: *Moravsko-slovenské vztahy v lidové kultuře*. Ostrava 1974, s. 77–89; K. Pavlišťík: *Domácká výroba dřevěného nářadí a náčiní na Podřevnicku*. Zlín 1993. [jsn + ps]

podrovnávka viz podezdívka

podruží 1. nájemní poměr na venkově splácený dohodnutou nádenickou zemědělskou prací, podruhováním pro majitele domku, bytu, místnosti, obvykle zámožného sedláka; **2.** obydlí podruha. – Podruzi (podruh, podruhyně, ve starých pramenech *inquilinus*) za feudalismu a kapitalismu byli převážně chudí bezzemci, bydlící v nájmu v domě (v celém domku, v jeho části, v jedné místnosti) u svého sedláka: byli u něho na podruží, podruhovali u něho. Živil se nádenickou prací, kterou byli povinni majiteli domu, popř. ji doplňovali domácíou nebo řemeslnou výrobou, prací v lese, v lomu, na opravách a udržování cest či silnic nebo příležitostným podělkováním u jiných hospodářů. Sedlák, u něhož bydleli, měl vždy přednost, a to i před naléhavou prací na vlastním nebo pronajatém (propachtovaném) poličku. – V některých krajích (Plzeňsko) se podruhem rozumí také člověk, který má svůj malý domek, kus pole (většinou najatý od obce), popř. i krávu, ale pracuje u sedláka za vymezených podmínek. Za ruční práci byl odměňován prací s potahem, propůjčením kusu pole a naturáliemi, zčásti i stravou ve dnech, kdy u sedláka pracoval, event. i vyrovnáním v penězích. Podruh býval při větší usedlosti, kde hospodář s rodinou a čeledí nestačil na všechny práce, zejm. nárazové (žně, sena, mlácení obilí, vybírání brambor). Sedlák podruhovi obdělával půdu potahem, podruh užil své osivo, sadbu a hnůj. Za těchto okolností mu náležela celá sklizeň brambor, ale obilí se dělilo na půl: proto dal jen polovinu osiva, druhou půli dával sedlák (tzv. hospodaření z polovice). Vzájemnou pomocí při hospodářských pracích a nezdířka i příbuzenskými vztahy byli podruzi ke statku připoutáni a pohlíželo se na ně jako na členy domácnosti. S podruhem vrstevní-

kem si hospodář tykal a říkal mu křestním jménem, popř. přízviskem (*po chalupě*), při větším rozdílu věku si *strýčkovali*. Hospodářovy děti oslovovaly podruha a podruhyni strýčku a teto, děti z podruží stejně titulovaly sedláka a jeho ženu. Tento stav většinou skončil s 1. světovou válkou. Po přidělu půdy z parcelovaných velkostatků se z bývalých podruhů stali větší domkáři, kteří si s kravským potahem sami obdělali své polnosti. – Z podružských vrstev se rekrutovala vesnická čeleď, sezonní zemědělní dělníci, městské služební a později nekvalifikovaní tovární, stavební a jiní dělníci a zčásti i městský proletariát. – Na úrovni podruhů byli také různí zaměstnanci obce (pastýři, hlídači), kteří za své služby dostávali naturálie a užívali obecní naturální byt; spolu s podruhy a svobodnou čeledí stáli nejnižší na společenském žebříčku vesnice. Založením vlastní rodiny čeleď často přešla mezi podruhy. – Větší počet podruhů je znám především z úrodných krajů se starým osídlením, kde se vytvořily velké majetkové rozdíly a kde také na vesnicích panovaly složité společenské vztahy. Převažovaly tam chudší vrstvy obyvatel, jak o tom svědčí např. údaje o panství Brandýs n. Labem (1776): 238 sedláků, 672 domkáři a chalupníci a 381 podruh. Naproti tomu v některých horských oblastech vých. Moravy nebývaly společenské rozdíly tak výrazné; některé dospělé děti zůstávaly dlouho v otcovském domě, volněji se dělily pozemky, mnoho bezzemků získávalo v horách novou zemědělskou půdu na úkor lesů. – Méně zámožný hospodář pronajímal podruhovi místnost v zadní části domu nebo zrovna nevyužívaný výměnek, jindy skromný příbytek zřízený jinde ve dvoře (ve sroubku, nad chlévem apod.). Samostatná podružská chaloupka nemusela vždy stát v areálu nebo v blízkosti statku, nýbrž i v domkářské zástavbě na konci obce. Některý velký sedlák vlastnil dva i tři podružské domky, a tím měl zajištěny pracovní síly. Podružské povinnosti byly mezi sedlákem a podruhem písemně nebo ústně pevně stanoveny; přesto se od dohody někdy lišily. Vzhledem k závislému postavení byl podruh nucen vyhovět a dělat nad své povinnosti. Bylo samozřejmostí, že u sedláka pracovala i podruhova žena a vypomáhaly jejich děti. Podruhyně také pomáhala selce při pracích v domácnosti (při prádle, velkém úklidu, při vaření pro mnoho strážníků, ale i při vyklepávání makovic, krájení jablek na sušení, při práci se lnem, draní peří, opatrování dětí apod.). – P. bylo často trpkým chlebem: pracovní doba byla neznámým pojmem a rodině hrozila výpověď střechy nad hlavou. – Být na podruží je vyjádřeno rčením *býti na cizí*

lavici (Jungmann). Za neštěstí se považovalo, přišel-li chalupník o majetek a musel jít na p. – Ve východomoravském nářečí se podruzi nazývali *hoferi* (*hofer*, *hoferka*, *hoferkyně*, *hoferský chléb*, *žítí na hoferství*), ve Slezsku (např. na Frýdecko-Místecku) *kumornici*. Výraz *komorník* pro podruha se vyskytuje i jinde na Moravě. Na vých. Moravě se užívalo i výrazu *želiar*, tj. slovensky podruh.

Lit.: T. Planský: *Podruzi a životníci na osadě brložské*. ČL 5, 1896, s. 327–330; A. Šebestová-Ledecká: *Podruzi. Příspěvek k právním zvyklostem ľidu jihočeského*. ČL 9, 1900, s. 393–395; F. J. Čečetka: *Zima na vsi. Dle „Paměti“ Vavákových 1772–1813*. ČL 11, 1902, s. 164–166, 244–248. [ap]

podrývák, samostatné oradlo nebo radlice se slupicí, sloužící ke kypření podorniční ztuhlé vrstvy (podbrázdí). Samostatné potažní podrývaky se začaly ve střední Evropě používat od 30. let 19. století. V č. zemích se uplatnil p. Horského (od 50. l.) s ruchadlovými radličkami a Šustův (ke konci 19. stol.). Podrývaky měly různé tvary radlic: trojúhelníkové jednostranné, symetrické, šípovité, nízké obdélníkové a vysoké ruchadlové radlice, nejčastěji na samostatné slupici. Počet podrývacích radlic na jednom p. kolísal: Horského p. měl dvě, Šustův jednu a Deylův tři radlice. Hloubka podrývání byla nastavitelná podobně jako hloubka orby nebo pomocí pákových převodů, zarážkami s klíny apod. Podrývalo se obvykle do hloubky 5–15 cm (někdy i hlouběji) tak, aby se ztuhlá vrstva rozrušila v celém profilu, aniž by byla vynášena a míšena s ornici. Podrýváním se zlepšovaly fyzikální vlastnosti půdy a pole se připravovalo k prohlubování ornice. P. se zhotovoval s dřevěným hřídelem a křeslemi, později byl celoželezný. Jednotlivé továrny na pluhy měly obvykle vlastní konstrukce podrývací.

Lit.: F. Horský: *Rolnická polní kázání*. Praha 1861; J. Černý: *Hospodářské strojíctví*. Praha 1926. [zt]

podsíň, loubí, podloubí, arkádové zápraží (Haná) – obvykle průchozí otevřený či polootevřený prostor při průčelní stěně stavení, na vnější straně podpíraný sloupky. Býval budován před průčelní štítovou (popř. nádvorní) stěnou zpravidla zděného nebo roubeného domu pod předzasenou lomenicí či štítem, patrovou pavlačí nebo patrem. P. chrání před nepřízní počasí průčelní stěnu i vstup do domu a někdy (zejm. u městské architektury) slouží jako veřejná komunikace. – Dům s p. (též podsíňový dům) byl dosti početně zastoupen také na vesnici

ve východní a severovýchodní části středních Čech, zvl. na Kutnohorsku, Kolínsku a Nymbursku, ale i dále na Mladoboleslavsku, Jičínsku, Pardubicku a Královéhradecku. Nejstarší dochované podsíně v Čechách pocházejí z přelomu 17. a 18. stol. (z Litomyšle jsou však písemně doloženy už k r. 1457). – Nejvíce podsínových domů se dochovalo hl. v menších městech severových. Čech (Lomnice n. Popelkou, Rokytice v Orlických horách, Vrchlabí), ale počátkem 19. stol. byly např. i v Hořicích nebo v Jilemnici, kde do velkého požáru obklopovaly celé rozlehlé náměstí. V 19. stol. podsíně lemovaly i náměstí městeček vých. a severových. Moravy (Rožnov p. Radhoštěm, Vsetín; poslední roubené domy s p. stávaly ve Frýdku). V horských oblastech se u vesnických domů spíše vyskytovaly uzavřené, často zkosené užší prostory podél jedné nebo více stěn do určité míry připomínající p. Jinou formu p. představuje zděné podloubí u městské obytné architektury. V. t. podloubí, podsínek.

Lit.: A. Tomíček: *Podsíně v Litomyšli*. OTS 14, 1934/35; J. Šolc – J. V. Scheybal: *Lidové stavby v Pojizeří*. Liberec 1961; L. Štěpánek: *K problematice roubeného zemědělského domu s podsíní ve východních Čechách*. ČL 56, 1969, s. 295–300. [ap + jv]

podsínek, podsínka – krytá, prkenným bedněním polouzavřená nebo uzavřená chodba, obvykle podél roubeného domu. Nář. se nazývá *pociněk*, *počinka*, *počinek*, *potinek* apod. Má ochrannou a komunikační funkci, slouží ke skladování běžného ručního nářadí a především za nepohody je také pracovním prostorem. Často bývají do p. vestavěny chlívký pro vepře a kozu, ohrada a hřady pro slepice a záchod (nebo bývá záchod odtud přístupný). P. je typickým prvkem horského domu především v těšínském Slezsku a na Valašsku. Na Opavsku a Bruntálsku se p. rozumí dřevěný nebo zděný přístavek před vstupem do domu; v jeho horní části někdy bývá světnička V. t. podloubí, podsín, žudr.

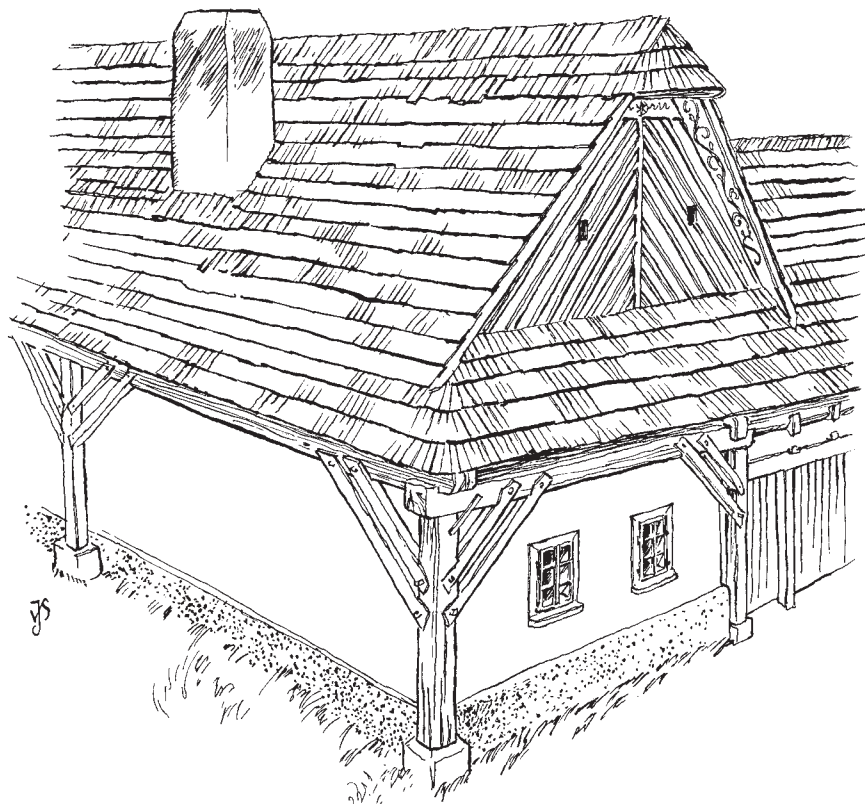
Lit.: V. Hauer: *Selský statek ve Slezsku*. ČL 3, 1984, s. 193–201; V. Frolec: *Lidová architektura na Moravě a ve Slezsku*. Brno 1974, s. 95–100.

[jv]

podstávka, obvaz, podpěra, podpora, podvážka, přídruha, (tesařská) stolice – nosná konstrukce zpravidla u dvou až tří (výjimečně čtyř) stěn patrového (méně často přízemního) domu, skládající se z nosných sloupků s pásky a z ližiny (vaznice), obvykle segmentovité vykrojené. P. nese roubené nebo hrázděné (mimo Čechy jen hrázděné) patro, u boční stěny může podírat

konce stropních trámů, což je pravidlem u přízemního domu; častěji je však ližina položena výše než je strop přízemí, takže pak nese jen patrovou stěnu, zatímco stropnice jsou uloženy na boční stěně přízemí. Sloupky p. byly pův. zapouštěny do země, později se stavěly na prahový trám nebo se podkládaly kamenem a v poslední fázi stojí na podezdívce. Nad tektonickou funkcí p. jako podnože patra časem převažovaly estetické zřetele, takže od konce 18. stol. se mění ve slepé arkádové loubí obepínající a výtvarně zvýrazňující světnici z více stran (profilace sloupků, pásky a ližiny vykrojeny do oblouků, mezery vyplněny prkénky, řada dekorativních vyřezávaných prvků krajově diferencovaných); na Českodubsku a jinde p. člení dům i v patře. Nejstarší obrazové a písemné doklady o existenci p. pocházejí ze 16. stol. (na akvarelem kolorované perokresbě Náchoda, 1537; v libereckých městských útech od r. 1561 jako *Umschrot*, *Umschrutt*), z terénu až z 18. a 1. poloviny 19. stol. Ojedinele se v roce objevuje přímo na p. Podstávkový dům je rozšířen v severovýchodní části střední Evropy, tedy v oblasti styku roubené a hrázděné konstrukce. Ze Saska a Horní Lužice pronikal do sev. Čech, které jsou jeho jádrem, a to až k linii, již tvoří spojnice mezi Roudnicí n. Labem, Mělníkem, Mladou Boleslaví a Jičínem. Tato

izolinie je nejjihnější hranicí podstávko-vého domu, který na severu postupuje do Dolní Lužice, na východě překračuje střední tok Nisy a na západě dosahuje horního toku Sály. Podstávkový dům tedy vytváří velkou, v podstatě typologicky jednotnou domovou oblast, obývanou čtyřmi etniky. Kromě sev. Čech se p. ojedinele objevuje i v Krušných horách, na Chebsku a ve Smrčinách. Tzv. česká p., skládající se ze sloupků s pásky a vaznice, na níž jsou usazeny konce vypuštěných stropnic, vytváří ve vsích v okolí Turnova a v Podještědí arkády. – P. se stavěla v sev. Čechách u většiny roubených nebo polohrázděných domů a nebyla výsadou jen určité sociální vrstvy. Podle některých badatelů (L. Štěpánek, 1906–1992) se vyvinula z jednoduchých podpůrných konstrukcí, jiní (E. Deutschmann) spatřují souvislost mezi p. a podsíní. Ve vých. Čechách (Litomyšlsko) tvoří podstávkový dům samostatný region, který se asi vyvíjel nezávisle na severočeské předloze. Charakteristickým znakem této p. jsou zdvojené, souběžně kladené neprofilované pásky plátované do vodorovné vaznice. Také v jiných oblastech se místy objevují roubené domy s přístěnou sloupovou konstrukcí (kozy, podpěry, stolice), která podírá krov nebo převis střechy nad zápražím (Náchodsko). Jde o druhotný systém, ojedinele se vyskytující

Podlomení – podstávka. Lezník (Horácko), dnes Veselý Kopec u Hlinska

také u patrového domu (sloupky jsou pak protaženy přes dvě podlaží až po okap). – V Podkrkonoší a v oblasti Orlických hor zpevňovali roubené domy svislými stěnovými kleštinami: byly to úzké protilehlé sloupky (stojáky) na vnější i vnitřní straně roubené stěny, vodorovně stažené dřevěnými sponami nebo ocelovými šrouby. Stojáky, umístěné poblíž rohů a v prostoru mezi okny, bývají v horní a dolní části v místě mezi jednotlivými věnci srubu staženy, takže nedovolují trámům vybočit z roviny roubené stěny. Obvykle nevznikaly současně s domem, ale nasazovaly se dodatečně. Stěnové kleštiny tedy představují inovační tektonický prvek.

Lit.: E. Deutschmann: *Lausitzer Holzbaukunst*. Bautzen 1959; E. Baláš: *Oblasti hrázdné konstrukce a patrových domů s podvázkou na Mělnicku*. ČL 52, 1965, s. 343–346; B. Schier: *Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa*. Göttingen 1966, s. 107–112, 2. vyd; J. V. Scheybal – J. Scheybalová: *Umění lidových tesařů, kameníků a sochařů v severních Čechách*. Ústí n. L. 1985, s. 128–147; F. Delitz: *Umgebende im Überblick. Zu Fragen der Geschichte, Verbreitung und landschaftlichen Ausprägung einer Volksbauweise*. Zittau 1987; K. Bernet: *Umgebendehäuser*. Düsseldorf 1988; L. Štěpánek: *Podpěry a podstávky lidového domu*. ČL 78, 1991, s. 119–122; R. Klos: *Stáří lidového domu s podstávkou*. Děčínské vlastivědné zprávy 1992, č. 1–2, s. 27–30; J. Vařeka – J. Scheybal: *Podstávkový dům v Čechách*. Jablonec n. Nisou 1992; O. Šafář: *Pohled na Náchod ze 16. století*. In: *Stopami dějin Náchodska I*. Náchod 1995, s. 107–116; J. Vařeka: *Das Umgebendehaus in Böhmen*. Jahrbuch für Hausforschung 43, 1995, s. 147–160. [jv]

podvazování zvonů viz velikonoční obřadní idiofony

podvazování, podvlíkáni – způsob opravy roubené stavby, při níž jsou vyměněny ztrouchnivělé trámy nebo jejich části za nové nadzvednutím stěny nebo celého objektu a jeho statickým zajištěním. Obvykle se nahrazuje spodní trám u obydlí nebo chléva, kde dřevo nejvíce trpí. Před nadzvednutím objektu jsou vyňaty dveře a okna, dveřní i okenní sloupky se zpevní silnými fošnami. Po stranách stavbu zajišťují sloupky, které se pokládají pod zhlaví stropních trámů, aby se odlehčilo zatížení stěn. Roubená stěna, popř. celá stavba se nadzvedá dřevěným zdvihadlem, na Valašsku zv. *panna*, *šroub*, *pres* (nejnověji ocelovým heverem), umístěným na podložce v jamkách vyhloubených pod stěnou asi 50 cm od nárožního kamene. Do hlavy vřetena zvedacího nástroje dva muži střídavě

zasouvají tyče, jimiž otáčejí. Nové trámy se vyvažují a na nároží se vážou stejným způsobem jako předchozí. P. stavení provádějí spolu s majitelem zkušení tesaři. Bylo dostupné všem sociálním vrstvám.

Lit.: J. Štátný: *Príspevek ke studiu lidových staveb na Vsacku*. ČL 43, 1956, s. 167–171. [jv]

podvlíkáni viz podvazování

pohádka, vyprávění vymyšlené s básnickou fantazií, zejm. ze světa nadpřirozených jevů; příběh, který není vázán na podmínky reálného života, každý si ho rád poslechne, třebaže nevěří, že by se mohl přihodit ve skutečnosti. Tuto definici p. z díla J. Bolteho (1858–1937) a J. Polívky *Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm I–V* (1913–1932) považoval za nejvýstižnější uznávaný teoretik lidové prózy M. Lüthi (1908–1991). – Ze slohového hlediska jsou pro pohádku charakteristické ustálené začátky i závěry a doslovně opakované či přejímané přímé řeči (loci communes), trojí opakování (tři epizody, úkoly, předměty, tři doprovodná zvířata, tři bratři, švagři apod.), v oblíbě jsou některá další čísla (sedm, devět, dvanáct, čtyřicet, sto), ve výstavbě syžetu se uplatňuje gradace. Figury a situace nejsou podrobně prokresleny, děj nebývá psychologicky motivován, charakteristické je typové označení jednajících osob, většinou beze jmen. Nereálná je krajina i lokalita, kde se děj odehrává; onen svět netvoří zvláštní jednotku, je nedílnou součástí světa pohádkového. Při líčení děje tvoří p. prudké kontrasty: dobrý/zlý, velký/malý, bohatý/chudý, vznešený/prostý. Přes velkou bohatost a rozmanitost dějových zápletek není p. volnou hrou fantazie, jsou tu naopak přísné vazby a pravidla. – P. náleží k univerzálním epickým druhům: její historický vývoj probíhá od starověku. Základy evropské p. jsou nacházeny ve staroindickém eposu (*Paňčatantra*), ve staroegyptské literatuře (*Pravda a Křivda*, *Anu a Bata*, *Rhampsinitův poklad*). Pohádkové prvky obsahují starověké mýty Předního východu a další obsáhlé epické skladby (*Gilgameš*, *Etana illujanka*), přispěla i klasická antika Středomoří (*Amor a Psyche*). Od středověku byly soubory pohádek a dalších příběhů zpracovávány literárně. Proslulo dílo *Gesta Romanorum*, jehož původ se klade do středověké Anglie. Široký okruh rozšíření měly sbírky italské: *Le piacevoli notti* (1550) G. F. Straparoly (1480–1557); *Pentameron* (1632–1634) G. Basileho (kolem 1575–1632) a *Dekameron* (po 1348) G. Boccaccia (1313–1375). R. 1696 vychází francouzská pohádková sbírka Ch.

Perraulta (1628–1703); orientální sbírka *Tisíc a jedna noc* vešla v Evropě ve známost francouzskou edicí Gallandovou (1704–1717) a rovněž evropský význam mělo na počátku epochy romantismu vydání 240 pohádkových textů *Kinder- und Hausmärchen* (1812–1815, definitivní vyd. 1819) shromážděných bratry Grimmovými (J., 1785–1863, a W., 1786–1859). – V oblasti teorie usilují vědci od počátku 20. stol. o souhrnný pohled na p. Snaží se ji zpřístupnit srovnávacímu bádání jednak vydáváním studií o jednotlivých námětech a tematických okruzích, jednak jsou činěny pokusy sestavit univerzální pohádkový katalog. Pro studium lidové prózy se v Helsinkách ustavila společnost *Folklore Fellow Communications* (FFC). – Česká pohádková tradice sahá až ke sbírkám středověkých kazatelských příkladů, exempel (Klaretův *Exemplář*; *Gesta Romanorum*), a k edicím renesančních novel, které plynule přecházejí v tisky pro lid, knížky lidového čtení, jež se staly populární zejména v průběhu 18.–19. stol. Od 1. třetiny 19. stol. vzrůstá zájem o sbírky lidového podání, považovaného za relikv původní kulturní tradice příslušného národa. V č. zemích evropské romantické hnutí splýnulo s domácími snahami o národní obrození, lidová tradice v tomto kontextu nabyla na významu. – Pohádkové edice starší epochy shrnul a analyzoval V. Tille v knize *České pohádky do r. 1848*, počínaje první pohádkovou sbírkou z území Čech, již byla sbírka W. A. Gerleho (1781–1846) z r. 1819. Sběratelé a editoři pohádek postupně vytvořili český literární styl, který je i na počátku 21. stol. nepřekonán. Jeho hlavními klasiky se stali B. Němcová a K. J. Erben. Erbenovou zásluhou je také organické uvedení slovných pohádek do českého kontextu. Jeho překlady jsou vnímány jako součást české folklorní tradice. – V souvislosti s národní tradicí zvažují jednotliví badatelé i přínos p. Přes svou univerzálnost má p. své specifické místní nebo etnické zabarvení. O těchto rozdílech uvažoval už C. W. v. Sydow (1878–1952). Předpokládal, že semitské národy mají zálibu v novele, parabole, zatímco přírodní národy inklinují k mytickým námětům, k p. zvířecí apod. Některé z těchto charakteristik jsou však optickým klamem. Apriorní přesvědčení a záliby sběratele i vydavatele způsobí, že je dána přednost určitým námětům, a jiné jsou opomíjeny. J. V. Grohmann (1831–1919) porovnával českou národní pohádku jakožto nejcharakterističtější slovesný druh s rytířskými romány, které v té době byly v oblíbě v německém prostředí. Převaha p. nad pověstí v českém terénu

byla způsobena jednostranně zaměřeným zájmem jen na velmi zúžený tematický okruh. – P. bývala častým námětem pro veršovaná autorská přebásnění; představiteli takového způsobu zpracování byli v českém prostředí B. Jablonský (1813–1881) a K. J. Erben. – Otázka základní klasifikace pohádkových žánrů byla důležitým metodologickým východiskem pro řadu badatelů. J. Polívka ve své pětidílné práci *Súpis slovenských rozprávok* (1923–31) užívá toto dělení: I. Rozprávky s živly nadprirodzenými; II. Legendy a legendárne rozprávky; III. Rozprávky o bytostiach nadprirodzených alebo vládnúcich silami nadprirodzenými; IV. Novely a poviedky z obecného života; V. Poviedky žartovné, anekdoty; VI. Zvieracie látky; VII. Povesti. V. Tille v *Soupisu českých pohádek* (1929–37) používá abecední řazení; co se týče názvů, u mezinárodně známých látek ponechával někdy originální znění (Amarádeví/Chytrá horákyň) nebo užil doslovný překlad (Císař a opat/Kaiser und Abt), jiné volil podle titulů známých lidových tisků (Princezna Nesyta/Fortunatus). Aarneho – Thompsonův katalog *The types of the Folktale* (1928, 1961) přináší tuto klasifikaci: I. Animal Tales (zvířecí pohádky, bajky); II. Ordinary Folk-Tales (pravé pohádky); A. Tales of Magic (kouzelné pohádky); B. Religious Tales (legendické pohádky); C. Novelle-Romantic Tales (novelistické pohádky); D. Tales of the Stupid Ogre (pohádky o hloupých obrech, pro český a slovenský materiál o hloupých čertech, o hlupácích); III. Jokes and Anecdotes (žertovné pohádky a anekdoty); připojeny jsou: IV. Formula Tales (výběr pohádkových formulí); a V. Unclassified Tales (nezatříděné pohádky).

Lit.: J. Bolte – J. Polívka: *Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm I-V*. Leipzig 1913–32; J. Polívka: *Súpis slovenských rozprávok I-V*. Turčianský Sv. Martin 1923–31; V. Tille: *Soupis českých pohádek I-II/1–2*. Praha 1929–37; *Handwörterbuch des deutschen Märchens I-II*. Berlin 1930–40; K. J. Erben: *Slovenské pohádky*. Praha 1952; H. Ch. Andersen: *Pohádky a povídky I-III*. Přel. J. Rak – O. Liška – J. Vrtišová. Praha 1953; B. Němcová: *Národní báchorky a pověsti*. Praha 1956; J. Š. Kubín: *Kladské povídky*. Praha 1958; A. Aarne – S. Thompson: *The Types of the Folktale*. Helsinki 1961; J. Krzyżanowski: *Polska bajka ludowa w ukladzie systematycznym I-II*. Wrocław – Warszawa – Kraków 1962–63; B. M. Kulda: *Pohádky a pověsti z Rožnovska*. Praha 1963; K. Horálek: *Slovenské pohádky*. Praha 1964; J. Š. Kubín: *Lidové povídky z podkrkonoší*. Praha 1964; *Příběhy římské. Staročeská Gesta Romanorum*. Vyd. F. Šimek. Praha 1967; *Enzyklopädie des Märchens*.

Berlin – New York od 1977; K. Dvořák: *Nejstarší české pohádky*. Praha 1976; K. Dvořák: *Soupis staročeských exempel*. Praha 1978; D. Klímová: *Lidové vyprávění v období národního obrození*. Praha 1980, s. 21–55; K. J. Erben: *Zlatovláska a jiné české pohádky*. Praha 1987; J. Werich: *Fimfárum*. Praha 1987; J. a W. Grimmové: *Pohádky*. Přel. J. Fučíková. Praha 1988; V. S. Karadžič: *Pohádky*. Přel. D. Karpatský. Praha 1989; *Francouské pohádky*. Přel. F. Hrubín – T. Sýkorová. Praha 1990; J. Košnář: *Pán Ježíš v českých pohádkách*. Ostrava 1991; H.-J. Uther: *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography*. Helsinki 2004. [dk + jt]

pohanství [z lat.], označení historicky starších, zejm. polyteistických náboženství. V křesťanské teologii k p. patří všechna nekřesťanská náboženství s výjimkou židovského náboženství a islámu (i pro ně se však název p. užíval). Termín je odvozen od lat. *paganus* (venkovan), což odráží skutečnost pomalejšího (v počátcích) šíření křesťanství na venkově než ve městech. – P. má své kořeny v pohledu křesťanské ortodoxie na jiné náboženské systémy; existence i pejorativní podtext termínu jsou výrazem náboženské intolerance. Pojem se často objevuje v cestopisech od středověku až do 2. světové války, z odborné literatury mizí ve 20. letech 20. stol. (společně s pojmy barbarské, primitivní či přírodní kultury a národy). – P. ve smyslu *mnohobožský systém starých Slovanů a Čechů* hrálo důležitou roli v etnografii 19. stol., kdy se v duchu romantismu hledaly stopy tzv. ryze českého náboženství v lidových zvycích a obyčejích. Z těchto stop se badatelé neúspěšně pokoušeli rekonstruovat podobu původního českého náboženství. Výzkumy české pohanské víry jsou úzce spojeny s výzkumy české mytologie. S tím souvisí i obecnější chápání pojmu p. jako označení údobí dějin před zavedením křesťanství v č. zemích, resp. ve střední Evropě. V. t. mytologická škola; mýtus; náboženství; národní mýtus.

Lit.: K. J. Erben: *Písňe národní v Čechách I-III*. Praha 1841–45; V. Krolmus (Sumlorck): *Staročeské pověsti, zpěvy, hry, obyčeje, slavnosti a nápěvy, ohledem na bájesloví česko-slovenské I-III*. Praha 1845–1851; K. J. Erben: *O dvojici a trojici v bájesloví slovenském*. ČMKČ 31, 1857, s. 268–286, 390–415; K. J. Erben: *Česká zaříkadla v nemocech*. ČMKČ 34, 1860, s. 50–58; K. J. Erben: *Báje slovenská o stvoření světa*. ČMKČ 40, 1866, s. 35–45; K. J. Erben: *Vybrané báje a pověsti národní jiných větví slovenských*. Praha 1869; P. Sobotka: *Rostlínstvo a jeho význam v národních písních, pověstech, bájích, obřadech a pověrách slovenských*. Praha 1879; Č. Zlábrt: *Seznam pověr a zvyklostí pohanských z VIII. věku*. Praha 1894; L. Niederle: *Život*

starých Slovanů II/1. Praha 1916; M. Hovorková: *Zbytky pohanství v jarních zvycích našeho lidu*. Praha 1924; Z. Kalandra: *České pohanství*. Praha 1947; J. Linda: *Záře nad pohanstvem*. Praha 1949, s. 171–191 (doslov K. Krejčího); J. Růžička: *Život a zvyky slovanských národů*. Praha b. r.; A. Gieysztor: *Mitologia Słowian*. Warszawa 1982; M. Beranová: *Slované*. Praha 1988; Z. Váňa: *Svět slovanských bohů a démonů*. Praha 1990; L. Pospíšil: *Systémy víry: náboženství a magie*. ČL 80, 1993, s. 388–412. [jkt]

pohodný, ras, antoušek, drnomistr – pracovník, jehož úkolem bylo odstraňovat uhynulá a nebezpečně nemocná zvířata (např. vztekle psy), provádět odvoz fekálií a v některých velkých městech též čištění stok. Jeho obydlí zv. *pohodnice* či *rasovna* bylo umístěno na pokraji města či za městem. U menších měst náležela pův. funkce pohodného katovu pomocníku či samotnému katovi. K 1. 1. 1766 byl v Čechách podstatně zredukován počet hrdelních soudů a tím i počet katů, funkce pohodného zůstala. Kati a pohodní náleželi k opovrhovaným řemeslům, měli vyhrazené místo v kostele i na hřbitově a nesměli zastávat veřejné úřady. V 19. stol. byla činnost pohodného koncesovanou živností a nebyla již v opovržení jako dříve. [jhn]

pohrabovač, pohrabák, hrabačka, koňské hrábě – velké (pův. dřevěné, později železné) hrábě na pohrabování strniště ihned po postavení panáků či mandelů a na shrabování sena. Ruční pohrabovače, v Čechách zv. též *bejky*, byly zhotovovány jako velké silné dřevěné hrábě s jedním nebo dvěma táhly (hrabiště), popř. se silnou ručkou nebo i provazem přes plece. – Potažní pohrabovače, sestrojené začátkem 19. stol. v Anglii a od r. 1825 opatřené pákovým vypínáním, a potažní obraceče sena se v č. zemích začaly šířit až v 2. polovině 19. stol. Do rakouského císařství je přivezl ze světové výstavy v Londýně 1851 K. Kleyle. V obou případech to byly výrobky továrny Smith and Comp. Od 50. let 19. stol. potažní železné pohrabovače vyráběl A. Borroš v Praze, lobkovická strojírna v Albrechticích, Burg ve Vídni a později pražské továrny J. Carow a Umrath. Část pohrabovačů se dovážela. Na švarcensberském českokrumlovském panství bylo v l. 1870–1895 175 pohrabovačů. – Ručními i potažními pohrabovači se obil na strništi shrabalo do řad a svázalo do otýpek, v mandelích nebo panáčích se nechalo doschnout a pak se odvezlo k mlácení. Potažní pohrabovače měly pružné ocelové pruty, později různým způsobem odpružené, umožňující kopírování povrchu pole a nadzvedávání při nerovnosti terénu. [zt]

pohřeb, pohřbívání, funus – pochováání zemřelého provázené obřadními úkony, které jsou podmíněny náboženskou vírou v posmrtný život i sociálně právními poměry. Ve stč. měl termín podobu *hřeb*. Pohřby patří k nejstarším obecně rozšířeným obřadům, praktikovaným ve všech lidských kulturách. Jejich podstatou bylo vyloučit zemřelého ze světa živých, zabezpečit mu přemístění mezi mrtvé a zamezit jeho návratu na zem. Nejstarší pohřby jsou známy z období středního paleolitu, v neolitu se objevují již první větší pohřebiště. Nejčastějším způsobem pohřbívání u indoevropských národů bylo spalování. Popel se ukládal volně nebo v popelnících do mohyl či společných pohřebišť. Mrtví byli spalováni s osobními předměty, šperky, zbraněmi, toaletními potřebami a nádobami s nápoji i potravou. Kremace zemřelých vypovídá o abstrakci představ o posmrtném životě a o dualismu těla a duše. U Slovanů to byl původní pohřební ritus, který si s sebou přinesli do střední Evropy. V průběhu 8.–9. stol. byl postupně zaměňován za ukládání do země (inhumace), které se začalo šířit v souvislosti s křesťanstvím (zvl. na Moravě) a patrně také pod vlivem římské kultury. Zprávy o způsobech p. na českém území lze nalézt v nejstarších písemných pramenech, např. v Kosmově *Kronice Čechů* (do r. 1125) a v tzv. *Opatovickém homiliáři*, latinské sbírce kázání z poloviny 12. stol. V Čechách spalovali mrtvé místy ještě v 11. stol. Pohanský pohřební ritus souvisel s představami o posmrtném bytí: zemřelý měl stejné tělesné i duševní potřeby jako na zemi a bylo třeba je uspokojit. Obavy z nenaplněných sexuálních potřeb

vedly k dobrovolnému nebo násilnému usmrcování ženy (otrokyně); spalovali nebo pohřbívali ji spolu s mužem. Zejm. u východních Slovanů je z 9. a 10. stol. doloženo také obětování služebné družiny, koní a psů. Pohřbívání živých obětí, které Slované převzali od sousedních národů, bylo běžné u vyšších společenských vrstev a ze slovanského prostředí je popsali arabští cestovatelé Ahmed Ibn Fadlán a Ibn Rosteh. K charakteristickým znakům pohanského p. patřilo vynášení mrtvého z domu zvlášť udělaným otvorem, aby jeho duše nenašla cestu zpět. Cestu na pohřebiště provázelo chvalořečení a naříkání žen, které se stupňovalo až k drásání tváří, zraňování těla, ustříhování vlasů a podobným projevům, jež byly především rituálním aktem. Stopy tohoto obyčeje, jehož tradice sahá do antiky, lze spatřit v pohřebních plátech, praktikovaných na Balkáně, v Rusku a ještě donedávna v některých místech vých. Moravy a Slovenska. Součástí staroslovanského p. byla slavnost zv. tryzna a s ní spojená hostina. Byla provázena symbolickým zápasem, třeskotem zbraní, křikem, zpěvem, tancem, rozpustilými hrami, bujným hodováním a veselím maskovaných pozůstalých. Cestou ze hřbitova se nesměli ohlížet a házeli za sebe kamení i jiné předměty. Tyto magické praktiky měly zahánět zlé demony, kteří neustále kroužili kolem a ohrožovali živé. Církev takové pohřební slavnosti zapovídala a kárala ještě dlouho po přijetí křesťanství. – Teprve v pozdním středověku se v č. zemích ustálil p. podle křesťanského ritu, tj. pohřbení těla do posvěcené půdy hřbitova s církevními obřady, které měly zabezpečit posmrtnou spásu

zemřelých. Požadavek křesťanského p. se objevoval v testamentech a býval zahrnut i do přísah hrobníků v obecních řádech. V průběhu historického vývoje docházelo k postupnému ústupu starších prvků a k jejich překrývání církevně náboženskými symboly a prostředky (znamení kříže, věčné světlo, výkrop svěcenou vodou, modlení, vyzvánění zvonů, zádušní mše). Stopy předkřesťanských magicko-náboženských úkonů v pohřebních obřadech a obyčejích se místy objevují až do počátku 20. stol. Promítají se v nich názory na posmrtnou existenci lidské duše a strach z mrtvých, které vedly k důslednému dodržování obyčejů předepsaných tradicí. Všechny úkony spojené s umíráním, smrtí a p. byly prováděny s úctou k mrtvému, se záměrem usnadnit mu jeho příchod do záhrobí a neposkytnout záminku k návratu (revenantství). Věřilo se, že po celé období mezi smrtí a p. se mrtví ještě zúčastňují života svých blízkých, že se jejich duše zdržují stále poblíž nebožtíků a vidí a slyší vše, co se kolem děje. Zemřelý, vystavený až do p. v domě, se nesměl nechat o samotě. Bylo třeba ho ve dne i v noci hlídat, aby k němu nepronikly zlé mocnosti a také domácí zvířata, zvl. pes a kočka. Ochranu proti nečistým silám poskytovalo věčné světlo, svěcená voda a modlitba. Někde se pozůstalí ze strachu před mrtvým ubytovali až do p. u sousedů. Přes den nechávali u nebožtíka hořet svíčku, noc u něho trávili všichni sousedé na modlitbách (Slezsko). Obecně se věřilo, že mrtvý obchází dům, a kdo se v noci podívá z okna, toho si vyhlédne s sebou. Za nejkritičtější se považovala třetí noc. – V domě smutku se scházeli sousedé ke společnému modlení a zpěvu duchovních písní (u evangelíků); vedl je zpěvák, předříkávač nebo *modlil* (modlič). Zpěváci dostávali pohoštění a někdy i finanční odměnu. Někde bývalo zvykem, že najatý člověk (pastýř, zvoník nebo chudá žena) obešel každou rodinu v obci, aby jménem pozůstalých oznámil, kdy se bude p. konat, a současně pozval na večerní modlení do domu smutku. Noční bdění nad nebožtíkem mělo ve starších dobách zábavný a nevázaný charakter: bylo spjato s popíjením alkoholu a drobným pohoštěním, s hraním karet i jiných her a s besedováním. Jeho podoba se však postupně podřídila křesťanské tradici a v polovině 19. stol. se uchovala již jen některá rezidua. Povinnost modlit se nad mrtvým se přenášela na obecní chudé. V některých oblastech se tohoto úkolu ujímala pohřební bratrstva (Brněnsko, Ivančicko). S nebožtíkem, uloženým v otevřené rakvi, se přicházeli rozloučit kromě rodiny také

sousedé a známí. Předpokladem příznivého přijetí zemřelého do zásvětní existence bylo opustit svět bez veškerých závazků. Již před smrtí bylo třeba se usmířit s pozůstalými členy rodiny a obce: rozhodnout o uplatnění poslední vůle, požehnat dětem, splatit dluhy, vzájemně odpustit vědomá i nevědomá ublížení či krivdy a vyrovnat všechny závazky. Úmrtí člena rodiny vyvolalo obvykle vlastnické a majetkové přesuny, které se odrazily v obyčejových úkonech. Hospodářův odstup z majetku býval symbolicky naznačen vložím peníze do rakve jako výkupného za majetek, který nechal na zemi, aby hospodářství nešlo za ním apod. Někde minci rozťali a druhou půlku dali novému hospodáři jako výměnek nebo dítěti jako jeho dědický podíl (Valašsko, Uherskobrodsko). Obyčej vkládat mrtvému peníz do úst nebo do rukou byl ve shodě s antickou tradicí vysvětlován také jako obolus určený na cestu do záhrobí a rozšířil se zvl. na Moravě. Hospodářovu smrt oznámili včelám, dobytku i stromům, při vynášení zemřelého mlynáře spustili naprázdno mlýnské kolo, u kováře bušili do kovadliny. Na Valašsku se vesnický zpěvák loučil jménem nebožtíka s každou věcí v domě, na dvoře a na zahradě. Před odchodem na hřbitov vykonal kněz výkrop a rakev se uzavřela. Nebožtíka vynášeli z domu nohama napřed a s rakví třikrát klepli o práh. Všechny stoly, lavice a židle v domě a dokonce i vozy a sáně na dvoře převraceli vzhůru nohama. Po návratu ze hřbitova domácí lidé celý dům očistili: vykropili svěcenou vodou a vykouřili bylinami. – Do kostela a na hřbitov byl zemřelý nesen za doprovodu hudby v pohřebním průvodu (konduktu). Rakev položenou na mářách nesli na ramenou obvykle mládenci nebo ženatí muži, zemřelou šestinedělku nesly vdané ženy. Ze vzdálenějších míst vezli rakev na voze taženém koňmi (u svobodných bílými), ke hrobu ji však opět nesli. Průvod provázelo vyzvánění zvonů; náleželo k nejnákladnějším pohřebním položkám. Obvykle bývalo trojí zvonění: při odchodu průvodu z domu smutku, při vcházení na hřbitov a při cestě z kostela ke hrobu. Přes místní varianty měl průvod své ustálené pořadí. V čele kráčel ministrant s křížkem, za ním děti, muži, hudba a zpěváci, dále kněz s doprovodem, nosiči s rakví, nejbližší pozůstalí a další příbuzní. V průvodu nosili rozžaté svíce, jejichž světlo mělo poskytovat magickou ochranu před zlými silami a které zároveň vyjadřovaly poctu zemřelému. U prostých venkovských pohřbů kráčela za rakví starší žena s rozžatou lucernou. Po cestě se celý průvod opakovaně zastavoval na místech

označených církevními symboly (kříž, kaplička), a pokud opouštěl obec, také na hranicích katastru. Zde se všichni pomodlili a zástupce rodiny, učitel, zpěvák nebo kněz jménem nebožtíka odprošoval pozůstalé za hříchy, jichž se zemřelý dopustil. Projev byl prostoupen citáty z bible. Po skončení církevního obřadu v kostele a nad hrobem byla rakev za doprovodu hudby nebo zpěvu spuštěna do hrobu a účastníci obřadu se s nebožtíkem naposledy rozloučili vhozením hlíny do hrobu. Byl-li nebožtík sedlák, položili pod rakev snop obilí, zámožnějším vystlali hrob chvojím. Před odchodem ze hřbitova někdo z rodiny poděkoval přítomným za doprovod a pozval je na pohřební hostinu. Cestou domů kráčel průvod za doprovodu pochodu nebo jiné veselé hudby. Hostina se konala v domě smutku nebo v hospodě. Kromě rodiny a příbuzenstva se jí účastnili i sousedé, známí, věkoví vrstevníci, příslušníci stejné sociální skupiny apod. Tradičním pokrmem na hostině býval chléb, tvaroh (syrečky) a alkohol. Součástí p. bylo obdarování chudých a žebráků jídlem, penězi a šatstvem. V Čechách nesli v průvodu několik pecnů chleba, který rozdělovali žebrákům v den p. přímo na hřbitově, nebo kladli bochníček chleba k hlavě zemřelého a po p. ho v hospodě rozdělili všem účastníkům. Prameny z 12. stol. vypovídají o tom, že chléb se kladl pod máry spolu se svící, dlouhou jako tělo nebožtíka. Na Moravě vystrojovali po p. zvláštní hostinu pro žebráky. Byli obdarováni také v předvečer svátku Všech svatých, na Dušičky a ve výroční den smrti. Považovali je za boží posly a darovaná almužna měla zabezpečit pokoj zemřelému i pozůstalým. – Zvláštní charakter měl p. svobodných mladých lidí, kterým se vystrojovala posmrtná (smrtná, malá) svatba. Tento obyčej může být i reminiscencí dávného obřadu, kdy pohřbívali s mládcem dobrovolně usmrcenou dívku. Vychází z přesvědčení (rozšířeného i u mimoevropských národů), že předčasná smrt mladého člověka vede k jeho nespokojenosti a je důvodem k revenantství. Na území Čech a Moravy měla posmrtná svatba různé krajové varianty a ještě na počátku 21. stol. ji lze nalézt v některých částech vých. Moravy. Charakteristickým rysem je použití pohřebních a zároveň svatebních symbolů a znaků. Zemřelí byli oblečeni do svatebních šatů a jejich rakev nesli krojovaní mládenci přepásaní šerpami a družičky. Bíle oblečená družička symbolizovala obvykle věkovou vrstevnici zemřelého, černá, která nesla zlomenou svící na znamení přerušeno života, mládcovu nevěstu. V průvodu nesli též ovoce jako symbol

plodnosti (jablko, citron, pomeranč), zelený věnec nebo svatební stromek. Zemřelou mladou dívku zdobili svatební *partou* nebo věncem a jejího milého ustavili družbou. Na Moravě bývalo zvykem, že v předvečer p. svobodného chystaly dívky v domě smutku kyticíky pro družby a dostávaly za to pohoštění. Při p. se kladl na rakev svatební stromek nebo věnec v podobě svatebního koláče, do hrobu se házely šerpy a kytky rozmarýnu a myrty. Na Slovácku navršili na rakev svobodného *výslužku* z barvínku a květin, kterou překryli hlínou, aby vyčnívala z hrobu. Večer se konala hostina pro pozůstalé, hl. pro vrstevníky zemřelého, zv. věneček, veselka, svatba i jinak a provázená hudbou a tancem (*zadupat nebožtíka, otančit smrt*). Tanec po p. svobodných zanikl ve většině míst před 2. světovou válkou. – Také p. ženy zemřelé v šestinedělí byl provázen úkony, které měly napravit její neukončené životní poslání. Aby měla po smrti pokoj, uspořádal se jí na hřbitově nebo před kostelem církevní úvod a do rakve jí vložili předměty, které měla používat k ošetření dítěte. Pohřby malých dětí bývaly skromné, neboť podle katolického učení ještě nepřijaly hlavní církevní svátosti. Nemělo se pro ně příliš truchlit (věřilo se, že pláč vyhání dítě z ráje), nevyzvánělo se jim a nebylo třeba se za ně ani modlit, neboť podle lidové víry se hned staly andělíčky. Rakev nesla matka, kmotra, porodní bába, mládenec nebo družičky v náručí, na zádech nebo ji přivazovali bílým šátkem k holi a nesli na ramenou. Menší děti byly oblečené do bílých šatiček s věnečkem na hlavě, větší do svátečních šatů. Chudší měly jen výkrop hrobu. Do rakve dávali dítěti svatební závoj, aby dobře spalo, zástěrku, aby mohlo sbírat květiny, svíčku, aby si mohlo v hrobě posvítit, oblíbenou hračku, květiny a svaté obrázky. Nepokřtěné děti neměly podle lidové víry v hrobě pokoj. Jejich duše se měnily v bludičky a po sedm let bloudily světem, dokud je někdo nevysvobodil. Také se věřilo, že pláčou, pokud se jim na hrob nepoloží košík. Malé děti se nesměly ukládat do rakve v peřince, protože by pak celý rok (sedm let) nepršelo. – Zvláště pečlivě se postupovalo také při pohřbech ostatních osob, u nichž se předpokládalo, že by se mohly stát revenanty nebo dokonce upíry, zejm. sebevrahů, zločinců a lidí podezřelých z čarodějnictví. Pochovávali je obvykle až po setmění a mimo hřbitov, bez rakve a bez přítomnosti kněze. Při převozu takových mrtvých a při jejich ukládání do hrobu se (vedle církevních prostředků) používaly magické praktiky: okuřování, trojnásobné šlehnutí prutem, svazování končetin, zauz-

lování oděvu, vkládání železných předmětů do hrobu či rakve apod. Na jejich hroby přiřazovali větve, kamení nebo sypali mák. Obecně rozšířené bylo přesvědčení o účinnosti fyzického poškození mrtvol, mnohdy prováděné dodatečně po otevření hrobu. Nejčastější bylo setnutí hlavy rýčem, probodnutí srdce kulem nebo spálení těla ohněm z trní, který měl při lidových obřadech zvlášť očistnou moc. – V pohřebních obřadech se vedle kultovní stránky odrážely i společenské a sociální poměry. Výdaje na p. byly značné: ještě ze 17. stol. existují z Prahy i venkova zprávy o tom, že chudí příbuzní obcházeli s mrtvolou domy a do-prošovali se prostředků na její pohřbení. Později hradila p. nemajetných obec. Dříve se zemřelý pochovával co nejdříve po smrti. Teprve za vlády Marie Terezie bylo zavedeno obligatorní lékařské ohledání mrtvol (1770), které mělo zabezpečit, aby nikdo nebyl pohřben zaživa a aby se odhalila případná násilná smrt, nakažlivá choroba apod. V rakouském soustátí byla nejkratší možná doba pro p. stanovena na 48 hodin po smrti, v č. zemích se jeho termín ustálil na třetím dnu po skonu. Úměrně s prodlužováním doby mezi úmrtím a pohřbením, po kterou byl mrtvý vystavován v domě smutku, se zvyšoval počet obyčejů, náročnost přípravy na p. a jeho výpravnost. Stalo se zvykem opatřit si již za života rakev a mít připraveno vhodné oblečení. Rozdíl v materiálu a výzdobě rakve, v množství pochodní a svíček, v hudebním doprovodu, v počtu kněží v pohřebním průvodu atd. však existovaly již ve středověku. Značný nárůst nákladných pohřebních artefaktů a prestižních momentů v obřadu nastal zejm. v období baroka. Zvlášť okázalé pohřby se konaly ve městech, kde je obstarávala (včetně zádušních bohoslužeb) řemeslnická, literátská a později pohřební bratrstva nebo růžencová, mariánská a další pobožná sdružení při farních kostelích. Řemeslnické cechy byly vybaveny i vlastními rouchy, praporci a štíty, které přidávaly na pohřební *pokrovy*, a jejich členové se povinně zúčastňovali p. ve stejnokrojích a s planoucími svícemi. Významnou úlohu při p. měli kostelní zpěváci a žakovské pěvecké sbory. – Vnější projevům pohřebního ceremoniálu věnovala církevní i světská vrchnost značnou pozornost. Ještě počátkem 18. stol. byla v obecních řádech zakotvena povinná účast jedné osoby z každého domu na p., a to pod pokoutou dvou českých grošů, popř. trestem sezení v kládě. Účastník p. se nazýval *pohřebník* (Laško) nebo *funusník* (vých. Čechy). Pozůstatkem starších forem účasti je obecně vžitá norma, že se p. zúčastňuje zástupce z každého domu

(na vesnici) nebo rodiny (v městském činžáku). Specifický charakter měly pohřby dělnických předáků, spolkových funkcionářů a významných osobností, jejichž průběh zpravidla přesahoval rámec rodinné události a nabýval podobu manifestačního projevu. Jejich součástí byl honosný průvod s hudbou, smuteční proslovy, účast korporací a spolků i širší divácké veřejnosti, čestná stráž u hrobu, smuteční salvy nebo sirény nad hrobem apod. Místní, stavovská a profesní sounáležitost se projevovala v krojích či uniformách účastníků p. (hasičů, myslivců, horníků). V měšťanských vrstvách se počátkem 20. stol. rozšířil zvyk klást na hrob věnce s lístky, na nichž byl uveden obnos věnovaný k vlasteneckým či charitativním účelům. Církevní p. a pochování v posvěcené půdě hřbitova bylo odepřeno nevěřícím, kacířům, sebevrahům, nekřtěnátkům, cizincům a jiným osobám, které se před smrtí nevykoupily ze svých hříchů. Odpor proti pohřbívání jinověrců, zejm. příslušníků evangelických církví, na katolických hřbitovech přetrvával mezi lidem i po zavedení tolerančního patentu (1781). Evangelické hřbitovy se v č. zemích začaly zřizovat během 1. poloviny 19. stol. Při evangelických pohřbech konal kněz pobožnost nad rakví vystavenou v síni nebo na dvoře a pronášel řeč, ve které vzpomínal všechny kladné i záporné vlastnosti zesnulého i poměry pozůstalé rodiny.

V domě zatím zpíval učitel se zpěváky, na hřbitov však průvod krácel bez hudby. Občanské pohřby se začaly objevovat ojedinelé na počátku 20. stol. Šlo většinou o ateisty, příslušníky náboženských sekt, dělníky a část inteligence. Obvykle byly spojeny s kremací a jejich počet se zvýšil v meziválečném období. Tehdy začaly vznikat ve větších městech pohřební služby, které převzaly funkci pohřebních bratrstev. Ke zkvalitnění občanských pohřbů přispěly od 60. let 20. stol. výstavy smutečních síní a v některých místech také Sbory pro občanské záležitosti, pečující o průběh pohřebního obřadu. Církevní pohřby převažují v katolických obcích zvl. na j. Moravě, kde se při p. také uchovala poměrně silná zpěvní tradice. Do komplexu pohřebních obřadů náleží také tradiční období smutku a uctívání památky zesnulých, soustředěné ke svátku Všem svatých a Dušiček. Starším základem obyčejů konaných v tyto dny byl kult zemřelých předků a víra v návštěvy duší mrtvých členů rodiny, které bylo nutno nasycit a jejichž přizeň bylo třeba si naklonit přinášením obětí a udělováním milodarů. – V židovské tradici se má p. konat v den úmrtí nebo druhý den. Tělo mrtvého se omyje k rituální očiště a oblékne do bílého čepce a rubáše. Očiště (*tohara*) se provádí vodou, v níž je rozmíchané vejce, symbol života. Podle starověkého zvyku se mrtvola umístila na máry a pochovala bez rakve. Na

počátku 21. stol. se používá prostá dřevěná rakev, do které nesmí přijít žádné květy ani šperky. Kremace a balzamování jsou zakázány jako urážlivé. O průběh p. se stará pohřební bratrstvo (*chevra kadiša*). Poskytnutí posledních služeb mrtvému se považuje za největší náboženskou zásluhu. Pořadí židovských pohřebních obřadů se liší podle jednotlivých obcí, začínají však obvykle roztržením roucha. Zahalenou rakev nebo máry pak odnesou nosiči na ramenou nebo odvezou na vozíku do modlitební síně na hřbitově, kde rabín odříká předepsané texty. Cestou ke hrobu se průvod třikrát až sedmkrát zastaví a při tom je zvykem vybírat milodary ve prospěch dobročinné činnosti bratrstva. Po spuštění rakev nebo már do hrobu se pronáší chvála a muži házejí do hrobu jako poslední poctu po třech lopatkách hlíny, až jsou pozůstatky mrtvého zcela pokryty. Truchlící odříkávají *kadiš* a pronášejí slova soustrasti. Než opustí hřbitov, vytrhnou trávu se slovy: *On pamatuje, že jsme prach*, a provedou očistu. Po návratu domů začíná pro pozůstalé období přísného smutku s přesně vymezenými pravidly. Asi rok po úmrtí se na hrobě vztýčí kámen (*maceva*), do něhož je vyryto jméno zesnulého a vhodné oslavné věty. Pozůstalí navštěvují hroby ve výroční den smrti (*jarcajt*) a při jiných předepsaných příležitostech. V t. bratrstvo, pohřeb žehem, pohřební hostina.

Lit.: Č. Zibr: *Staročeské obyčeje pohřební*. Národní listy 1890, 15. 10.; F. Bartoš: *Smrt a pohřeb. Dle zvyků, názorů a pověr lidu moravského*. Obzor 14, 1891, č. 13, s. 193–196; M. Václavek: *Pohřební obyčeje na Valašsku*. Vesna 12, 1893, s. 239–240; Č. Zibr: *Seznam pověr a zvyklostí pohanských z VIII. věku*. Praha 1894; F. Domorázek: *Lidové zvyky, pověry a báje při úmrtí a pohřbu*. ČL 4, 1895, s. 241–244; J. Žipek: *Pověry, obyčeje o nemoci, smrti a pohřbu na Strakonicku*. ČL 4, 1895, s. 533–535; F. Košák: *Nemoc, smrt a pohřeb v pověrách, pověstech a obyčejích lidu na Rokyčanskou*. ČL 8, 1899, s. 194–198; J. Soukup: *Úcta ohně a některé obyčeje pohřební u starých Čechů*. In: LXXV. výroční zpráva cís. král. vyšší reálné školy v Rakovníce za školní rok 1907–8. Rakovník 1908, s. 3–28; L. Niederle: *Život starých Slovanů I/1*. Praha 1911; F. Götz: *Totenbräuche aus Ostmähren*. SZV 4, 1931, s. 203–208; I. Heroldová: *Některé výsledky dotazníkové akce „Smrt, pohřeb, vzpomínkové slavnosti za mrtvé (obřady, obyčeje a pověry)“ v severovýchodních Čechách a na jižní Moravě*. NVČ 4 (46), 1987, s. 13–48; A. Navrátilová: *K analýze tendencí vývojem rodinných obřadů na současné vesnici. Obřady spojené s úmrtím a pohřbem*. ČL 76, 1989, s. 149–156; A. Navrátilová: *K některým kultovním a sociálním*

aspektům pohřebního obřadu v české a slovenské lidové tradici. In: *Kultové a sociálne aspekty pohrebného ritu od najstarších dob po súčasnosť*. Bratislava 1993, s. 69–75; M. Lutovský: *Hroby předků. Sonda do života a smrti dávných Slovanů*. Praha 1996; A. Navrátilová: *Rituální význam účasti na poslední cestě zemřelých*. NR 1/2, 2000, s. 13–17. [an]

pohřeb žehem, kremace – pohřební obřad, jehož součástí nebo výsledkem je zpopelnění zemřelého. Konal se již v pravěku, u indoevropských národů patřil k nejčastějším formám pohřbívání. Spálení bylo považováno za nejúčinnější způsob, jak zemřelého očistit, ochránit před zlými duchy a zabránit jeho návratu. Křesťanská církev ve snaze zachovat tělo pro zmrtvýchvstání zavedla pohřeb do země a spalování odsoudila jako nekřesťanský a potupný způsob pohřbení, od něhož se začalo postupně upouštět. Přesto však měla myšlenka spalování již od středověku své zastánce a k jejímu znovuoživení došlo v 18.–19. stol. Novodobé pojetí žehu souviselo s návratem k antickým tradicím ve vrstvách aristokracie a inteligence, s ateistickým a volnomyšlenkářským hnutím. K podporovatelům p. ž. patřili vědci a různí myslitelé, mj. i německý filolog J. Grimm (1785–1863). Od počátku 19. stol. vznikala četná literatura propagující nebo odsuzující p. ž. K nejčastějším argumentům zastánců spalování patřily větší hygieničnost a ekonomické důvody, zatímco odpůrci považovali p. ž. za návrat k pohanství a zdůrazňovali etickou a citovou stránku, včetně obav o spálení zdánlivě zemřelých. Průkopníkem p. ž. v Evropě se stala Itálie (1872 první krematorium, 1876 v něm byla provedena první kremace). Rakouská vláda z náboženských důvodů p. ž. nepovolovala, v č. zemích však měl již od 40. let 19. stol. své přívržence z řad významných umělců (J. Neruda, B. Němcová), lékařů a dalších příslušníků inteligence (V. Náprstek). 1899 vznikla v Praze *Společnost pro spalování mrtvol* (zanikla po 1. světové válce) a 1908 spolek *Krematorium*, který později nahradila *Společnost přátel žehu*. Kremace však byla povolena až 1. 4. 1919 zákonem, který navrhl básník, režisér a svobodný zednář J. Kvapil (1868–1950), a vládním nařízením z 9. 10. 1923. První krematorium v č. zemích vzniklo v Liberci 1909, od 20. let byla budována krematoria v Praze, Mostě, Pardubicích, Plzni, Nymburku, Českých Budějovicích, Ostravě, Olomouci a dalších městech. Na počátku 21. stol. je v České republice 26 krematorií včetně soukromých. Budova krematoria má dvě části: smuteční síň, v níž se koná obřadní

rozloučení se zemřelým, a spalovací pec. Tělo je spalováno horkým vzduchem nebo uhelnými plyny. Popel je zaletován do urny a odevzdán příbuzným. Do 40. let 20. stol. bylo povoleno přechovávat urny v bytech, poté se ukládají v kolumbáriích, urnových hájích nebo jsou pohřbívány do země. Podle přání lze popel také rozhodit na rozptylové loučce. Kremace byla v Československu výlučně spojována s občanskou formou pohřbu a jen v některých případech s pohřby církevními (u členů evangelické církve a československé církve husitské). Konala se ponejvíce u ateistů a také u příslušníků náboženských sekt (spiritistů v Podkrkonoší). Od r. 1965, kdy Vatikán povolil p. ž. u katolíků, se zvolna zvyšuje počet kremací, rychleji ve městě než na vesnici. V některých oblastech (zvl. na j. Moravě a v severových. Čechách) převažuje stále ještě pohřeb do země. P. stoj katolicky orientovaných vrstev k p. ž. je ovlivňován také formou rozloučení, ve venkovském prostředí méně obvyklou, a skutečností, že se celý obřad odehrává mimo lokalitu. V židovské tradici je p. ž. (podobně jako balzamování) zakázán. V t. pohřeb.

Lit.: K. Pelant: *Pohřeb ohněm, nebo hmitím?* Praha 1909. [an]

pohřebenář, hřebenář – jedna z masopustních maškar. Název je odvozen od *hřebene* (*trdlíce, trlice, klády*: kdysi na Moravě obecní mučidlo) nebo též od *hřebela* (nástroje na česání lnu a konopí) či *ohřebela* (vyhrabával se jím popel z pece a létaly na něm čarodějnice), tzn. od názvů předmětů používaných k očišťování, škrabání, drásání apod. P. představoval muž ovinutý zpravidla hrachovinou či slámou upevněnou na těle povříslý, s dlouhým hrachovinovým nebo slaměným ocasem. Při masopustní obchůzce v mnoha moravských obcích p. sám *objížděl* vesnici na ohřebli nebo na maškarě koně (např. na Prostějovsku, kde však nebyval oděn do hrachoviny či slámy), pohazoval přihlížející blátem a vyvolával: *Staré baby, na hřebeň, mladé ženy, na rožeň!* nebo *Na hřebeň! Staré baby kolozubé, na hřebeň!* Ženy ho na oplátku polévaly vodou a někdy se o něj rozbíjelo staré hliněné nádoby (Valašskokloboucko). V okolí Jevíčka, kde o masopustním úterý obcházela vesnici ve slaměném oděni všechny chasa, ženy na závěr reje tyto maškary dokonce zapalovaly; po jejich uhašení byla celá slavnost ukončena odstrojením a hodováním. – P. vykonával masopustní obchůzku většinou sám, jen někdy (luhačovické Zálesí) vodíval s sebou i maškaru medvěda, který v novější době místo kožichu býval rovněž omotan slámou nebo hrach-

vinou a na Uherskobrodsku chodíval po vsi i ve skupině s jinými masopustními maškarami. Obdobné odění p. i medvěda, shodnost funkcí (zejm. blahonosné) a samostatný výskyt v masopustním cyklu způsobují, že obě maskary ve skutečnosti splývají. Při obchůzce provozují jednoduchý skákavý tanec (*na konopě, na len*), nejčastěji s hospodyní. Maškara medvěda byla rozšířena především v západních oblastech republiky (Chodsko, Český les, Chebsko), ale i v Krušnohoří, na Varnsdorfsku a na Českomoravské vrchovině, maskara p. se nachází zpravidla tam, kde se nevyskytovala maskara medvěda, tj. hl. na Moravě. – Na Uherskobrodsku, j. Valašsku, Prostějovsku i jinde měla masopustní obchůzka p. charakter kolední obchůzky. P. dostával při obchůzce nebo následující den koledu (*obdaruněk*, Valašsko), nejčastěji obilí, slaninu, vejce, koblihy, vdolky apod. – Do kategorie masopustních hřebenářských obyčejů patřil i hornácký obyčej *na hřeběň*, konávaný na Škaredou středu: muži pokřikovali na břehu potoka v halenách přepásaných slaměnými povříly (*Staré baby, na hřeběň!*), zatímco ženy oděné ve starých kožíších chodily po potoce a snažily se ohřelem stáhnout provokující muže do vody. Voda tedy plnila svou pradávno prosperitní magickou funkci i v pohřebenářském masopustním obyčejí.

Lit.: J. Vyhliďal: *Honiti hřebenaře*. In: Z hanáckých dědin a měst I. Olomouc 1902, s. 125; A. Václavík: *Luhačovské Zálesí*. Luhačovice 1930; A. Václavík: *Výroční obyčeje a lidové umění*. Praha 1959; J. Tomeš: *Příspěvek k problematice masek „hřebenařů“ v masopustních obyčejích na Moravě*. Slov. 1964, s. 53–66; R. Jeřábek: *Masopustní maska pohřebenáře v mezinárodním kontextu*. NA 5, 1968, č. 2, s. 89–98. [zm]

pohřební bratrstvo viz bratrstvo

pohřební hostina, pohřební oběd (svačina), traktace, úcta, uctění – pohoštění účastníků pohřbu, uspořádané po návratu ze hřbitova v domě smutku. Cílem p. h. (nář. též *trachty* či *zavdané*) bylo uctít památku zemřelého, dosáhnout jeho spokojenosti na onom světě a zamezit návratu na zem. U starých Slovanů byla spojena s tryznou, pohřební slavností dramatického rázu. Její součástí byl zápas, provázený křikem a zpěvem maskovaných účastníků, s cílem zapudit zlé demony. Na tryznu navazovala p. h. (*strava, pira*), pořádaná s velkým nákladem. Strava ve smyslu p. h. je doložena ve starých polských a českých pramenech ze 14. a 15. stol. Staroslovanské pohřební hostiny se vyznačovaly hojností až přemírou jídla a pití, hl. medoviny. Na tyto tradice navázaly i pozdější pohřeb-

ní hostiny, považované za součást pohřbu, uznávanou podle obyčeje a kodifikovanou v *Občanském zákoníku* (1812). Kromě nejbližší rodiny a příbuzných se jich účastnili také sousedé, známí a osoby poskytující různé služby během pohřebního obřadu (hrobník, nosiči rakve, plačky, žebráci, zpěváci). Jim se někdy uspořádalo samostatné pohoštění v hospodě (na Moravě *vénešná*), podobně přesporním účastníkům pohřbu a dalším návštěvníkům. Čestným hostem na p. h. býval kněz. Nákladné a slavnostní hostiny se konaly zejm. po pohřbu svobodných mladých lidí. Měly charakter malé svatby a účastnili se jich všichni vrstevníci zemřelého. Jestliže šlo o chudou rodinu, chasa se na hostinu složila. V některých místech byla p. h. spojována se zpěvem, hudbou a tancem (povinnost *zadupat nebožtíka*). Na p. h. se zvalo obvykle v předvečer pohřbu, někdy až před odchodem ze hřbitova. Zvalo se *na pohřební guláš, na slanej chleba* (Slánsko), *propít nebožtíkovi kůži, zapít jeho duši, zalít mu oči, umýt nohy* (Valašsko) apod. Charakter p. h. se lišil podle rozsahu předkládaných jídel, daného sociálním postavením zemřelého. Starým obřadním pohřebním nápojem na Horňácku bylo mléko: pro ochlazení duší trpících pekelnými mukami. Běžný byl chléb a různé druhy pečiva z chlebového těsta, rozdáváné žebrákům a chudým, tvaroh nebo syrečky a alkohol: pivo, víno, kořalka a od konce 19. stol. také káva a čaj. V měšťanských a zámožnějších selských rodinách vystrojovali pohřební oběd s masitými jidly; bohaté pohřební hostiny se množstvím jídla vyrovnaly svatebním. Hospodář často již ve své závěti pamatoval na zabezpečení dobytka, drůbeže a alkoholu na svůj pohřeb. V některých případech byla p. h. pro náročnost příprav až o několik týdnů odložena. Na sklonku 20. stol. ztratily pohřební hostiny již zcela obřadní charakter a nabyly podobu slavnostnějšího pohoštění na počest zemřelého v kruhu nejbližších pozůstalých a při běžné skladbě jídel.

Lit.: M. Murko: *Stolování na hrobech*. In: Rozpravy z oboru slovanského národopisu. Praha 1947, s. 215–328; M. Ludvíková: *Pohřební pohoštění a hostiny*. NA 8, 1971, s. 211–222; M. Ludvíková: *Pohřební pohoštění a hostiny v jihomoravském pohraničí*. NA 16, 1979, s. 31–44; A. Plessingerová: *Zvaní na suchej chleba ve Stráži nad Nežárkou a okolí*. NA 1985, s. 71. [an]

pohřební pláče viz pláče nad zemřelým

pouchoutky viz pamlsky

pojištění, z právního hlediska smlouva, v níž se pojišťovatel zavazuje za úplatu (pojistné)

hradit pojištěnici škodu, kterou pojištěný nezavinil. P. se lat. nazývá *assekurace*, angl. *insurance*, franc. *assurance* a něm. *Versicherung*. P. se dělí podle různých hledisek: podle pojistného případu, pojistného objektu, pojišťovatele atd. Podnětem k zakládání pojišťovacích společností byl zpočátku princip solidarity a později i princip výdělečný. Výrazný rozvoj všech druhů p. (proti ohni, životní, úrazové, sociální aj.) nastal v 19. stol. Základ ke vzniku pojišťoven byl dán v č. zemích císařským nařízením ze 4. 9. 1819, jímž bylo povoleno zakládání soukromých ústavů pro požární p. R. 1827 byl zřízen C. k. *výsadní český náhradní ohněm svedené škody společně pojišťující ústav* a 1830 *Moravskoslezská vzájemná pojišťovna*. V 60. letech 19. stol. vznikaly další pojišťovny na svépomocném základě. Koncem 19. stol. byly založeny akciové pojišťovny. V akciových společnostech nebyli pojišťovatelé zároveň pojištěnci jako v pojišťovnách vzájemných, kde členové platili do společné pokladny příspěvek k úhradě škod vzniklých členům. P. se poskytovalo např. na škody vzniklé dopravou zboží, požárem, živelními pohromami či krádežemi. Lit.: K. Svoboda: *Historický vývoj pojištnictví*. Praha 1910; *Sborník České státní pojišťovny*. Praha 1987; M. Marvan: *Historie českého pojištnictví v dokumentech*. Praha 1995. [vli]

poklad, soubor cenností trvalé hodnoty uložený na bezpečném místě, jeden z nejuniverzálnějších námětů ve vypravěčské tradici všech národů už od starověku. Tvorí základ pohádek i četných pověstí. Základem pro tuto tradici jsou reálné zkušenosti. Mít uloženy cenné předměty, šperky, drahé kameny i drahé kovy (v pozdějším vývoji zejm. zlaté mince) bylo od nejranějších dob nezbytným vyjádřením prestiže a moci panovníka, kulturního střediska (chrámu) nebo bohatého kupce. Šlechtické rody, kláštery a další církevní instituce měly své pokladnice, jak se předpokládalo, na skrytých a nepřístupných místech (ve věži, v podzemí). V odlehklých končinách na tajně označených místech skrývaly uloupené cennosti lupičské bandy. V neklidných dobách válek si také prostí lidé zakopali na svém pozemku truhlu nebo nádobu s cennostmi a okolnosti někdy způsobily, že takto uložený p. mohl být objeven jen šťastnou náhodou. Možnost nečekaně objevit p. byla vzpruhou v dobách útisku a hospodářského úpadku, jítřila fantazii a dala vzniknout nesčetným epizodám o pokusech, jak p. získat: za pomoci *pateny* (miska na hostie) s květem kapradí, čtením z *kryštovky*, mlčenlivým kopáním na označeném místě apod. Je v souladu s životní zkušeností, že úspěšný nález velkého p. je

doménou pohádkových syžetů, kdežto v lokální pověsti zůstane tomu, kdo nečekaně objevil p., jen drobná upomínka na spatřené bohatství: ženě z erbenovského velkopátečního p. jen to, co její po roce nalezené dítě drží v ručkách; jediný dukát zůstal za záplatou děvčátku, které vidělo, jak se přesoušejí peníze Plošticova p., a dva zlatáky zbyly tomu, kdo zvedl uhlíky z ohýnku, aby si zapálil dýmku; podzemní strážce štědře naplnil penězi klobouček, který pasáčkovi ostatní chlapi ze zlomyslnosti hodili do jámy; naopak nalezci jiného p. zůstanou v ruce jen ucha od hrnce a vše ostatní se propadne hluboko do země, protože náhodný kolemjdoucí promluvil a porušil tím předepsaný zákaz mlčení. Několik charakteristických ukázek z tradice jediné lokality, Javorníku (Hornácko), vystihuje hlavní zákonitosti námětu: p. hlídá strážce (bývá jím dábel, jemuž byl p. svěřen zvláštní zaklínací formulí, nebo sám majitel, který zde po smrti straší za to, že peníze nepředal potomkům, ale že je z lakoty ukryl); strážce mívá zvířecí podobu (pes, had, kohout, býk); ukrytý p. se v určité dny stává zjevným (Květná neděle, Velký pátek po dobu zpívání pašijí, den Nanebevstoupení Páně, svatojánská noc); peníze hoří nebo se přesoušejí, mohou se stěhovat vedeny černým kohoutem; získání p. je vázáno na příslušný ceremoniál (p. musí být po spatření přikryt šátkem a vyzvednut mlčky; je tolerován pouze nedobrovolný vstup k pokladu, jinak následuje smrt). – Jako zemské poklady bývá označováno přírodní bohatství (*sírotek v Radbošti*: chlapec donese z propasti dva zlaté střechyly). – Bohatou skupinu drobných epizod tvoří zbojnické poklady, zpravidla je však nezíská potřebný člověk. Bývají důmyslně lokalizovány (pod dubem trojákem nebo jinou přírodní zvláštností; pod stromem, jehož větve vrhá v určený den v roce na místo nálezů stín). Nejvýraznější látkou je syžet *poslední zbojník prozradí místo ukrytého pokladu*. Jako poslední z družiny není už vázán přísahou, popíše proto úkryt p. chvíli před popravou na šibenici. V novějších verzích už tyto okolnosti neodpovídají realitě (veřejné popravy byly v habsburské monarchii 1852 zrušeny): o p. se dozvědí sezonní dělníci daleko od své obce. V obojím případě výhodně vyslechne určené místo boháč a vyzvedne p. namísto těch, jimž byl určen. – Pro pohádkové tradice o p. je charakteristické, že valná část jejich dějů se v původních verzích odehrává v Orientu, kde byla často látka také poprvé zaznamenána. Výjimku tvoří *křesadlo* (AaTh 562), blízké typu pověsti s motivem podzemního p. hlídaného magickými psy. V *Aladdinově*

lampě (AaTh 561) je chlapec spuštěn kouzelníkem do podzemí se zahradou, v níž jsou plody z drahokamů. Je tu i příznačný motiv prstenu, jímž lze strážce p. přivolat (podobně jako i v jiné látce z okruhu *Tisíce a jedné noci, o ševci Marufovi*). Děj *Alibaby* (AaTh 676) se pův. odehrává v Turecku. Nejstarší látka tohoto tematického okruhu, *Rhampsinites* (AaTh 950), se týká pokladnice egyptského krále; zaznamenal ji Herodotos (asi 484–425 př. n. l.), někteří badatelé však předpokládají, že látka vznikla pův. v Mezopotámii. Také stále oblíbená, obecně rozšířená látka, v níž se má zchudlý muž podle snu dozvědět o p. při *setkání na mostě*, kde nakonec zjistí, že p. je uložen v jeho vlastním domě (AaTh 1645), byla zaznamenána již v knize pohádek *Tisíc a jedna noc* a je situována do Egypta. Je příznačné, že na tuto látku, jejímž základem je věštecký sen, vytvořila lidová tradice parodii: místo nálezů si muž, jemuž se ve snu zdá o p., označí exkrementem; ten po probuzení zůstane, p. zmizí (AaTh 1645B). Oba typy jsou známé i z českého lidového podání. – Další látky o p., evidované v mezinárodním katalogu, mají povahu exemplů: tři nalezci p. se navzájem zavraždí (AaTh 763); překopáváním pozemku, na němž je uložen p. odkázaný otcem, zúrodní synové půdu (AaTh 910E); umírající otec doporučí synovi, aby se oběsil, dostane-li se do nesnázi: syn poslechne a při tom strhne trám, za nímž je ukrytý p. (AaTh 910D). Jako lokální pověst traduje na Slovácku jedna z verzí typu AaTh 745A o p., který se vrací k předurčenému vlastníkovi. Jde ho vykopat jiná osoba, na místě nalezne jen mraveniště a ze zlosti je donese domů příteli, který měl o p. věštecký sen: tomu se doma mravenčí promění ve zlatáky. – Z okruhu příběhů šířených v č. zemích knížkami lidového čtení pronikly do obecného povědomí dva náměty: *blatenský poklad* (jeho vchod byl označen na zámecké nástěnné malbě svitem lucerny) a *opatovický poklad*, k jehož tradici dalo podnět proslulé bohatství kláštera zaniklého během husitských válek. Do podzemí k tomuto p. byl prý se zavázanýma očima přiveden sám Karel IV. (žil 1316–1378) a na památku obdržel prsten s drahocenným diamantem, s nímž byl na své přání i pochován. Podle povídky vydané 1830 jako knížka lidového čtení V. R. Krameriem (1792–1861) je opatovický p. definitivně ztracen: rozvodněné Labe strhlo při obrovské povodni mlýn, odkud byl k p. přístup, a celé podzemí je natrvalo zaplaveno.

Lit.: katalogy lidové prózy (viz): Tille I 6, s. 27, 36, 441; II/1 217, 234, 238, 411; II/2 427; AaTh 561, 562, 676, 745A, 763, 910D, 910E, 950, 1381, 1645, 1645B; V. Tille: *Soupis českých*

pohádek I-III/1-2. (Tille) Praha 1929–1937; A. Aarne – S. Thompson: *The Types of the Folktale*. (AaTh) Helsinki 1961; D. Klímová: *Pověsti o pokladech na moravském Hornácku*. ČL 46, 1959, s. 266–267; D. Klímová: *Katalog hornáckých lidových vyprávění*. In: Hornácko. Brno 1966, č. 671–712, s. 549–584; D. Klímová: *České doplňky k Aarne-Thompsonovu katalogu*. NA 1967, s. 3–4, 15; A. Sedláček: *Historické pověsti lidu českého*. Praha 1972, s. 168, č. 49, s. 290, č. 107; V. R. Kramerius: *Knížky lidového čtení*. Praha 1988. [dk]

Polabské národopisné muzeum v Přerově nad Labem, polabský (přerovský) skanzen – expozice v přírodě (pracoviště národopisného oddělení Polabského muzea v Poděbradech) prezentující lidové stavitelství a bydlení, některé hospodářské činnosti a lidovou kulturu nížinné části středního Polabí. Expoziční areál se nachází ve středu obce Přerov n. Labem vedle renesančního zámku (1584), na ploše 1,8 ha. Z 32 objektů stojí 24 na vesnické sídelní terase a jsou vizuálně spojeny s návsí, kostelem, rybníkem a zámkem, dalších 7 pod terasou na začátku polí táhnoucích se až k Labi. – Základem muzea a prvním objektem byla *Staročeská chalupa* (pův. panská kovárna a později rychta z 1. poloviny 18. stol.), kterou 1895 koupil majitel bývalého přerovského panství L. Salvátor Toskánský, dal ji upravit podle *České chalupy na Jubilejní výstavě* v Praze (1891) a 1900 v ní zřídil místní národopisné muzeum. Z panských staveb k muzeu patří zděná myslivna z r. 1840 (slouží jako správní budova), bednárna pův. ze 16. stol. (výstavní síň) a škola z l. 1849–1883. Do jejich sousedství se na parkově upravenou návěs od r. 1967 přenášely jednotlivé památky lidové architektury ohrožené na původním místě. Tehdy byla expozice zpřístupněna pro veřejnost. 1979 byla schválena dosavadní výstavba a studie pro její pokračování pod sídelní terasou na zahradách za myslivnou a bednárnou. Tam je rekonstruovaná krátká část ulicového sídla. Mimo expoziční areál na břehu rybníka je v držbě muzea statek č. 13 s barokním štítem a budova hospody. Iniciátorem záchran památek a výstavby expozice v přírodě byl L. Štěpánek, konzervátor lidové architektury Středočeského kraje. Etnografické studie vytvořili H. Sedláčková a I. Bernard a architektonické studie architekti Koreček a Tichý. Roční návštěvnost je 20 až 30 tisíc osob. – Kromě Staročeské chalupy patří mezi exponáty unikátní roubené stavby převážně z Nymburska: dům č. 9 z Chvalovic (1785) se zadní částí z nepálených cihel, dům č. 7 z Draha u Chleb (1766), sýpky ze Mcel, Křince a Vlkavy z přelomu 18. a 19. stol., chmelařská sýpka z Mrzek (1782) a z Vinice (polovina

19. stol.), sušírna ovoce z Břístve (u Rožďalovic, začátek 19. stol.) a zvonice z Kozovaz na Kolínsku z přelomu 18. a 19. stol. V zadní dolní části stojí u ulice chalupnické usedlosti: č. 45 ze Stříhova (datovaná 1770, stav kolem r. 1860), č. 29 z Kovanic (kolem r. 1800) a č. 4 z Pojed (1. polovina 19. stol.). V expozičním areálu je množství drobných staveb. Muzejními sbírkami bohatě vybavené interiéry vytvořila J. Hrabětová. V expozičním areálu se uskutečňují speciální výstavy a programy s ukázkami tradiční rukodělné výroby, lidových zvyků a jiných projevů duchovní kultury.

Lit.: J. Langer – J. Štika: *Československá muzea v přírodě*. Ostrava – Martin 1989; L. Procházka a kol.: *České skanzeny*. Praha 1994; J. Hrabětová: *Polabské národopisné muzeum Přerov nad Labem*. Poděbrady 1995; J. Langer: *Evropská muzea v přírodě*. Praha 2005. [jlg]

Poláci v českých zemích, polská národnostní menšina patří k historickým národnostně menšinovým uskupením na českém území. Podle definitivních výsledků sčítání lidu 1991 se v ČR přihlásily k polské národnosti celkem 59 383 osoby (nejde však pouze o občany ČR), což v celkovém úhrnu demografické skladby obyvatelstva ČR představuje 0,6 %; podle cenzu 2001 tento počet poklesl na 51 968 (0,5 %) osob. Oproti jiným národnostním menšinám jediné P. v č. z. vytvářejí výrazně koncentrované usídlení, a to podél státní hranice s Polskou republikou ve dvou okresech Frýdek-Místek a Karviná v oblasti těšínského Slezska. Zde žilo podle cenzu 1991 cca 44,5 tisíc Poláků, tj. 74,9 % z jejich celkového počtu v ČR. V jednotlivých obcích či městech uvedených okresů měli různou míru zastoupení ve skladbě místního obyvatelstva (v průměru okolo 8 %). Vedle toho jsou P. v č. z. usídleni disperzně v severo-české, východočeské a středočeské oblasti, zvl. v Praze. Koncentrovaně usídlení Poláci v těšínském Slezsku jsou autochtonním obyvatelstvem, rozptýlená část Poláků v ČR představuje alochtonní skupinu obyvatelstva. – Z historického hlediska je významný fakt, že na teritoriu těšínského Slezska nastala ve 2. polovině 19. stol. výrazná polarizace národnostně obrozeneckého hnutí. Proces národní emancipace českého, polského a německého obyvatelstva probíhal v této oblasti vlastními cestami a projevil se zejm. při sčítáních lidu od r. 1890. P. v č. z. se však stali národnostní menšinou v důsledku rozdělení někdejšího knížectví těšínského Slezska po rozpadu rakousko-uherské monarchie mezi Československo a Polsko. O česko-polské státní hranici v oblasti těšínského Slezska rozhodla až Rada velvyslanců vítězných velmocí v belgickém Spa 1920 a tento

akt znamenal také počátek samostatného vývoje Poláků jako národnostní menšiny v českém Slezsku. V období mezi světovými válkami vznikla na území tehdejšího československého těšínského Slezska řada polských hospodářských, školských, kulturních a společenských organizací, které vyvíjely mimořádně aktivní činnost. Po 2. světové válce nebyla jejich činnost obnovena a teprve po podepsání československo-polské dohody (1947) vznikl *Polský kulturně osvětový svaz (Polski Związek Kulturalno Oświatowy, PZKO)* se sídlem hlavního výboru v Českém Těšíně i další společenské organizace Poláků. PZKO zabezpečoval až do r. 1990 rozsáhlý program kulturně osvětové a společenské činnosti v rámci polské národnostní menšiny. Opíral se při tom o početnou síť místních organizací PZKO v oblasti těšínského Slezska (koncem 40. l. jich bylo 80, od 2. poloviny 50. l. 90–94). Také členská základna PZKO zaznamenala od r. 1947 výrazný dynamický růst; z počátečních 7 296 členů se jejich počet ustálil v polovině 70. let na 21 až 23 tisíc osobách; začátkem 21. stol. poklesl na necelých 20 tisíc. 1990 vznikla nová organizace *Rada Poláků v ČSFR*, sdružující nově založené, resp. obnovené polské organizace z období mezi světovými válkami. 1993 byl ustaven *Kongres Poláků v ČR* jako střešní organizace polských aktivit a Rada Poláků se transformovala do funkce jeho výkonného orgánu. Uvnitř obou seskupení je více než 20 organizací s vlastní právní subjektivitou, které tvoří organizační základnu jednotlivých zájmových skupin (z hlediska politického, profesního, věkového apod.). – Národnostně menšinové školství Poláků na Těšínsku navázalo po 2. světové válce na svou tradici z meziválečného období; jeho stávající systém odpovídá také koncentraci Poláků v oblasti těšínského Slezska. V rámci sítě státních škol jsou v této oblasti školy s polským vyučovacím jazykem (od mateřských škol až po gymnázium). Kromě toho jsou na vybraných středních odborných školách zřízeny polské třídy. Konkrétně ve školním roce 2001/2002 fungovala síť škol s polským vyučovacím jazykem v okresech Karviná a Frýdek-Místek v následujícím rozsahu: 1. mateřské školy (38 škol: 24 v okrese Frýdek-Místek, 14 v okrese Karviná), které navštěvovalo více než 700 dětí; 2. základní školy (29: 17, 12), o celkovém počtu 2 326 žáků; 3. střední školy (Polské gymnázium v Českém Těšíně s detašovanými třídami v Karvině: 467 žáků; polské třídy Střední průmyslové školy v Karvině: 63 žáci, Obchodní akademie v Českém Těšíně: 102 žáci; Střední zdravotnická škola v Karvině: 54 žáci). Celkem v tomto školním roce navštěvovalo školy s polským vyučovacím jazykem téměř 4 000 žáků. Přesto trpí vzdělávání

v mateřském jazyce každoročně klesajícím zájmem rodičů, příslušníků polské menšiny. Významnou roli ve prospěch polského národnostně menšinového školství sehrává *Polské pedagogické centrum* v Českém Těšíně, které zřídilo Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy ČR 1995. Posláním centra je zajišťovat přípravu vydávání metodických materiálů a učebnic pro školy s polským vyučovacím jazykem a zajišťovat jazykové a odborné školení příslušných pedagogických pracovníků. – Právo příslušníků národnostních menšin šířit a přijímat informace v mateřském jazyce realizují Poláci v ČR mj. vydáváním periodického (i neperiodického) tisku; 2002 byly ze státního rozpočtu ČR dotovány tyto tituly: *Głos Ludu* (obdeník), *Nasza Gazetka* (dvoutýdeník), *Ogniwo* (dvoutýdeník), *Jutrzenka* (dvoutýdeník), *Zwrot* (měsíčník) a *Kurier Praski* (měsíčník). Prostřednictvím regionálního studia Českého rozhlasu v Ostravě je také zajištěno rozhlasové vysílání pro Poláky v ČR. – Kulturní aktivity Poláků jsou rozvíjeny autonomně prostřednictvím vlastních společensko-kulturních organizací, jejichž činnost je významnou měrou dotována ze státního rozpočtu ČR. Jde o oblast knihovnictví (řada knihoven v oblasti těšínského Slezska má vybudované samostatné oddělení polské literatury), divadelnictví (v rámci Těšínského divadla v Českém Těšíně působí jako samostatná organizační složka profesionální soubor *Scena Polska*, pod PZKO profesionální loutková divadelní scéna *Bajka* a při místních organizacích PZKO řada ochotnických divadelních scén) a dalších amatérských kulturních aktivit Poláků (pěvecké sbory, folklorní, taneční a jiné soubory). – Historické peripetie těšínského Slezska jsou ve společenském vědomí Poláků vnímány jako proces emancipace polského etnika v oblasti českého Slezska vůbec. Proto je pěstování kulturních tradic prestižním úkolem představitelů polské národnostní menšiny v této oblasti. Hlavní důraz je kladen na historickou a národopisnou orientaci, jež vytváří obraz etnokulturních souvislostí s mateřským národem. Z historického hlediska představuje těšínské Slezsko jako celek samostatný kulturní region, jehož tradiční lidová kultura s ohledem na přírodní podmínky tvoří dva okruhy: kulturu nížinnou v jeho zemědělské části a kulturu goralskou v oblasti těšínských Beskyd, která má základ ve valašské kolonizaci v 16. stol. V průběhu minulých staletí se oba kulturní celky vyvíjely více méně samostatně. Z toho také vyplývá, že tradiční lidová kultura v oblasti těšínského Slezska je společným kulturním dědictvím polského i českého etnika. I když protagonisté polského národnostního dění hledají v lidové kultuře oporu svých aktivit, těšínské

Slezsko jako tradiční kulturní region neposkytuje možnost dělení na lidovou kulturu českou a polskou. Přesto se např. folklorní hnutí Poláků v těšínském Slezsku rozvíjelo od vzniku Československa zcela samostatně. Směřovalo spíše k polskému národnímu výrazu a stejný trend pokračoval i v 90. letech 20. stol. Rozvoj a uchování kultury Poláků jako národnostní menšiny v ČR garantují mezi jiným bilaterální smlouvy s Polskem: *Smlouva mezi Českou a Slovenskou Federativní Republikou a Polskou republikou o dobrém sousedství, solidaritě a přátelské spolupráci* z r. 1992 (uveřejněna pod č. 416/1992 Sb.) a *Dohoda mezi vládou České a Slovenské Federativní Republiky a vládou Polské republiky o kulturní a vědecké spolupráci* z roku 1991, jimiž je ČR po zániku ČSFR vázána. V. t. Slezsko těšínské a opavské.

Lit.: J. Vyhliďal: *Naše Slezsko*. Praha 1903; J. Chmelař: *Polska mniejszość narodowa w Czechosłowacji*. Praha 1935; *Poláci v Československu v světle statistik a faktů. Memorandum Komise pro studium česko-polských poměrů při Polském ústavu pro spolupráci se zahraničím*. Varšava 1935; J. Kapras: *O České Těšínsko. Podstata a metody otázky těšínské*. Praha 1936; L. Peřich: *Slezsko. Přehled národnostního vývoje*. Praha 1945; J. Kudělka: *Češi a Poláci na Těšínsku v době národního obrození. Z dějin slovanské myšlenky*. Ostrava 1957; A. Grobelný: *Slezsko v období národních táborů v letech 1868–1871*. Ostrava 1962; Z. Vachová: *Slezská lidová kultura na pozadí lidové kultury české a slovenské*. In: *Slezsko na cestě k československému státu*. Opava 1969, s. 46–86; D. K. Kadlubiec: *Uwaukowania Cieszyńskiej kultury ludowej*. Český Těšín 1987; *Etnické procesy v ČSSR. Polské etnikum*. Ostrava 1989; K. D. Kadlubiec a kol.: *Polská národní menšina na Těšínsku v České republice (1920–1995)*. Ostrava 1997; *Leksykon PZKO (Polski Związek Kulturalno Oświatowy)*. Český Těšín 1997; T. Siwek – S. Zahradnik – J. Symeczek: *Polská národní menšina v Československu 1945–1954*. Praha 2000. [as]

polednice, poledníček – démonická bytost, která se zjevuje v pravé poledne. Výraz *polednicě* pro tuto bytost je doložen už ve staré češtině v Klaretově (vl. jménem Bartoloměj z Chlumce, kolem 1320 – kolem 1370) díle *Mater verborum*. V povědomí se udržuje jako pověra, matky jí straší děti. Místy se věří, že vyměňuje děti za podhozence. O p. se vyprávějí drobné místní epizody, jedna z nich (z Žebrácka) byla základem známé balady K. J. Erbeny. Z r. 1856 je z podání doložena i výjimečně se vyskytující mužská podoba.

Lit.: K. J. Erben: *Kytice z pověstí národních*. Praha 1853; J. V. Grohmann: *Aberglauben und Gebräuche aus Böhmen und Mähren*. Prag 1864, s. 56, 57; H. Máchal: *Nákres slovanského bá-*

jesloví. Praha 1891, s. 134–139; *Moravské Slovesko II*. Praha 1922, s. 206–207; D. Grau: *Das Mittagessen (daemonium meridianum)*. Siesburg 1966. [dk]

polévka, tekutý nebo polotekutý pokrm vařený z vody (mléka) a různých produktů (podmáslí, sýr, maso, krev, obilniny, luštěniny, ovoce, řepa, brambory atd.). Polévky jsou buď číré (vývary), pouze ochucené, nebo zahuštěné zátřepkou (*záklechtkou*) z mouky a mléka (smetany) či jíškou a doplněné různými zavářkami. Ve venkovské stravě měla p. nezastupitelné místo. Zpravidla se podávala teplá a bývala součástí oběda, jedla se jako první chod, zřídka po příkrmu. Někdy byla spolu s chlebem, plackami nebo bramborami jediným poledním jídlem. K snídani a k večeři se podávala téměř pravidelně. V souvislosti se šířením kávy se v některých rodinách počalo od ranní p. upouštět. Tuto skutečnost zaznamenala i píseň z konce 18. stol.: *Nepatří se na sedláka, / aby měl k snídání / kafe s cukrem a smetanou / jako velcí páni, / držte se starých příkladů, / jezte polévku s česnekem, / ta břich selský hřeje, / outrat vás zbavuje*. V městských středních a chudších vrstvách ranní polévku vytlačovala (hl. ve 2. polovině 19. stol.) obilná nebo jiná náhražková káva, nevytýsnila ji však docela. Na venkově se ojedinele ranní p. podávala ještě v polovině 20. stol. V domácnostech zemědělců se často jedlo teplé mléko s nalámaným chlebem nebo se připravovaly polévky z mléka. Zahušťovaly se zátřepkou nebo různou formou zavářky z mouky a vajíčka, někdy svítkem. Mléčné polévky bývaly také sladké. K přípravě p. se využívalo i kyselého mléka, podmáslí, syrovátky. Vařila se též p. ze sýra, místy z brynzy. V lidovém jídelníčku bývaly často jednoduché *vodové (vodíčkové, vodinky, vodonky)* polévky jako *česnečka, oukrop, cibulačka, kmínová, varmužka*: na mísu, později na talíře se nalámal tvrdý chléb, přidala se sůl a některá z přísad (kmín, česnek, majoránka) a vše se přelilo horkou vodou nebo vývarem z brambor (z knedlíků). Upotřebil se tak tvrdý chléb a polévka byla sytější. Dokládá to lidová píseň: *Oženil se krejčí, / neměl chleba k zejří, / skrájel kůrku pod polívku, / by byla sporejší*. Tato p. se někde nazývala *žebrácká, žebračka*, jinde tak označovali p. z rozvařeného chleba, zahuštěnou zátřepkou. K vodovým polévkám lze přičíst i ty, které se připravovaly z planě rostoucích rostlin (jednoho druhu, častěji ze směsí), v jarních měsících třeba z lístků potočnice, popence, sedmikrásky, smetánky, kundrlátku, kontryhele, kopřivy, lebedy, merlíku, chmelíčku, štovíku. Polévky se někdy zahušťovaly jíškou, zasmažkou, zápražkou (*zasmažkenky, zapražzenky, zapražnice, pražkenky*). Ochucovaly

se kmínem, houbami, petrželkou, někdy se přidávala zavářka (drobení, mēlnění, kapání, nočky, krupky, krupice, rýže). Zapražžené polévky patřily kdysi mezi časté pokrmy čeledi, ve městech se vařily hl. v chudších rodinách. – Nezastupitelné místo ve stravě měly polévky z luštěnin: *brachová, čočková, fazolová*, zřídka z vikve nebo z bobu, nejspíše v dobách hladu. Polévky z fazolí (drobných i velkozrnných) i z lusků, mléčné a také zasmažené, byly oblíbené na Moravě a ve Slezsku; vařily se v průběhu celého roku. V době náročnějších polních prací se zahušťovaly zavářkou, aby více zasýtily. Luštěninová p. měla významné místo jako postní pokrm, zejm. při štedrovečerní večeři (symbol plodnosti, hojnosti). Připravovala se buď z jednoho druhu, nebo byly luštěniny součástí p. zhotovené z více druhů poživatin. Luštěninové polévky byly běžnou součástí venkovského i městského jídelníčku ještě v meziválečném období, v průběhu 2. poloviny 20. stol. jejich frekvence slábla. P. z celých zrn se vaří zřídka, dává se přednost luštěninám sterilovaným, předvařeným a hl. polévkám instantním. – Mezi nejstarší patřila p. ze zkvašeného zelí nebo ze zelného láku. Zahušťovala se buď zátřepkou, nebo jíškou. Do mléčné p. se podle možnosti přidalo vejce. Někdy se v zelné p. vařily pokrájené brambory a ochutila se kořením. Měla řadu regionálních názvů: *zelnačka, zelňačka, zelnica, zelnice, zelouka, kyselice, couračka, cacarka, střapačka, kapustonka, bigus*. Na Slovácku a na Valašsku do ní dávali vařit uzenou klobásu. P. z kvašeného zelí byla v chudých rodinách ještě v meziválečném období na jídelníčku i několikrát v týdnu, s ústupem domácího nakládání zelí frekvence jejího podávání slábla. – V principu kvašení (v tomto případě mouky) měla základ polévka zv. *kyselo*. V minulosti snad byla více rozšířená, ale v 19. a 20. stol. se omezovala již jen na oblast Podkrkonoší a část Orlických hor. Omlazený (vodou a moukou) chlebový kvas se vařil ve vodě spolu s houbami, pak se p. omastila smaženou cibulkou a někdy se přidala smažená vejce. – Mezi dávné a všeobecně rozšířené patřily polévky ovocné. V denní stravě měly významné místo ještě počátkem 20. stol. Nejdéle se udržely (spíše ve formě omáčky) mezi štedrovečerními pokrmy. Vařily se jak z čerstvého, tak ze sušeného ovoce. Zahušťovaly se mlékem nebo smetanou. Ovocné polévky se od omáček lišily jen konzistencí, často se označovaly stejnými názvy: *ovocovka, ovocka, ovoconka, muzika, odvárka či vodvárka, vocet, břečka, rymbulice, suška, suchary, varmuža, varmužka, chamula, bryja*. Někde je nazývali po ovoci: *slivovka, slivonka, slivovice, hruškovice, jabkovice, třešňovice*. Podávaly

se teplé i studené, ty hl. v letním období, v době polních prací. Polévky i omáčky z lesního ovoce se nevařily, k plodům se přidala smetana nebo mléko (třeba kyselé). P. z hub, čerstvých i sušených, byla jednak bílá, mléčná, jednak tmavá, zasmažená, s různými krajovými názvy (*houbovka, hubovka, hřibovica, hřibjanka*). Houbové polévky byly zastoupeny hl. ve stravě obyvatel horských a podhorských oblastí, kde se často vyskytovaly i mezi pokrmy středověčnými. Do houbové p. přidávali cibuli, česnek, petrželku, pažitku, někdy zavářku, na Horňácku nudle (*lukše*), na Valašsku pohanku nebo prosnou kaši, místy krupky. P. z hub, pokrácených brambor s přísadou mléka (vajíčka) a ochucená koprem se v j. Čechách nazývá *kulajda*, na Vysočině *kudlanka* nebo *přivařená*. V souvislosti se šířením brambor přibývalo polévek, u nichž byly brambory základem nebo se do nich přidávaly. V kuchařských předpisech pro městskou kuchyni z 1. poloviny 19. stol. se vedle zapražené p. z brambor a kořenové zeleniny pod názvem p. *ze zemčat* uvádí hovězí vývar s protlačenými vařenými brambory. V lidových vrstvách byly brambory základem p., jak o tom svědčí i krajové názvy: *bramborová, bramboračka, zemáková, zemňáková, erteplová* či *herteplová, kobzolová, kobzolanka*. Brambory se obvykle vařily se sušenými houbami, s cibulí, někdy s kořenovou zeleninou. P. se ochucovala česnekem, majoránkou nebo libečkem, pepřem. Někde do ní zavářeli krupy, trhané krupky, nudle, moučné knedlíčky. Z brambor se vařila i p. nezahuštěná, jen ochucená: *skleněná, skleněnka, sklínková*. Kromě p. ze zelí (kvašeného i čerstvého) se na venkově polévky z jiné zeleniny vařily méně, nejspíše to byla polévka petrželová, mrkvová, koprová a řepná, jiné patřily spíše do jídelníčku městských domácností: kapustová, pórová, kvěťáková, špenátová a posléze i p. z rajských jablíček. Kromě zajištěné řepy se dělala také řidší řepná p., pojmenovaná podle krajového názvu plodiny: *dumlíková, dumlíkačka, kvaková, kvačka, kvakovica*. Polévky z masa byly ve stravě zastoupeny širokou škálou jednak podle druhů masa, jednak variantami úprav. V zámožnějších městských vrstvách se vařily i několikrát v týdnu, hl. *hovězí* (přibarvená šafránem), *drůbeží* a *jevněčí* p.; v postních dnech se dělala *rybí* p. v různých úpravách, ale také p. z raků, žab, šneků apod. V chudších rodinách byly polévky z masa jen o nedělich a svátcích. Ve stravě dělníků se někdy kvůli těžce pracujícímu muži objevila hovězí p. i během týdne. Ve venkovském jídelníčku byly druhy i frekvence polévek z masa odlišné. V selských domácnostech dominovala p. z drůbeže a domácího uzeneho masa, hovězí se kupovalo zřídka. *Uzená*

p., někdy s přísadou mléka, brambor nebo se zavářkou, přicházela na stůl občas i ve všední dny. P. ze slepice, obvykle s nudlemi (*lokše, lukše, řezance*), se vázala k největším svátkům. Na posilněnou ji dostávala šesti- nebo sedmiletka jako nejčastější z pokrmů *do kouta*. Ženy ji přinášely v hlíněném koutním hrnci či *koutňáku*, někdy s celou vařenou slepicí. Příležitostně bývala p. z vařeného husy, rovněž s nudlemi nebo s knedlíčky. Pečená husa se podávala o svátcích a z jejích drůbků se vařila *kaldounová* p. (či spíše omáčka *kaldoun*), zahuštěná světlou jíškou. P. ze skopového nebo kozího masa se vyskytovala tam, kde chovali ovce, jinak výjimečně, podobně z masa telecího. P. z vepřového masa (kromě uzeneho) se vyskytovala v jídelníčku v době zabijaček. Byla dvojího druhu: světlá, získaná z vývaru po ovaru a jitrnicích (*ovarová, ovarovica, gúrovnic, kotlíčka, prdeláčka*), a tmavá, z krve a vývaru jelit s uvařenými kroupami, na Valašsku popř. s pohankou. Zabijačkovou p., někdy i s droby, si sousedé navzájem opláceli, event. ji dostali i ti, kteří vepře nechovali. Polévky z hovězího masa na venkov více pronikaly až od konce 19. stol., kdy některý člen rodiny chodil pracovat do města a o výplatě koupil kousek masa u řezníka. Hovězí p. se zavářenými játrovými knedlíčky se posléze vřadila i mezi tradiční obřadní pokrmy. Obdobnou, ale méně cennou byla p. z vývaru králíčího masa. Polévky z ryb i jiných vodních živočichů a z ptactva se vařily jen příležitostně. K masitým polévkám, jež se do venkovského jídelníčku vřazovaly později než v městě, patří *dršťková* a *gulášová*. Ve městech se vařily spíše v hostincích, u řezníků, v pouličních nebo veřejných kuchyních než v domácnostech. Hl. muži je jedli k obědu nebo k přesnídávkě. Dršťky, kořínek, okruží, játra a jiné droby patří mezi levnější druhy masa, jež se využívají i k přípravě polévek nebo omáček. Kde byl koňský řezník, kupovali někteří koňské maso na p. i jiné pokrmy, které někdy řezník prodával již hotové. V průběhu a zejm. v 2. polovině 20. stol. frekvence masových polévek vzrůstá. Přispívá k tomu možnost koupit a uchovat suroviny v zmrazeném stavu, ve formě polotovarů (mražené maso včetně ryb), vybrat si hotové polévky v konzervách nebo instantní. Některé druhy polévek z jídelníčku naopak ustoupily (obilné, mléčné, vodové, luštěninové), jiné (z kvasu, pивní, vinné, syrné, ovocné) vymizely docela. Z nejstarších to byla p. *semencová* (semeno konopí), ze lněného semene, z máku, *šípková* a z některých bylin, nevaří se již polévky z prosa, bėru, tatarsky, otrub ani ze žab, raků, šneků, zpěvného ptactva nebo z koňského masa.

Lit.: J. Vyhřídál: *Naše Slezsko*. Praha 1903; L. Kaizl: *Lidová výživa 1. Strava v Podkrkono-*

ší. Praha 1944; M. Úlehlová-Tilšchová: *Česká strava lidová*. Praha 1945, s. 162, 345, 394, 431–434, 442–469; M. Ludvíková: *Lidová strava na Kloboucku a Ždánicku*. Míkulov 1967; H. Kubálková: *Strava vesnického lidu na středním Polabí*. Poděbrady 1972; J. Štika: *Lidová strava na Valašsku*. Ostrava 1980, s. 66–72, 87–91, 102, 115; A. Kramolišová: *Polévky a moučná jídla na Novojicku*. VSONJ 40, 1987, s. 28–34.

[js]

police, druh odkládacího nábytku. Má řadu lid. a nář. názvů jako *fach, foch, šteláž, fogaš, kabřinec, lištva, řimsa*. V lidovém domě patřila od nejstarších dob k základnímu vybavení. Nejjednodušší p. představuje deska položená na dva (do stěny zasazené dřevěné (kovové) klíny nebo visící v dřevěných závěsech pod stropem; taková p. se uplatňovala už v raně středověkých jizbách. Starého původu je také p. v nikách: prkno zapuštěné ve zdi, obvykle v prostoru pece ve světnici nebo v kuchyni (ve starých domech přetrvala do 20. stol.). V pracovních a zásobních prostorách domu měly místo závěsné a stojaté police, v nichž jsou přihrádky z prken upevněny nad sebou ve svislých bočnicích (*regál, šteláž, fach*). Užívají se ve sklepech, komorách, spížárnách apod., dřívě i ve světnici u topeniště. Hlavní dekorativní funkci měla p. určená ve světnici k vystavení cenného keramického a cínového nádobí, používaného jen při svátečních příležitostech. K starým typům patří dlouhé police na trojúhelníkových konzolách, upevňované podél stěn blízko stropu. Konstrukčně náročnější a zpravidla kratší závěsná p. vychází ze spojení dvou stejně dlouhých desek: svislé široké (záda p.) a užší vodorovné. U některých polic jsou desky na koncích začečovány do trojúhelníkových bočnic. Tento základní tvar se rozvíjel přidáním prkénka pro vystavení hrnků a sklenic a vsazením kolíků vespodu zádové desky pro zavěšení džbánek. Některé police měly malou zásuvku, popř. i schránku s dvířky. Na horní okraj p. se nasazovalo nízké zábradlí, o něž se opíraly talíře a mísy postavené do mělkého žlábků v prkně. Závěsná p. zdobená vlnkovou profilací hran (bočnic, zábradlí, zad) a často malbou i jinými způsoby se stala v 19. stol. oblíbenou dekorativní součástí světnice. Obvykle visela nade dveřmi, nad okny, na stěnách ve stolovém koutu. Dekorativní police (z měkkého dřeva) vyráběli ponejvíce truhláři.

Lit.: H. Johnová: *Historický vývoj lidového nábytku. Typy lidového nábytku*. In: Lidový nábytek v českých zemích. Praha 1983, s. 7–64; M. Turnský: ESMR II, *Lidový nábytek z českých zemí*. s. 26–28; E. Večerková: *Lidový nábytek na Moravě*. Brno 1994.

[ev]

poličský kroj, vývojově nejpokročilejší lidový oděv v konzervativním regionu Českomoravské vrchoviny. Na Poličsku byla inspirace městskou módou výraznější než u kroje z okolí Litomyšle nebo Pelhřimova a Humpolce. Předpokládá se, že v 18. stol. byla celá oblast ve způsobu oblékání jednotnější. Počátkem 19. stol. se začal vyčleňovat na malém území (zahrnujícím obce v nejbližším okolí města) *poličský kroj* a vedle něho *skutečský kroj* (pokrývající širokou oblast až k Vysokému Mýtu a České Třebové na severu, Hlinsku a Svratouchu na jihu). – U obou regionálních variant se nejsilněji projevoval vliv tradice v úpravě ženské hlavy. Její obřadní forma zanikla odložením dívčích vínků a postupně mizelo i formální odlišování vdaných a svobodných žen ve svátečním kroji. Čepce děvčat, běžně nošené už v prvních desetiletích 19. stol., měly na Poličsku pův. starší, půlkový střih, zatímco čepce ženské byly dýnkové, trojdílného střihu. Půlkové čepce s krajkou u obličeje a barevnou hedvábnou holubinkou se nazývaly *lebka* nebo *telecí hlavička*. Byly vyšity bíle, uzlíčkovou technikou, ale v okolí Hlinska bývaly uzlíky i růžové, modré nebo zelené. V některých obcích vázaly vdané ženy kolem čepce do pruhu složený šátek; zvlášť reprezentativní byly zlaté *očepáky*. Starší košílky měly široký krejzlík a balonové rukávy s výšivkou v ramenním švu, ale byly postupně vytlačeny novým typem s úzkým ležatým límcem (*kocourem*). Také staré krátké empírové živůtky vystřídaly *kordulky* a *lajblíky*, tj. novější *šněrovačky*, podobné středočeským. K svátečnímu p. k. se nosily pův. sukně *mezulánky*, od 30. let 19. stol. barevnější sukně z kupovaných látek, pokud možno hedvábných. V některých obcích Poličska přesto zůstaly déle v oblibě *kolovananky* z domácí lněné látky, tkané dvoubarevně (bílá s modrou nebo červenou) v horizontálních, od pasu dolů se rozšiřujících pruzích. Silueta postavy měla (stejně jako na Skutečsku) zdůrazněn stíhlý pás a široký zvon sukní. Zástěry zůstaly až do zániku kroje široké se středovým švem. Nejobvyklejší byly modré plátěné s bílou, popř. i žlutou, červenou nebo zelenou výšivkou. Od 40.–50. let 19. stol. se objevovaly i drahé zástěry hedvábné. Celek svátečního kroje doplňoval špenzr (vytlačil starý kabátek), bílé přízové punčochy s černými střevíčky, trojčipý bílý šátek přes ramena (*půlka*) a dřevěné leštěné korále nebo granátky s přívěsky, svázané hedvábnou pentlí. Starší ženy nosily přehozeny tzv. přes loket velké vlněné vzorované *loktušky*. V zimním oblečení se přes polovinu 19. stol. zachovaly krátké kožíšky, stažené v pase řemínkem. Poslední zbytky kroje

se udržely do 60. let 19. stol. Skutečský kroj také brzy opustil empírovou siluetu se zvýšeným pasem, podržel však až do zániku výraznou oblibu v bílé barvě. Sukně sahala až ke kotníkům a byla většinou z bílého plátna, zdobená u dolního okraje širokým pruhem bílé prolamované výšivky (nevěsta měla vzorem provlečenou stuhu). Tuto sváteční bílou sukní nosily i mladší vdané ženy. Zástěra k ní byla z tmavší hedvábné látky, postupně se však prosadily zástěry bílé, vyšité stejným vzorem jako sukně, takže přechod mezi sukní a zástěrou byl opticky těžko rozlišitelný. Tato varianta kroje se výrazně blížila městskému vkusu. Většina mladších zástěr měla široký pás vyztužený kosticí. Zástěry se převazovaly přes živůtek (*kordulku*), stejně jako na Poličsku. Výstřih kordulky nebo špenzru vyplňoval bílý vyšívání trojčipý šátek zv. *třírožka*, bílé punčochy a černé vykrojené střevíčky byly všeobecným doplňkem svátečního oblečení. Ve všední den se nosily, podobně jako na Poličsku a Litomyšlsku, místo čepců do týla uvázané červené *cacké šátky* s tištěnými vzory. Tento typ kroje, barevně velmi střízlivý (analogie k tábořskému kroji) a po stříhové stránce rychle kopírující městské vzory, zanikl počátkem 2. poloviny 19. stol. – Kroj mužů měl životnost mnohem kratší a nevytvořil výraznější formy. Už v průběhu prvních desetiletí 19. stol. se místo koženek se širokým vyšíváním pasem a kabátů s úzkými rukávy a stojatým límcem běžně nosily dlouhé kalhoty (*pantalony*), městské kabáty a špenzry.

Lit.: M. Cupalová: *Lidový kroj mužský na Poličsku*. OTS 1, 1921, s. 173–174; J. Jílek: *Poličský kroj*. OTS 17, 1937, s. 181–183; F. Bukáček: *Kroj poličského panství*. Praha 1940; F. Bukáček: *Kroj rymburského panství*. Praha 1941; M. Vorlíčková-Lopourová: *Lidový*

kroj na Poličsku od kolébky do hrobu. OTS 23, 1947, s. 141–145; D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949], s. 190–203; J. Landa: *Poličský kroj*. LTV 6, 1955, s. 17–18; I. Štěpánová: *Lidový oděv v Čechách 19. století*. Praha 1984, s. 145–146. [iš]

polka 1. český párový společenský tanec 2/4 taktu středně rychlého tempa, jehož základem je typizovaný přeměnný krok; 2. hudební skladba vytvořená k doprovodu tohoto tance nebo k poslechu. – Jako novinka je p. zmiňována 1835, r. 1836 se objevuje na seznamu tanců z litomyšlského panství, kterým byla doložena účast venkovanů na korunovací Ferdinandu V. v Praze, od r. 1839 je již všeobecně rozšířena. Konec 30. let 19. stol. je zachvácen polkovou horečkou; jak o tom píše ruský slavista I. I. Srezněvskij (1812–1880), působící v Praze, stala se pro cizince znalost p. podmínkou přijetí do české společnosti. Prostřednictvím baletního mistra Stavovského divadla J. Raaba (1807–1888) proniká p. také na scénu divadel do baletních představení. Raab ji tančil i při svých pohostinských hrách v divadle Ambigu v Paříži; 1840 se p. touto cestou dostává do pařížské společnosti. Od r. 1844 se zde ujala jako společenský tanec a odtud se šířila dále do Evropy i zámoří, aby se stala jedním z nejoblíbenějších společenských tanců 19. stol. vůbec. O vzniku p. a jejího názvu existuje řada dohadů. Ve snaze dokázat, že jde o český lidový tanec, byl její původ spatřován v tancích nimra, maděra a třasák. Tomu napomáhala skutečnost, že p., která neměla zpočátku své vlastní doprovodné melodie, se tancovala na nápěvy doprovodných písní starších českých tanců. Jisté je, že tento taneční typ se vyvinul ve 30. letech 19. stol. v měšťanské vlastenecké společnosti v okolí Hradce Králové, odkud se šířil na Jičínsko a dále do Prahy. Podle některých údajů vyjadřoval název p. sympatie mladé měšťanské společnosti s revolučním Polskem; 1835 popisuje J. Langer oblibu tzv. krakováček v české společnosti, která se s nimi seznamovala v českém znění zejm. prostřednictvím *Slovanských národních písní* (1822–27) F. L. Čelakovského, zpívala je s nápěvy českých písní a také podle nich tančila: *Tanečníci, každý se svou, postaví se do řadu; zpěvák před muzikanty, ostatní za ním; když přezpívá půl krakováčka, opakují všichni půli tu; pak se druhá polovice zpívá i pospolitě opakuje. Nyní to jde dokola, tancují buď třasáka, břitvu, anebo kaluža a po jednom přebrání zastaví se opět všichni a někdo zpívá atd. Na Hradecku kdesi prý to jinak tancují a jmenují to polkou; snad*

trochu podobněji pravému *krakowiaku*. K historickým zprávám o venkovském nebo salonním původu p. patří také zmínka V. V. Tomka (1818–1905), který p. znal z venkovského prostředí již 1837. P. je příkladem sepětí obrozeneckého kulturního dění s lidovou tvorbou. Českou společností byla p. považována za národní český tanec. Důležitou roli při vzniku p. sehrál krok tance *écossaise*, jeho stylové provedení vycházející z motiviky českých lidových tanců však vtisklo p. specifický charakter. Její provedení se proměňovalo, o čemž svědčí také dobová zmínka J. K. Tyla (1808–1856), že tanečníci *jemně hravou, drobnokrokou polku začali roztahovati na skřípce chrtího galopu*. Na venkově se k p. zpívaly známé písně spojené s lidovými tanci stejného taktu a rytmu, což prohloubilo její lidový charakter. Postupně se začala typově diferencovat a vytvářet regionální varianty. J. Vycpálek zaznamenal na konci 90. let 19. stol. starodávnou p. z Litomyšlska, další variantou obdobné příslušné p. je p. z Doudlebska, doprovázená písní *Pantoflíčky na špalíčky, / já som do nich těžká*. Stejně svérázným pojetím se vyznačovala selcká p. z Pošumaví v zápisu J. Režného, při níž se volná noha *házela stranou*. Podobný nedotahovaný krok je znám také v *polce na šest*. V opavském šlapáku (*polce*) koziz opisuje volná noha opět špičkou po zemi oblouk a pohyb končí znatelným tzv. přisednutím. Většina těchto variant se tančila v otáčení takřka na jednom místě. Drobný hbitý krok se uplatňoval zejm. při řadové formaci tance. Rozeznávají se také polky: natřásaná, staročeská, komická a valašská, zvláštní varianty představuje ruská p., skandinávská p. ve 3/4 taktu, německá Doppelpolka, Zapperpolka, francouzská p. tremblante ad. Ačkoliv byl původ p. dostatečně objasněn po stránce historické, není dosud dostatečně zhodnoceno její začlenění do celkového českého tanečního repertoáru. Hudbu k prvním tanečně užitkovým polkám psali většinou učitelé, zpočátku z Hradecka, kteří vtiskli p. specifické národní znaky. Nejvýraznější osobností se stal F. M. Hilmar (1803–1881), jehož kompozice se jako vzor pravé české p. prosadily i v cizině. Známe jsou např. polky Esmeralda, Jičínská p., Pardubická p. Polky komponovali rovněž vojenští kapelníci, kteří je uplatňovali na plesech (např. J. Liehman, P. Pergler, M. Mareček, mimo české prostředí J. Strauss st. i ml.). Skladby byly psány pro dechovou hudbu (harmonii), s důrazem na efektní přednes užíváním náhlých kontrastů. Některé měly více bravurní ráz a umělejší

Tanec tramlam-polka. Chýnov (Táborsko), Vycpálek 1921, s. 107

formu s introdukcí a rozsáhlejší codou. Jednotlivým kompozicím byly dávány názvy, které podle dobové módy užívaly ženská jména, názvy měst nebo vycházely z mytologických a přírodních motivů. První polky byly od r. 1838 publikovány jednotlivě nebo ve sbírkách. K. Hilmar ovlivnil také B. Smetanu (1824–1884), jehož první polky pro klavír vznikaly od r. 1840 (Louisina p., Jiřinková p., Ze studentského života).

Lit.: F. L. Čelakovský: *Slovanské národní písně III*. Praha 1827; V. A. Crha: *F. M. Hilmar a jeho poměr k polce*. Dalibor 1860, s. 100; K. J. Erben: *Nápěvy prostonárodních písní českých*. Praha 1862; V. V. Tomek: *Paměti z mého života I*. Praha 1905, s. 85; J. Vycpálek: *České tance*. Praha 1921; Z. Nejedlý: *Bedřich Smetana IV*. Praha 1951, s. 360–445; H. Podešvová: *Polka a lidové tance na Opavsku*. Opava 1956; J. Langer: *České krakováčky*. In: *Bodláci a růže*. Praha 1957, s. 211–262; V. Vycpálek: *Z dějin polky*. ČE 9, 1961, s. 358–73; J. Markl: *Nejstarší sbírky českých lidových písní*. Praha 1987; D. Stavělová: *Polka jako český národní symbol*. ČL 93, 2006, s. 3–26. [hl + ds]

plní válec, nářadí používané pro zpracování půdy: k rozrušení hrud na povrchu, vyrovnání povrchových nerovností, ztužení ornice při setí nebo sázení, přitlačení osiva a rostlin k půdě, rozrušení půdního škraloupu apod. P. v. se v č. zemích pozvolna šířil od 17. stol. K jeho všeobecnému užívání došlo teprve během 19. stol., zvl. v jeho 2. polovině. Podle konstrukce se rozlišuje p. v. hladký (pro povrchové ztužování a rozrušování hrud a válení porostů), rýhovaný (pro zpracování povrchu lehčích a středně těžkých půd), hřebový (ostnatý, ježkový, zubatý: k rozrušování povrchové vrstvy ornice a půdního škraloupu; v č. zemích doložený koncem 18. stol.), kotoučový (kroužkový, talířový: vhodný k drčení větších hrud v těžších půdách a ztužování ornice do větší hloubky), pěchovací (Cambellův pěch; složen z těžkých, na hřídleli v 10–15cm odstupu upevněných litinových kotoučů s klínovým ostřím k ztužování ornice pod povrchem), hrudořezný (zaváděný na velkostatcích v 80. letech 19. stol. pro zpracovávání těžkých půd) a kombinovaný (vyznačující se kombinací

různých druhů kotoučů). Válce byly zhotovovány ze dřeva, železa, litiny, výjimečně z kamene a železobetonu. Všechny typy p. v. mohou být jednoduché i vícedílné, obvykle trojdílné. Podle zdroje tažné síly lze rozlišit válce ruční, potažní a traktorové. Potažní válce sestávaly z vlastního pracovního válce, dřevěného, později železného rámu s deskou (popř. sedačkou) a oje nebo *bidélce* (trámec, k němuž se zapřahá). Dříve byly (většinou dubové) válce uloženy železnými čepy v jednoduchých ložiskách. Na pole se válce dopravovaly po vlastní ose, na vozech nebo pomocí různých podvozků. Pro práci na těžších půdách se dřevěné válce navíc zatěžovaly kameny, ukládanými do rámu-truhlíků. Byly rozeznávány válce lehké (do 150 kg), středně těžké (150–300 kg) a těžké (nad 300 kg). Ruční hřebové válce se místy používaly při pěstování cukrovky k rušení půdního škraloupu, menší hladké válce např. při úpravách parků.

Lit.: J. Černý: *Hospodářské strojíctví*. Praha 1926; J. Štátný: *Tradiční zemědělství na Valašsku*. Praha 1971, s. 62–63. [zt]

polofajáns, keramika s jemným porézním střepem krytým (někdy) bílým nástřepím a potaženým čirou olovnatou glazurou. Bohatě figurální, architektonické, zoomorfí a květinové dekory byly provedeny (barvítkem) kobaltovou modří do glazury na způsob fajánsí. Polofajáns vznikly asi v 7.–8. stol. v Přední Asii. V Evropě jsou doloženy jen v Chebu (2. polovina 16. až 50. léta 19. stol.) a patrně i v Lokti (1. polovina 19. stol.). Vyráběly se zřejmě spolu s hrnčířským zbožím. Konkrétní výrobce znám není. Ve starší odborné literatuře se označují jako hrnčina.

Lit.: V. Scheufler – E. Soukupová: *Chebská keramika*. Cheb 1981; V. Scheufler – V. Štajnochr: *České polofajáns*. Sklář a keramik 37, 1987, s. 148–152. [vsch]

polokamenina, vysokožárová keramika s porézním, kolem pórů slinutým střepem, lehkým, pevným a charakteristicky tenkostěnným, páleným jednou i dvakrát. Střep byl potažen většinou hnědými zemitými glazurami (*šlemovka*). Suroviny pro polokameninu se kupovaly zpracované. Zboží se zdobilo jen zřídka, jednoduchým rytým dekorem. Sortiment p. byl zhruba stejný jako u hrnčiny. Vznik, vývoj a rozšíření p. jsou stejné jako u bělnin. – P. se vyráběla v bělninařských dílnách vedle bělnin, v některých podnicích výroba polokamenin převládala, zejm. v Kunštátě na Moravě, na Černokostecku, Štěchovicku – Davelsku a v Podorlicku.

P. vytlačila v 2. polovině 19. stol. z užívání hrncinu a ovlivnila morfologii a barevnost některých hrnců. Polokameniny se vyrábějí a jsou v užívání ještě na konci 20. stol. – Od 16. a zejm. v 19. stol. se do č. zemí masově dovážely ze Slezska boleslavské polokameniny (Bunzlau, Bolesławiec), jež barevností glazur ovlivnily českou produkci. – P. se nesprávně označuje jako kamenina, hrncina, bělnina i kameninová hrncina.

Lit.: J. Horschik: *Steinzeug. 15. bis 19. Jahrhundert. Von Bürgel bis Muskau*. Dresden 1978; V. Scheufler – V. Štajnochr: *Rukodělné kameniny a příbuzná keramika v českých zemích od nejstarších dob do 50. let 20. stol.* Sklář a keramik 41, 1991, s. 17–20, 177–186. [vsch]

pololidová píseň, označení pro esteticky pokleslou písňovou vrstvu šířící se na venkově, maloměstě i ve městě asi od poloviny 19. do počátku 20. stol., kdy tradiční lidová píseň v první podobě své existence postupně začala zanikat. V publikovaných sbírkách lidových písní se lze s těmito písněmi setkat výjimečně, protože sběratelé, řídicí se estetickými normami, je buď nezapisovali, nebo je v konečných redakcích ze sbírek vyřazovali. Zato rukopisné sběry, uložené v archivech a muzeích, obsahují velké množství těchto písní. Terénní výzkumy 20. stol. potvrzují, že (s výjimkou oblastí se stále živým folklorem) mohou v celkovém zpěvním repertoáru pololidové písně dosahovat až osmdesátiprocentního zastoupení. – Zdrojem pololidových písní byla lyrická kramářská píseň, umělá měšťská sentimentální píseň a poezie kalendářů a zábavných časopisů. Prolnutím měšťské kultury s lidovou vznikl v Čechách nový pololidový styl, který v repertoáru venkovského lidu lidovou píseň zatlačoval a nahrazoval. Pro nápevy pololidových písní je charakteristické akcentování na těžké době, časté jsou chromatické melodické postupy, setrvávání na citlivém tónu na těžkých taktových dobách, závěry postupující sestupnými sekundovými kroky od citlivého tónu k tercii, stereotypní prodloužení první doby v taktu, sekvencovitě opakování jednoho motivu v celé písni, dlouhé rytmické hodnoty, chudá hudební invence. Texty pololidových písní se vyznačují rozvlácností a roztržitostí děje, časté jsou kontaminace několika písní i mnohaslokové nelogické konglomeráty slok, vytržených z jednotlivých písní a slepených dohromady bez větší obsahové souvislosti. Sentimentální příběhy si libují v motivech loučení s milým odcházejícím na vojnu nebo do ciziny, v nevěrné lásce, vzpomínkách na domov a mládí, rozchodech milenců. V textech se vyskytují umělé knižní

obraty (*potůček bublavý*), novodobé výrazy (*líbat, milenka*), úpadkové příměry (*oči modré jako šmolka*), pasáže cizí lidové poezii (*přenešastná chudoba, ta mě s miláčkem rozvedla; až my se sejdem, milko drahá*) i vulgární slova (*včera sem byl vožralej*). Nápevy lidových písní zaznamenaly od konce 19. stol. rychlejší proměny než texty. Novodobé výtvořky venkovského lidu, u nichž se podařilo zjistit autory a dobu vzniku, potvrzují, že pololidový styl je novým stupněm ve vývoji tradiční zpěvnosti v Čechách. – Odlišná situace je na Moravě, především v oblastech dosud živého folkloru (Slovácko), kde tyto změny postupují pomaleji a nejsou tak výrazné. Ale i zde mnohé písně novější vrstvy (zejm. na Podluží a Dolňácku) přebírají četné znaky pololidových písní. – V průběhu prvních desetiletí 20. stol. se z pololidových písní vyvinula tzv. lidovka.

Lit.: V. Karbusický: *Výzkum zlidovělé a pololidové písně*. ČE 8, 1961, s. 110; V. Karbusický: *Vývojové rysy novodobé zpěvnosti*. HV 7, 1962; V. Karbusický: *Kramářská píseň jako pramen pololidových písní*. VO 1961; V. Thořová: *Prameny ke studiu vývoje lidové písně v Čechách ve 20. století*. MS 9, 1986, s. 31–104. [vt]

pololidové divadlo, školské (barokní) divadlo – přibližně od poloviny 20. stol. užíváný, avšak nevhodný pojem pro české školské divadlo měšťanské provenience, vznikající jako výraz tvůrčích aspirací vzdělanců. Jejich divadelní tvorba navazovala na tradice předbělohorské měšťské humanistické produkce a obracela se k tradiční lokální společnosti českých měst předobrozené doby. Školské barokní divadlo 17. a 1. poloviny 18. stol. bylo inspirováno ohlasy dobových událostí (lokálního, ale i širšího charakteru a významu) i prestižními vlivy a tématy z oblasti barokního dějepiscetví či hagiografie, ale také divadla, literatury a umění, zejm. hudby. – Školské měšťanské divadlo v období baroka bylo ovlivňováno: inscenační praxí řádové dramatiky, oblibou barokních pastorel a oratorií, prestiží a působivostí biblických příběhů, působením historiografické školy bollandistů v podání barokní legendistiky či překladové literatury (spisy Martina z Kochemu), znalostí barokní konceptuální homiletiky, tradicí kancionálních písní Š. Lomnického z Budče (1552–1622) a A. Michny z Otradovic (asi 1600–1676), symbolikou motivů a postav antické mytologie, antického románu či eposu, módní anakreontikou typu Vergiliových eklog a jejich ohlasů, barokním historismem, zejm. populární Hájkovou kronikou (1541) či spisy J. F. Beckovského (1658–1725), ohlaselem díla K. Kolčavy, úspěchy italské

improvizované commedie dell' arte atd. – České školské barokní divadlo měšťanských vzdělanců, které podporovalo pozice českého jazyka jako prostředku prestižní divadelní i mimodivadelní komunikace, se vyznačovalo řadou sociokulturních funkcí: přispívalo k utváření systému hodnot a norm, napomáhalo osvojování prestižních kulturních vzorců, ovlivňovalo úroveň stavovské a sociální prestiže měšťského obyvatelstva, manifestovalo češství svých tvůrců apod. Ve vývoji české divadelní kultury 18. stol. se stávalo nezbytným ideovým a estetickým mezičlánkem při konstituování novodobého českého profesionálního divadla i neprofesionálního divadla lidového, včetně postupně vznikajícího sousedského divadla obrozené doby. Barokní vlivy v oblasti folklorní divadelní tradice 17.–19. stol., ať již dramaturgické či inscenační, reprezentované českým školním divadlem měšťanských vzdělanců lze vysvětlit právě kontinuitou vývoje a jejím přežíváním v kantorské tradici této doby.

Lit.: F. Menčík: *Prostonárodní hry divadelní I-II*. Holešov 1894–95; J. Máchal: *Dějiny českého dramata*. 1917; P. Bogatyrev: *Lidové divadlo české a slovenské*. Praha 1940; Z. Kalista: *Selské čili sousedské hry českého baroka*. Praha 1942; J. Kopecký: *České barokní divadlo lidové*. In: *Dějiny českého divadla I*. Praha 1968, s. 280–331; L. Sochorová: *Sousedské divadlo doby národního obrození*. Praha 1988. [ls]

pomlázka 1. jarní obřadní šlehání a koleda o Velikonocích. Má řadu krajových názvů, v Čechách *šmerkus, šmerkous, šmerkost, dynovačka, binovačka, vinovačka, pamihoda, houdovačka*, na Moravě *šlaháčka, šlehačka, mrskut, mrskot, mrškačka, koleda, malovna, šibačka, buďačka, tatarovačka, šmigrust, ve Slezsku šmegrust, šmegrust, kyčkování, kyčkovanka, šibota; 2. prut nebo pletené proutí jako nástroj šlehání. Nář. se nazývá *pamihod, metla, šlehačka, žila, korbáč, tatar, šibák, kocar, čugar, kantar, kančúch; 3. vejce, kraslice nebo jiný velikonoční dar; **4.** místní označení nádivky (sekané) z jehněčího nebo telecího masa jako velikonočního pokrmu. – P. patří mezi obecně rozšířené a nejstarší doložené lidové obyčeje v č. zemích na vesnici i ve městě. Podle kněze Jana Rokycany (zemř. 1471) se dívky a pacholci o Velikonocích *pomlázejí a mrskají*; jazykovědné důkazy poukazují na vztahy p. k pojmem *mladý, omládnouti*, a to prostřednictvím mladé zelené ratolesti, prutu (těž *omládu*). Recentní etnografické doklady tento význam podporují: podle nich je šlehání spojeno s představou přenašení síly probouzející se vegetace na člověka (odtud funkce p. jako omládnutí, občerstvení,**

ozdravění; dívka je šlehána proto, aby *neoprašivěla, neštípaly ji blechy* apod.). Ve smyslu vitální jarní obnovy a očisty je šlehání pruty na severových. Moravě spojeno též s poléváním vodou (nebo jako samostatná *polevačka, kupačka*). Šlehání prutem a polévání vodou bylo ve venkovském prostředí také součástí jarních a novoročních hospodářských obyčejů (šlehání a polévání dobytka nebo oráče před první jarní orbou). V j. Čechách je doloženo švihání svčenyými pruty na Květnou neděli po mši bez obdarování (rodiče šlehají děti, chlapci dívky, vzájemné šlehání, švihání dobytka). Církevní prameny středověku vysvětlují p. jako morální imperativ ve svatém velikonočním čase: kněží Konrád Waldhauser a Jan Hus upozorňují ve svých velikonočních kázáních na obyčej, kdy ženy druhý den po Velikonocích ráno v posteli mrskají pruty (bijí rukama, pěstí) své manžely, aby v této době nevyžadovali plnění manželské povinnosti (*Pomni hody na provody, žet' jsou svatí dny*; příkaz zdržení se manželského života tři dny před svatým přijímáním a tři dny po něm byl nařízen papežem Silvestrem II. a opisován v postilách). 1610 se o Velikonocích v Praze prodávaly po ulicích pestrobarevné metly a šlechtici, měšťané i lid proháněli zrána dívky, šlehali je po rukou a ramenou a požadovali za to vejce. Tento základ p. žije v české velikonoční tradici stále. – V 19. a 20. stol. se p. rozvinula do bohatých regionálních forem; koncem 19. stol. bylo velikonoční šlehání neznámé na Českokrumlovsku (v kontaktní oblasti česko-bavorské); konala se tu jen obchůzka o *červených vejcích*. V české kultuře byla p.

svázána s Velikonočním ponděním, výjimečně se konala už na Boží hod velikonoční odpoledne a zúčastňovaly se jí všechny generace. P. začínala už v rodině: hospodář šlehal hospodyně (dcery, čeledě) místy již v neděli, aby nebyl předstížen koledníky. Zvláštní význam lidé připisovali prvnímu koledníkovi, jehož p. pošlehal dobytek.

P. dospělé svobodné mládeže (její právo šlehání) začínala o půlnoci z neděle na pondělí. Mládenci (zpravidla vrstevníci) obcházel ve skupinách domy, kde měli svobodné dívky. S noční společnou p. mládenčů byly na Moravě zaznamenány pozůstatky hlučení jako velikonočního obyčeje (hlučný příchod chlapců se zpěvem, gajdošem, bubnem, harmonikou, klepání *žilami* na vrata). V některých obcích na Slovácku se tradice nočního zpěvu chlapců s vybíráním vajec od děvčat udržela i v 2. polovině 20. stol. Na Valašsku je doložena noční obchůzka masek cikánů s figurínami cikánských dětí (*dudlačka*, obchůzka *po cikánskej*), zakončená společnou hostinou mládenčů z vybraných darů (vejce, slanina). Nejčastěji se kolektivní p. mládenčů (*koleda stárkovská, koleda legrútská*) odbyvala v pondělí časně ráno: mládenci nosili společnou dva i více metrů dlouhou opentlenou žílu a koš na vejce. P. byla závaznou příležitostí projevení lásky i veřejného přiznání tzv. vážné známosti, zvl. prostřednictvím daru (červené vejce, kraslice, vyšívání šátek, *uzel* s větším počtem vajec, *malovna*). – Ve 20. stol. nabývá převahy p. dětí, konaná v okruhu širší rodiny, zvl. kmotrů (tradice návštěv, pohoštění a obdarování kmotřenců vejci, pečivem, ovocem), a p. větších dětí a mládeže v okruhu školních, zájmových a kamarádkých skupin. V některých krajích uplatňovaly v úterý šlehací právo vdané ženy

(*robská mrskačka, robské právo, babská tatarovačka*). P. je spojena s říkadlovými koledami; od moravských a slezských se liší české pomlázkové koledy délkou a výmluvností textu.

Lit.: Č. Zíbrt: *Veselé chvíle v životě lidu českého*. Praha 1950, s. 259–265; A. Václavík: *Výroční obyčej a lidové umění*. Praha 1959, s. 228–257; V. Frolec: *Prostá krása*. Praha 1984, s. 101–125; E. Večerková: *Současné velikonoční obchůzky v jihomoravském kraji*. In: *Obřadní obchůzky*. Uherské Hradiště 1988, s. 169–175; V. Frolcová: *Velikonoce v české lidové kultuře*. Praha 2001.

[vf]

pomník 1. sochařsky nebo architektonicky ztvárněný útvar zbudovaný na památku významné události nebo osoby; přeneseně i trvalá připomínka, naplnění odkazu. Ve vesnickém prostředí se p. v pravém slova smyslu nevyskytuje často, kromě památníků padlých především v 1. světové válce. Ty bývají z (umělého) kamene i z kovu, buď figurální, nebo v podobě kvádrů, jehlanů, balvanů apod., s nápísem, letopočty, jmény a daty příslušníků obce nebo farnosti, kteří ve válce položili život. P. padlých stává na návsí nebo u kostela, kaple, na hřbitově či na jiném významném nebo vhodném místě; okolí bývá parkově upraveno. V jeho sousedství nebo na hřbitově i jinde se lze setkat i se společným hrobem rudarmějců, s typickým pomníčkem ve tvaru pylonu s rudou hvězdou. – V obci, kde se narodil nebo působil významný člověk, se někdy nalézá jeho p.; obvykle ho zřizuje stát (nadace apod.) a do obce ho nechá umístit. Častěji je na rodném domě, v bydlíšti, působišti či škole, již vzpomínaný navštěvoval, zasazena pamětní deska s textem, někdy i s podobiznou. – Také významné činy nebo události bývají připomenuty prostřednictvím p.: selská povstání, potlačení poddanských vzpour, setkání armád, vojevůdců, vladařů, místa slavných bitev, důlní neštěstí, proslulé vynálezy atd. – Národní či náboženské cítění vyjadřují pomníky T. G. Masaryka, J. Husa, J. A. Komenského, J. Žižky, M. Tyrše apod. Pomníky (sloupy, sochy, sousoší) však jsou i symboly katolické víry, stavěné k uctění Panny Marie, národních i jinak uctívaných světců nebo jako poděkování za odvrácení moru, války či jiné katastrofy; dále kříže a boží muka, vztyčované na místě neštěstí nebo zločinů. V předbělohorské době i později se na místě krvavého násilného činu stavěly smířčí kříže, nákladem i úsilím pachatele. Novodobě přibývají u silnic pomníčky jako připomínka ztracených životů při dopravních nehodách. – P. padlých bývá v některých krajích začleněn do vý-

ročních slavností a obyčejů. O Dušičkách, v květnových dnech nebo 28. října k němu představení obce kladou věnec se stuhami v národních barvách, o *pěkné* (pondělí po posvícení) od něho po společném zastavení vychází průvod občanů na hřbitov (Kladensko, Novostrašecsko), na *ostatky* (ukončení masopustu) na jihočeském Doudlebsku v některých obcích tančí koledníci okolo p. třikrát tiché kolečko a obřadně vzdávají poctu svým padlým. Tyto obyčejy jsou projevem stále sounáležitosti živých s padlými občany obce; 2. náhrobek. Bývá to výtvarně řešený náhrobní kámen, náhrobník, někdy s postavou Krista, anděla, truchlící ženy apod., jindy jen geometricky ztvárněný, s náboženským symbolem (kříž, kalich) nebo se symbolem zaměstnání či lásky (obraz krajiny se zapadajícím sluncem, oráče s koňmi a pluhem). U dětských hrobů stávaly pomníčky s klečícím anděličkem, andělem strážným nebo s dvěma holubicemi (mrtvou a truchlící). [ap]

Pondělí velikonoční, Červené pondělí – sváteční den lidových Velikonoc. Je to hlavní den jarního koledování, obřadního šlehání pruty a obdarování (*Pomlázka, Mrskaný pondělek*). Název *Červené pondělí* je odvozen od červeného vejce jako tradičního velikonočního daru. V regionech severových. Moravy se o P. v. polévá vodou (kropí voňavkou). S pomlázkou byla místy spojena tradice her s vejci a společná hostina koledníků. Na P. v. se koná první taneční

zábava po postu (výjimečně už v neděli); ojedinelá zpráva vypovídá o kácení máje při večerní pomlázkové zábavě. P. v. je dnem společenských a rodinných kontaktů (návštěvy kmotrů a obdarování kmotřenců) a projevení lásky. Na P. v. jsou jako obyčej tolerovány žerty mládeže (vytahování předmětů na střechu či vynášení na náves jako forma veřejné kritiky, prozrazení milenců apod.). Na P. v. místy doznívá tradice rolnických obyčejů uplynulého Svatého týdne: průvody do polí se zastrkováním křížků do země a modlitbami za úrodu, v opavském Slezsku spojené s nadílkou dětem (*škrobanka*). V krajích s německým obyvatelstvem jsou doloženy obřadní jízdy na koních s křížem do polí. V. t. Velikonoce. [vf]

ponocenské písně, zpěvy ponocných (hlásných) při nočních obchůzkách obcí. Dokumentovány jsou od středověku do 2. poloviny 19. stol. Vyvinuly se z modliteb za pokojný spánek obyvatel, z vyvolávání hodin od soumraku do svítání a nabádání k ostražitosti před nebezpečím požáru a povodně. Na jejich vývoji se podílely celé generace, v č. zemích se dochovály v klasických sbírkách lidových písní. Nejrozšířenějším se stal ponocenský zpěv: *Chval každý duch Hospodina / i Ježíše, jeho syna, / odbila dvanáctá hodina*. Podle J. Berkovce (nar. 1922) lze rozlišit dva základní melodické typy, zřejmě odvozené z jednoho prototypu chorálního rázu; první je doložen

v kancionálu šamotulském (*Pánbůh je má síla a doufání*, 1581), druhý v písni hlásného z Velké n. Veličkou ve druhé sbírce F. Bartoše (č. 1809). V 18. stol. pronikly do pastorální vánoční hudby v Čechách a na Moravě v podobě výstupu ponocného, obvykle stylizovaného jako basové sólo ve volném tempu. Ponocenský zpěv je naznačen i v nástrojové hudbě, a to již v *Serenádě* H. Bibera (1644–1704), komponované kolem r. 1670 na Moravě. V 18. stol. se lze setkat se stylizací ponocenských písní v pastorelových sinfoniích (drobných skladbách na pastýřský námět), jež se liší prostotou a miniaturními rozměry od velkých pastorálních symfonií evropských skladatelů. Podobně jako pastorely je komponovali venkovští kantoři: A. M. Krommer (1742–1804) v Tuřanech u Brna, V. Branč na jihozáp. Moravě; sem patří i *Pastorela a tre* D. Milčinského (1732–1808) z Rožďalovic. Postava ponocného se objevila také v české zpěvohře 18. stol. V operní pantomimě J. Tučka *Zamilovaný ponocný* (1767) je venkovský ponocný hlavní postavou. Ponocný se objevuje v *Holoprtském posvícení* V. Branžovského (1790–1840) a v dalších jevištních dílech 19., ojedinele i 20. stol., např. v *Divadle za branou* B. Martinů (1890–1959) z r. 1936.

Lit.: A. Šorm: *Písně ponocného a hlásného*. Praha 1940; J. Berkovec: *Chval každý duch Hospodina*. Zprávy Bertramky 56, 1968, s. 1–4; J. Trojan: *Zamilovaný ponocný. Předromantická hříčka v lidovém tónu*. ČL 56, 1969, s. 107–110; G. A. Chew: *The Christmas Pastorella in Austria, Bohemia and Moravia*. Manchester 1968; J. Berkovec: *České pastorely*. Praha 1987. [jtr]

ponocný, obecní noční hlídač. Ve větších městech to byl pův. čestný pomocník rychtáře, který vykonával policejní funkci; později rychtář ponocné najímal a vykonával nad nimi dozor. V Praze existovali najatí a placení ponocní již v době předhusitské. 1584 byl v Praze dvojitý druh ponocných: na věžích staroměstské i novoměstské radnice ponocovali vždy tři ponocní a bděli nad tím, aby jejich město nezachvátil náhlý požár; druhý typ ponocných byli rychtářovi průvodci, kteří mu podléhali. 1592 byl zaveden v Praze ještě třetí typ ponocných: o nedělích a svátcích měli od 18. hodiny dohlížet na opilce, aby neprovedli nějaký trestný čin. Ve venkovských městečkách a vsích býval pouze jediný p. Na plat ponocných se nejprve vybíralo po sousedech, později dostával p. pevný plat z obecního důchodu. Ponocenské povinnosti ilustruje pracovní smlouva p. Antonína Špolce ze Strakonice s říčanským městským úřadem z r. 1710:

Zjednán jest za ponocného A. Š. v přítomnosti a z vědomosti celé obce městečka Řičan, aby on vejš jmenovaný ponocný celoročně, začínajíc každý den od sedmi hodin času zimního do čtyř hodin ráno, letního času od devíti až do třetí hodiny ranní, a to s takovou bedlivostí, aby hleděl předně každou hodinu ponocující troubiti na místech těchto: předně totiž u fary, po druhý u sloupu Panny Marie, po třetí poblíž rathouzu, po čtvrté v ulici totiž pana primátora, a to po každé jedné hodině v těch místech troubiti tolik, kolik hodin bije, po městě bedlivě chodíc, na oheň a zlé lidi pozor dal. Žádného v ničem nefolkoval. Kdyby jaké zlé lidi potulovati viděl, bez prodlení k nejbližšímu sousedu vědomost učiniti. Po každé hodině pro čest a chválu Boží píseň Chval

každý duch Hospodina zpívati. Za kteréhožto bedlivé ponocování od obce platu ročního se dá: peněz ročně 10 zl., žita ročně 1 strych, pšenice ročně 2 věřtele, brachu ročně 1 věřtel.

Lit.: Z. Winter: *Kulturní obraz českých měst II*. Praha 1892; J. Honcová: *Městská správa v Říčanech za feudalismu*. In: Kapitoly z dějin Řičan. Říčany 1997. [jhn]

ponton viz cíla

Popeleční středa, Popelec, Škaredá (Černá, Bláznová, Smetná) středa – první den předvelikonočního postního období. Název je odvozen od církevního obřadu, při němž kněz popelem značí čela věřících na znamení kajícího. V lidových obyčejích doznívá nespoutané veselí masopustního úterý. Z 16. stol. jsou známé obyčeje *utopení pištěce, zakopávání dud a houslí, zapřahání svobodných dívek do pluhu*. Na počátku 21. stol. trvá zvyk obřadně po půlnoci v prvních minutách P. s. pochovávat basu (Valašsko, Slovácko). Na Chodsku dosud zahrabávají figurínu *masopusta*. V minulosti byly tyto obřady konány už v průběhu dne a masopustem byl chlapec obalený hrachovinou. Společenské aktivity na P. s. měly různé lokální tradice. Na Přeloučsku chodily po koleď ženy s hrncem s mýdlovou pěnou a šettkou pomazávaly muže, kteří se však mohli vyplatit. Na Hradecku pivali muži kořalku, aby je neštípali komáři a mouchy. Na Ledčsku hledal starý muž s rozsvícenou lucernou ztracený masopust, na Hané vodil kominík hrachovinou obaleného *medvěda* a dával hospodyním hrnčiček kvasnic za krupičnou kaši. Medvěda vodili i na Hradištsku. Na Valašsku i na Hané se splachoval Popelec kořalkou a pivem a hostinští k tomu podávali opeřenou pučálku.

Lit.: Č. Zíbrt: *Veselé chvíle v životě lidu českého*. Praha 1950, s. 147–148. [jst]

Popelka, titulní postava sužované dívky z univerzálního pohádkového syžetu. P. žije v domě s macechou a nevlastními sestrami, koná špinavé a hrubé práce (odtud jméno: *Cinderella*, *Aschenputtel*, *Zolushka*). Nadpřirození pomocníci (duch zemřelé matky, holoubci, kmotřička víla) jí věnují tři kouzelné oříšky se skvostnými šaty a střevíčky a pomohou jí při plnění neřešitelného úkolu (roztřídit směs popele a máku, čočky a prosa). Jde do kostela nebo na dvorní ples a získá tam obdiv prince, který ji vyhledá podle ztraceného střevíčku, padnoucího pouze na její nohu. Motiv střevíčku je v jednotlivých oblastech odlišný: ve francouzské verzi (1697) od Ch. Perraulta (1628–1703) je střevíček od víly-kmotřičky skleněný, v orientálních verzích najde střevíček na mostě slon z královského průvodu. Ve středoevropských příbězích o P. prozradí totožnost pravé nevěsty domácí psík (když se střevíčku zmocnily nevlastní sestry, uřízly si palec nebo patu, aby ho obuly, a P. skryly pod koryto) nebo kohout: *Kikirikí, pěkná dívka pod koryty!* V. t. loci communes.

Lit.: katalogy lidové prózy (viz): Tille I, s. 381–393; II/1 242–249; AaTh 510A; B. Václavek (kryl L. Čivrný): *Historie utěšené a kratochvilné*. Praha 1941, s. 116–126, 324; V. R. Kramerius: *Knížky lidového čtení*. Praha 1988, s. 129–154; *Francouzské pohádky*. Praha 1990, s. 139–148.

[dk]

popěvek, krátký hudebně textový útvar. Někdy se tohoto pojmu používá místo označení *písnička*, tj. krátká píseň. P. je zpravidla jednoslokový, obsahuje jednu hudební myšlenku, většinou v rozměru periody. Nejčastěji se toto označení objevuje v souvislosti s tancem (taneční p.). Jako p. se označují také halekačky a krátké písňové projevy žertovného obsahu (žertovné nebo pijácké písně).

[mt]

poprava, vykonání rozsudku trestu smrti, který vynesl hrdelní soud. Popravy byly veřejnými trestně-právními akty a konaly se na vykázaném místě, popravišti, které bývalo umístěno za městem na viditelném a frekventovaném místě (na rozcestí či návrší). Některá města měla více popravišť pro různé druhy poprav (např. Dobruška tři). Za feudalismu byla škála hrdelních trestů poměrně široká a obsahovala i činy, které později ztratily hrdelní povahu. V 16. stol. se za zabítí udílelo stětí, za vraždu usmýkání koněm (muž) a vpletení do kola (žena). Pro úmyslné zhářství a za čarodějnictví ohrožující na životě bylo upálení, stětí nebo zahrabání zaživa. Obdobně se trestaly vražednice vlastních novorozeňat: byly posazeny do hrobu, kat jim kulem probodl srdce a poté

hrob zasypal. Později se při této popravě užilo stětí a ostatní procedury prováděl kat již s mrtvolou. Šibenice byla za krádeže a loupeže. Zvlášť těžké tresty byly za sexuální zločiny, např. prokázané cizoložství či sodomii (sexuální styk se zvířetem; za něj byl pachatel upálen spolu se zabíjícím a vyvrženým zvířetem). Za nelehčí hrdelní trest bylo pokládáno stětí či oběšení. Někdy byly hrdelní tresty provázány zostřujícími tresty cestou na popraviště, na popravišti či na mrtvém těle (utětí ruky, vyříznutí jazyka, probodnutí kulem apod.). Popravy vykonávali kati. Příslušníci katovských rodin byli společensky degradováni: žili v ústraní katoven a uzavírali sňatky mezi sebou. V menších městech vykonával kat též funkci pohodného. Malá městečka si kata půjčovala; bylo nutno vyslat pro něj ozbrojený konvoj, aby cestoval bezpečně. Kromě p. a mučení vykonával kat též fyzické nehrdelní tresty (pranířování, vypálení cejchu, uříznutí ucha, vymrskání z města apod.). – Podle dokladu písaře Václava Ondráčka z Chocně patřilo k p. v polovině 18. stol. předání delikventů katu den před p. a jejich noční ostraha ve věznici (katem a jeho pacholky, popř. městským žalárnímekem či stráží). V den p. kat veřejně oznámil rozsudek odsouzeným, jejich odpovědi se zaznamenaly. Po p. následovalo konečné sepsání protokolu spolu s finančním vyúčtováním. – V některých případech byl odsouzený omilostněn, když kat třikrát špatně řekl nebo se na šibenici přerhl provaz. – Revoluci v technice popravování vyvolal v 18. stol. vynález francouzského lékaře Y. I. Guillotina, popravčí stínací stroj (*guillotina*), který byl hromadně využit za francouzské revoluce. Na počátku 21. stol. se i nadále provádějí různé druhy poprav. V mnoha státech byl však trest smrti zrušen; mezi ně patří i Česká republika.

Lit.: Z. Winter: *Kulturní obraz českých měst II*. Praha 1892; K. Malý: *Trestní právo v Čechách v XV. a XVI. století*. Praha 1979; J. Francek: *Mistři ostrého meče*. Pardubice 1995; J. Honcová: *Říčanské tuhé právo*. In: Kapitoly z dějin Říčan. Říčany 1997, s. 121–127; J. Honcová: *Obnova hrdelního soudnictví v Říčanech a jeho působení v letech 1667–1675*. In: Kapitoly z dějin Říčan. Říčany 1997, s. 173–176. [jhn]

popruh, pant, traky – úzký pruh tkaniny určený k vázání nákladů, přenášení břemen, popř. dalším účelům jako provaz. V 15. stol. jsou v českých městech uváděni jen dva *popručníci* (Praha, Hradec Králové); popruhy se hotovily podomácku na jednoduchém nářadí. Po celé 19. a počátkem 20. stol. je takto dělali např. na šumavském Podlesí. – *Stávek na traky* se skládal z latě

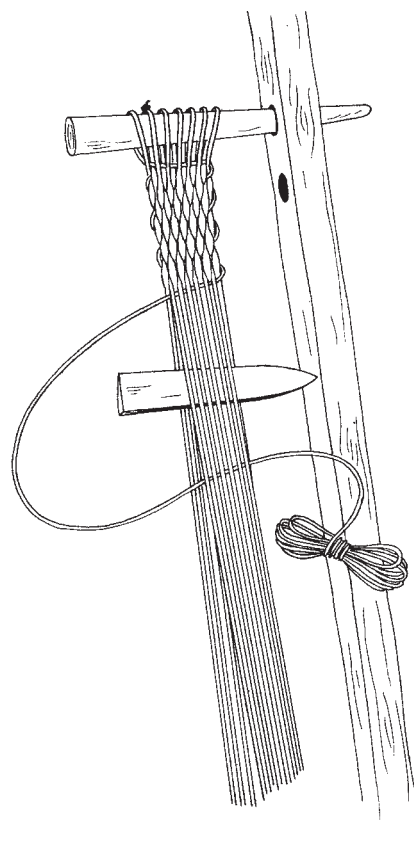

Schéma stávku na pletení popruhů. Lazišť (Prachaticko), 1952

o délce 160 cm se čtyřmi otvory ve vzdálenosti 10, 20, 97 a 150 cm od jednoho konce a s dvěma kolíky (délka 30 cm); pomocným nářadím byl dřevěný nůž s jednou ostrou hranou. Než se snovala osnova, zasunuly se kolíky do otvorů vzdálených od sebe 87 cm. Domácí lněný provázek sesoukaný z 6–8 nití se uvázal u jednoho kolíku a pak se navíjel mezi kolíky. Motouzky se kladly na sebe směrem od latě. Vznikly dvě vrstvy, každá o 7–10 nitích. Konec osnovy posloužil jako začátek útku: u jednoho kolíku se protáhl osnovou, a to prostupem vzniklým při snování. Pro prohození dalšího útku se musela každá sudá osnovní nit nabrat na nůž, spodní nitě se tedy musely zkřížit s vrchními. Nůž se v osnově postavil na hranu a vedle něho se protáhl svazek útkového motouzku. Třetí útek se opět protáhl prostupem vytvořeným při snování. Pro čtvrtý a každý další sudý útek se prostup přebíral nožem, jímž se také předcházející útek přitlačoval k tvořící se textuře. Protože hustota útků byla až pětkrát menší než u osnovy, vytváří se vazba rypsová (útek je plně kryt osnovou). Vplétáním útků se osnova krátila. Proto po zhotovení poloviny p. se přesunul jeden kolík do dalšího otvoru (o 10 cm blíže k druhému). Po dotkání se p. sejmul

ze stávku a z nití, které byly otočeny kolem kolíků, se obsmýkáním provázkem utvořila oka, jimiž se p. připevňoval k nůši. – Popruhy pro potahy se hotovily širší. Kolem kolíků se ovjelo 20–26 osnovních nití ve vzdálenosti 140 cm. – V Soběslavi a na Tábořsku vyráběli popruhy k postrojům ještě počátkem 2. poloviny 20. stol. Napínali osnovné nitě mezi dvěma kovovými kruhy. Jeden kruh se zavěsil na skobu, ke druhému se připojila šňůra se smyčkou na konci. Do smyčky se vložila noha a osnova se napínala tahem. Způsob vplétání útků byl týž, jen místo dřevěného nože se užívalo asi 20 cm dlouhé dřívko (*šlokmesr*), mírně zahnuté, a vnější straně seříznuté v ostrou hranu, s háčky vyřezanými na obou koncích. Zachycovaly a protahovaly se jím útky. – V jiných českých krajích se hotovily popruhy pomocí tkalcovské destičky nebo na improvizovaném miniaturním stavu. Místo býval p. po okrajích zdoben modrými nebo červenými pruhy o síle dvou provázků. – Délka popruhů byla 1,2–4 m, šířka 5–7 cm. Měly univerzální použití. Volně sloužily pro dopravu klestí, sena, pytlů a jiných nákladů, které lze svázat a ponášet na rameni či na zádech. Pro tento účel bývaly dlouhé 2–4 m. Na přesnou délku s volnou smyčkou se tkaly v Čechách pro nůše, na pevno se přišívaly k plachtám (*trávnícím*). Často se užívaly na kravských postrojích.

Lit.: J. Staňková: *Příspěvek k studiu předkalcovských technik. Výroba traků*. ČL 40, 1953, s. 31–35. [jst + lb]

porcelán, jemná keramika s bílým, zcela slinutým střepem, v tenké vrstvě průsvitným, vyráběná jako režná (biskvit) nebo glazovaná porcelánovými glazurami. Klastický p. 18. stol. obsahoval 2 díly kaolínu, 1 díl živce, 1 díl křemene a alabastr. Složení střepu a glazur bylo výrobním tajemstvím jednotlivých továren. P. se zdobil probarvením střepu, potahováním, barevnými glazurami, barvami podglazurními i nadglazurními, dekory provedenými ručně či mechanicky, zlatem, obtisky, litograficky, fototisky apod. Na zdobení a návrzích dekorů se účastnili často významní keramičtí malíři a sochaři. – P. byl vynalezen v Číně, měkký v 7., tvrdý ve 13. stol. V Evropě p. objevil (1709) J. F. Böttger v Drážďanech, kde měl laboratoř; první porcelánka byla od r. 1710 v Míšni. Předchůdcem pravého tvrdého p. byl v Evropě tzv. medicínský fritovaný p. (16. stol.) a měkký p. francouzský (17. stol.). V č. zemích začala jako první vyrábět p. továrna ve Slavkově (1792). Mnoho podniků, než přešlo na výrobu p., začínalo s produkci

bělniny. Zejm. po r. 1850 se vyráběla řada mezitypů mezi p. a sklem, kameninou či bělninou, označovaných zákonem chráněnými názvy (porcelain plaque, porcelanit, ferrolinit, americký p.). P. byl vždy továrním zbožím, s jedinou výjimkou: dílnou J. Langa staršího a mladšího ve Ždánově na Domažlicku (1864–1914). – Do lidových vrstev se p. a poloporcelány dostávaly ve větší míře až v 70. letech 19. stol., kdy výrobky v důsledku automatizace a technických zlepšení podstatně zlevnily. Většinou to byly nezdobené či jednoduše zdobené výrobky, soubory i solitéry; byly pouze stolním a dekorativním zbožím či plastikami. Varný p. vyráběly jen některé továrny, a to až ve 20. století.

Lit.: H. Meyer: *Böhmisches Porzellan und Steingut*. Leipzig 1927; R. Bárta: *Porcelán*. In: Sklářství a keramika 3. Jemná keramika. Praha 1952, s. 105–156; V. Scheufler: *Dílna na výrobu porcelánu ve Ždánově*. SZMP H 8, 1993, s. 172–178; E. Poche – D. Hejdová: *Porcelán*. Praha 1994; D. Braunová – P. Vlček: *Porcelán*. In: Technické památky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku I. Praha 2001, s. 141–152. [vsch]

porciunkule, v katolické církvi i mezi lidmi užívaný název výroční slavnosti na památku posvěcení kostelíku Panny Marie Andělské pod Portiunculi u Assisi (1. a 2. 8.). Udrzuje se v klášterních chrámech řádu sv. Františka z Assisi. Je spojená s udílením plnomocných odpustků. – Základ slova tvoří lat. výraz *portio*, díl, část, podíl. Jeho zdobnělina

zní *portiuncula*, podílek, a nazýval se tak malý pozemek u italského města Assisi, na němž byl zásluhou sv. Františka z Assisi a jeho spolubratřích z někdejších trosek obnoven zpustlý kostelík Madonna degli Angeli. Na počátku 21. stol. je kostelík věnován do velké baziliky v Assisi. František pro něj vyprosil na papeži Honoriovi III. právo odpustků kajícím, kteří 2. 8., v den posvěcení, kostel navštíví a učiní upřímné pokání. Tato výsada byla potvrzena papežem Inocencem XII. a r. 1622 rozšířena Řehořem XV. na všechny františkánské kostely. Věřícímu, který vejde se zbožným úmyslem do kteréhokoliv františkánského kostela mezi polednem 1. 8. a půlnocí po 2. 8. (nebo o nejbližší neděli) a splní předepsané podmínky, se dostane plnomocných odpustků, které může přivlastnit duším v očistci. V pozdně barokní době se tato výroční slavnost s poutí ve františkánských kostelích mohutně rozvíjela a počet poutníků rostl. V okolí kostelů pro ně vznikaly trhy s devocionáliemi a někde i s veškerým poutním a jiným zbožím. – P. byla významnou a radostnou událostí i pro česká a moravská města s františkánskými kláštery. Nejpozději od 18. stol. měla slavnost vedle církevní stránky i podobu světskou, co do rozsahu a náplně zcela srovnatelnou s jinými hlučnými festiviti města a významem přesahující ostatní pouti. Známé jsou porciunkule např. z Turnova, Opocna, Slaného, Chrudimi, Hořovic, Bechyně, Jindřichova Hradce, Votic, Hostinného, Moravské Třebové, Třebíče, Uherského Hradiště aj. – Vztahuje se k nim i několik kramářských písní, známá je i jedna lidová: *V Hradci byly porcinkule, / aby do nich broum bil: / holku jsem si nenamluvil, / boty jsem si rozbil* (sběr O. Menšíková, 1952). – V některých městech slavnost přesahovala až do 20. stol.: Třebíč, Hořovice, Jindřichův Hradec; v posledních dvou přežila pod nezměněným názvem i období ateistického komunismu. V Jindřichově Hradci se slavila (ovšem bez františkánů, vypuzených 1950) za souhlasu městských i stranických činitelů; byla proměněna ve veliký trh. Lidé o původu a účelu slavnosti už mnoho nevědí, avšak veliký trh a pouť s atrakcemi se konají (už zase s františkány) i na počátku 21. stol. a jezdí se sem z širokého okolí. Církevní části p. se účastní jen věřící, malá část četných účastníků. – Ve většině měst, kde byla dříve s velkou pompou slavena, je p. polozapomenuta nebo zcela zanikla, ačkoliv v 19. stol. náležela k nejvýznamnějším církevním a světským festiviti měst s františkánským klášterem.

Lit.: O. v. Reinsberg-Düringsfeld: *Fest-Kalender aus Böhmen*. Wien – Prag 1861; K. Dvořák: *Ze*

staré Třebíče. *Kniha vzpomínek z let 1864–1880*. Třebíč 1940, s. 72; J. Dlask: *Paměti*. 1941, s. 36–37; A. Plessingerová – J. Vařeka: *Das Portiunculafest*. In: *Kulturen-Sprachen-Übergänge*. Köln – Weimar – Wien 2000, s. 292–302. [ap]

porod, těžká hodinka, slehnutí – proces, jímž se dostává dozrálý plod z těla matky. P. se odbyval doma na lůžku, přibližně do 30. let 20. stol. zobecněla praxe rodit v porodnici. Je známo mnoho případů, kdy žena rodila venku, cestou z pole, při pečení chleba apod. Stanovení termínu p. bývalo nepřesné, těžká práce p. často uspíšila. Když se p. opožďoval, očekávali narození děvčete (*pomalu se strojí*). Při p. pomáhala (říkalo se *babila*) porodní asistentka zv. též *porodní bába*, *babička*, *paní babička*, *bába babic*, *bába přísežná*, *hebama*, *hebamka*. Porodní báby byly zkušené ženy s určitým povinným vzděláním ve svém oboru. Musely skládat zkoušky; z 18. stol. se zachovala odborná literatura o babském umění v českém jazyce.

a odemkli. Rodiče dávali napít svčenené vody, jindy vody, v níž bylo uvařeno vejce natvrdo nebo v níž rozmíchali vaječné skořápky utlučené na prášek. Rodička měla hledět na svatý obrázek (většinou Panny Marie), držela v ruce křížek, měla při sobě amulet, růženec apod. Při těžkém p. rozsvěcovali svíčku sv. Markétě, patronce rodiček. Svobodným matkám prý milosrdně pomáhala Panna Maria, ve Slezsku říkali, že *ku svobodnej letí panenka Maria v jedným butku*. Velkou pozornost věnovala porodní bába placentě (plodovému koláči, plodovému lůžku, hov. *lůžku*). Příkladali mu zvláštní význam a léčivou moc, zacházení s ním je založeno zčásti na praktické zkušenosti, zčásti na pověře. Musí vyjít z těla rodičky celé, aby nedošlo ke komplikacím. Ženy a dívky žádaly od porodní báby kousek placenty k potírání pokožky, což mělo mít léčivý a krášlicí účinek. Novorozenatům i větším dětem potírali placentou různá znamení nebo vyrážky. Porodní bába zakopávala placentu (někdy

mu mělo zajistit dobrý prospěch. Dětské nemoci léčili nakuřováním dýmem z páleného pupečníku. Dlouhá pupeční šňůra znamená dlouhý život, pověsí-li se zbytek pupečníku na vysoký strom, dosáhne dítě v dospělosti údajně vysokého postavení. Pupečník kolem krku znamenal, že se dítě v dospělosti oběsí. Obtočení pupečníku kolem krku mohla způsobit žena, která v době těhotenství nedbala zákazu a chodila pod šňůry na prádlo. Když žena porodila, říkalo se, že *se složila, zbořila, slehla* nebo že *už se zbourala kamna*.

Lit.: C. Gála: *České lidové pověry a pranostiky o ženách a z porodnictví*. Pardubice 1940; A. Navrátilová: *Porodní babičky v Čechách a na Moravě*. FE 33, 1999, s. 79–88. [vj]

porodnost viz plodnost a porodnost

portál [z lat.], architektonicky zvýrazněný vchod do budovy. Ve zděné lidové architektuře se obecně uplatnily kamenné portály pravouhlé s rovným překladem a portály kruhovitě či segmentovitě zaklenuté. Jsou zdobeny v kameni vytesanými, někdy kolorovanými rostlinnými, popř. geometrickými ornamenty, nápisy, jmény, iniciálami, christogramem, mariánským monogramem, vročením a číslem domu (obvykle v klenáku, tj. klínovitě přitesaném kameni uprostřed překladu). Kamenné portály se vyskytují také u některých roubených staveb. Z hlediska historického vývoje vesnického stavitelství a počátku osídlení obce jsou důležité portály objevené stavebně historickým průzkumem v řadě vesnic v Čechách, které svým provedením vesměs patří goticky cítěné pozdně středověké kamenické produkci. Obvykle jde o sedlové portálky s charakteristickými konzolkovitými výběžky v horních koutech jinak obdélníkového vstupu. Některé z nich jsou datovány až do 16. stol., ale uplatňovaly se i v historizujícím klasicismu koncem 18. a v 1. polovině 19. stol. Někdy byly tyto portálky přeneseny z jiných, starších slohových staveb. Bohatou výzdobou se vyznačují pískovcové portály venkovských, maloměstských a zejm. měšťanských domů v sev. Čechách, v Podkrkonoší a pod Orlickými horami z l. 1770–1850. Z velké řady kameníků vynikl zvl. rod Culíků, usazený v Košťálově už od 17. stol. Z tohoto rodu byli nejndanější bratraci J. a F. Culíkové, působící v Podkrkonoší počátkem 19. stol. Dekor na jejich portálech je lidový, značně plochý a geometrizovaný. Většina venkovských portálů byla zdobena pestrými vápennými barvami. Pozoruhodné barokní portály s charakteristicky stlačeným obloukem, usazeným na kamenném profilovaném ostění, jsou známy z vesnic v okolí Telče. – S obdobou pozdně

Přesto dlouho udržovaly pověřené praktiky, které měly zajistit úspěch jejich konání. Porodní bábě pomáhaly obvykle matka a kmotra rodičky i další ženy z příbuzenstva nebo sousedky: ohřívaly vodu, připravily prádlo apod. Manžel a děti rodičky museli být během p. v jiné místnosti, popř. se děti odvedly k příbuzným či sousedům. Jen ke zvláště těžkým porodům zvali lékaře. Pověřených praktik s původně magickým záměrem k usnadnění p. byla celá řada. Rozvazovali všechny uzly, odemykali všechny zámky v domě nebo třikrát po sobě zámek zamkli

zabalenou v bílé pleně) na zahradě pod stromy, aby dobře rodily, pod okraj střechy domu, aby se dítě drželo doma, nebo ji páčila v ohni, což chránilo dům před neštěstím. Magický význam přisuzovali též pupeční šňůře. Porodní báby kousek pupeční šňůry usušily a rodiče ji pak uchovávali dítěti pro štěstí. Dalo-li děvče prášek z usušeného pupečníku do nápoje chlapci, získalo jeho přízeň a dostalo ho za muže (jedna z praktik sexuální magie). Sušenou pupeční šňůru uvázanou na uzel dali dítěti rozvázat před první cestou do školy, což

gotických portálů je možno se setkat také u významných roubených staveb, u nichž je toto zaklenutí převedeno do roubeného tvarosloví. Zatímco v karpatské oblasti se nejstarší roubené domy s dřevěnými zaklenutými portály dochovaly z poslední třetiny 18. stol., z Čech jsou ojediněle známy starší doklady (např. Čistá na Svitavsku).

Lit.: J. Škabrada – Z. Smetánka: *Architektura zemědělských usedlostí pozdního středověku v Čechách*. AR 26, 1974, s. 236–270; J. V. Scheybal – J. Scheybalová: *Umění lidových tesařů, kameníků a sochařů v severních Čechách*. Ústí n. Labem 1985, s. 304–326. [jv]

pořekadlo, krátké, ustálené a lidovou tradicí udržované spojení slov, vyjadřující obrazně (někdy i rýmovanou podobou) životní zkušenosti bez mravoučného soudu. Příkladem je p. *bez peněz do hospody nelez*. Ve srovnání se rčením není u p. ještě obrazový ráz setřen, spolu s významem nepřímým (obrazným) vybavuje se i původní význam přímý, bezprostřední (*tancuje jako koza na ledě*). V protikladu k přísloví neobsahuje p. rozumovou nebo mravní zkušenost, ale bystrý smyslový postřeh (*opilého řeči více; i když neteče, aspoň kape*). Pro nevýraznost hranice mezi p. a příslovím jsou pořekadla často publikována, analyzována a klasifikována společně s příslovími. Zkoumá je paremiologie. [mš]

poslední zvonění, slavnost studentů závěrečného ročníku střední školy, konaná v průběhu posledního oficiálního vyučovacího dne před začátkem týdenního volna (tzv. svatým týdnem), po němž následují už pouze maturitní zkoušky. Slavnost se v bývalém Československu vyvinula postupně a spontánně v průběhu 2. poloviny 20. stol. jako důsledek pocítovaného nedostatku slavnostních příležitostí v životě středoškolských studentů. P. z. tak svérázně pokračuje v tradici dávných i moderních slavností studentů středních či vysokých škol, jakými byly středověké beánie, průvody studentů městem, slavnostní přijímání do kolektivu žáků či novodobé majáles. P. z. je tedy ve znamení nevázaného veselí: provozují se různé žerty, zpěv písní, recitace vtipných veršů, rozmanité scénky a žertovné výstupy. Součástí p. z. jako zábavní slavnosti je i maskování účastníků, příslušníci jednotlivých školních tříd jsou maskováni zpravidla tematicky: svatba, pohřeb, pohádkové bytosti, filmoví hrdinové, zoologická zahrada, setkání po padesáti letech, klub důchodců, záměna pohlaví apod. P. z. začíná obvykle již ráno, před zahájením obvyklého vyučování, kdy se na jednotlivých středních školách sejdou studenti čtvrtých ročníků podle svých tříd, rozdělí si patřičné úlohy

v nadcházejícím rituálu slavnosti a namaskují se. Poté vyjdou do ulic v bezprostředním okolí své školy (leckdy i do vzdálenějších frekventovaných míst města), kde žertovným způsobem vyžadují od kolemjdoucích finanční příspěvek, který vybírají zejm. do klobouku. Peníze či jiné dary se snaží získat i v průběhu celé následující slavnosti. Během ní skupiny maškar obcházejí všechny třídy své školy a obřadně (avšak téměř vždy s žertovnou nadsázkou, při níž se hojně uplatňuje parodie i ironie) se loučí se svými učiteli i s žáky nižších ročníků. Přitom předvádějí jednotlivá čísla programu, tropí žerty a snaží se navodit atmosféru veselí, jehož cílem je humorně překlenout nostalgické poslední chvíle pobytu ve škole. P. z. vrcholí v odpoledních hodinách, kdy skupinky účastníků (zpravidla relativně uzavřené kolektivy studentů jednotlivých školních tříd) procházejí městem, soustřeďují se na význačných místech, náměstích, tradičních korzech, pěších zónách, na ulicích s největším množstvím procházejících chodců a zde se baví: zpěvem, hrou na rozličné hudební nástroje, předváděním různých komických výstupů pro pobavení vlastní i kolemjdoucích. Od nich vybírají do klobouku dobrovolné, ale často neodbytné vymáhané menší finanční obnosy (mince či bankovky nízkých hodnot). V podvečer končí účastníci p. z. v některém z oblíbených hostinských zařízení; vzhledem k předletnímu termínu konání slavnosti nejraději vyhledávají zahradní prostory těchto podniků. Zde jejich zábava končí leckdy až v pozdních nočních hodinách.

Lit.: J. Kosíková: „Das letzte Klingeln“ – *der letzte Schultag vor der Abitur in den Brünnner Mittelschulen als Gegenstand der volkskundlichen Forschungen*. In: *Stabilität und Wandel in der Großstadt*. Bratislava 1995, s. 91–94. [ka]

pospěch, kultivátor, harka – zemědělské potažní nářadí ke kypření orné půdy, mísení, podřezávání kořenů plevelů a pícnin, později k zapravování semen, hnojiv a hnoje. Nář. se nazývá *pátr*, *pazour*, *pospěchák* či *rušlák*. Nářadí vznikalo v době šíření střídavého hospodářství od konce 18. stol. a jeho potřeba souvisela s nezbytností hlubšího zpracování ornice, rušení drnu po pícninách a potřebou rychlejší a dokonalejší přípravy půdy a dalších kultivačních prací. Nově konstruované nářadí mělo různé názvy a zhotovovalo se ve více oblastech. Ve 30. a 40. letech 19. stol. bylo více typů kultivátorů vystavováno na pražských výstavách *Vlastenecko hospodářské společnosti* (1834, 1841). K nejznámějším patřily Horského harky (1832), Pabstovy extirpátory a Kainzův pospěšák (1834). V polovině 19. stol. již vyráběly dokonalejší Horského harky (hrabičky s podrývkou) i Pabstovy hrabičky první strojírny na zemědělské nářadí v Čechách. Jednoduché nářadí se v 2. polovině 19. stol. rychle šířilo po většině území č. země a v mnoha oblastech se používalo ještě ve 40. letech 20. století.

Lit.: J. Černý: *Hospodářské strojíctví*. Praha 1926; F. Myslivec: *Starý způsob hospodářství na Opavsku*. Praha 1933, s. 131; J. Sedláček: *Zemědělské stroje a jejich obsluha*. Brno 1946. [zt]

pospíšilství viz spěch

postel, lože, lůžko – druh nábytku sloužícího k odpočinku vleže. Nejstarší formou p. jsou nepohyblivá lůžka sestávající z deskového lešení na kulech nebo rozsoškách zaražených do země, která se vystýlala slámou, kusy oděvu, později slamnícem. Přetrvala ojediněle do počátku 20. stol. v odlehlejších horských krajích vých. Moravy (*pohrádka*) a Slezska. Z ní se vyvinula jednoduchá podomácku nebo tesařsky hotovená p. s čely a postranicemi ze stejně širokých desek zapuštěných do hranolových sloupkových noh, typ tradující středověké formy. Bývala rezná nebo jednobarevně natřená. Truhlářská p., sestavená ze dvou čel a dvou postranic, začepovaných do rohových sloupků, zevšeobecněla v lidovém interiéru postupně v průběhu 17.–19. stol. Ve světnici stávala p. pro hospodáře a hospodyně, která si ji podle zvyku některých krajů přinášela do nové domácnosti jako součást věna. Takové postele, poměrně vysoké a široké, měly čela a postranice zvýšené prkennými nástavci a byly bohatě zdobené (malbou, řezbou, intarzií, soustruženými kuželkami). Nejbohatší hospodáři měli p. s *nebesy*. Deskový strop p. (nebesa) je nesen prodlouženými nárožními sloupky. V malbě nebes na spodní straně se uplatňovaly rostlinné motivy a milostné a ochranné symboly (srdce, svatí patroni, christogram, mariánský znak). V případě potřeby se p. zastírala závěsem na krouzcích, upevněných na spodní straně nebes (p. bez nebes koutní plachtou). P. s nebesy se vyvinula v pozdním středověku z potřeby oddělit spaní od ostatního prostoru. V původním významu, který se zachoval nejdéle ve východomoravských dialektech, znamenalo slovo *postel* to, čím bylo lože vstýláno, tedy peřiny, slámu či houň. Tak se na Valašsku rozlišovalo *lůžko* a jeho *postel*. V ustýlání p., v systému skládání používaných a rezervních peřin z výbavy domácích děvčat se vytvořil dobový a krajový styl. Vyvíjel se s přibývajícím množstvím polštářů a zdobností povlaků. Vystýlání p. na vysoko, jak to bylo zvykem zvl. na Moravě, se stalo viditelným dokladem majetkových poměrů rodiny. Vystlaná p. se obvykle umísťovala do parádní světnice a na spaní se využívala jen při mimořádných rodinných událostech. V některých krajích se na čela p. kladla široká deska, přes níž se přehodila vyšíváná pokrývka a teprve na ni se nakladly peřiny. Pod desku se ukládaly naškrobené krojové součásti a plátno; prostor se nazýval *peklo* (střední a jihových. Morava). Jinou funkci měla deska v početných rodinách, v malých dělnických a řemeslnických bytech, např. u krejčích

a švadlen. Ve dne se na ní pracovalo a jedlo, na noc na spaní se deska sundávala. Jako lůžko dětí sloužila bedna s kolečky (*šufle*), která se přes den zasouvala pod postel nebo do zvláštního stolu, anebo se k p. rodičů přistavovala lavice s opěradlem. Souviselo to s odstraňováním pecí koncem 19. stol., samo zařízení je však starší: už renesanční postele měly tzv. vyťahovací truhlíčky. Ve 2. polovině 19. stol. se ve vesnických domácnostech začaly objevovat postele městského rázu, fládrované, ve tvarech dobového uměleckořemeslného stylu; mnohdy už jako součást nábytkové soupravy (ložnice), která ve 20. stol. zevšeobecněla. Tento vývoj, podmíněný přestavováním domů a množováním místností, postupoval v jednotlivých krajích časově nerovnoměrně. – Velmi starou tradicí se vyznačuje závěsné lůžko (*palanda*, *palata*, *pryčna*) v podobě nízké bedny nebo jen prkenné podlážky, uchycené rohovými sloupky nebo provazy ke stropu místnosti (stáje, dílny). Užívala se často ještě v 1. polovině 20. stol. v maštalích statků a v řemeslnických dílnách ke spaní mužské chasy. Visutá lůžka, doložená v č. zemích ve 14. stol., se vyskytovala kdysi i ve světnicích; přetrvala místy v Čechách a na záp. Moravě do 19. stol. (*palác*, *palát*). K starobylému typu lůžek patří také přenosné úzké lehátko pevné sloupkové konstrukce bez čel, běžně užívané ve 20. stol. na Valašsku (*prašťák*) a Těšínsku. Zhotovovali je většinou domácí výrobci. Rám tvořený lištami začepovanými do sloupkových noh je vypleten slámou, loubkem nebo proutím. Svě předchůdce má prašťák v podobě konstruovaných vyplétaných lůžek užívaných ve starověku.

Lit.: Z. Winter: *V měšťanské světnici starodávné*. Praha 1895; J. Kulczycki: *Práformy meblí na obszarze Europy*. Archeologia 1, 1947, s. 43–91; H. Johnová: *Historický vývoj lidového nábytku. Typy lidového nábytku*. In: *Lidový nábytek v českých zemích*. Praha 1983, s. 7–64; J. Vařeka – L. Petráňová – A. Plessingerová: *Mobiliář vesnického domu v Čechách od konce středověku do počátku národního obrození*. ČL 75, 1988, s. 202–211; H. Johnová – J. Staňková – L. Baran: *Lidový malovaný nábytek v českých zemích z muzejních sbírek*. Praha 1989; E. Večerková: *Lidový nábytek na Moravě*. Brno 1994. [ev]

postní období, část velikonočního období církevního roku, čtyřicet dní od Popelčiny středy do Bílé soboty, doba pokání a přípravy na Boží hod velikonoční. Prvotní křesťané se na tento nejdůležitější křesťanský svátek připravovali postem o Velkém pátku a Bílé sobotě. Ve 3. stol. se půst rozšířil na celý Svatý týden a k jeho dalšímu rozšíření došlo v následujícím století. Po příkladu

Krista, Mojžíše a Eliáše, kteří se postili 40 dní, byl půst pravděpodobně na konci pontifikátu papeže Řehoře Velikého ustanoven v tomto rozmezí. Veřejné pokání v p. o. vykonávali všichni věřící, včetně veřejných hříšníků, které biskup o Popelčiny středě symbolicky vypudil z chrámu a kterým bylo pův. vyhrazeno udělení popelce. Kajicnost měla křesťanům připomínat i fialová barva liturgických rouch a zahalování oltářů a obrazů o páte postní neděli (Smrtná neděle). V p. o. se oslavuje památka umučení Páně, jež se v liturgii zřetelně projevuje od páte postní neděle. Bližší příprava na velikonoční svátky nastává o Svatém týdnu, jež začíná Květnou nedělí; nejvyšší stupeň kajicnosti se projevuje v liturgii jeho posledních tří dnů. – Průběh p. o. se vyznačoval zvýšenou askezí i zesílenou zbožností věřících. V p. o. se lidé odříkali určitých druhů pokrmů (zejm. masitých a mastných, naopak k neobvyklejším patřily pokrmy z mouky a zeleniny), různých požitků (sexuálních styků, měkkého lůžka, pití alkoholických nápojů, kouření), veřejných zábav a oslav a neuzavírali sňatky. V oblasti výročního zvykosloví se v p. o. uplatňovaly především zvyky a zvyklosti navazující na liturgické obřady římskokatolické církve (svěcení zelených ratolestí) či na praktiky a představy spojené s příchodem jara (vynášení smrti a přinášení léta). Tyto zvyky se soustřeďovaly především do jednotlivých postních nedělí, jejichž latinské názvy byly odvozeny od prvního slova mešního introitu a lidová jména pak vycházela z jejich charakteristických znaků, zvyklostí či postních pokrmů (Černá, Květná, Kýchavná, Liščí, Pražná a Smrtná neděle).

Lit.: Č. Zíbrt: *Staročeské výroční obyčeje, pověry, slavnosti a zábavy prstonárodní, pokud o nich vypravují písemné památky až po náš věk*. Praha 1889; Č. Zíbrt: *Smrt neseš ze vsi... Pomlázka se čepeří. Veselé chvíle v životě lidu českého III*. Praha 1910; M. Gatterer: *Annus liturgicus*. Innsbruck 1925. [vsch]

posvátné a profánní, dva způsoby bytí ve světě, dvě existenciální situace, v nichž se člověk nejen ocitá, ale jež také aktivně vytvářel. P. a p. jsou závislé na postavení člověka v kosmu. Jen zjednodušeně se dají zastoupit pojmy *duchovní* a *světské*. V analytičtějších pojetí je lze chápat jako jedno ze základních kulturních rozlišení, spočívající v oddělení toho, co nese rysy neobvyklosti, nadpřirozena, numina, od každodenních zájmů a postojů, od běžnosti. Toto rozlišování má v etnologii tradici od konce 19. stol. Dílo klasika této tradice, francouzského sociologa a filozofa E. Durkheima (1858–1917), otevírá cestu k etnologickému zkoumání p. a p.,

jejichž protiklad bývá chápán jako protiklad sociálního a individuálního. U T. Parsonse (1902–1979) a L. Dumonta (nar. 1911) odpovídá pojem posvátného zhruba hodnotám, u V. W. Turnera (1920–1983) pojmu *communitas*. V religionistice je posvátné středem náboženství asi od dob N. Söderbloma, 1866–1931 (*Holiness*, 1913), a R. Otta, 1869–1937 (*Das Heilige*, 1917, česky *Posvátno*, 1998); podle Söderbloma skutečná zbožnost může existovat i tam, kde není vypracovaný pojem boha a kultu, nikdy a nikde však bez představy o posvátném. V náboženství archaických komunit bývá posvátné spjato s mocí a silou, méně s etickými požadavky.

Lit.: E. Durkheim: *Les formes élémentaires de la vie religieuse*. Paris 1912, česky *Elementární formy náboženského života*. Praha 2002; R. Caillois: *L'Homme et le sacré*. Paris 1950; W. A. Lessa – E. Z. Vogt (eds.): *Reader in Comparative Religion. An Anthropological Approach*. New York 1958; C. A. Schmitz (ed.): *Religions-Ethnologie*. Frankfurt 1964; J. Grandmaison: *Le Monde et le sacré*. Paris 1966; *Sociální a kulturní antropologie*. Ed. L. Hrdý – V. Soukup – A. Vodáková. Praha 1993, s. 135–136; M. Eliade: *Posvátné a profánní*. Praha 1994; A. van Gennep: *Přechodové rituály*. Praha 1997, s. 11–31. [fv]

posvícení, hody, posvícenské hody – tradiční slavnost obecního společenství, vesnice i města. Má i další, krajové názvy: *patronské hody*, *pout*, *krmaš*, *odpust*. Sestává z více částí: církevní a světské, rodinné a obecní. V č. zemích představuje krajově rozrůzněný soubor obyčejů, zvyklostí, zábav a her, k nimž se vážou zvláštní písně a tance, pokrmy a pečivo, oblečení a ozdoby hodovníků, výtvarné projevy aj. – Jádrem p. je církevní svátek na památku posvěcení kostela, který se vytvořil už v počátcích křesťanské církve. Slavnost p. spojená s hostinou byla přijata do života raně feudální společnosti, jak o tom svědčí staroslověnská legenda o životě sv. Václava z 10. stol. P. se územně rozšiřovalo s výstavbou kostelů a s rozvojem farností. Od posvěcení chrámu je odvozen název *posvícení*, rozšířený hl. v Čechách, zatímco na Moravě se užívá také výrazu *hody*, který pův. znamenal výroční slavnost, sváteční den (v křesťanské podobě Boží hod vánoční, velikonoční, svatodušní). S hody byly spojeny hostiny, a tak se tento název vžil i pro významné události rodinné a obecní, při nichž se hodovalo (křtiny, úvod, pohřeb, vypořádání obecních plateb, zahájení nebo skončení pastvy dobytka aj.). P. ve významu dnů hojnosti, veselí a blahobytu se objevuje ve slovnících ze 14. stol., v lidových písních a pořekadlech

a zábavy vázané k jednotlivým dnům. Ve 20. stol. se sváteční čas ustálil na 1–2 dnech. V některých krajích přetrvál zvyk pořádat poté za týden menší slavnost zv. *mladé posvícení*, doložené v 16. stol. (*hodky*, *hodové dozvuky*, *hodová odehrávka*, *pohodí*, *pohodky*, *podkarmaš*). Před p. se na j. Moravě koná zábava zv. *zahrávky*, *zahrávání hodů*. – P. platí v některých krajích za nejvýznamnější výroční událost a tradice se projevuje již v přípravě obce a jejích příslušníků na sváteční dny (líčení fasád domů, kaple, výzdoba kostela, úprava návsi a místa pro tanec, úklid v domácnostech). Svátečnost je vyjádřena také v novém oblečení hodovníků. K posvícenským hostinám se vzájemně zvali příbuzní a kmoři, domácí i přespolní. Bylo zvykem, že hospodyně posílaly v ošatce koláče (*zvanice*, *zváče*, *předhodí*). Počet i druh koláčů se při pozvání z druhé strany oplácel. V robotních dobách patřilo k povinnostem rychtáře obeslat koláči také vrchnostenské úředníky a hostit je. Ještě v 19. stol. bývalo místy na Hané a Horácku zvykem, že se sousedé dělili o společně zakoupenou krávu nebo o ryby z výlovu obecního rybníka. Pro hodovou jalovici zv. *hodule* byla určena zvlášť dobrá pastva a pasáci ji vedli slavnostně před zraky celé obce ozdobenou věncem. V domácnostech se připravovalo mnoho jídel a pečiva (posvícenské koláče, novodobě také dorty a cukroví), z něhož dostávali výslužku pozvaní hosté i domácí čeleď. V posvícenském jídelníčku nechybělo maso ani v chudobných rodinách. V bohatých se předkládalo k posvícenskému obědu až šestero jídel. Zabýjelo se prase, beran, tele, drůbež, obřadní význam měla posvícenská husa. Koncem 18. stol. se objevila na posvícenském stole u sedláků káva. Nemírné hodování při p. na venkově (*selské posvícení*), obcházení po hodokvasech v sousedství a zanedbávání bohoslužeb, marnotratnost, výtržnost, uvolněné mravy mládeže i dospělých atd. byly předmětem kritiky středověkých mravokárců (J. Hus, T. Štítný, J. Rokycana, P. Chelčický) a také restriktivních nařízení světské moci v pozdějších dobách. Posvícenské hostiny potvrzovaly rodinné či rodové vazby. Místem setkání lidí k zábavě a tanci byl hostinec a prostranství venku před ním. – První den p. byl vyhrazen mládeži; ženatým a vdaným patřila *sousedská* v posvícenském úterý. V českých krajích obdarovávaly dívky své tanečnický zvláštním posvícenským pečivem, *hnětýnkami*. Vyjádřením sympatie byl proutek rozmarýnu, který dívka přinesla svému mládenci k muzice (Valašsko, Haná). K oblíbeným posvícenským zábavám mužů patřila hra v kostky. O p. se více než kdy

(*mít hody*; *není vždycky posvícení*) i třeba ve fejetonu Jana Nerudy. Ve Slezsku se rozlišoval *odpust*, církevní slavnost v den patrona kostela spojená s poutí k místnímu kostelu, a *krmaš*, *karmaš*, *kirmaš* (z něm. *Kirmes*, posvícení), lidová slavnost na závěr hospodářského roku, konaná nejčastěji o svátku sv. Martina nebo Michala. Posvícenská tradice se vážala zvl. k farním obcím. Obce slavily p. v různý čas. 1427 je zaznamenán pokus sjednotit pražské obce na společném p., a to k svátku sv. Václava. K nejvýznamnější změně došlo 1787, kdy vešlo v účinnost nařízení císaře Josefa II. slavit v celé monarchii jednotně p. o třetí říjnové neděli v trvání dvou dnů. Osvícenského reformátora k tomu vedly hospodářské důvody, neboť četnost posvícení a s nimi spojeného nemírného hodování odváděla poddané od práce a často znamenala ztrátu majetků. Josefínské nařízení však nebylo plně respektováno. Mnohé obce se vrátily k dřívější tradici nebo slavily dvoje p. To se projevilo v lidovém označování p.: *patronské a císařské*, *staré a nové*, *jarní* či *letní (salátové)* a *velké* či *hrubé* na podzim atd. Ještě v 19. stol. byla vydávána úřední nařízení připomínající josefínský patent. Na znamení svátku se vyvěšovala na kostelní věži korouhev, jak o tom svědčí zpráva z 15. až 19. stol. – Světská část p., rozložená do několika dnů, už ve středověku převládala nad částí církevní. K p. se stavěli odmítavě protestanti a v 15.–16. stol. došlo k jistému zeslabení tradice. P. se odedávna vyznačovalo hlučným hodováním a veselými zábavami. Hlavním dnem byla neděle s dopolední bohoslužbou, dalšími dny pondělí a úterý. Hodování se však často protáhlo až do čtvrtka a na tuto dobu se rozložily i zvyky

jindy dostávalo venkovské společenství do kontaktů s vnějším světem. Do obce přijížděli podomní kramáři se svým zbožím, perníkáři a cukráři, písničkáři, komedianti, loutkáři, kolotočáři (*šauklíři*), na návsi vystupovali kočovní umělci se svými čísly. – V předkřesťanském rodovém svátku mohou mít původ posvícenské vzpomínky na zemřelé předky. V pondělí ráno se konala zádušní mše za zemřelé osadníky, po ní šli lidé v průvodu s knězem na hřbitov, kde se modlili u kříže a navštěvovali hroby svých zemřelých. Tato stará tradice se udržela do 20. stol. O návštěvě hrobů o p. a následné hostině na počest předků se zmiňuje v 15. stol. T. Štítný. Souvislost s uctíváním zemřelých předků má patrně *zlatá* či *pěkná hodinka* z posvícenské tradice v Čechách (tanec v hospodě, kterého se účastnili všichni osadníci). Konala se hned po církevním obřadu za zemřelé a trvala tak dlouho, dokud hořela svíce, rozžatá na začátku. Podle staré lidové víry měly být duše zemřelých předků přítomny, aby se mohly veselit spolu s živými (záp. Čechy). Novodobou formou posvícenské vzpomínky na zemřelé jsou průvody mládeže k památníkům padlých v 1. a 2. světové válce, které se rozvinuly ve 20. stol. – V některých krajích na Moravě se uchovala tradice stavět na návsi ozdobený strom, *máj*, *máji*. Tvoří střed obřadního prostoru (*plac*, *sólo*, *kolo*), v němž probíhají hodové obyčeje, zábavy, tanec. Je také do daleka viditelným znakem slavnosti, reprezentuje obec a její chasu. Zpravidla se na vysoký kmen kovářsky připevňuje zelený vršek, ozdobený fábory a řetězy z papíru, šátkem nebo praporem, jablky i lahví s vínem, pod něž se zavěšuje chvojový věnec. Podřezání máje a zcizení zeleného vršku je pohanou domácích mláďenců, kteří si strom neuhlídali, i celé obce. Kruhové prostranství se někde ohrazovalo menšími stromky, jež spojeny ráhny s májem na způsob střechy pokryté chvojím vytvářely stinný přístřešek (Telčsko, Třebíčsko, Břeclavsko). Starým prvkem je dřevěné lešení pro muzikanty (*les*, *bouda*, *pódium*), pokryté chvojím, doložené pramenem ze 16. stol. V souvislosti se sociálním a někde i národnostním rozvrstvením se stalo od sklonku 19. stol. zvykem, že si hody pořádaly jednotlivé skupiny samostatně. Slavnosti se ujímaly zvl. tělovýchovné organizace (Sokol a Orel). Ve 20. stol. se prostor zábav přesouval z návsi do areálu cvičiště tělocvičné jednoty, k sokolovně (orlovně), ke kulturnímu domu. Tradiční stavění máje pomocí lan a tyčí pod povely zkušeného znalce přesahuje pouhý pracovní výkon a má slavnostní ráz. Dorůstající mládež měla svou hodovou zábavu v některém domě

či venku pod malou májí; děti tančily za doprovodu flašinetáře či harmonikáře. – Ve velké části Moravy bylo pořádání obyčejů a zábav o posvícenských hodech v rukou stárkovské organizace vesnické chasy. Své představitele, dva až čtyři *stárky*, si volili mládenci za účasti obecního úřadu. Mnohé povinnosti vykonávaly o posvícenských hodech také dívky (*stárky*). Hodové obchůzky měly jak cíle společenské, tak ekonomické. Stárci v doprovodu muzikantů obcházeli jednotlivé domy a vybírali peníze a naturálie (koláče, víno). Návštěva v domě, při níž stárci zvali na hodové zábavy, zavdali si s hospodářem a tancovali s domácími ženami, byla v některých krajích (hanácké Slovácko) doprovázena proslovy. Ve 2. polovině 20. stol. se ustálilo obchůzkové zvaní na hodové zábavy, při němž mládež v jednotlivých domech zavdává vínem a rozdává rozmarýnové větvičky. Rozvinuly se obchůzky stárků s hodovým *právem* (ozdobenou šavlí). Průvody stárků a stárek jsou mj. příležitostí předvést se před veřejností v úloze, které je dosud přikládána důležitost, zvl. v krajích, kde se udržuje na hody kroj. Stárci zahajovali a řídili často složitý ceremoniál tanečního pořádku venku pod májem. Ceremoniální zavádění do tance souvisí se zvyklostmi v dřívějších dobách, kdy bývali slavnostně uvítání pod májem vlastníci panství, jimž příslušel i první čestný tanec. Zvláštní pozornost věnovali stárci přespolní chase. Vyšli jí vstříc, zavdávali si s příchozími stárky vínem a přivedli jim své

partnerky. Součástí zábav byly zvláštní tance a písně (při započatí tance, při uvítání přespolní chasy, při výzvě k bitce, písně k *zavádce*, skočné, kolům atd.). Potyčky mezi mládenci, zvl. mezi domácími a přespolními, končily i smrtí; takové události se staly námětem lidových písní. Označení stárek a stárka se přeneslo v některých krajích ve 20. stol. na větší skupinu chlapců a děvčat, která pořádá hodovou slavnost (*hody se stárky*). Mládež se zpravidla obléká do kroje, vystupuje však i v civilních šatech, na něž si připíná snítku rozmarýnu, viditelně vyznačující pořadatelskou hodnost. – O hodové zábavě (někde o masopustu) přispívaly dívky na výlohy při zajišťování muziky (*skládka*, *véplatka*, *zasazování* či *zavádění děvčat*). Za doprovodu hudby (někde při zvláštním tanci a písni) přiváděli mládenci ke stolu dívky, aby tam složily peníze do šátku, do talíře ovinutého rozmarýnem, ke stromku rozmarýnu apod. Příspěvek byl pro dívku prestižní záležitostí. Znamenal možnost ukázat se před ostatními a získat si přednostní postavení v tanci. Nezaplacení poplatku znamenalo pohanu, děvče se stalo předmětem posměšných písní, chlapci je nebrali do tance. – K p. se vázalo obřadní zabíjení zvířat. Odehrávalo se před hospodou (pod májem, na louce za obcí) ve vyhrazeném prostoru, kam ozdobené zvíře přivedla chasa v průvodu hodovníků a muzikantů. Tento starý obřadní jev, rozšířený v celé záp. Evropě, je pokládán za přežitek dávné oběti spojené s hostinou. Stínání nebo

bití kohouta se rozvinulo zvl. v českých krajích. Pentličkami ozdobeného kohouta přivázali ke kolíku (k máji) a mládenec se zavázanýma očima se ho pokoušel uhadit cepem nebo mu šavlí setnout hlavu. Přihlížející diváci i muzikanti se snažili křikem i melodií svést zápasníka ze správného směru. Neúspěšného vystřídal další. Vítěze oslavovali, vezli ve slavnostním průvodu do hospody, měl přednost při výběru tanečnice, právo na sólový tanec apod. Často mělo stínání kohouta divadelně dramatickou formu soudu za účasti maskovaných aktérů. Vybraný řečník představující kazatele (soudce) přednesl obžalobu a žertovnou závěť, v níž kohout odkazuje jednotlivé části svého těla různým osobám. Kat nakonec provedl popravu. Obřadní zabíjení kohouta se pořádalo také při svatbě a při masopustu, někde i o dožínkách. Podobné bylo bití kačera, připoutaného do důlku v zemi. Mládenec se zavázanýma očima se pokoušel zasáhnout kačera cepem, přičemž ho diváci křikem a houslista známou melodií odváděli od cíle (Kyjovsko). Při stínání berana (zvl. na Moravě) předváděl mládenec svou sílu a obratnost. Zvířeti přivázanému na lavici měl setnout hlavu jedním rázem šavlí nebo kosířem na řezání sečky. Když se mu to nepodařilo a musel sekat vícekrát, zesměšnil se před celou obcí. V opačném případě sklídl všeobecný obdiv a o jeho dovednosti se vyprávělo po celý rok. Někde *popravě* předcházela obchůzka s ověčeným beranem po vesnici. Mládenci, mezi nimiž bylo i několik maskovaných (*kat, řezník, cikán, medvěd*), při ní vybírali naturální příspěvky na hostinu (vých. Morava). Ve vých. Čechách a na záp. Moravě měl obyčej charakter lidového divadla. Průvod s beranem sestával někdy až ze čtyřiceti přestrojených osob (*kazatel, kat, tlapač, družba, auditant, trubač, generál, mouřenín, žid* atd.) přijíždějících na koních. Hlavní aktéři, známí svým řečnickým uměním, pronášeli žertovné proslovy na téma beranových hříchů a jeho testamentu, prokládané aktuálními narázkami na osoby a nešvary v obci. Provedení vyneseného ortelu nad zločincem zabránil v pozdější době jezdec zv. *pardón*, přinášející omilostňující rozsudek. Ironizující závěti jsou ohlasem středověkých městských zábav studentů. Ze zabitých zvířat byla v hospodě uspořádána společná hostina pro mládence, později jen pro muzikanty, kdysi pro všechny hodovníky. Od poloviny 19. stol. byly tyto zábavy (jako týráním zvířat) úředně zakazovány a již dříve pro nim vystupovali kněží a učitelé. Místy však přetrvávaly do nejnovější doby: vození ověčeného berana (Uherskohradištsko), nošení kačera přivázaného na stoličku (Kyjovsko), divadelní výstupy s pro-

slovy, v nichž je z prohrěšků v chování některých občanů během roku obviněn beran (Žďársko, Tišnovsko). – P. bylo termínem k vyrovnávání plateb, obvykle v naturáliích. Vyplácen byl obecní pastýř, ponocný, kostelník i hrobař, pro koláče si přicházel učitel, někdy i s dětmi, které hospodáři přednesly posvícenskou píseň či veršovaný vinš. K p. byly skládány kramářské písně. Výslužku dostala od hospodáře čeled a její rodina, přicházeli si pro ni žebráci a populní muzikanti. Faráři dostávali od obce *posvícenskou poctu* nebo *pomoc* (v naturáliích či penězích) na vypravení domácí hostiny; zvyk sahá hluboko do středověku. – Posvícenská tradice je v č. zemích i na počátku 21. stol. živá, zvl. na Moravě. O p. se setkávají příbuzní a známí i ze vzdálených míst, slavnost je příležitostí k upevnění vztahů k rodišti, k domovské obci, mezi příbuznými a sousedy. Hodová slavnost se vytvořila v průběhu posledního čtvrtstoletí 20. stol. v nově osídlených oblastech (např. v jihomoravském příhraničí), zavádí se v městských sídlištích, obnovuje se v těch vesnicích, kde se tradice přerušila, udržuje se v některých malých městech a v okrajových čtvrtích velkoměsta (Brno). Bývá projevem prestiže obce, zvl. na j. Moravě. Na udržování hodových obyčejů se podílejí také místní folklorní skupiny mládeže. Mnohde se p. připomíná alespoň taneční zábavou a hostinou. Z měst ustupovala posvícenská tradice během 19. století. V t. stárkovská organizace.

Lit.: J. Herben: *Staré hody moravské*. ZP 2, 1885, s. 671–678; Č. Zíbrt: *Listy z českých dějin kulturních*. Praha 1891; F. V. Vykoukal: *Z časů dávných i našich*. Praha 1893; J. Soukup: *Staročeské výroční obyčeje, slavnosti, pověry, čary a zábavy prstonárodní ve spisech Tomáše ze Štítneho*. In: Výroční zpráva c. k. české realky v Plzni za školní rok 1902–1903; *Obyčeje a zábavy posvícenské ve století XVIII. podle paměti Fr. Vaváka z Milčic*. ČL 21, 1912, s. 415–423; A. John: *Sitte, Brauch und Volksglaube im deutschen Westböhmen*. Reichenberg 1924; Z. Boháč: *K otázce využití zasvěcení kostelů v oboru historické geografie*. ČCH 16, 1968, s. 571–584; L. Hosák: *K svatováclavským patroniím na Moravě*. ČMM 89, 1970, s. 184–188; K. Fojtík: *Prozatím nejstarší zpráva o organizaci vesnické chasy na Moravě*. ČL 59, 1972, s. 41–45; L. Volbrachtová-Pourová: *Posvícenská zábava stínání berana na Poliškú podle současných záznamů*. ČL 64, 1977, s. 163–172; J. Tomeš: „*Kermaš*“ na Těšínsku. Těš. 1978, č. 4, s. 29; V. Šepláková: *Stárkovská organizace na jihovýchodní Moravě*. VVM 33, 1981, s. 302–311; E. Večerková: *Hodové slavnosti v jihomoravském pohraničí*. ČMMZ 66, 1981, s. 183–200; M. Toncrová – J. Pospíšilová: *Společenská úloha dnešních hodů na Podluží*. In: Výroční obyčeje.

Současný stav a proměny. Brno 1982, s. 239–243; L. Tarcalová: *Kult svatých a patronské hody*. In: *Kult a živly*. Uherské Hradiště 1999, s. 77–81. [ev]

potomstvo, descendance – děti jedné osoby, rodičovského páru nebo určité skupiny osob. V širším slova smyslu se tohoto slova používá i pro vnuky, pravnuky atd., tj. pro všechny osoby se společným předkem. K označení potomka se někdy používá termínu *descendent* (z lat.). V p. jako celku se projevují určité genetické zákonitosti. Tabulkově uspořádaný soupis p. téhož jedince, uvádějící v horizontální linii příslušníky jedné generace p. a ve vertikální linii jejich vztah k rodičům a dětem, se v genealogii nazývá rozrod. Na rozdíl od vývodu, tj. soupisu přímých předků, se rozrod sestavuje dosti obtížně a pro delší časové období je sestavení úplného rozrodu prakticky nemožné, neboť část p. se ztrácí z evidence v důsledku migrací, změn příjmení (zvl. při sňatcích žen) apod. Zejm. sledování ženské linie je velmi nesnadné. Proto se rozrod často omezuje na mužskou linii, důležitou z hlediska dědického práva, převažujícího v Evropě. V demografii se často používá termín p. v jeho nejužším významu, tj. pro označení dětí narozených v jednom manželství. Demografii zajímá především početnost takto definovaného potomstva.

Lit.: J. Krejčíková – T. Krejčík: *Základy heraldiky, genealogie a sfragistiky*. Praha 1987. [em]

potravinařská výroba, pracovní činnosti zabývající se výrobou produktů určených ke konzumaci jako potrava. Všechny potravinářské obory vznikly odštěpením z domácí výroby, když si růst spotřeby vyžádal další dělbu práce. Od 11. stol. uvádějí prameny pekaře a mlynáře. Rozsáhlá specializace nastala v průběhu 13. stol. ve městech, vývoj byl završen ve 14. stol. V Praze se v tomto období k potravinářským řemeslům hlásili kuchaři, pekaři, mazanečníci, kobližníci, perníkáři, mlynáři, krupníci, krupičníci, řezníci, huntýři, drobníci, uzenáři, lojovníci, sladovníci, pivovarníci a sládky. Základní p. v., od níž se odělovala příbuzná řemesla, provozovali pekaři, řezníci, mlynáři a pivovarníci. Patřili obvykle majetkově i počtem provozoven k nejvýznamnějším městským řemeslům. Vyskytovali se ve všech městech a jejich četnost byla dána počtem a tendencemi k další specializaci. Síla těchto řemesel ukazuje, že rozhodující podíl výroby byl určen pro místní trh. Převaha byla vyjádřena objemem výroby, potravinářské produkty byly v rámci místního trhu nejrozšířenějším druhem zboží. Důležitý byl pravidelný odbyt a stálost konzumace, protože na

rozdíl od jiných řemesel se dodávaly na trh většinou výrobky rychle podléhající zkáze, které nebylo možno vyrábět do zásoby. – Potravinařská řemesla usilovala o panovnícké výsady (nejdůležitější právo mílové zajišťovalo monopolní prodej městských dílen v okruhu jedné míle od města) a též o ustavení cechů. – Výrobně na sebe navazovaly obory, které zpracovávaly zemědělské produkty, především obilí. Skupina profesí, která se skládala z mlynářů, pekařů a sladovníků, vytvořila obchodní spojení města s vesnicí a ovlivňovala trh s obilím. Proto právě do této oblasti směřovala první cenová opatření městské správy, jež regulací bránila neúměrnému pohybu cen surovin a výrobků. Ceny chleba, pečiva a piva byly v pevně stanoveném poměru k tržním cenám obilí. – Mlynářství náleželo k technicky náročným, specializovaným a výsadním živnostem, které zakladatel vesnice umožňoval provozovat lokátorům. Vedle obecních a panských mlýnů se od 14. stol. vyskytovaly mlýny měšťanů. V dalších staletích obecní mlýny kupovali bohatí pekaři a sladovníci a na jejich obsluhu si najímali odborníky. Tyto tendence měly obecnější platnost. V době cechovního systému se o mlýny zajímaly cechy, jejichž členové zpracovávali mouku nebo slad. Někdy se řemesla, která spojovalo zpracování obilí, slučovala v jeden cech. Mlynář ve městě se dostával do podřízeného postavení, na rozdíl od společenského postavení mlynáře na vesnici. V místě, kde byl větší odbyt, se mlynáři specializovali i na výrobu krup nebo krupice. – Voda a vítr byly hlavními silami, které ve středověku poháněly mlýny. Technický pokrok zasáhl významně do mlynářství koncem 18. stol., kdy byly pískovcové mlecí kameny nahrazovány křemennými. Právě další změny v mlecím soustrojí určily směr vývoje k tovarně řízeným poloautomatickým a automatickým mlýnům 20. stol. Jejich hnací silou byla pára a elektřina. – Po zrušení cechů (1859) se mlynáři sdružovali v živnostenských společenstvech. Jako patroni řemesla jsou vyobrazováni sv. Jan Nepomucký a Kristina Bolsenská. Na pečtidlech bývalo palečné kolo, odpichovadlo, úhelník a sekyra. – Pekařské řemeslo nebylo ve většině měst početněji zastoupeno; jeho provozovatelé náleželi k movitějším měšťanům. Často se v ceších slučovali s mlynáři nebo s pekaři sousedních měst. Řemeslo vzniklo vydělením z domácí výroby a jeho další specializace byla podmíněna spotřebitelským zázemím. K základním výrobkům patřilo vedle žitného chleba několik druhů pečiva z pšeničné mouky. Převaha produkce určitého pečiva dala vzniknout caletníkům, mazanečnickům, koláčnickům, kobližníkům,

oplatečnickům a perníkářům. Pekaři pracovali pro veškeré obyvatelstvo a jejich prohrěšky proti kvalitě i váze výrobků bývaly exemplárně trestány. Až do 18. stol. končili provinilci v koších, ve kterých byli veřejně namáčeni ve vodě. Dlouho se též udržovala platnost různých předpisů, které měly zabránit podvodům. Začátkem 19. stol. nastalo uvolnění, které také umožnilo další rozvoj pekárenství. Koncem 19. stol. další vzestup oboru souvisel s využíváním nových technologií a zaváděním výkonnějších pekařských pecí. Rozhodující postavení získávaly velké výroby, kde ruční práce ustupovala strojové. – Pivovarnictví náleželo mezi svobodné městské živnosti a usedlí měšťané, zabývající se různým zaměstnáním, měli právo vařit pivo pro vlastní potřebu i prodej. Vařením piva se zabývali

také krčmáři na vesnicích, kláštery a šlechta. Znalost výroby se předávala tradicí a ke zdokonalování technologie docházelo na základě získaných zkušeností. Podle poptávky se zvyšoval objem výroby a právováreční měšťané najímali odborníky, kteří pivo vyráběli. Také k prodeji zaměstnávali další pracovníky. Tento nákladný systém vytlačoval z pivovarnictví domácí výrobce a obor se začal koncentrovat do speciálně vybavených provozoven. Přispívaly k tomu i nové poznatky, které zvyšovaly kvalitu výrobků. K rozhodujícímu zvratu došlo v polovině 19. stol., kdy se začal používat místo teplého studený způsob kvašení. Zprůmyslnění oboru dokládá vzrůstající výroba piva a snižování počtu malých pivovarů. – Sladařství připravovalo pro pivovarnictví jednu ze základních výrobních surovin.

Pův. samostatné řemeslo splynulo ve 14. stol. s pivovarnictvím, ale ve 2. polovině 19. stol. se osamostatnilo jako nové průmyslové odvětví. Jeho vznik ovlivnil nadbytek kvalitního ječmene a exportní možnosti. První sladovny byly zakládány v 60. letech 19. stol. – Také řeznictví náleželo k nejbohatším profesím. Poměrná četnost řezníků ve středověku odpovídala malé kapacitě provozoven a vzrůstající spotřebě masa. V době existence cechů byly cechovní výsady potvrzovány panovníkem. Rozmach řeznického řemesla provázela jeho specializace: začali se objevovat drobníci, sádelníci, lojovníci a uzenáři. V masných krámech směli prodávat pouze místní řezníci a jen čerstvé maso. Přespolní řezníci (*huntýři*) prodávali na městských trzích solené a uzené maso. Rozkvět řemesla provázelo zřizování masných krámů, jatek, trhů na dobytek atd. V průběhu vývoje se řeznictví a od 2. poloviny 19. stol. osamostatněné uzenářství přizpůsobovaly požadavkům hygieny a reagovaly na nové podněty z oblasti techniky. Dílny i obchody se modernizovaly v duchu doby, vznikaly továrny na uzenářské zboží. Zvyšoval se důraz na odborné vzdělání ve školách a kurzech. Po zrušení cechů se potravinářští řemeslníci sdružovali v živnostenských společenstvech.

Lit.: Z. Winter: *Dějiny řemesel a obchodu v Čechách v XIV. a v XV. století*. Praha 1906; Z. Winter: *Řemeslnictvo a živnost XVI. věku v Čechách (1526–1620)*. Praha 1909; J. Janáček: *Přehled vývoje řemeslné výroby v českých zemích za feudalismu*. Praha 1963; M. Janotka – K. Linhart: *Zapomenutá řemesla*. Praha 1984, s. 29–52; DHK I/2, s. 679–688; J. Chaloupka: *Cechovní symbolika potravinářských a kovodělných řemesel*. ČMMZ 74, s. 1989, s. 239–253; F. Matějka: *Řemesla v moravských městech a na městech za třicetileté války a po ní*. ČMM 109, 1990, s. 255–274; J. Janák: *Potravinářský průmysl*. In: *Vlastivěda moravská 7. Hospodářský rozmach Moravy 1740–1918*. Brno 1999, s. 118–136; Z. Kuttelvašer: *Potravinářství*. In: *Technické památky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku I*. Praha 2001, s. 208–216. [mm]

potraviny viz konzervování a ukládání potravin, potravinářská výroba; *hesla věnovaná jednotlivým potravinám*

poustevník, člověk usilující o dosažení vyšší duchovní dokonalosti prostřednictvím asketického života o samotě. Poustevníci žili na odlehlých místech na poušti, v jeskyních a v lesních poustevnách. Poustevnictví existovalo již v předkřesťanské době v Orientu; v období raného křesťanství se šířilo zvl. z Egypta také po evropském kon-

tinentě. Když poustevnícký život jednotlivců v odlehlých místech přestával být bezpečný, poustevníci se spolčovali, vznikaly shluky příbytků a poustevnictví se stávalo počátkem mnišského života, zárodkem klášterů. V č. zemích žili poustevníci na Bezdězi, ve Strašíně, v Sázavě, v Nezdicích a mnohde jinde, připomínají je názvy obcí a lokalit (Poušť u Městce Králové, Dolní Poustevna v sev. Čechách, Pustevny na Radhošti). – Postava p. se objevuje zejm. ve středověké literatuře, na předním místě stojí sbírka legend o egyptských a orientálních poustevnících *Životy otců (Vitae patrum)* ze 4. stol., z níž čerpají látku mnohá exempla. – V pohádkách vstupuje p. do děje jen jako postava epizodní. U p. nalézá pohádkový hrdina pomoc, útulek nebo radu: na cestě pro zpívajícího ptáka a živou vodu na skleněnou horu radí p. dětem, jak si mají zdárně počínat, aby obojí získaly; neprávem pohaněné a vyhnané manželce poskytuje p. přístřeší a radu, jak má postupovat, další funkci už zde p. nemá (stejně je tomu v knížce lidového čtení na toto téma). – Odřeknutí se světských statků, především peněz a zlata, bylo pro p. hlavním postulátem. Ještě na konci 20. stol. byla v terénu zapsána novelistická povídka (od středověku oblíbené exemplum) o p., jenž najde v lese pytel peněz a utíká od nich pryč jako od smrti, zatímco tři dobrodruzi se o ně chtějí podělit, ale tajně si navzájem připraví úkladnou vraždu. Pokušení bylo největším nebezpečím asketického poustevníckého života a stará exempla i pozdější lidová slovesnost zobrazují různé formy tohoto nebezpečí: od nevinné zkoušky zvědavosti manželů, kteří vyčítají Adamovi a Evě, že přestoupili zákaz jíst ze stromu života, až k tragickým následkům, kdy domněle nejlehčí hřích (opilství) dovede p. ke smrti a vraždě. Vytrvat v pokání, nepropadnout pýše na cestě k dokonalosti a nezávidět zdánlivě snadnou spásu duše mnohem většímu hříšníkovu, to jsou náměty několika legend a exemplů: v některých verzích legendy o *Záhořově loži* skončí p. na pekelném loži místo Záhoře, neboť mu záviděl boží odpuštění. Poustevníci byli známí jako lidé moudří, proto se jejich rady přijímaly s vážností: hostu, jemuž se zdá poustevníkova hebrejščina krásnější než jeho vlastní řeč, vypráví p. varovnou bidpajovskou bajku o krkavci, který napodoboval chůzi holuba tak dlouho, až zapomněl svou vlastní (*ostal změtenec*). Rozjímavý poustevnícký život, zamýšlející se nad zdánlivou boží nespravedlností, je jádrem staré poustevnícké legendy o tajných úradcích božích: k p. se přidruží anděl v podobě mladíka,

dopustí se tří hříšných činů a teprve posléze vyloží zděšenému p. jejich pravý smysl. V některých látkách má postava p. zástupnou roli a mohla by být snadno nahrazena jinou osobou. – V tradiční lidové písni se p. téměř nevyskytuje, naproti tomu jednou z nejrozšířenějších zlidovělých písní se v obrozenecké době stala sentimentální skladba K. S. Šnajdra (1766–1835) *Poustevník (V borovém na skále háji)*.

Lit.: katalogy lidové prózy (viz): Tille I, s. 53; II/2, 230, 462, 506; AaTh 756B, 759, 839; EM 3, 1981, sl. 1280; Dvořák 1816, 2558; H. Máchal: *O některých knížkách lidového čtení*. NSČ 3, 1898, s. 17; K. Procházka: *Lid český s hledištěm prstonárodně-náboženského*. Praha 1910; *Knihy o památném Radhošti*. Vyd. F. Horečka. Frenštát p. Radhoštěm 1931, s. 105; J. Viličkovský: *Próza z doby Karla IV*. Praha 1938; B. Ráček: *Církevní dějiny v přehledu a obrazech*. Praha 1940; B. Václavek – R. Smetana: *České světské písně zlidovělé I*. Praha 1955, s. 204–242; *Frantové a grobiáni*. Vyd. J. Kolár. Praha 1959, s. 36; M. Konáč z Hodištkova: *Pravidlo lidského života*. Vyd. M. Kopecký. Praha 1961, s. 208; B. M. Kulda: *Pohádky a pověsti z Rožnovska*. Vyd. O. Sirovátka. Praha 1963, s. 374 (110); K. Dvořák: *Nejstarší české pohádky*. Praha 1976; A. Satke: *Pohádky, povídky a humorky ze Slezska*. Ostrava 1984, s. 211; J. Traxler – V. Svobodová: *Svatoprokopský zpěvník I-II*. Sázavsko 11–12, 2004–2005. [ast]

pouštění žilou, veneseckce – starý způsob léčení i předcházení chorob, při němž se protětím žíly vypustí určité množství krve. Tento zákrok působí povzbudivě, snižuje obsah krve v krevním oběhu a tím pomáhá při léčbě některých onemocnění i záchraně života. V oficiální medicíně se k tomuto účelu užívá již jen *venepunkce, arteriotomie* či *nekrvavé venepunkce* (podvázání dolních končetin pevným obvazem). – *Pouštědlníkem* býval ve starších dobách profesionální ranhojič, lazebník, bradýř (pro léčení lidí), kovář či pastýř (pro chovná zvířata); veneseckci ovšem velmi často prováděl i lékař, výjimečně také jiní léčitelé (porodní bába, v klášterech mniši a jeptišky). – Ošetřované byly osoby mladší, silné, *krevní* (přejíždající se); pouštět žilou se nemělo dětem mladším čtrnácti let, osobám slabším, přepracovaným, ustrašeným, těhotným ženám a lidem starým a sešlým. V takových případech se mohly přikládat baňky nebo pijavice. Překročení těchto zásad leckdy ohrozilo život ošetřované osoby. – Účelem p. ž. mělo být u zdravého člověka celkové osvěžení, zlepšení paměti, zraku i sluchu odstraněním škodlivin nahromaděných v těle a také předcházení obávaným nemocím, zejm. epidemiím. Nemocnému mohlo snížit bolesti

a odstranit otoky a škodliviny (ústup zimnice a horečky). – Vhodnou dobou k p. ž. byl především případ hrozícího nebezpečí. K zákroku bylo zapotřebí upravit prostředí: při horku otevřít okno na sever, při zimě pracovat při střední teplotě místnosti; kromě toho se měla skropit podlaha odvary některých rostlin: růžovou, brutnákovou čili borákovou (*Borago officinalis*) anebo rojovníkovou (*Ledum palustre*) vodou s přidáním octa. Přihlíželo se k mnoha okolnostem, např. k roční době, k povaze ovzduší, zejm. vlhkosti. Za nevhodnější měsíce byly považovány duben, květen a září; doba se volila podle znamení zvěrokruhu a jejich vztahu k *charakteru* člověka, ale nemělo se pouštět žilou z těch částí těla, které jsou v tom kterém dni ovládnuty určitou planetou. Přísný zákaz p. ž. platil také pro konkrétní dny: 25. 3., 30. 4., 1. 5., 30. 9., 30. 11. a zejm. 1. 4. (narodil se prý Jidáš), 1. 8. (z nebes svržen Lucifer) a 1. 12. (zkáza Sodomy a Gomory); kromě toho bylo v roce ještě 42 nešťastných dní, kdy by pacientovi hrozila smrt. Roční doba určovala také stranu, z níž se krev má vypouštět: v podletí z pravé strany, na podzim z levé. – Ve stravě před i po úkonu se měl každý vyhnout nestřídmosti a větší námaze; po p. ž. neměl šest hodin usnout, aby se nemoc nezhoršila. Při volbě léčitele se posuzovala jeho rozvaha a zručnost. Jako nástroj se používal nožík (*púšťadlo, sekáček*), v chladnějším období širší než v teplém, kdy je krev řidší. Přihlíželo se též k měsíčním fázím: první čtvrt měsíce náležela osobám mladým, druhá střednímu věku, třetí starým a čtvrtá sešlým. Názory na dobu provedení se ovšem lišily podle jednotlivých léčitelů, v č. zemích bylo zvl. doporučováno pouštět žilou v první májovou neděli a také v pátek a v neděli po novém měsíci. Žíla se otvířela přiložením nožíku a mírným naklepnutím, před výkonem se měla nahát, místo bylo třeba zatahnout rouškou apod. Důležité bylo místo řezu: např. proti bolestem uší či hlavy a slzení očí se zatínaly žíly na obou spáncích (*venae temporales*). Větší znalosti těchto lokalizací měli ovšem skuteční lékaři, kteří je čerpali z tradovaných děl antických a středověkých autorů, zejm. arabského lékaře Avicenny (Ibn Síná, 980–1037). – Vypuštěná krev se posuzovala: usadilo-li se nad pevnější složkou krve více tekutiny (sérum), soudilo se na obzervství či opilství, čím bylo séra méně, tím více byl prý nemocný vyprahlý a suchý. Dobrá krev měla mít obě složky v rovnováze. Smrdutá krev ohlašovala škodlivé vlhkosti v těle (nesměla však být v mosazné nádobě), zpěněná krev byla známkou vlhkosti a povětrnosti, příliš červená roznícené vlhkosti, hustá znamenala plicní neduh,

řídka žaludeční poruchu a příliš mastná horečnatý proces. – Stáří tohoto úkonu nelze přesně určit. Zdá se, že mezi laiky bylo starší přikládání baněk a pijavic. Symbolem těchto léčitelů se v antickém Řecku a Římě stala baňka. Odnímání krve u amerických indiánů skarifikací (sedřením pokožky) mělo ráz magický. Středověcí laičtí *púštělníci* měli již svá cechovní práva a byli nezbytní ve všech větších lázeňských zařízeních. Jako pomocníci lazebníků jsou uváděni 1449 u staroměstského lazebníka Bernáška. Jejich týdenní plat neměl být vyšší než 4 groše a spropitné (*bibales*) směli přijímat jen podle *zasloužení*. Vzdělání si zvyšovali prostřednictvím tištěných děl, populární byla zejm. Veleslavínova vydání práce J. Berky Chocenského *O krve pouštění žilami i baňkami* (1532, 1538, 1597). Přestože se na laické léčitele vztahovala v dalších letech již přísnější ustanovení, bylo jich velmi mnoho, zejm. pro ošetřování chovných zvířat. Léčitelé, ale i lékaři se při p. ž. dopouštěli často přehmatů a chyb. K větší popularizaci pravidel p. ž. sloužily tištěné nástěnné tabulky *zv. minuce (tabula minutionum)*, kde byly názorně zobrazeny relace mezi znameními zvěrokruhu a jednotlivými tělesnými orgány. S postupným zanikáním ranhojičství a s poznáním nebezpečí těchto praktik se p. ž. omezovalo na zákroky prováděné při onemocněních zvířat. Lékaři ho však užívali až do nedávné doby, při zjištění přílišného přetlaku krve ve velkém nebo malém oběhu bylo dokonce nařízeno. Od venesekce

se však přešlo k metodám šetrnějším (venepunkce). Oblíbenou a úspěšnou metodou bylo i povzbuzení nemocného organismu pomocí *hemoterapie*, kdy se venepunkcí nabraná krev vstříkla do svalu. – Z českého lidového lékařství je pozoruhodné i použití venesekce k vyhledání chorého místa: vytryskla-li z daného místa po přiklepnutí sekáčku krev, bylo zdravé, z chorého místa vytryskla jen voda.

Lit.: V. Vyšín: *Pouštění žilou*. Thomayerova sbírka přednášek 88. Praha 1901, sešit 9, č. 8; Č. Zibrť: *Staročeská tělověda a zdravotvěda*. Praha 1924; J. Čížmář: *Lidové lékařství v Československu I-II*. Brno 1946. [ljjn]

pout' 1. putování, cesta; **2.** náboženský akt, individuální i kolektivní vyhledávání kultovních míst (pěšky i pomocí dopravních prostředků). Putování na posvátná místa pramení z představ o zvláštní spjatosti nadpřirozených sil a bytostí s určitými objekty a lokalitami, na kterých s nimi mohou poutníci vstoupit do přímějšího a intenzivnějšího kontaktu, dosáhnout vyslyšení svých proseb, vyjádřit své díky apod. Poutě byly rozšířeny v mnohých kulturách a jsou vlastní řadě náboženských systémů, např. judaismu, buddhismu a islámu. V křesťanském prostředí p. prodělala vývoj směřující od individuálního putování k hromadnému poutnímu hnutí. Pro ranou etapu jejího vývoje byly charakteristické poutě jednotlivců (zejm. duchovních, příslušníků vyšších společenských vrstev nebo jejich

zástupců a kajícíků) na vzdálená místa, a to především jako projev aktu zbožnosti či pokání. Od 2.–3. stol., kdy jsou dokládány nejstarší poutě křesťanů, se hlavním cílem poutníků stala Svatá země, resp. místa spojená se životem a působením Ježíše Krista a Panny Marie. Díky rozvíjejícímu se kultu světců, jehož počátky spadají již do 2. stol. n. l., se stávají významnými cíli poutí také místa s hroby mučedníků, navštěvovaná zvl. o výročním dni jejich úmrtí. V důsledku obtížné dostupnosti Svaté země a rozvoje kultu relikvií se těžiště poutního hnutí přesunulo do Evropy, kde nejvýznamnější poutní místa představují např. Řím s hroby apoštolů sv. Petra a Pavla, Santiago de Compostela s hrobem sv. Jakuba, Tours s hrobem sv. Martina či Kolín n. Rýnem s domnělými ostatky sv. Tří králů. K vnějším znakům poutníků patřil poutnický plášť s kloboukem a mošnou, hůl, láhev na vodu, popř. mušle jako atribut patrona poutníků sv. Jakuba. Poutníci během cesty zachovávali půst a živili se především milodary. Bývali ubytováni v klášterních špitálech a hospicích, těšili se ochraně (ohrožení či zabití poutníka bylo trestáno církevní klatbou) a obdrželi zvláštní požehnání (kajícíci též certifikát o vykonání p.). – Již ve středověkém období se do vývoje poutí stále výrazněji promítá mariánský kult i uctívání zázračných obrazů, které po určité stagnaci v době reformační patrně nejvýrazněji ovlivnily barokní poutnictví. K charakteristickým znakům barokní p., která byla typickou formou zbožnosti katolíků a podnikala se hlavně k zázračným mariánským obrazům, se zařadila procesí (kolektivní putování), rozšiřování základny poutníků, kteří se rekrutují ze všech společenských vrstev, i markantnější zkracování délky poutí. Zahušťovala se síť poutních míst (mnohdy pouze lokálního či regionálního významu) a zakládaly se filiální kultury s replikami nejslavnějších poutních prototypů (např. Panny Marie Pomocné-Pasovské). Nižší náročnost takovýchto poutí byla přitom určitou měrou kompenzována některými doprovodnými prvky ztěžujícími putování (chůze naboso, s hrachem v botách, s dřevěným křížem, s častým klesáním na kolena, výstupem k poutnímu místu po kolenou apod.) i zvýšenou zbožností během cesty (modlitby a zpěvy za chůze, časté zastávky u sakrálních objektů při cestě apod.). Některé z těchto momentů (doložené od nejstarších dob křesťanské p.) přežívaly v lidovém prostředí hluboko do 19. stol. Vedle několikadenních poutí na nejvýznamnější středoevropská poutní místa (z Čech se putovalo do rakouského Mariazellu, bavorského Pasova, kladských Vambeřic; z čes-

kých poutních míst dosáhla podobného významu Svatá Hora u Příbrami), se zastávkami na méně významných poutních místech při cestě, se staly typickou součástí lidové zbožnosti i pouti jednodenní, konané na relativně krátké vzdálenosti. Nejvýznamnější osvícenecký pokus o omezení počtu poutí i délky jejich trvání představují josefínské reformy, zejm. zákazy vícedenních poutí, rušení poutních i filiálních kostelů a zákazy vystavování nákladně ozdobených zázračných obrazů. Od počátku 19. stol. dochází k opětovnému oživení poutního hnutí, hl. mezi příslušníky nižších vrstev společnosti. P. si jako náboženský akt udržela určitý význam (zvl. mezi katolíky na venkově) i přes oficiální nátlak, zákazy i případné postihy po 2. světové válce. Od 50. let 20. stol. se poutě uskutečňují zejm. jako individuální návštěvy poutních míst či jako organizované (před r. 1989 prezentované např. jako poznávací) zájezdy. – Nejvýznamnější termín poutí představovaly (v souladu se zasvěcením většiny poutních míst) letní mariánské svátky, dále svatodušní svátky, svátky Božího těla, *zlaté soboty* okolo svátku sv. Václava i celý *mariánský* měsíc květen, popř. říjen (souviselo to především s klimatickými podmínkami, v agrárním prostředí též s kalendářem polních prací). – Poutě se člení podle pohnutek na *kající* (individuální, jako akt pokání), *záslibné* (konané na základě slibu), *prosebné* a *děkovné* (poslední dva typy se týkaly jednotlivců i celých lokálních společenství či profesních skupin). Kromě duchovních aspektů (duchovní útěcha v těžkých zkouškách, uctění posvátného místa, oslava významných svátků, prosba za jedince, za rodinu, za dobré počasí a úrodu, účast na slavnostních bohoslužbách, na denních i nočních strážích u zázračných obrazů, obdržení požehnání, přistoupení ke svatě zpovědi apod.) sehrávaly poutě řadu dalších funkcí: podstoupení *léčebné* procedury, zisk dotýkané a požehnané poutní devocionálie či vody ze *zázračného* pramene (v domácnosti uchovávané jako léčebné prostředky i předměty přinášející Boží požehnání, ochranu a prosperitu). Vzhledem k rozvinutému prodeji poutového zboží i dalším požadavkům poutníků mělo poutní hnutí i nezanedbatelný ekonomický význam, zejm. pro určitý okruh výrobců a obyvatel v okolí poutních míst. Před vznikem samostatného československého státu nabyly některé poutě charakteru manifestačního boje za národnostní práva (např. od 2. poloviny 19. stol. frýdecké mariánské poutě), za komunistického zřízení i vzdoru vůči režimu a prezentace náboženského vyznání (cyrilometodějská p. na Velehradě 1985). Význam pro věřící mělo i vybočení z pracov-

ního stereotypu, poznávání vzdálenějších míst (od 19. stol. se při poutích výrazněji uplatňuje i turistická náplň) a prostřednictvím poutních tanečních zábav a oslav též prvek zábavní. Pro svobodné představovala p. příležitost k seznámení, k domluvě s partnerem; 3. posvěcení, výroční oslavy zasvěcení farních kostelů (*patrocinium*), jeden z nejdůležitějších církevních svátků v životě lokálních společenství. Svátek byl provázen slavnostní bohoslužbou v sakrálních prostorech i zevrubnou přípravou v jednotlivých domácnostech (úklid, slavnostní tabule, která zahrnovala masité pokrmy i různé druhy pečiva). V oslavách svátku nabyly značného významu jeho profánní, světské prvky: taneční zábavy (*poutové*, *mšové* zábavy), poutové atrakce, kramářský prodej nejrůznějšího zboží apod. Tento trend, zesilující již v průběhu 19. stol. a v údobí 1. republiky, byl podporován komunistickou ideologií hl. po únoru 1948. Nejznámější pražská *matějská pout*, konaná v souvislosti s oslavami svátku sv. Matěje, tak v obecném povědomí prakticky pozbyla svůj náboženský kontext a od r. 1960 též vazbu na místo svého konání (od šáreckého kostela sv. Matěje se přesunula na holešovické výstaviště); 4. různé druhy poutového zboží. Byly to devocionálie (růžence, škapulíře, křížky, domácí požehnání, svaté obrázky), drobná bižuterie, pochutiny a cukrovinky (zejm. perníky), přinesené poutníky jako upomínky, suvenýry a dárky (též jako *dárky z lásky*) z poutních míst či oslav patrociní. Lit.: M. Brauneck: *Religiöse Volkskunst*. Köln 1978; A. Sulitka: *Zvykoslovné a poverové realie Frýdecka v pozostalosti J. Vochalu*. ČL 67, 1980, s. 91–92; *Wallfahrt kennt keine Grenzen*. München 1988; *Slavnostní průvody*. Uherské Hradiště 1988; *Bohemia sancta*. Praha 1989; J. Royt: *Křesťanská pout po barokních Čechách*. ČL 79, 1992, s. 322–337; J. Royt: *Obraz a kult v Čechách*. Praha 1999; V. Štajnochr: *Panna Marie divotvůrkyně*. Uherské Hradiště 2000, s. 43–48; Z. Kalista: *Česká barokní pout. K religiozitě českého lidu v době barokní*. Praha 2001.

[lk]

poutní madony, obrazy a sochy Panny Marie uctívané v poutních místech. Stejně jako v ostatní Evropě převažují i v č. zemích poutní místa zasvěcená Panně Marii. Tento obraz se utváří až koncem 16. stol., v průběhu 17.–18. stol. intenzita mariánského uctívání ještě dále roste. V počátcích křesťanství se pozornost věřících upírala ke Kristu, apoštolům, mučedníkům, zatímco postava Marie zůstávala poněkud v pozadí. Atributy křesťanské mariánské ikonografie ukazují na spojitost s kultury mnohem staršími: ženská božstva tvořící protipól

mužským byla uctívána již v pravěku, zejm. v neolitu, v souvislosti s mateřským kultem a ve starověku (např. egyptská Isis s Hórovým dítětem). – Oficiální základ mariánského kultu byl položen 431 na církevním koncilu v Efesu, který prohlásil Pannu Marii za matku Boha, Bohorodičku. Maria jako matka, prvek slitovného žensství, se stala orodovnicí, prostřednicí mezi Bohem a lidmi. Vlna mariánského uctívání vzrostla 787 po 7. církevním koncilu v Nicei. Jeho závěry doporučují uctívání obrazů (*kdo ctí obraz, uctívá zobrazenou bytost*) a působí tak na rozvoj poutí. Význam kultu rostl, v 9. stol. byly Panně Marii zasvěceny soboty. Mariánskou úctu podporovaly křížácké výpravy, odrazila se i ve dvorním kultu nedotknutelné *paní*. Období stagnace poutí, spojené s husitskými válkami a s bojem reformátorů proti nešvarům v církvi, trvalo do konce 16. stol. K oživení došlo po tridentském koncilu (1545–1563), jehož jednání o mariologických otázkách v rámci reformních hnutí uvnitř církve vedlo k aktivizaci mariánské zbožnosti: dogmatem se stalo neposkvrněné početí (svátek zaveden až 1708). Kult Panny Marie zesílil po bitvě na Bílé hoře. V průběhu 17. a 18. stol. byla oživována místa tradiční mariánské úcty a zakládána nová. Stoupající víra v pomoc, ochranu Panny Marie byla reakcí na utrpení za třicetileté války, na morové epidemie a turecké nebezpečí. Mariánská zjevení, nálezy zázračných vyobrazení, patří k atributům barokní zbožnosti. Společenský význam mariánských obrazů dokresluje skutečnost, že byly voleny za symboly ochrany jednotlivých zemí, *paladia*. Císař Ferdinand III. svěřil říši pod ochranu Královny nebes, mariánský reliéf ve Staré Boleslavi se stal paladiem země české, Svatotomášská ikona z Brna zaštitovala Moravu a později tento úkol převzala Madona hostýnská. Reformy Josefa II. sice konání poutí oslabily, ale nezastavily. V 19. stol. se vyšlo z dané situace (1814 vyhlásil papež Pius VII. svěcení svátku Panny Marie Pomocné), nová poutní místa vznikala výjimečně (1851 La Salette, 1864 Lurdy). Ve 20. stol. přibyla místa nových mariánských zjevení, vesměs mimo č. země (1917 Fatima, v 50. l. Turzovka, v 60. l. Medžugorje, 1990 Litmanová). V této době nebyla mariánská ikonografie obohacena o žádné nové téma (poslední bylo lurdské). – Ideál madony křesťanského západu pochází z Byzance, kde se vyhranily tři základní typy vyobrazení: 1. trůnící madona s dítětem na klíně, 2. Maria prosící, modlící se, 3. stojící madona s dítětem. Později přibyl typ stojící Marie bez dítěte. Tato schémata převzal středověk. Byzantská tradice působila i na rozšíření

námětu polofigur, např. u L. Cranacha, autora obrazu P. Marie Pomocné (*Eleusa*). Nejstarší mariánské ikonové obrazy typu hodegetrie s tmavým inkarnátem, hvězdou, maforiem, tzv. věrné obrazy, jsou připisovány sv. Lukáši. Nová vlna mariánské úcty v 16. stol. vedla k dalším kopiím tzv. svatolukášských obrazů, především z římského kostela S. Maria Maggiore. 1423 byl zaveden svátek *Mater Dolorosa* a objevilo se poutní téma Matky Bolestné se srdcem probodeným mečí, typ *Assumpty*, tj. modlící se nanebevzaté Panny Marie. Baroko přineslo typ *Immaculaty*, Neposkvrněného početí (např. socha instalovaná 1653 na Staroměstském náměstí v Praze). Typ se později rozšířil v rámci architektury na morových sloupech. Na českém území bylo

v minulosti na 200 mariánských poutních míst, poutníci docházeli i do zahraničí (Mariánka a Šaštín na Slovensku, Maria Zell a Maria Taferl v Rakousku, Pasov v Německu, Einsiedeln ve Švýcarsku, Częstochowa, Warta a Wambierzyce v Polsku). – Poutní předlohy byly často reprodukovány a objevují se ve všech žánrech zlidovělého umění. Jejich úroveň je rozdílná, prolíná se v nich domácí výroba a sériová tovární produkce s pracemi neškolených tvůrců. Podle tohoto ohlasu je lze rozdělit do několika skupin: polopostavy, trůnící madony, stojící madony s dítětem, stojící madony bez dítěte a piety. U trůnících madon se jedná o středověké předlohy zachycující frontálně sedící madonu s dítětem, která obvykle žehná a drží atributy: madona v trní z Tuřan u Brna, madona

z Chlumu n. Ohří a z Hrádku u Vlašimi. – V žánru pololidového umění našly ohlas i předlohy z významných zahraničních středisek, např. z katalánského Montserratu. Pobočky byly založeny v pražských Emauzích, Slavonicích, Cizkrajově, na Bezdězu i jinde. Vyhledávaná byla madona z rakouského Maria Zell s pobočkami v Horní Čermné, Chlumu u Třeboně, Komárově u Brna atd. Velmi četné reprodukce ji zachycují v plastice jako sedící; na keramice, malbě na skle a poutních tiscích převažuje trojúhelníkové schéma madony *oblečené*. Do oblastí hraničících s Kladskem zasahuje vliv trůnicí madony z Warty. S výjimkou Madony mariazellské jsou sedící madony ve zlidovělých reprodukcích zastoupeny jen vzácně. Okrajově se objevuje pojetí madony *odpočívající na skalisku*, uctívané ve Vyšším Brodě a v Rychnově n. Malší. Ve skupině polopostav se vyskytuje jako prototyp neuctívanějšího mariánského zobrazení v Čechách v 17. a 18. stol. kovový reliéf madony ze Staré Boleslavi (kolem r. 1500). Starší jsou obrazy typu hodegetrie s madonou s dítětem v náručí, která jednou rukou žehná, ve druhé drží knihu, svitek, jablko a žezlo. Od středověku byla nepřetržitě uctívána hodegetrie z augustiniánského kostela sv. Tomáše v Brně, darovaná 1356 císařem Karlem IV. moravskému markraběti Joštovi, s pobočkami ve Vídni a jinde v Dolních Rakousích. Množství poutníků navštěvovalo kostel na Jasné hoře u Czeszochowé s obrazem stejného typu, instalovaným 1382, s filiálkami i v č. zemích, např. v Opocně, Uherském Brodě a Fulneku. V 17. a 18. stol. byly obrazy ikonového typu uctívány např. v Hrabyni, Králíkách, Dubu n. Moravou a Vlachově Březí. Nejčastěji reprodukovanou polopostavou se stala pasovská Panna Maria Pomocná (filiálky kultu byly Zlaté Hory, Brtnice u Jihlavy, pražské Nové Město ad.). Dalším importem byla madona z hory Karmel, uctívána např. v Kostelním Vydří, Bystrém u Poličky a na Makové hoře. Oblíbené bylo i téma kojící madony z italského Re ve Valle di Vegezzo (pobočky v Klatovech, Provodově a Horním Bukovsku). – Polopostavy jsou v lidovém prostředí reprodukovány jako malba a reliéf, s plastikou se lze setkat zřídka. V mnoha poutních místech je uctívána stojící madona s dítětem. Jako podklad slouží nejčastěji srpek měsíce, skála, koule, hlavice sloupu a oblak. Při velkých barokních slavnostech v 18. stol. byla většina z nich opatřena korunami, podobně jako u ostatních témat. Největším mariánským poutním místem v Čechách se stala Svátá Hora u Příbrami s plastikou připisovanou Arnoštu z Pardubic. Díky rozvinuté poutní

výrobě je Svatohorská madona nejčastěji zastoupena v muzejních sbírkách. K významným poutním místům se stojící madonou s dítětem patří např. Hejnice, Bozkov u Semil a Broumov, na Moravě Hostýn, Svátý Kopeček, Frýdek, Křtiny, Žarošice a další místa s menší frekvencí poutníků. Zahraniční pouti směřovaly do bavorského Altöttingu (filiálka např. v Bohnicích) a polských Vambeřic (filiálka v Praze na Kajetánce). Četné pobočky vznikaly podle vzoru tzv. Svaté chýše s černou madonou z italského Loreta (Horšovský Týn, Mikulov, Hradčany, Řím u Českých Budějovic, Brno). Vznikala také poutní místa zasvěcená madoně z Foy v Belgii (Sv. Mikuláš na Malé Straně v Praze, Hluboké Mašůvky, Lomec u Strakonice). Stojící madonu se sepjatýma rukama bez dítěte představuje *klasová* madona z Vranova u Brna, madona z Českých Budějovic s kopií uctívanou v Mláce a madona z Klokot u Tábora; *madona gravida* byla předmětem kultu v Praze na Karlově, typ Assumpta např. v Sepekově, typ Bolestná s mečí v prsou v Račicích. Cizí téma reprezentuje Panna Maria Ochranitelka z Levoče na Slovensku a madona z francouzských Lurd jako zatím poslední mariánský ikonografický typ. – Asi ve 14. stol. se v Německu vyhranilo téma piety, madony s mrtvým Kristem na klíně. Tuto emotivní kompozici lidové prostředí ochotně přijalo a reprodukovalo. V místech kultu jsou uctívány gotické i barokní předlohy (Bechyně, Sv. Jakub v Praze, Sv. Tomáš v Brně a jeho barokní replika v Sloupu, Bohosudov, Železný Brod, Jihlava, na Slovensku Šaštín, v Rakousku Maria Taferl a Maria Dreieichen). – Zázračné plastiky byly uctívány i jako madony oblečené: předloha byla zahalena do tuhého oděvu kuželovitě překrývajícího originál, z něž jsou patry jen hlavy. Drahocené šaty halily sochy obvykle v poutních dnech a tvořily podklad pro připevnění medailí, závěsů a votivních darů. Oblečené plastiky byly uctívány v Malých Svatoňovicích, Bozkově u Semil, na Moravě ve Štípkě a ve slovenské Mariánce. Ve štyrském Maria Zell i na Svaté Hoře u Příbrami byla zázračná plastika zpodobňována oběma způsoby, jako trůnicí i jako oblečená. – Zázračné předlohy z mariánských poutních míst byly často reprodukovány a vedle religiózního citění obražejí i výtvarný názor širokých vrstev. Věrnost originálu při přepisu nezavazovala, bylo dodrženo základní kompoziční schéma při zdůraznění formálních znaků, které jednotlivé poutní madony charakterizovaly a navzájem odlišovaly. Např. sedící madona mariazellská má zdůrazněny záhyby závoje kolem hruškovitého obličejce a záhyby na klíně, svatohorská, s esovitě

komponovaným pláštěm a vysunutým kolennem, drží dítě atd. Velký vliv na ztvárnění určitého typu měla drobná devoční grafika. Nad tvorbou anonymních tvůrců převládla řemeslná stereotypně pojatá produkce pro poutní a podomní obchod.

Lit.: A. Podlaha: *Sochy a skulptury mariánské v Čechách od nejstarších dob až do století XVI*. Praha 1904; K. Künstle: *Ikonographie der christlichen Kunst*. Freiburg im Breisgau 1928; H. Aurenhammer: *Die Mariengnadenbilder Wiens und Niederösterreichs in der Barockzeit*. Wien 1956; W. Delius: *Geschichte der Marienverehrung*. München – Basel 1963; V. Hasalová: *Lidové sakrální sochařství, jeho evidence a katalogizace*. MVP 4, 1966, s. 136–150; V. Ryněš: „*Imagines miraculosae*“ v době pobělohorské. ČL 54, 1967, s. 182–193; I. Kořán: *Nobilitace a rustikalizace našich gotických madon*. ČL 79, 1992, s. 309–321; J. Royt: *Křesťanská pout' po barokních Čechách*. ČL 79, 1992, s. 323–338; J. Royt: *Obraz a kult v Čechách 17. a 18. století*. Praha 1992; H. Koutecká: *Stručný místopis mariánské úcty v Čechách a na Moravě*. Praha 1992; L. Skružný: *Atributy vybraných biblických postav, světců a blahoslavených*. Čelákovice 1996, s. 213–227; V. Štajnochr: *Panna Maria divotvůrkyně*. Uherské Hradiště 2000; Z. Kalista: *Česká barokní pout'*. Praha 2002. [hd]

poutní místo, výraz zpřítomnění posvátného jevu v určitém, přesně vymezeném prostoru. Vzniká promítnutím náboženských představ spojených s výjimečnými, nežádka fiktivními událostmi do konkrétní lokality, v níž je přítomnost nadpřirozené moci pocítována a vnímána intenzivněji než jinde. Zásah nadpřirozena ve prospěch pokorně přicházejícího člověka, prosebníka, je zde pravděpodobnější. Spojení této síly s daným místem se manifestuje prostřednictvím zázraků, širokými vrstvami obyvatelstva je pak považováno za kultovní. Popudem ke vzniku p. m. mohlo být: 1. zázračné zjevení nadpřirozené bytosti, nejčastěji Panny Marie nebo světců; 2. zázračný nález obrazu nebo sochy s náboženskou tematikou, předmětu, který se tak stal objektem úcty; 3. nevysvětlitelný projev připisovaný nadpřirozené síle (jde např. o sochy či obrazy ronící krev, slzy apod.); 4. jiná zázračná událost, v jejímž důsledku bylo p.m. založeno (např. záchrana života nebo uzdravení). Poutní místa byla dále zakládána v místech života a smrti Krista, Panny Marie, apoštolů, světců nebo v místě uložení posvátné relikvie. Motivem pro návštěvu p. m. se stal pocit akutního ohrožení, potřeba osobního zprostředkování prosby o pomoc či poděkování. Druhotný zázrak, tj. vyslyšení prosb v podobě odvrácení individuálního či společenského

neštěstí, byl přímo podmíněn osobní návštěvou p. m. a z toho plynoucím užším kontaktem mezi prosebníkem či kajcíníkem a mimozemskou silou. Návštěva p. m. umožňovala věřícímu participovat, byť jen pasivně, na očekávaném zázraku. Cesta do p. m. byla výrazem soukromé zbožnosti, měla podobu individuální návštěvy nebo byla organizována v rámci skupiny. Návštěvy poutních míst měly charakter kajicný (za odpuštění hříchů), prosebný (za účelem zajištění prosperity, uzdravení, uchování zdraví jednotlivců i zvířat, odvrácení přírodních i společenských katastrof od jednotlivce i společenství) a děkovný (za projevenou přízeň). Poutní místa lze rozdělit jak podle kultu, jemuž je místo zasvěceno, tak chronologicky podle doby vzniku. Nezanedbatelný je také vztah oficiální církve ke konkrétnímu p. m., který často podmiňoval a určoval míru jeho návštěvnosti; z tohoto aspektu lze dělit poutní místa na kanonizovaná (význačující se dlouhou tradicí a všeobecně uznávaná, např. Velehrad či Svatá Hora u Příbrami) a nekanonizovaná (zázračná událost se v nich odehrála v poměrně nedávné minulosti), avšak církví tolerovaná, podporovaná a setkávající se s velkým ohlasem u věřících (např. Litmanová).

Významným faktorem v procesu oficiálního uznání p. m. církví je délka doby, která uplynula od zázračné události. Cesty na posvátná kultovní místa se tradují od antiky (např. cesta do Asklepiovy svatyně v Epidauru). Pro křesťany se prvními poutními místy stala svatá místa v Palestině spojená se životem a utrpením Kristovým a poté i Řím. Počátek putování souvisel s obdobím náboženského smíru ve 4. stol. V ranném středověku se rozvinula návštěva hrobů apoštolů a světců (od 7. stol. Le Mont Saint Michel ve Francii). V 8. stol. se stal nejnavštěvovanějším p. m. tehdejší Evropy hrob apoštola Jakuba Většího v Santiagu de Compostela. Návštěvníci se rekrutovali především z řad příslušníků vyšších vrstev světských i církevních. Uctívání zázračných obrazů přimělo církevní reformátory konce 14. stol. (např. Matěje z Janova) k odmítavému postoji. Reformační hnutí 16. stol. se postavilo ke konání poutí záporně (projev falešné zbožnosti). Po koncilu v Tridentu (1545–1563) se začala prosazovat návštěva p. m. jako účinný prostředek demonstrace víry, ale rozkvět nastal především v 17. a 18. stol. Rozvoj putování v č. zemích souvisel s obdobím po bitvě na Bílé hoře. Rekatolizace podporovala rozkvět poutních míst a iniciovala vznik četných dalších.

Na restauraci míst zasvěcených mariánskému kultu se podílel především řád jezuitů. 1781–1785 vydal císař Josef II. řadu dvorských dekretů omezujících či přímo zakazujících konání poutí. Některá poutní místa v této době zanikla a nepodařilo se je ani později obnovit. Návštěva p. m. je pro lidovou religiozitu baroka příznačná. Cesta do určitého p. m. byla spojena s konkrétním, každoročně se opakujícím datem, a tvořila tak nedílnou součást církevního roku, získala pevné místo v kalendáriu lidových slavností náboženského obsahu. Exaltovaný barokní katolicismus se promítl i do urbanistické a architektonické koncepce jak samotného p. m., tak i jeho okolí; architektura se stala nedílnou součástí české barokní krajiny. Cestu k p. m. zpravidla vyznačovaly drobné církevní stavby, soustava kaplíček a křížů, u nichž se procesí zastavovala; tato místa nabývala nejen oddechového, ale též meditativního charakteru; např. Praha byla spojena 44 zastaveními s nejstarším a nejuctívanějším p. m. v Čechách, *svatováclavským paladiem země české* ve Staré Boleslavi. Samo p. m. bylo zpravidla výrazně situováno, obvykle tvořilo krajovou dominantu. Umístění chrámového okrsku s kostelem s ambity a kaplemi na návrší (Svatá Hora u Příbrami, Křtiny nebo Hostýn) podtrhovalo emotivní účinek v intencích barokního divadla. Stejně jako jinde v Evropě se též některé české poutní chrámy budovaly na půdorysu symbolického významu (Bohosudov u Krupky, Zelená hora u Žďáru n. Sázavou). Centrem p. m. se stala církevní stavba, vybudovaná obvykle na údajném místě zázračné události nebo v jeho těsné blízkosti. Kultovní vyobrazení bylo umístěno uprostřed oltáře, zřídka na jiném místě (např. v boční kapli). Stěna v jeho blízkosti sloužila k zavěšování votivních darů. V některých případech přiléhala k chrámu ambity se zpodobněním; v době konání pouti se zřizovaly i na volném prostranství v chrámovém okrsku, kde se rovněž sloužily mše. V areálu p. m. se také umísťovala zastavení křížové cesty. Pro česká, ale i jiná evropská poutní místa je charakteristická snaha po posunutí data vzniku co možno nejloubeji do minulosti. Archaický původ je dokladován buď legendami vztahujícími se k počátkům křesťanství (např. k působení věrozvěstů Cyrila a Metoděje: Velehrad, Rajhrad), nebo se starobylost stvrzuje osobností tvůrce (biskup Arnošt z Pardubic jako údajný autor mariánské plastiky na Svaté Hoře u Příbrami), či dávnými historickými vztahy (žarošická gotická plastika, pocházející z 1. poloviny 14. stol., se připisuje markomanské královně Frigildě). Kromě středisek domácího kultu (např. Velehrad)

se zakládaly filiálky renomovaných evropských poutních míst (např. Częstochowa, Montserrat, Loreto, Pasov, Altötting, Einsiedeln, Maria Zell). Na zakládání domácích poboček se podílely jak církevní řády, tak i příslušníci šlechty. Vedle významných poutních center s širokým zázemím (Stará Boleslav, Svatá Hora, Hostýn, Velehrad) působila i řada menších s lokálním dosahem (Prašivá: sv. Antonín, Pohled: sv. Anna, Provodov: Panna Marie kojící). Oblíbená a obyvateľstvem Čech, Moravy a Slezska navštěvovaná byla též poutní místa na cizím území (Šaštín a Mariánka na Slovensku, Częstochowa a Wambierzyce v Polsku, Maria Zell v Rakousku a Pasov v Bavorsku). Nejčastějším objektem uctívání v poutních místech byla Panna Maria, resp. Madona s dítětem i Panna Maria ve spojení Kristem (Pieta) a se sv. Annou, dále sv. Trojice, Ježíš, zemští a zemědělské patroni a někteří další světci. Pro vznik p. m. byla určující primární zázračná událost, její legendické zpracování, sekundární nadpřirozené projevy a zázemí věřících, k doprovodným jevům patří existence vodního zdroje s domnělými či skutečnými léčivými účinky. Obecně tradovaná víra v magickou moc vody z pramenů v p. m. se projevovala v omývání postižených orgánů přímo na místě, pitím, odnášením vody domů (pro osobní potřebu ve spojení s lidovým léčitelstvím i jako dar z cesty ve speciálních lahvicích zdobených kultovním obrázkem). Zázračný pramen či studánka patří k nezbytným atributům valné části poutních míst a vyskytují se obvykle přímo v jejich areálu. V kultu vody přežívají předkřesťanské tradice, podobně v kultu stromů, na nichž byla údajně zázračná vyobrazení nalezena (ve Svatoňovicích nebo v Dubu n. Moravou, v rakouském Maria Taferl a Maria Dreieichen, bavorském Maria Eich, maďarském Makkós-Mária, porýnském Kevelaer). Kmeny stromů zakomponované do interiéru sakrální stavby tvořily nedílnou součást kultovního vyobrazení a staly se též zdrojem devocionálií (štěpiny dřeva, listy). Společná návštěva p. m. byla spojena s rituálním jednáním a vyznačovala se konstantním průběhem podle přesně stanoveného závazného programu. Poutní rituál praktikovaný po příchodu do p. m. zahrnoval přivítání procesí domácím knězem, uvedení do chrámu, poklonu před zázračným vyobrazením, zpověď, účast na mši a obětování votivních darů. Následovala obchůzka p. m. spojená s prodlevami na zastaveních křížové cesty, návštěva zázračného pramene, osvěžení, nákup dáreků, rozloučení a odchod. K p. m. neodlučitelně patřilo obchodování s příslušnými devocionáliemi. Množství obchodníků i četnost

hostinců a ubytoven byly důkazem prosperity. Poutní místa poskytovala možnost ke každoročnímu setkávání, sehrávala významnou roli ve společenském životě venkovské pospolitosti. Asi od poloviny 60. let 20. stol. se mění forma putování, častěji se lze setkat s návštěvou vykonanou autem či autobusem. Oblíbené jsou autobusové (dříve vlakové) zájezdy, umožňující při jedné cestě navštívit více lokalit (např. Sv. Kopeček, Provodov a Hostýn anebo Králíky i Wambierzyce). Po r. 1989 se ujaly organizování tuzemských i zahraničních poutních zájezdů (Rakousko, Itálie, Francie, Španělsko, Portugalsko, Izrael apod.) cestovní kanceláře, z nichž některé se na tento typ poutní turistiky přímo specializují.

Lit.: K. Eichler: *Poutní místa a milostivé obrazy na Moravě a v rak. Slezsku I-II*. Brno 1887–88; J. Košnář: *Poutnická místa a památné svatyně v Čechách*. Praha 1903; A. Podlaha: *Posvátná místa království českého I-VII*. Praha 1907–13; A. Hoppe: *Österreichische Wallfahrtsorte*. Wien 1913; Š. Fekete: *Vznik, rozložení a význam slovenských pútnických miest*. Národopisný sborník 8, 1947, s. 125–144; R. Kriss – L. Kriss-Rettenbeck: *Wallfahrtsorte Europas. Stätten der Gnaden in Wort und Bild*. München 1950; J. Leopold: *Von Epidaurus bis Lourdes*. Leipzig 1957; R. Jeřábek: *K otázce vzniku poutních míst a jejich vlivu na život a kulturu venkovského lidu*. ČL 48, 1961, s. 145–152; W. Hartinger: *Marien-, Wenzel- und Nepomukwallfahrten in Böhmen*. JOV 21–23, 1978–80, s. 27–42; R. Perka – M. Flegl: *Poutní místa*. Praha 1991; R. Zubek: *Lidová zbožnost a poutě na Moravě v 18. století*. SMK 91, 1991; J. Royt: *Křesťanská pouť po barokních Čechách*. ČL 79, 1992, s. 323–338; H. S. Koutecká: *Stručný místopis mariánské úcty v Čechách a na Moravě*. Praha 1992; I. Samson: *K fenomenologii náboženských pútí*. SN 40, 1992, s. 371–381; J. Royt: *České nebe. Topografie poutních míst barokních Čech*. Praha 1993; J. Royt: *Proč stojí poutní místa tam, kde stojí?* In: O posvátnu. Praha 1993, s. 109–113; Z. Boháč: *Poutní místa v Čechách*. Praha 1995; F. Odehnal: *Poutní místa Moravy a Slezska*. Praha 1995; EĽKS II, s. 97–99; P. Charvát: *Pouti ke svatým místům ve středověké Evropě*. DS 1996, č. 4, s. 5–8; C. Jöckle: *Slavná poutní místa. Sto nejslavnějších poutních míst v Evropě*. Praha – Kostelní Vydří 1997; R. Jeřábek: *Dub – Eiche – makk – encina. K filiacím některých charakteristických znaků mariánských poutních míst v Evropě*. NR 1998, s. 69–82; H. Dvořáková: *Dva aspekty projevu současné zbožnosti na příkladě poutí do Žarošic na Turzovku*. NR 1998, s. 91–98; J. Royt: *Obraz a kult v Čechách 17. a 18. století*. Praha 1999; J. Bukovský: *Loretánské kaple v Čechách a na Moravě*. Praha 2000; Z. Kalista: *Česká barokní*

pouť. K religiozitě českého lidu v době barokní. Praha 2002; N. Ohler: *Náboženské poutě ve středověku a novověku*. Praha 2002. [hd]

pověra, skutečností nepodložená představa o souvztažnosti a vzájemné působnosti určitých jevů, udržovaná a šířená tradicí. Podle O. Pertolda jsou jako p. *nejběžněji označovány rozličné úkony, které naprosto nesouvisí s očekávaným výsledkem a které se zvykem udržují*, dále jsou to podle něho *projevy náboženských přežitků a společenských předsudků*. P. G. Bogatyrev 1927 rozdělil pověry na pozitivní (blahonosné) a negativní (škodlivé), podle jiného kritéria rozlišil pověry motivované a nemotivované. Pověry se vztahují k předmětům (např. štěstí přináší maskot, jetelový čtyřlístek, podkova, šupina ze štedrovečerního kapra; neštěstí rozbité zrcadlo, rozsypaná sůl), k číslům (šťastná sedmička, nešťastná třináctka), k profesím (kominík nosící štěstí), k údajným znamením osudu (padající hvězda, černá kočka křížující cestu, houkání sýčka), k barvám, k představám o správném a nesprávném čase (pátek jako nešťastný den), ke způsobu lidského konání (vykročit pravou nohou, zaklepat na dřevo), ke snům apod. O. Pertold 1956 pojednal o pověrách v širším smyslu, mezi pověry ne zcela ústojně zahrnul např. též pranostiky, lidové léčitelství a projevy lidové magie. Problém pověřivosti kladl do úzké souvislosti s náboženstvím, což dokládá množstvím konkrétních dokladů z oblasti hmotné a duchovní kultury různých kultur. Z principu ovšem pověřivost (důvěru v pověry, praktikování pověr) nelze mísit nebo zaměňovat s náboženstvím nebo magií, neboť pověry nevytvářejí ucelený systém světonázorové orientace. Novodobé výzkumy prokázaly, že p. je živým kulturním prvem a v moderní společnosti si nachází nové formy a výrazy, na projevech náboženství či ateismu zcela nezávislé (např. počítačové kondiciogramy či přátelské náramky).

Lit.: O. Pertold: *Pověra a pověřivost*. Praha 1956; P. Bogatyrev: *Souvislosti tvorby*. Praha 1971, s. 20–26; B. Beneš: *Pověra a pověřivost v moderní společnosti*. In: Lidová kultura na Hané. Olomouc 1994, s. 11–18. [lp]

pověrečná povídka, pověrečná pověst (vyprávění), démonologická povídka (pověst) – vyprávění o nadpřirozených bytostech a úkazech (démonech), s nimiž se jako s výtvorem lidské fantazie člověk setkává v běžném životě. Něm. pro p. p. užívá výraz *dämonologische Sage*, angl. *demonologic legends*, ruština *bylička*. Démoni jsou tedy nadpřirozené bytosti, duchové, kteří člověka ochraňují nebo doprovázejí. V představách lidí nejsou

ani člověkem ani bohem, ale bytostmi mezi nimi. Všechny pověrečné povídky čerpají dějový konflikt ze střetu reálného a ireálného světa. Pověrečné představy se dotýkají základních hodnot člověka, jeho osudu, života, budoucnosti, smrti, pracovních úspěchů nebo neúspěchů, majetku, bezpečí, zdraví. Z této jejich šíře vyplývá značná životnost a rozšířenost. *Sotva existuje národ, který by neznal nadpřirozené bytosti, jimiž zaplňuje svůj svět a jejichž funkce je v tom, že vysvětluje nevysvětlitelné věci lidského života ... Víra v demony přispívá k porozumění světu, vysvětluje svět a činí lidské zkušenosti srozumitelnými* (L. Petzoldt). Pověrečné povídky se vyprávějí jako skutečné události, které jsou dokumentovány důkazy z osobní zkušenosti. Mají jednoduchý děj, zpravidla s jednou epizodou, v němž vystupují obvykle dvě až tři postavy. – Pověrečné povídky jsou sice vyprávěny na rozvinutějším pohádkovém nebo užším pověstovém principu, patří však do širokého pověstového okruhu, někdy bývají pokládány za jednu část pověstí. V č. zemích jsou vzhledem k vlastnostem zejm. námětovým a výrazovým považovány za samostatnou skupinu. Základní představy českých pověrečných povídek mají prastaré kořeny. Řadí se k nejstarším projevům lidové prózy a dochovaly se v nich doklady názorů a představ o příčinách přírodních jevů a soužití člověka s přírodou. Spolu s obdobným podáním jiných evropských tradic jsou v mnoha případech zakořeněny v představách antické kultury i kultur ještě starších. Dlouhým vývojem se představy měnily, ve středověku vešlo do p. p. mnoho nových motivů, zvl. z křesťanství, různým způsobem se měnily funkce a charakter demonologických postav. Nabytí typicky národně charakterizujících znaků je u p. p. výsledkem značně pozdního vývoje, p. p. je však obsažena už v literárních památkách českého středověku. – Ve srovnání s historickými a místními pověstmi se v p. p. uplatňuje subjektivnější a emocionálnější způsob podání. Na rozdíl od pohádek, jejichž nadpřirozené postavy pokládají vypravěči i posluchači vždy za smyšlené a reálně neexistující, jsou tyto bytosti a úkazy v pověrečných povídkách vnímány jako skutečné a reálně existující: vodník žije v blízkém potoku, umí se různé proměňovat, pomáhá i škodí nebo chodí na besedu; divoženka vyměnila nepozorné šestinedělce dítě, domácí skřítek přináší bohatství atd. Vypravěč sám nebo někdo z jeho blízkých se s těmito postavami doopravdy setkával: *Můj tatíček mně vykládal, jak na ně přišla slibka*. Postavy

a motivy v p. p. mají většinou standardizovanou podobu, jejich vlastnosti a funkce se příliš nemění a jejich popis je velmi sugestivní. Postavy jsou buď solitérní (vodník, klekánice, polednice, domácí skřítek, čert), nebo kolektivní (divoženky, víly, sudičky, světylka). Jejich vzhled je libý, krásný, svůdný, nebo naopak hrůzostrašný, odpuzující. Svou postavou jsou abnormálně velcí (obří), nebo nápadně malí (skřítek), mívají i zvířecí podobu nebo kombinaci zvířecích a lidských znaků. Postavy existují viditelně i neviditelně, jsou slyšet nebo nikoli, vydávají hlasy a zvláštní zvuky (pláč, nařikání, chechot, údery, řinčení), nosí zvláštní oděv (vodník má zelený kabát se zlatými knoflíky a z jednoho šosu mu stále kape voda), jsou dobří, pomáhají a ochraňují, nebo naopak škodí, ubližují, trápí. Mohou se zjevovat v doprovodu světelných úkazů. Často vystupují v určitém počtu (tři sudičky, devět divoženek) nebo ve velkém množství (světylka). Mimořádnou roli hraje v p. p. čas a místo: bytosti se objevují nejčastěji v noci (záhubenčata), při setmění (klekánice), v přelomových chvílích (poledne, půlnoc), v určitých dnech (Velký pátek, Štědrý den, Dušičky) a pohybují se v přírodě po zvláštních a poznamenaných místech (rozhraní polí, v tmavém lese, na křižovatkách cest, na mlžnaté louce, v bažinách, na pasekách a mýtinách, u studánek a potoků, řek a jezer, na nedostupných skalách, ve stržích a v dolech), ale také v domech a osamělých budovách. Dovedou se překvapivě zjevovat i mizet. Mají v jistých situacích specifickou funkci (smrtka ohlašuje nemocnému skon). Nositeli těchto funkcí nejsou u různých národů vždy tytéž postavy: děti vyměňuje v české tradici divoženka, v německé čert nebo trpaslík. – Po stránce tematické lze pověrečné povídky utřídít do několika okruhů: 1. o démonických bytostech, které jsou situovány nejvíc do přírody: divý muž, hejkal, rusalky, světylka, polednice, klekánice, horní duch, had, divoký pes, nejrozličnější obludy a mámení aj. K nejrozšířenějším pověrečným povídkám v č. zemích patří vyprávění o vodníkovi, k němuž se vztahuje mnoho i krajově odlišných motivů. Méně démonických bytostí žilo v domě (hradě, kostele), někdy jsou označovány jako *kulturní* démoni: had hospodářček či domácí skřítek přináší štěstí a bohatství; 2. spojené s životem člověka a jeho osudem. Významnou skupinu tvoří povídky o smrti a mrtvých: revenanti se musí vrátit na svět k odpykání zla napáchaného za života, krutý pán musí tahat pluh a s čertem orat brázdy, člověk nerespektující

hranice polí musí po smrti vracet meze do původního stavu, osud člověka je určen při narození třemi sudičkami; 3. o lidech s nadpřirozenými vlastnostmi a schopnostmi: nejčastěji se vyskytují motivy o čarodějnicích a jejich čárech. Věřilo se na mýry (ženy dusící spícího a vysávající mu krev), hojná jsou vyprávění o čárech mlynářských, mysliveckých, pytláckých, zlodějských, pasteveckých. S představou čarování a nadpřirozené moci je spojen motiv čarodějné knihy *kryštofky*. Na vých. Moravě (zvl. na Valašsku) jsou rozšířeny pověrečné povídky o černokněžníkovi, který dovedl ovládat draka, na němž létal; 4. s volně se vázícími motivy: o hořících penězích, o skrytých pokladech, které se lidé snaží (obvykle bezvýsledně) získat za pomoci magických sil. – V české pověstové tradici se s p. p. lze setkat téměř všude. Některé motivy (postavy) jsou společné a mohou mít i krajově diferencované názvy (vodník, hastrman, vasman; bludičky, světylka, nočnice, ohnivý mužik, ohnivý chlopek, světlonoh apod.; horní duch, důlní duch, perkmon, fontána, kataroza). Jiné postavy jsou omezeny regionálně (kosířky na Sedlčansku, černokněžník na Valašsku, striga v Pobeskydí). Vlastní jméno nesou jen zřídka: pán hor Krakonoš, Praděd; důlní duch Pustecký, Klimek, Sosna, Kuba Maček; vodník Jakub, Kuba, Hýkel, Michel, Ivan, Rokytky (na Hlučínsku); šotek Kuba, Kubíček. Je pozoruhodné, že se v českých pověrečných povídkách jako vlastní jméno těchto postav často vyskytují odvozeniny od jména Jakub. V moderních literárních dílech, napodobujících pověrečné povídky, mají naopak démoni vlastní jména často: vodník Čepeček, Česílko, Brčál; víla Amálka apod. – Pověrečné povídky jsou vděčným druhem pro sběratelskou činnost; bývají zastoupeny téměř ve všech pověstových, popř. i pohádkových sbírkách (zejm. regionálních).

Lit.: L. Röhrich: *Sage*. Stuttgart 1966, s. 14–24; EM 3, 1981, sl. 223–259; M. Leščák – O. Sirovátko: *Folklór a folkloristika*. Bratislava 1982; L. Petzoldt: *Kleines Lexikon der Dämonen und Elementargeister*. München 1990. [mš]

pověry v lidovém hudebním nástrojařství, pověry provázející vznik, existenci a užívání hudebního nástroje. Dominantní postavení v lidovém nástrojařství má výroba cimbálů, kobz, citer a především smyčcových nástrojů (úzce souvisí s užíváním violínových nástrojů v lidovém prostředí vůbec). Většina pověr vznikla až v 19. stol., kdy se i lidoví muzikanti začali zajímat o zvukovou kvalitu svých nástrojů. Zpočátku byla hlavním kritériem kvality smyčcového nástroje

hlasitost, teprve ve 2. polovině 19. stol. si také na venkově začali všimnout celkové ušlechtilosti tónu (mj. díky rozšíření houslařské literatury). Lidoví nástrojaři zjistili, že není v jejich moci vědomě vyrobit nástroj, který by vždy splňoval jejich požadavky na zvukovou kvalitu: někdy se podařilo, jindy nikoli. Především venkovská výroba hudebních nástrojů se tak dostala do trvalého zajetí pověr a nesprávných představ, ale ani profesionální výrobci (především houslaři) nejsou oproštěni od pověrečných názorů na své řemeslo; vzhledem k větším odborným znalostem však jsou jejich představy v kvalitativně jiných polohách, než je tomu u výrobců lidových. – Nejvíce pověr se v lidovém houslařství váže ke dřevu. Nejlepší je dřevo ze stromů, na nichž často sedávali ptáci (jejich zpěv přecházel do dřeva, které tím získalo správné vlastnosti, stalo se zpívajícím dřevem). Nevhodné je dřevo ze stromů, do kterých udeřil blesk (je *bluché*) nebo které rostly ve tmavých, strašidelných koutech lesa (*ztratilo blas*). Také není vhodné dřevo z trámů stavení, v němž někdo skončil nepřírozenou smrtí nebo které bylo zapáleno bleskem. Přímo nebezpečné je použít ke stavbě houslí dřevo určené pro výrobu rakví. Naopak dřevo z vyřazených kostelních lavic je velmi vyhledávané, neboť zpěv v kostele prý příznivě ovlivňoval jeho vlastnosti, a také dřevo ze skříní vyřazených varhan, klavírů a flašinetů patří k nejvhodnějším materiálům. Ke stavbě houslí lze s úspěchem použít dřeva z postele, na níž se narodilo dítě, z dětských kolébek a ze zásobnic na zrna a mouku. Odbornou literaturou je ovlivněn názor, že čím je dřevo starší, tím je lepší, a čím jsou léta na vrchní smrkové desce hustší, tím snadněji se dosáhne žádoucího výsledku. Sem patří i velmi rozšířené přesvědčení lidových houslařů, že nejvhodnější materiál poskytne strom, který na poklep jasně zní. – S houslařskými laky si venkovský houslař (na rozdíl od profesionála) hlavu nelámá. Jednoznačně byly *nejlepší* housle černé, ať už sám lak měl jakoukoliv kvalitu. Rozhodující tedy byla barva. Lze se však setkat i s nástroji, jež svým vybarvením odporují všem zvyklostem: zelenými, jasně žlutými, dokonce natřenými pozlátkem či stříbrěnkou. Nejvíce ceněné jsou nástroje potírané občas krví hovězího dobytka (na nelakovaných nástrojích vytvořilo několik vrstev vsáklé a zaschlé krve po letech černý povrch). Nejen mezi venkovskými hudebníky je rozšířen názor, že smyčcové nástroje se nesmějí čistit, že na nich musí zůstat vrstva prachu a kalafuny, která vydatně pomáhá k lepšímu tvoření tónu. – Zajímavá jsou kritéria, podle nichž si venkovští houslisté

vybírali své nástroje. K nevyhledávanějším patřily tzv. cikánské housle (koupené od cikána). Výrazně vysoká bývala cena nástroje přivezeného z Maďarska nebo dokonce z Itálie (většinou vojáky z 1. světové války). Přitom bylo zcela lhostejné, že šlo většinou o laciné výrobky manufaktur ze Schönbachu, Klingenthalu či Markneukirchenu. Italské viněty v nástrojích stále neúměrně zvyšují cenu i neobyčejnějších houslí, vždy však jde o tovární či manufakturní nástroje s falešnými cedulkami tištěnými v Lipsku na počátku 20. stol. – Také stáří nástrojů hrálo roli, přičemž tovární patinování je přijímáno jako pravé. Sebelepší nové housle nemohou v očích venkovského hudebníka nikdy dosáhnout ceny nástroje zděděného po starém muzikantovi, nejlépe kapelníkovi (nástroje po kapelnících rakousko-uherských vojenských hudeb patří k nejvíce ceněným). Rozporuplný je názor na housle napadené červotočem (do dobrých houslí červotoč nevleze; ale naopak jen do starého a dobře vyschlého nástroje se dají červotoči). – Nástroje jsou vybírány také podle toho, jakou funkci mají mít v muzice. Pro prim musí nástroj znít na poklep prstu vysokým tónem, pro ostatní funkce tónem nižším. Někteří muzikanti zase fukají do zvukových otvorů a podle toho, která struna nejintenzivněji rezonuje, usuzují na vhodnost jeho použití. Na kvalitu nástroje se usuzuje také podle toho, zda má doplňky z ebenu, nebo z barevných dřev domácího původu a je-li opatřen výložkami. Respekt venkovských muzikantů k profesionálním houslařům dokumentují pověry, že housle tzv. přeložené nebo opravené mistrem houslařem získají na kvalitě (mnozí svůj nástroj dokonce schválně rozbili, aby jim houslař opravou zlepšil jeho zvukové vlastnosti). – Názory na stavbu smyčcových nástrojů se ve venkovském prostředí různí. Muzikanti podrobně zkoumají, jestli jsou desky vyrobeny z jednoho nebo ze dvou kusů. Někteří považují za lepší nástroje první, jiní zase nástroje s *fugovanými* deskami. Všeobecně jsou však považovány za lepší ty nástroje, které mají spodní luby vyrobené vcelku. Jednoznačný je rovněž názor na tzv. vyhrání, usazení houslí. Kvalita nástroje neustále stoupá častým hraním: zvuk se v něm usazuje. U neznámého nástroje se jeho vyhrání pozná podle vyhmataného hmatníku, ohnuté a zborcené kobylky a podle celkového opotřebení a znečištění kalafunovým prachem. Zajímavý je častý názor, že když u *vyhraného* nástroje spadne duše, je nutné jej po jejím postavení znovu vyhrávat. Také po větší opravě nebo přelakování se nástroj znovu vyhrává; někdy též po výměně strun, kobylky nebo po větším

úderu. Jen malé množství uvedených pověr a názorů venkovských muzikantů a nástrojařů je postaveno na reálném základě; většina má původ v iracionálních představách o fyzikální podstatě vzniku zvuku v hudebním nástroji.

Lit.: P. Kurfürst: *Pověry v lidovém houslařství*. OM 15, 1983, s. 42–43. [pk]

pověst, zčásti pravdivé a zčásti smyšlené vyprávění o osobnostech a událostech; žánr folklorní epiky. Tématem p. se mohou stát situace každodenního života, ale i události širšího dosahu (např. historické). Jde zvl. o události záhadné, tajemné, obtížně vysvětlitelné. Podnětem vzniku p. často bývá tragická událost (násilná smrt). P. mívá vztah k určitému místu a času a k určité osobě. Silná vazba k místu odlišuje p. od pohádky. Lokalizace činí p. pravděpodobnou a věrohodnou. P. se šíří ústně i písemně; její prvotní existenci je však ústní podání. Obdobou je fáma, která na rozdíl od p. postrádá syžet. P. obsahuje množství fiktivních prvků. Některé osobnosti jsou vymyšlené (Vilém Tell). P. nemá vyhraněné žánrové příznaky. Má mnoho společného s legendou nebo s mýtem. Někdy dochází k interferenci p. a legendy (rytíři v hoře); jde o legendu utopickou. V českém prostředí existuje cyklus vyprávění o sv. Vojtěchovi. Lze hovořit o legendárních pověstech nebo o pověstech-legendách. Záleží pak na završení děje v minulosti nebo na předpokladu děje v budoucnosti. Určitou souvislost mají pověsti s proroctvím. Někdy se pověsti motivicky prolínají, např. v situacích, kdy osobnosti byly spojeny s nadpřirozenými silami (*Meluzína*, *Faust*). Pověsti patří do mezinárodního slovesného fondu a diferencují se na jednotlivé druhy a podskupiny. Dělí se na pověsti historické, etiologické a numinózní. – Členění na pověsti historické a místní není přesné, neboť velká část historických pověstí jsou zároveň pověsti místní a naopak. Historické pověsti zobrazují události lokálních i národních dějin. Zachycují historické povědomí, hodnotí události a osobnosti. Příkladem jsou pověsti o ideálním panovníkovi, o zbojníkovi (*Ondráš a Juráš*) a o rebelech vůbec (*Kozina a Lomikar*, *Kubata*). Významné jsou adaptace královských pověstí: *Svatoplukovy pruty*, *Ječmínek*, *rytíři v hoře* apod. Existují rovněž pověsti o vojenských událostech v určitém teritoriu. V ústním podání se např. připomínala třicetiletá válka (Švédové), průchod Napoleonových vojsk přes Čechy a Moravu, pronikání Turků do střední Evropy, prusko-rakouská válka 1866. K historickým pověstem lze přiřadit také pověsti genealogické a erbovní, které mají etiologický ráz.

Zvýrazňují starobylost a vznešenost šlechtických rodů (*Bílá paní*, Meluzína). V p. se lze setkat s idealizací činů a postav. Jde o apoteózu, monumentalizaci a heroizaci. Vzniklo množství standardních hrdinů přemáhajících překážky. Do vyprávění lidí promítali touhu po velikosti, slávě a odvaze. Pokud měl určitý jedinec parametry zachránce, ochránce, osvoboditele, nevyhnul se pověstem, které mu přidávaly nadlidské rysy. Vyskytují se také podání, která jsou difamacemi. Vyslovovala se v nich např. obvinění z paktu s ďáblem, ze sodomie a kaniibalismu. – Etiologická p. objasňuje původ nějakého (většinou přírodního) jevu. Původ jmen osob nebo míst, např. původ některých přírodních útvarů (výrazných skalních konfigurací, bludných balvanů), je vysvětlován jako zkamenělé stádo ovcí i s ovčákem nebo prokleté zkamenělé postavy lidí, popř. přerušené ďáblové stavby. Podskupinou etiologických pověstí jsou pověsti etymologické, které vykládají původ pojmenování určitého místa. – Nejvíce syžetů a motivů mají pověsti numinózní. Podání se přesně vázou k lokalitě; někdy se objevuje zvláštní scénérie (zříceniny hradů, klášterů, kostelů, starobylých domů). V těchto pověstech se vysvětluje zážitek neobvyklého setkání vypravěče nebo jeho příbuzného či souseda s nadpřirozenými bytostmi. Objasňují se tu různé záhady a tajemství, je počítáno se zásahem nadpřirozených sil, zobrazuje se střet člověka s nadpřirozenem. Vyskytují se v nich také démonické bytosti, přízraky, fantomy, světelné a zvukové úkazy, magická konání apod. Nediiferencované projevy se označovaly jako strašidla; novodobě se v okultní a esoterické literatuře uvádí *poltergeist*, hlomozící duch. – Nadpřirozené bytosti lze diferencovat na chthonické (spjaté se zemí) a atmosférické i na bytosti vycházející z kultu předků a animismu. Někdy docházelo k jejich prolínání. Svou roli sehrály také diabolizační tendence, které měly mj. vyřadit ze hry původní demony. Vzdor tomu se stále vyprávělo o vodníkovi, hejkalovi, skřítkovi, permoníkovi aj. Rozsáhlou skupinu tohoto druhu pověstí tvoří podání o magickém konání, kouzlech, čarodějích a čarodějnících. Zachycují snahu lidí dosáhnout blahobytu a prosperity i za cenu ztracení. Lidé si někdy brali na poradu ďábla. Do lidského života tak vstupuje princip zla. Ve značné frekvencovaných podáních o smrti a mrtvých šlo o projevy duše. Vyprávělo se např. o duších neklidných i vysvobozených. Velkou skupinu představovaly bludné duše. K tomu se druzí i posmrtné tresty např. krutých pánů, kteří se zjevovali jako noční přízraky, bezhlaví rytíři apod. Lze se setkat s před-

zvěstmi nebo s návštěvami smrti. Lidé si také vytvořili představu záhrobí. Touha po zbohatnutí byla zachycena v pověstech o pokladech, většinou ztracených, neboť při jejich vyhledání nebyla respektována určitá pravidla (např. nedbat rušivých momentů). Od poloviny 20. stol. ustupují v pověstech imaginární prvky. Zánikový stupeň p. se udržuje často jako vědění, paměť o místě, o minulé události. V mnoha případech se projevuje druhotná folklorizace; nejvíce v tzv. nejstarších pověstech českých (*Přemysl Oráč*, *kněžna Libuše*, *praotec Čech*). Pro humanitní vědy jsou pověsti pramenem pro výzkum mentalit.

Lit.: P. Kazda: *Pověsti. Podbrdsko*. Beroun 1923; K. Pekárek: *Starozlínské pověsti a lidové povídky*. Zlín 1942; M. Lüthi: *Volksmärchen und Volkssagen. Zwei Grundformen erzählender Dichtung*. Bern – München 1961; A. Sedláček: *Historické pověsti lidu českého*. Praha 1972; A. Wenig: *Staré pověsti pražské*. Praha 1972; L. Röhrich: *Sage und Märchen*. Freiburg – Basel – Wien 1976; B. Šalanda: *České pověsti ze současného sběru. Doklady k dějinám lidového myšlení I*. Praha 1989; M. Stejskal: *Labyrintem tajemna aneb Průvodce po tajemných místech Československa*. Praha 1991; J. Košnář: *Staropražské pověsti a legendy*. Praha 1992; I. Hrabětová: *Erbovní pověsti v českých spisech Bartoloměje Paprockého z Hlohol*. Brno 1992; V. Karbusický: *Báje, mýty, dějiny. Nejstarší české pověsti v kontextu evropské kultury*. Praha 1995. [bš]

povídka, drobný prozaický útvar, krátké vyprávění. Ve folkloristice pozitivistického období (od konce 19. stol.) pojem *lidová povídka* zahrnul všechny žánry lidové prózy. V terénní praxi totiž folklorní druhy a žánry vzájemně splývají. Pod pojmem p. bývá proto zahrnuta vlastní pohádka, pověst, anekdota, humorka, legenda i vyprávění ze života. Jako souhrnný pojem užívali termín p. V. Tille (*Povídky, jež sebral na Valašsku*), J. Polívka (*Povídky lidu opavského a hanáckého*) a J. Š. Kubín (*Povídky z českého Podkrkonoší; Kladské povídky*). V. t. povídka ze života. [dk]

povídka ze života, vyprávění (vzpomínkové, ze života), memorát – rozsáhlá část lidového podání, která vychází ze života a (podle zkušenosti vypravěče nebo jeho předchůdců a známých) vypovídá o něm. Pro p. z. ž. se v němčině používá pojmu *Alltagserzählung*, *Erinnerungserzählung*, *Wahrgeschichten*, v angličtině *true story*, *experience report* a v ruštině *skaz*, *ustnyj rasskaz*, *skaz-vospominaniye*. Specifikem p. z. ž. je skutečnost, že v té podobě, v jaké se s ní lze běžně setkat, je a byla i v minulosti

formou hotovou, definitivní, uzavřenou. P. z. ž. je pojmenování mladé. Použil je poprvé 1926 J. Polívka (*povídky z obecného života*) a potom 1940 B. Václavek (*povídky z života bez živlů nadpřirozených*). Povídky ze života představují osobitý a pevný vypravěčský projev, který se vztahuje na tu oblast vyprávění, kterou nelze pokrýt pojmem (tradiční) *lidové vyprávění* (tj. pohádka, pověst, legenda). Patří do okruhu pověstových žánrů, s nimiž je spojuje orientace na věrohodnost a pravdivost výpovědi, takže některá témata (látky), která jsou spojena s historickými (skutečnými) událostmi (např. vzpomínky na válku), se během doby mohou stát i pověstmi. Od ostatních forem lidového vyprávění se odlišují téměř vším: jsou vázány na osobní život a zkušenosti, sdělují faktickou událost (z vlastního zážitku nebo jako slyšený příběh), žijí v individuální paměti a v individuálním podání, obvykle nebyvají přejímány vícerymi vypravěči, vznikají jako osobní vyprávění a aktuální zpráva o poslední novince (senzaci); značná část se v podání udržuje jen poměrně krátce, některé z nich jsou pouhé zpravodajství, jiné vytvářejí podmaňující a delší příběhy. P. z. ž. musí mít ucelený děj i v případě, že má formálně jen jednoduchou stavbu. Syžet p. z. ž. není jen zrcadlovou a bezmocnou kopií skutečnosti, ale její (bezděčnou nebo záměrnou) selekcí nebo stylizací; povídky ze života nejsou jen *pouhými zprávami*, ale *tendují k uměleckému zpracování* (O. Sirovátka). Je v nich však vždy důležitější to, co se vypráví, než to, jak se vypráví. Estetické vlastnosti nestojí proto na prvním místě, a tím je dán i zásadní rozdíl oproti pohádce. K nejvýznamnějším znakům p. z. ž. patří svébytný námětový svět. Výběr námětů a motivů není určován závažností faktů, ale poutavostí zápletky, překvapivostí pointy, zajímavostí figury (tedy podle principu umělecké literatury). Ústřední námětová pole zůstávají trvalá, avšak konkrétní příběhy se v nich aktuálně mění. Námětovou dominantou je svět individuální, osobní a rodinný (oproti pověstem, jejichž náměty mají platnost skupinovou). Podle zájmových ohnisek se povídky ze života seskupují do větších okruhů: dětství; mládí; láska a manželské epizody; pracovní prostředí, řemesla, zaměstnání; cesty a cizí svět; místní tragické nebo mimořádné události a senzace (vražda, smrt, nehoda, loupež, katastrofa, požár); šťastné náhody, veselé příhody, žerty; originální postavy a figurky, význačné osobnosti. Námětová škála je determinována nejen pestrým rozsahem vypravěčských situací, ale také dvojí časovou rovinou: a) náměty aktuální,

ze současnosti, b) události z minulosti, které se jako osobní majetek předávají z generace na generaci. Existují i rozdíly v mužské a ženské orientaci námětových okruhů. – P. z. ž. byla vždy součástí živého vypravěčského repertoáru a nepředstavuje nový stupeň lidové prózy. Vnáší však do lidového vyprávění nové reality (realitu běžného života), a proto má ve srovnání s tradičními druhy rozšířenější komunikační horizont. Povědkám ze života nevěnovali v minulosti sběratelé větší pozornost, přednost dávali pohádkám, pověstem či humorkám. V českém prostředí zapisovali povídky ze života J. Š. Kubín a F. Beranek. Staré zápisy jsou spíše náhodné a příležitostné. Vyskytují se např. už ve smolných (černých) knihách, s nepřímými doklady se lze setkat v literatuře: vyrůstaly z nich některé renesanční příběhy, jsou součástí tzv. realistické literatury 19. stol., kronikářských záznamů apod. Jakkoli si jich někteří badatelé (zejm. ruští a němečtí, z českých J. Polívka a B. Václavěk) začali v souvislosti se studiem *aktuální tvorby* všimnout až ve 20.–30. letech 20. stol., integrální součástí folkloristického bádání se stávají až v 60. l. Proto teprve 1977 mohl O. Sirovátka konstatovat, že *dnes už není v mezinárodním bádání, až na zcela ojedinělé výjimky, sporu o tom, že povídka ze života představuje zvláštní kategorii lidové prózy*. Povídky ze života vznikají, žijí a zanikají neustále, jejich existence a životnost jsou důkazem ustavičných tvůrčích schopností člověka a jejich předávání z generace na generaci. V. t. povídka.

Lit.: J. Š. Kubín – J. Polívka: *Lidové povídky z českého Podkrkonoší. Úkrají východní*. Praha 1926, s. 441; B. Václavěk: *O lidové písni a slovesnosti*. Praha 1963, s. 357; EM 1, 1977, sl. 323–330; O. Sirovátka: *Vzpomínkové vyprávění v dnešním vypravěčském podání*; M. Šrámková: *Povídky ze života v individuálním vypravěčském repertoáru*. Obě práce in: *Premeny ľudových tradícií v súčasnosti 1. Československo*. Bratislava 1977, s. 261–272, resp. 294–300. [mš]

povoznictví, formanství – živnost zajišťující dálkovou dopravu zboží nebo surovin; forma hlavního nebo doplňkového zaměstnání rozšířená jak v městském, tak vesnickém prostředí. Jako samostatná živnost dosáhlo p. vrcholu v období pozdního feudalismu a raného kapitalismu v 17.–19. stol. Úpadek p. způsobily nové formy dálkové dopravy, hl. železnice v 70.–80. letech 19. stol. Po 1. světové válce tradiční p. úplně zaniklo, neboť dopravu zboží převzali autodopravci. P. ovlivnilo některé složky lidové kultury. Formani byli důležitými informátory o událostech ve světě, zprostředkovali kulturní

výměnu, měli své folklorní tradice. – Podle nákladu a způsobu dopravy se povozníci dělili do tří kategorií: 1. formani zajišťující dopravu v rámci povinné roboty. Přepravovali potraviny, dřevo, rudu, víno apod. na menší vzdálenosti v okruhu panství nebo podle jeho potřeb. Mohli přibírat zboží obchodníků a řemeslníků. Z důchodu panství jim byly částečně hrazeny cestovní výlohy, další výdělek si opatřili dopravou zboží pro obchodníky. Robotní formani se vraceli domů většinou každý den, nikdy nebývali mimo domov déle než týden; 2. formani dálková. Vozili náklady v rámci země, v Čechách do Prahy, na Moravě do Brna a Olomouce. Často jezdili do Vídně, ale i za hranice monarchie. Platilo se jenom za jízdu, za nakládání a skládání zboží povozník nedostal nic; 3. formani expresní. Přepravovali zboží, které muselo být v cílové stanici v určitý stanovený čas. Byli nejvíce ceněni a nejlépe placeni. Forman skládal za převzaté rychlozboží vysokou zálohu, která v případě nesplnění závazku propadla. – Každý povozník musel mít tzv. formanskou knížku, kam se zapisovaly údaje o přijatém zboží a po dodání se potvrzovalo jeho převzetí odběratelem. Zaznamenávala se sem i výše zálohy, kterou forman jako záruku obchodníkovi složil. Zálohu bylo možno složit v místě bydliště formana na magistrátním úřadu; byla sice vyšší (200–300 zl.) než u jednotlivých obchodníků, na druhé straně však nemohla být zpronevěřena. – Jako dopravního prostředku používali povozníci formanských vozů pod plachtou, které v případě těžkých nákladů táhly dva i tři páry koní. Od 16. stol. měly vozy otáčivé přední podvozky (rejdy), různá přídatná brzdící zařízení a další příslušenství (hever, lucerna, tabulka se jménem). Na vůz tažený jedním párem koní se obyčejně nakládalo asi 10 q zboží, uloženého v pevných okovaných bednách. Bedny byly uzamčeny silnými zámky a pomocí řetězů připoutány k vozu. Dobře naložit vůz patřilo k základním předpokladům formanské živnosti. Při dálkové dopravě ujel forman s tímto nákladem za den 30 km. Obzvláště těžké náklady (až 75 q) táhlo více párů koní. V místech příkrého stoupání nebo špatné cesty si forman zjednával u místních sedláků za peníze příprěž, takže vůz táhlo i pět párů koní. – Z komunikací dávali formani přednost hlavním cestám, které byly lépe udržovány a provoz na nich byl bezpečnější. K jejich ochraně zde byla zřízena zvláštní formanská policie, *pozorníci*. Hlídlí cesty a udržovali na nich pořádek. Kontrolovali také samotné povozníky, protože všechno, co forman vezl, musel mít zapsáno ve formanské knížce. Ostatní zboží bylo považováno za kradené a mohlo být zkonfiskováno.

Obchodovat sám forman nesměl. Přes přísné kontroly se dalo převézt i zboží *načerno* (např. tabák). Někdy formani na svém voze svezli pocestného, řemeslnického tovaryše, studenta nebo služebnou dívku, kteří neměli peníze na cestování poštovním dostavníkem. Formani také prováděli drobné nákupy pro své známé ve vesnici. – Na cestách se formani stravovali a nocovali v zájezdních hospodách. Šlo o stavby výstavné a prostorné, s rozsáhlými dvory, stájemi a kůlnami, kde bylo možno s naloženým vozem v případě nepohody zaparkovat. Při hostinci stála kovárna, kde se daly provést nutné opravy vozu a okovat koně. Ve zvláštní místnosti (*formance*) nebo v šenkovně si povozník odpočinul a posilil se před další cestou. O koně se postaral jeho pacholek nebo podomek, který v hostinci sloužil. Zájezdni hostince se stávaly nejen místem setkání formanů, ale také střediskem společenského a kulturního života kraje, pořádaly se zde muziky, konala se divadelní představení a jiné akce. – Povozníci se řídili určitými pravidly chování a dodržovali různé zvyky, které se předávaly tradicí. Forman musel být solidně oblečen, aby u obchodníků vzbuzoval dobrý dojem. Kožené (v zimě kožešinové) kalhoty měl zasunuty do vysokých kožených bot. Jako svrchní oděv sloužil dlouhý soukenný plášť, v zimě kožich. Na hlavě formani nosili široké klobouky nebo módní cylindry spolu s pletenou vlněnou čepičkou, *kulichem*. V zimním čase si brali beranici. Peníze měli bezpečně uloženy v kapse koženého opasku. Krušnohorští povozníci užívali jako svrchní pracovní oděv širokou modrou halenu. Nepostradatelným doplňkem vybavení byl dlouhý bič. – Vůz a postroje koní musely být na první pohled v pořádku a ukazovat na zámožného člověka. Zvláštní péči proto forman věnoval mosazným ozdobám na postrojích, které se stále leskly jako nové. Byl v tom kus formanské hrdosti. Forman je oblíbenou postavou lyrických i epických lidových písní (*Stuoj, formánku, nehýbaj*; tzv. Rackův rukopis z konce 15. stol.). Typ lidového formana z 1. poloviny 19. stol. vykreslila B. Němcová v povídce *Dobrý člověk*.

Lit.: A. Jirásek: *Formané*. ČL 2, 1893, s. 370–374; E. Blatný: *Formani*. OHP 12, 1935/36, s. 71–72; L. Chuděj: *Valaští formani*. NVal 8, 1943, s. 134–136; V. Socha: *Povozníci v našem kraji*. RZ 7, 1957, s. 79–82; J. Cedidla: *Slevaňa. Hrst vzpomínek na valašské formany*. Val. 10, 1966, s. 50–53; F. Bartušek: *Zaniklá povolání – povoznictví*. In: *Vlastivědný sborník Třeště a okolí*. Třešť 1967, s. 5–7; G. Stübiger: *Krušnohorští formani*. *Vlastivědný čtvrtletník Chomutovska* 7, 1975, č. 4, s. 9–10; M. Janotka – K. Linhart: *Zapomenutá řemesla*. Praha 1984, s. 135–145.

[mv]

povříslu, úvazek ze slámy, popř. provázek k vázání snopů obilí nebo otýpek. Vázání snopů do slaměných povřísel je doloženo četným ikonografickým materiálem od středověku a převažovalo v č. zemích ještě v polovině 20. stol. Od konce 19. stol. byla slaměná povřísla vytlačována ručním vázáním snopů do motouzových povřísel s uzlem nebo malou dřevěnou destičkou na jednom konci a šřením obilních samovazů, od 60. let 20. stol. přímou sklizní obilnin sklízecími mlátičkami. Jednoduchá slaměná povřísla z čerstvé dlouhé žitné slámy se používala při vázání žitných snopů. Byl to prostý pramen žitných

stébel, srovnaných a pokládanych na strniště odebíračkám tak, aby na něj mohly položit odpovídající hrst obilí a svázat ji ve snop. Do povřísel připravovaných v zimě a v předjaří se vázala pšenice, ječmen a oves, tj. krátké obilí. Vázaná povřísla se zhotovovala rovněž ze žitné slámy, mláčené cepy, později též na tzv. cepových mlátičkách s dlouhým mláticím bubnem s lištami. K vázání p. se používala sláma dobře uložená, srovnaná a navlhčená. Uzel (smyčka) p. se vázal ze dvou pramenů slámy a pevně utahoval. Hotová povřísla se obvykle vázala do snopů po dvou mandelích (30, 36 kusů) nebo po kopě (60 kusů) a ukládala na místech chráněných před požerky hlodavců. Povřísla vázali obvykle muži (výměnkáři) v chlévě, ve stodole apod. Od konce 19. stol. se šířily povříslavače, stroje na výrobu kroucených slaměných povřísel. Na nich bylo možno zpracovávat na p. i krátkou slámu z mlátiček s hřebovým mláticím ústrojím. Slaměnými povříslu se snopy vázaly pomocí roubíku i bez něj. K vázání motouzovými povříslu s uzlem se používal ve 20. letech 20. stol. tzv. Bačinův roubík. Otýpky klestí se vázaly březovými povříslu.

Lit.: F. Myslivec: *Starý způsob hospodářství na Opavsku*. Praha 1933, s. 23–24; M. Hříděl: *Historie zemědělské malovýroby na Písecku 1. Rostlinná výroba*. Písek 1983; J. Štastný: *Tradiční zemědělství na Valašsku*. Praha 1971, s. 120–123.

[zt]

pozdrav, projev zdvořilosti slovem nebo slovní formulí, často provázený gestem (pohybem, smeknutím pokrývky hlavy). S p. jako důkazem zdvořilosti se lze setkat již v antice. Slovem *Ave* (*Buď zdrav*) byl v Římě zdaven císař, občané se zdravili *Salve* či *Vale* (pozdrav *Ave* se dostal do katolické liturgie: *Ave Maria*). P. byl v minulosti nezbytným komunikačním projevem, jeho opomenutí bylo pokládáno za nezdvořilost, ba i projev nepřátelství. Ještě větším prohrěškem proti dobrým mravům bylo ignorování již proneseného p. Před běžné denní pozdravy *Dobré ráno* (*poledne, odpoledne*), *Dobry večer*, *Dobrou noc* se v minulosti kladlo spojení *Dej Pánbůh* (odpovídalo se *Dej to Pánbůh*). V minulosti bylo na českém venkově nezbytné pozdravit každého, s kým se kdo potkal (osoby známé, kolemjdoucí i vesnicí procházející cizí lidi). První zdravil kolemjdoucí stojícího, jednotlivce skupinku, mladší staršího, společensky níže postavený významnějšího atd. V domácnosti a rodině zdravili mladší starší, služebnictvo hospodáře a hospodyně. Vedle denních pozdravů si stolovníci přáli před započtím jídla *Dobrou chuť*. Host byl vyzván *Pojďte ke stolu*. Za poskytnuté jídlo nebo za dar se děkovalo *Zaplat' (Naděť) Pánbůh*. – Papež Benedikt XIII. zavedl od r. 1728 p. *Pochválen buď pán Ježíš Kristus*, který se na českém venkově u dětí a starších lidí udržel až do počátku 20. stol. Odpovídalo se *Až na věky amen*. Knězi se při tom líbala ruka. Zvláštního pozdravu se užívalo při cestě do kostela na mši (*Vítám vás ke slovu božím*) a při návratu ze mše (*Vítám od slova božeho*). S tím souvisel p. nemanželské rodičky, která místo úvodu musela stát v neděli před kostelem a zpívat: *Vítám vás do kostela, já jsem se dopustila*. Při odchodu se obvykle zdravilo: *Spánembohem, Jděte spánembohem, Ostávejte tu s Bohem, Bůh vás opatruj, Šťastnou cestu* (s připojeným přáním pozdravů pro další členy rodiny a známé). Při první návštěvě u novorozence se říkalo *Pánbůh požehnej*, podobně při narození zvířecích mláďat (hříbat, telat, jehňat). Zvláštní pozdravy se dávaly pracujícím: *Pomož Pánbůh, Pomáhej Pánbůh*. Četné pozdravy se vázaly k zemědělské práci. Při setí *Naspoř Pánbůh a podař* (sev. Morava), *Pánbůh pomáhej a obroď* (Slezsko), *S Pánembohem, aby bylo sporo jako Krista Pána slovo* (záp. Čechy). Kolemjdoucí zdravívali *Naspoř Pánbůh*. Když vysévala žena a muž vedl potah, zdravili ji obřadným *Obroď Pánbůh*. Kolemjdoucí zdravili pradleny *Daj Pánbůh na bílo* (Lašsko) a ony odpovídaly *Na to machamy, aby bylo*. – V městském prostředí, zvl. na maloměstě, se zdůrazňovala úcta k úředníkům a zákazníkům pozdravy: *Uctivý*

služebník, vašnosto (jemnostpane, milostpaní, slečinko, mladý pane), Nejponiženější služebníček; vždy byly spojeny s úklonou a sejmutím pokrývky hlavy. – Speciální pozdravy měli příslušníci některých povolání, stavů nebo spolků. Horníci se zdravili *Zdarbůh* (něm. *Glück auf*), rybáři *Petrův zdar*, myslivci *Lovu zdar*. Sokolský p. byl *Nazdar*, skautský *Bud připraven*. Sportovci se zdravili *Aboj* (výraz má původ v době křižáckých válek, kdy se volalo z lodě na loď *Ad honorem Jesu*). Ve městě se mezi dobrými známými užíval pozdrav *Servus* (z lat.), příslušníci komunistické strany se zdravili *Čest práci*. Mezi mládeží se užívalo pozdravů *Tě pic*, *Tě péro*, *Bůh tě natřes*, *Tě noha*. – Malé děti učí maminky dávat *Pá, pá*, mládež se zdraví *Čau* (z italštiny).

Lit.: F. Bartoš: *Moravský lid*. Telč 1892, s. 98–105; Z. Winter: *Některé zvyky 16. věku*. ČL 7, 1898, s. 1–3; A. Svoboda: *Pozdravy našeho lidu*. ČL 8, 1899, s. 122–124; Č. Zbrt: *Pozdravy staročeské*. ČL 12, 1903, s. 145–146.

[osk]

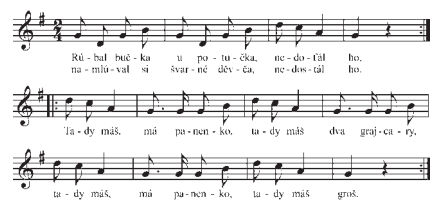
pozemní komunikace viz komunikace

požárové řády, protipožární nařízení ve městech a v obcích, obsahující stavební příkazy a zákazy spojené s ochranou před ohněm a regulující zacházení s otevřeným ohněm v obytných a především v hospodářských budovách. Ve středověku a v raném novověku představoval pro města požár jedno z největších nebezpečí vůbec. Proto se již poměrně záhy objevila městská nařízení, která se pokoušela regulovat práci při otevřeném ohni. Především postihovala řemeslnou výrobu, neboť nejčastější příčinou požárů ve městech se stávala nedbalost řemeslníků při práci s ohněm. Řada řemesel byla vykázaná za hradby měst, kuchařům se zakazovalo škvaření tuků. V obdobné situaci se nacházela i vesnice. Dokud byla selská stavení dřevěná, krytá pouze slámou a užíval se otevřený oheň, bývaly na vesnicích četné požáry, které způsobovaly každoročně obrovské škody na majetku venkovského obyvatelstva. Samotní lidé se proti ohni chránili nejčastěji modlitbou k Bohu, k Panně Marii, ze světců hl. k sv. Floriánovi. K ochraně stavení mělo sloužit vysazování stromů v jejich blízkosti (obvykle lípa), nebo netěsk, rostoucí přímo na doškové střeše, a řada praktik, které zaháněly blesk. Úředně pak požárům na vesnici předcházela dědinská nařízení, která se objevila již v 16. stol. První požárový řád (pro poddané brněnského kláštera v Králové) se datuje k r. 1597, další (pro poddané kláštera Hradisko) byl vydán 1732. P. ř. celozemského významu byly publikovány 1751 (*Ohňový patent*

Marie Terezie) a 1787 císařem Josefem II. (*Řád k hašení ohně*). Zamezení častých požárů a především jejich ničivých důsledků pro venkovská hospodářství se mělo dosáhnout nejen změnou stavebního materiálu domů (kámen, hlína, cihly), ale i změnami v jejich zástavbě. Volná prostranství okolo domů, ale i okolo jednotlivých skupin staveb se osazovala stromy, aby se oheň nemohl přenést z jedné stavby na druhou. Bylo nařízeno, aby se stodoly stavěly na konci hospodářství, za zahradou a humny, v dostatečné vzdálenosti od ostatních staveb, a když to místní poměry nedovolovaly, tak mimo vesnici. Sýpky, které měly být zděné, se nestavěly na ulicích před domy, ale uprostřed rolnického gruntu mezi hospodářskými budovami a stodolou. Střechy staveb se měly v horských oblastech pokrývat šindelem, v rovinných slámou pomazanou blátem. P. ř. obsahovaly nařízení o stavbě zděných komínů (místo dřevěných, omazaných hlínou), které měly navíc přechnívat nad střechami domů. P. ř. též zakazovaly sušení konopí a lnu v obytných místnostech při ohni u pece, neboť k těmto účelům měly sloužit zvláště vybavené pazdery, izolované od obytných stavení. Na návsích obcí, kde chyběl kostel, se od 2. poloviny 18. stol. na základě vydaných patentů musela stavět alespoň kaple se zvonkem nebo zvonička. Na staveních měl viset pod střechou pro případ požáru hák nasazený na dlouhém bidle, žebřík a plátěná vědra. P. ř. byly často opakovány, což svědčí

o tom, že nebyly ve všem respektovány nebo že se z různých důvodů obcházelely (nedůvěra k novým materiálům, nedostatek finančních prostředků). Např. 15. 2. 1816 byl vyhlášen dvorský dekret, který obnovoval zákaz stavět domy ze dřeva; následující dekret z 30. 3. 1816 uvádí, že zákaz stavět ze dřeva se vztahuje také na vedlejší hospodářská stavení, ploty a podobně.

Lit.: V. Prasek: *Řády požárové*. SA 4, 1905, s. 129–141; J. Kalousek: *Řády selské a instrukce hospodářské (1781–1850)*. AČ 25, 1910; P. Horváth: *Historické pramene k dejinám lidové architektury*. In: Lidová stavební kultura. Brno 1981, s. 38–53; J. Charvát: *Požární řády staré Chrudimě*. Chrudimské vlastivědné listy 3, 1994, č. 1, s. 1–3. [mh]

Tanec požehnaný z Vidče (Valašsko), Jelínková 1994, s. 22

požehnaný, párový nebo trojicový (tanečník a dvě tanečnice) tanec s pevnou vnitřní vazbou ve 2/4 taktu z oblasti Valaška a Laška, Slezska a Kravařska. Podstata tance, ze které je odvozen i název, spočívá v tzv. žehnání tanečníka nataženou rukou

nad otáčející se tanečnicí v první části tance. P. z Lašska ve trojicové formě uveřejnil již L. Janáček ve třetím sešitu *Národních tanců na Moravě* (1893) a zařadil jej i do svých *Lašských tanců*; umělecké provedení tance p. se vztahuje ke koncertu v brněnské Vesně 1891, stejně jako u tance čeladenský a starodávný II.

Lit.: V. Socha: *Lidové tance na Lašsku I.* Praha 1948, s. 26; F. Bonuš: *Lidové tance na Lašsku.* Praha 1953, s. 36–38; L. Janáček – L. Bakešová – X. Běhálková – M. Zeman: *Národní tance na Moravě.* Praha 1953, 2. vyd.; V. Socha: *Lidové tance na Lašsku III.* Ostrava 1986, s. 80–81; Z. Jelínková: *Lidové tance z Čech, Moravy a Slezska. VIII Valašsko, IX Lašsko.* Popisy tanců ke stejnojmenným videokazetám. Strážnice 1994, 1996.

[mp]

pracovní oděv, souborné označení pro oděvní součásti, které se nosily při práci a ve všední den. První doklady o p. o. se vyskytují ve středověkých ikonografických pramenech, které prezentují lidové typy při různých pracích. P. o. se vyznačoval prostotou a účelností, někdy se nosily k dotrhání také součástky svátečního oděvu. Využívalo se především podomácku zhotovených materiálů. Používala se lněná a konopná plátna, domácí směšové tkaniny a šeré sukno, na obuv dřevo a hrubá kůže. V 19. a ve 20. stol. se uplatňovaly v p. o. materiály, které nevyžadovaly složitou údržbu (tisky, barchety, flanely), a ze silnějších manšestrové a cajkové látky. S rozšířením modrotisku v 19. stol. se tento materiál používal také v p. o. (Slezsko), současně se však považoval za vhodný pro sváteční oděv (Valašsko). – P. o. tvořily základní součástky: u mužů košile a nohavice; u žen rubáč, rukávce, sukne nebo zástěra a nezbytná pokrývka hlavy vdaných žen. Nepoužívaly se nákladnější součástky jako živůtky a vesty. V zimě se brávaly starší soukenné kabáty oblečené do rukávů a převázané provazem, povříslm nebo řemenem. V létě se chodilo často naboso, zvl. v chudších vrstvách. Jako speciálně zhotovená obuv k pracovním příležitostem sloužily dřeváky (celodřevěné střevíce nebo kožené s dřevěnou podešví) či starší levnější boty; na vých. Moravě krpce. K senoseči patřilo čisté, bílé oblečení. I v regionech, pro které byly charakteristické soukenné nohavice, dávali muži přednost plátěným gatím a košili zpravidla ponechávali volně spuštěnou přes kalhoty. Při letních pracích si v některých krajích zakrývali hlavu slaměným kloboukem. Pytlovina posloužila často místo zástěry, na hlavě byla ochranou proti dešti a větru; kápě upravené z pytlů byly charakteristické pro dětský oděv na pastvě. – Důležitou součástí pracovního kroje byla

zástěra: z velké plátěné zástěry uvázané u pasu a za krkem se rozhazovalo při setí zrno (rozsívka), rozšířené byly modré zástěry (někde s laclem), které se používaly ještě v polovině 20. stol. Zástěra se stala typickou součástí kroje ve vinařských oblastech. Nosila se ve větší části Moravského Slovenska, kde přešla též do kompletu některých svátečních krojů. Tyto zástěry byly úzké, většinou modré, na poli i ve vinohradě si je hospodáři jedním cípem zasunovali za pás. K nim se brávaly krátké látkové kabátce (Podlužít). – Pastervecký oděv tvoří jeden z vývojových stupňů lidového kroje v Beskydech. Široký kožený opasek v horských typech krojů (Valašsko, Lašsko) byl potřebný pro práci v lese a na

cestách s povozy, protože při fyzické zátěži zpevňoval břišní svalstvo. K této činnosti byly nezbytné též rukávce (*palčáky*), utkané podomácku na malém stávků (Valašsko, Slezsko, Hornácko). – Zásadními změnami prošel p. o. v době odkládání krojů. Ženy dávaly přednost jupkám a kacabajkám, kabátkům ušitým z potištěné látky s drobným vzorkem; postupně se z ní šily sukne a zástěry, někdy i šátky, takže vznikl nový krojový komplet, který se stal s patričnou úpravou i svátečním krojem poslední vývojové fáze. V takových krojích lze ještě na konci 20. stol. vidět ženy na Moravském Slovensku a na Chodsku. – Ve 20. stol. do oblečení ke špinavé práci pronikaly stále více prvky konfekčního oděvu: galoše, gumové holínky, ve 2. polovině 20. stol. tepláky a k nim svetr. Muži se obraceli k běžným součástkám konfekce. Ženy i muži je často paradoxně kombinovali se staršími krojovými součástkami, např. ženy nosily krojové sukne i přes tepláky, muži dotrhávali nohavice nebo krojové kabátky, doplněné konfekčními součástkami. Ke konfekčnímu oděvu v pracovním procesu přešli nejdříve a výhradně dělníci a horníci. – Samostatnou skupinu pracovních oděvů tvořilo oblečení řemeslníků: jejich oděv lidového, někdy už městského typu dotvářely součástky nezbytné pro jejich práci, např. ševcovské a řeznické zástěry či mlynářské plátěné oblečení s čepicí. Někteří příslušníci těchto vrstev si dávali záležet na stavovském oblečení, které však nelze považovat za p. o. (mlynáři, horníci).

Lit.: V. Husa – J. Petráň – A. Šubrtová: *Homo faber.* Praha 1967; M. Moravcová: *K otázce formování specifiky oděvu dělnictva.* ČL 71, 1984, s. 194–200, obr. příloha; O. Skalníková: *Pět století hornického kroje.* Příbram 1986; S. Kovačevićová: *Človek tvorca.* Bratislava 1987; I. Turneau: *European occupational dress.* Warsaw 1994.

[aj]

pracovní píseň 1. píseň, která svým nápevem vychází z rytmu práce nebo je s ním úzce spjata. Pomáhá ulehčit a sjednotit pracovní postup většího počtu osob (písně vorařů, rybářů, mlaců). Hojně se vyskytuje u přírodních národů, je známa i u některých národů slovanských (např. píseň ruských burlaků *Ej, uchněm*, zpívaná při přetahování lodí proti proudu Volhy). V č. zemích se lze s pracovními písněmi v pravém slova smyslu setkat jen vzácně. Č. Holas zapsal v j. Čechách píseň *Já ty voly nepoženu*, jejíž nápěv zpívali tesaři, kteří pomocí beranu zatloukali silné kůly do země a místo povelů zpívali. Na každou těžkou dobu ve 2/4 taktu společně zatáhli za lano, přičemž beran šel nahoru. Na další notu, osminu, lano po-

pustili a beran dopadl na kůl. Na zbývající dvě osminy v taktu se provazy zhouply. Z rytmu práce vycházejí i některá říkadla, která spojena s pohybem napodobují různé řemeslnické práce (např. u ševce smolení dratve). Při tkaní plátna se říkalo do rytmu klapotu tkalcovských stavů: *Na cukr, na kafe nebo Vem pytel, jdi žebrot. Rozšířena byla nejrůznější říkadla při mláčení obilí, a to podle počtu cepů (např. při třech: *Veźmi cep, / pod na mlat, / dām ti chleb, / dām ti plat;* při čtyřech: *Snop na patře, / shoď ho, bratře, / shoď ho dolů / na stodolu!*). Zajímavé říkadlo z počátku 20. stol. zapsal F. Homolka v Libni. V rytmu chodu šicího stroje se říkalo: *Sejra, chleba nechci; 2. píseň s pracovním námětem. Tyto písně se zpívaly při práci, o níž vypovídají (především polní práce: orání, setí, sečení, okopávání, mláčení aj.). Rozlišují se: a) ženské zpěvy při práci na poli a lukách (hrabání a sušení sena, vyžínání trávy, sečení obilí v horských oblastech srpem). Patří sem valašské *hečené*, slovácké *trávnice*, české *žnecké*, písně *ožímkové*; b) mužské písně senosečské a oračské, vyskytující se zejm. v oblastech vých. Moravy, především Slovácka. Známé jsou např. *kosecké* písně, zpívané vícehlasně mouží na Horňácku při sečení luk. – Některé písně napodobují svou melodikou i textem určitý pracovní úkon (např. klapot mlýnského kola v písni *Jsou mlynáři chlapi, chlapi, / když jim mlýny klapy, klapy*). Částečně z pracovního rytmu vycházejí některé písně k dětským hrám, pohybově napodobující určité pracovní úkony: *Sejsem, sejsem kono-pice; Takto, tak sejú mak* (hornácká píseň *Pýtala sa cěra matky*). V t. dělnická píseň, nástroje v pracovních rytmech.**

Lit.: J. Horák: *Naše staré písně*. Praha 1941; J. Klusák: *Písně z přírody*. Praha 1958; J. Pajer: *Svět lidové písně*. Strážnice 1989; V. Thořová: *Lidové písně a říkadla z Libně*. In: *Lidě města*. Praha 1992. [vt]

Pracovní výbory pro lidovou píseň viz Výbory pro lidovou píseň

prádelník, druh ukládacího nábytku, který nahradil truhlu. Nář. se nazývá *kosňa, kostn, šuplkostn*. Jde o zlidovělou měšťanskou komodu, vyráběnou venkovskými truhláři z měkkého dřeva a povrchově upravovanou fládrováním. Úložný prostor tvoří tři čtyři hluboké zásuvky nad sebou, opatřené pro snadnou manipulaci párem kovových držadel nebo dřevěných soustružených (někde i porcelánových) úchytek. Vývojový předstupeň p. tvoří truhla se zásuvkou. Ve vesnickém obydlí se p. rozšířil během 2. poloviny 19. stol. jako oblíbený a módní nábytek, přinášely si ho s výbavou

mladé hospodyně namísto truhly. P. uspokojoval tradiční potřebu plošného a přitom přehledného uložení textilií (prádla, plachet, oděvních součástek) a některých drobností (hromničky, rořátního sloupku). Velmi často stával v parádní světnici mezi okny. Stalo se zvykem umísťovat na jeho širokou horní desku, pokrytou bílou vyšivanou plachtou, rozličné památné a náboženské předměty (upomínky z pouti, sošky světců pod skleněným poklopem, křížky, rodinné fotografie); p. tak plnil funkci domácího oltáříku. Ve starších interiérech se p. udržel až do sklonku 20. stol., byl oblíben ve vesnických domácnostech stejně jako v dělnických městských bytech.

Lit.: M. Turnský: *Lidový nábytek z českých zemí*. ESMR II, s. 30–31; E. Večerková: *Lidový nábytek na Moravě*. Brno 1994. [ev]

prádlo 1. oděvní, ložní, stolní a jiné (zpravidla plátěné) součásti, které se čistí práním. P. se rozlišuje na osobní (denní a noční), ložní a stolní. Spodní p. bývalo v tradičním prostředí neznámé. Za spodní šat sloužily obvykle i součástky, které se nosily také jako svrchní oděv. Výjimku tvoří některé *spodničky*, zatímco jiné sloužily doma nebo v létě také jako pracovní oděv. Místo spodního p. se často nosily dvě součástky téhož druhu na sobě, např. obnošená ženská košilka nebo košilka s úzkými rukávy (obvykle určená k nošení pod kabátkem), která se podvlékala i pod sváteční košilkou s baňatými rukávy. Dělal se to ze dvou důvodů: jednak aby se ušetřil svrchní oděv od potu a ušpinění od těla, jednak bylo zvykem proti chladu vrstvit na sobě několik oděvních součástek. Stejně tak muži někdy užívali letních plátěných gatí pod nohavice z hrubého domácího sukna, i když většinou tuto úlohu přebírala denní košile, která bývala velmi dlouhá; chránila nejen spodní část těla, ale byla umně zasunuta i do horní části obou nohavic. Na vých. Moravě a v horských částech Slezska byl u žen spodní část oděvu rubáč; u některých krojů byl jeho horní díl (oplečť) viditelný, protože krátké stanky rukávců nošených bez živůtků ho nepřekryly. Spodní kalhotky u žen byly v tradičním oděvu neznámé (na venkov přicházely od konce 19. stol., do konzervativních krajů až před polovinou 20. stol.). Muži zaměňovali kroj za městský oděv dříve než ženy. S ním se objevily i dlouhé, obvykle plátěné a dole tkaničkově svazované spodky. Batolata a malé děti (děvčata i chlapci) chodily jen v košilce, přes níž měly někdy oblečeny šatičky nebo sukničku. Na horských pasekách vých. Moravy chodili i dospívající chlapci jen v dlouhé, pod kolena sahající

hrubé košili jako jediném kusu oděvu. – Zvláštní p. na spaní také nebývalo. Muži sundali kalhoty a uléhali v tradiční, poměrně dlouhé košili, později chodili spát v podvlékačkách a běžné denní košili. Žena, pokud nosila kroj, svlékla svrchní oděvní součásti (jupku, flámu, svrchní sukni) a uléhala v košili a spodničce, jinde v rubáči a rukávcích, vdaná si ponechala na hlavě čepce. Děti spaly většinou v košilce, větší chlapci někdy i v plátěných gatích, děvčátka v sukničce a košilce. Koncem 18. a začátkem 19. stol. existovaly noční košile sahající skoro k zemi, s dlouhými rukávy, pro ženy i pro muže, hl. v městském prostředí. Starší muži si na noc brávali pletenou čepičku zv. *michl*, ženy noční čepce. – P. se nosilo ve dne v noci obyčejně týden, ale i dva až tři týdny, podle pořádkumilovnosti a možností hospodyně, která rodině a někdy i čeládce chystala čisté p. obvykle na neděli. Při žních a jiných prašných a znečišťujících pracích bylo třeba měnit p. častěji. V industrializovaných krajích nebo tam, kde kroj odložili, se denní a noční p. přizpůsobovalo běžné městské módě, často poněkud retardované, a nebývalo tak jemné jako p. měšťanů. – Ložním prádlem se rozumí povlak na slavník (*poslamka*), prostěradlo (*postelní plachta*), povlak na podušky a na spodní a svrchní peřinu (*čícha*), popř. ozdobná svrchní plachta. Ložní p. se lišilo na venkově množstvím, kvalitou, výzdobou a také regionálně a podle zámožnosti a společenského postavení rodiny. Z hrubého plátna nebo kanafasu měla povlaky čeled, zámožná selská rodina líhala také v kanafasu, ale lepší, jemnější kvality. Podle krajových a dobových zvyklostí se šily povlaky také z modrotisku, z potištěných kartounů, z tkalcovské činovati (sváteční) i z obyčejného plátna různé kvality. Až koncem 19. a ve 20. stol. se na venkově více objevovalo bílé damaškové povlečení. Prostěradla se obvykle nezastýlala, ale nechala viset přes pelest. Proto bývala vytřepená, ozdobně začištěná, nebo ukončená výšivkou, našitou krajkou apod. Polštáře zdobily různé široké spojovací švy nebo vsazené vložky z krajek, výšivky či tkaniny. Zejm. p. do výbavy bývalo krásně zdobené. Ložní p. se měnilo jen několikrát do roka podle druhu tkaniny, z níž bylo zhotoveno. – Stolní p. tvořily ubrusy, které se na vesnici prostíraly na stůl pouze o velkých svátcích; plátěných ubrousků se začalo užívat v zámožných venkovských domácnostech až ve 2. polovině 19. stol. – K p. patřily také kapesníky (*šátek, šáteček, šnuptychl*), ručníky, utěrky, ženské a mužské pracovní zástěry, hadry atd. Mezi p. lze řadit i plátěné textilie užívané v hospodář-

ství: rozsívky, trávni, vozové a jiné plachty, různé loktuše na krytí nůšů a košů, pytle na mouku a zrní. P. se udržovalo v čistotě praním, mandlováním, později i žehlením; 2. označení činnosti spojené s praním (*dnés máme velké prádlo*), popř. místa, kde se pralo (*na prádle*). V. t. praní prádla.

Lit.: D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949]; D. Rychnová: *Ustýlání na Hornácku*. VL 6, 1954, s. 307–323; H. Mevaldová: *Ženské prádlo 1. třetiny 20. století v Muzeu Českého krasu v Berouně*. NV 12, 1995, s. 156–170. [ap]

práh 1. základní vodorovně kladený trám dřevěný, hrázděný nebo pletený domové stěny. Nazývá se též prahový trám, na Moravě *podešev*. Býval mohutnější a vyšší než ostatní trámy, u staveb z kuláčů byl neotesaný, z vybraného kvalitního dřeva (smrk, jedle, dub), u pozdějších konstrukcí hraněný jako celá stěna. Na správném osazení p. závisí trvanlivost stavby; 2. spodek dveřního otvoru, ze dřeva, ale i z kamene nebo z cihel. U starých roubených staveb je p. součástí základního prahového trámu ohraničeného ostěním především vstupních domových dveří. U dveří nového typu je p. prkno mezi dveřmi připevněné do podlahy a vystupující nad ni. Chrání vstup do prostory; 3. nář. zápraží (j. a jihových. Čechy). – U starých staveb byl p. zejm. u hlavního vstupu tak vysoký, že se musel překročit. P. jako rozhraní mezi vnějším světem a vnitřkem domu má výrazný obyčejový význam: podle tradice pod p. sídlil had hospodářčec, jemuž se na p. kladla miska s kaší nebo s mlékem; pod p. se zakopávaly ochranné předměty (hromový kámen, mrtvá holubice, vejce, ryba, chléb, peníze, votivní železné figurky zvířat, byliny a různé devocionálie jako růženec či posvěcená medailka), ale také předměty, které měly domu, obyvatelům i dobytku uškodit (kosti ze hřbitova); ženich přenášel přes p. nevěstu (obyčej dochovaný do konce 20. stol.); zemřelý obyvatel se loučil s domem třemi údery rakve o p.; na p. se nesmělo šlápnout, nemělo se na něm štípat dříví, aby nebyl přivolán hrom; za bouřky se před p. křížem kladla lopata k sázení chleba s ohřeblem apod. Na prahu se sedávalo, pracovalo a besedovalo a požíval obecné úcty: při jeho překročení se člověk musel sklonit.

Lit.: L. Petráňová – J. Petráň: *Středověká lexikografie k názvosloví domu a jeho příslušenství*. Husitský Tábor 10, 1988–91, s. 34. [jv]

prácheňský kroj, typ lidového oděvu založený na absorbování a přetváření podnětů ze sousedních, etnograficky více vyhraněných oblastí. Nosil se (s místními odchylkami) na širším Písecku a Strakonicku,

zasahoval na jihozáp. Šumavu a dotýkal se Táborska a Blat na východě, Plzeňska a Chodska na západě a severně na Blatensku a Březnicku přecházel do krojů středoevropských. Jeho vývoj probíhal nerovnoměrně. P. k. zanikl nejdříve v severní a východní části regionu, kde nejsilněji působil vliv městské módy. – Koncem první třetiny 19. stol. byl ještě v obřadním (svatebním) kroji respektován rozdíl mezi svobodnými a vdanými ženami. Dívky nosily kolem čela vínek, *pentlík* a malý drdolek upevněný jehlicemi. Nevěsta a družičky měly věnce. Ve svatebním kroji tento rozdíl zanikal od poloviny 18. stol. Ženy i dívky nosily čepce půlkové i dýnkové, často *zlaté*, zdobené dracounem a aplikací. Jen místy se lišily barvou *holubinky*, svázané z hedvábné pentle. Dívky preferovaly světlejší, pastelové tóny. Svobodná děvčata zaváděla počátkem 19. stol. kupované tištěné šátky, které si brzy oblíbily i ženy. Nahradily starší pleny, zdobené většinou bílou prolamovanou výšivkou. Pleny i šátky měly značné rozměry (délka strany až 2 m), takže umožňovaly řadu variant úvazu. Jejich ukázky lze najít ve studiích M. Alše (1852–1913). V konzervativnější jižní části regionu se počátkem 19. stol. nosila starší forma košile s dlouhými rukávy k zápěstí, jinde převládá obvyklý typ s balonovými rukávy. Starší živůtky z tmavých vlněných tkanin se šněrovaly přes podložku (*punt*), novější forma otevřené *šněrovačky* z pestrých kupovaných látek a s přepínacím páskem na přednicích byla obvyklá i v jiných oblastech (střední Čechy,

Táborsko). Sváteční sukně ke staršímu typu p. k. byly z těžkých domácích mezulánů, mladší z barevnějších, často hedvábných tkanin. V oblíbě byly bílé plátěné vyšívávané dívčí sukně (jako na Táborsku a ve středních Čechách), kombinované s tmavší hedvábnou zástěrou. Všední sukně se šily z doma utkaných kanafasů. Některé byly sešívány s živůtkem (*kaftan*, *kaftánek*), stejně jako na Doudlebsku, Chodsku, Litomyšlsku. Vedle svátečních hedvábných zástěr se nosily i *fěrtochy* bílé s bílou výšivkou. Kabátky z první třetiny 19. stol. měly úzké rukávy, velký límec a výstřih vyplněný šátkem. Od 40. let 19. stol. se nosily obvyklé špenzry, opět se šátkem u krku. Na Blatensku se přes vzorovaný šátek vázala tylová *kosička*, tj. bílý vyšívávaný trojúhelníkový šátek. Ve 2. polovině 19. stol. přišla móda jupek a kacobajek upnutých ke krku, s užšími rukávy. Na severovýchodě oblasti byly oblíbeny *šaty*, kabátek se sukni z téže látky. Původní červené punčochy, déle nošené na jihozápadě regionu, byly postupně nahrazovány bílými, místo pantoflíčků se objevovaly střevíčky a novější kotníčkové botky. – V mužském kroji existovaly difference mezi jihozápadní a severovýchodní částí Prácheňska, celkově však přízpusobování se městské módě bylo rychlejší než u ženského kroje. Ve 30. letech 19. stol. nosila generace mladých chlapců dlouhé kalhoty (*pantalony*), vesty se špičatým výstřihem a vypasované kabátky blízké módním špenzrům. Starší muži oblékali déle tmavé šosaté kabáty s krejčovskou výšivkou

a stejně zdobené jednořadové *kazajky* a vesty se stojatými límci. Košili s krejzlem vystřídal mladší typ s límcem a náprsenkou, ve svátek s barevným šátkem na krku. Koženky byly úzké, ve žlutavých tónech, nosily se k nim bílé punčochy a holínky. V zimě se dlouho objevovaly kožíšky s výšivkou na zádech a vysoké *beranice*. Tradiční klobouky se širší střechou byly však, zvl. na Písecku, rychle vytlačeny městskými cylindry, buřinkami a čepicemi. Od 40. let 19. stol. byli v severovýchodní části kraje muži oblečeni ve svátek většinou poměstsku.

Lit.: Č. Zíbrt: *Obžínkový průvod z Prácheňského kraje z r. 1836*. ČL 3, 1894, s. 311–316; J. Malý: *Příspěvek k poznání povahy jihočeského lidu v polovici 19. století*. ČL 20, 1911, s. 148–153; J. Kazimour: *Lidové kroje československé*. Praha 1920, s. 35–37; D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949], s. 150–159; B. Šotková: *Za krásou jihočeských krojů*. LTV 6, 1955, s. 186–187; J. Langhammerová: *České lidové kroje*. Praha 1994, s. 78; J. Langhammerová: *Lidové kroje z České republiky*. Praha 2001, s. 91–112. [iř]

prám viz pramen

pramen, prám, vectura – voroplavební jednotka složená z vorů, zákonem normalizované délky, šířky a vybavení. Prameny se plavily v č. zemích po řekách ústících do Atlantického oceánu, Severního a Baltského moře. Skládaly se ze 6 až 20 vorů podle jejich délky. Maximální délka p. byla r. 1890 stanovena na 130 m (dříve na 190 m). Na některých tocích a úsecích řek bylo možno plavit jen krátké prameny. Vory se nazývaly: *předák*, *slabák*, *první šrekový* (byla na něm vorová brzda, *šrek*), *střední*, *zadní šrekový* a *zadák*. Podle plaveného dřeva byly prameny: a) dlouhovorné; b) krátkovorné (sortové); c) stavěcí (ze slabých klád); d) špalkové (ze silných kratších klád); e) fošnové či snět (z řeziva); f) tyčkové (ze svazků chmelových tyčí). Prameny o 130 m délky a 6 m šířky měly asi 100 až 150 plm. dřeva a kolem 80 plm. nákladu. Tvrdé dřevo se vozilo jako náklad nebo se vyvazovalo mezi vory měkkého dřeva. Do r. 1890 bylo na p. možno vozit různé náklady (i cestující), později jen dřevo. Prameny pluly samotíží nebo byly poháněny sochorováním. Vesla sloužila především ke kormidlování a vyrovnávání pramenu.

Lit.: R. Jeřábek: *Rekonstrukce tzv. valašského typu plti*. ČL 51, 1964, s. 154–162; V. Scheufler – V. Šolc: *Voroplavba na jihočeských tocích*. Praha 1970; V. Scheufler – V. Šolc: *Já jsem plavec od vody*. České Budějovice 1986. [vsch]

praní prádla, čištění oděvních součástí a jiných, hl. plátěných textilií za pomoci vody a speciálních přípravků. V tradičním venkovském prostředí se *velké prádlo* odbývalo v dlouhých časových intervalech, asi každé dva měsíce. Především se pralo před výročními svátky, pravidelně před Vánoce, Velikonocemi, poutí a před posvícením, obvykle vždy v určitý den týdne (nejlépe začátkem), aby do soboty byly ukončeny veškeré práce s prádlem spojené (*v pondělí, úterý pere hospodyně, / ve středu, čtvrtek podruhyň, / v pátek a v sobotu každá svině*). Špinavé prádlo (osobní, ložní i jiné textilie) se shromažďovalo pod střechou na suchém, vzdušném místě: v kupce na podlaze nebo přehozené přes bidla. – Když bylo špinavého prádla dostatečné množství, chystala se hospodyně (deera, děvečka, služka, zjednaná prادلena) k praní. Nejprve prádlo roztřídila na bílé a barevné, pak z nastřádaného popela (obvykle z bukového, méně z jedlového dřeva) připravila louh (na Valašsku se schraňoval všechen popel ze sušárny od podzimního sušení ovoce; byl prý nejlepší). Popel vysypala do hrnce s vodou, uvařila, odstavila, občas zamíchala, přecedila a dolila měkkou (dešťovou) vlažnou vodou. Do ní prádlo namočila a nechala alespoň přes noc stát. Ráno je v této studené vodě předepřala. – Jiný způsob byl jednodušší: prادلena naskládala prádlo (hrubé dolů, jemnější nvrch) do velkého, bednářsky zhotoveného džberu nebo kádě. Směrem vzhůru se nádoba zužovala a ve dně měla kruhový otvor pro vypouštění vody. Na Slovácku i na Valašsku se nazývala *pajchovňa*, na Hané *pejchovna*. Prádlo se nechalo ve vodě přes noc. Ráno

se voda vypustila do škopku a do kádě prادلena nalila čistou horkou vodu. Prádlo překryla silným, ale porézním plátěným hadrem nebo starou plachtou, na kterou nasypala vrstvu přesátého popela. Kropicí konví pak prolévala popel vlažnou vodou, až bylo prádlo zcela ponořené. Ve vodě obohacené draslem z popela se prádlo ponechalo alespoň dvanáct hodin. Pak se do kádě házely rozžhavené kameny (potoční; ty v ohništi nestřílely a nepukaly). Stálým přihazováním kamenů se prádlo vařilo dvě až tři hodiny. Tak se právalo na Valašsku i na Hané. V horských oblastech vých. Moravy a Slezska si nejstarší obyvatelé ještě v 60. letech 20. stol. pamatovali tento archaický způsob vyvářky prádla. Kameny se nazývaly *zvaráky*, na Valašsku *zvářací kameně*, na Hráčavě *gladuvky*. V ostatních krajích ženy vyvářely prádlo ve velkém kotli, pod níž topily a do vody přidávaly louh, později sodu a rozvařené obyčejné mýdlo. – Když bylo prádlo vyvařené a voda částečně vychladla, prادلena vypustila vodu z pajchovně, vybrala kameny a odstranila plachtu s popelem. Pak prádlo prala doma nebo je spolu s ostatním potřebným nářadím dovezla na trakaři (donesla v plachtě) k potoku, řece, rybníku či studánce, kde je na kameni nebo na zvláštní lavičce prala. V Čechách bylo častější praní na kameni, na vých. Moravě stávaly na potoce rovné nebo šikmé lávky; někde si ženy lavičku přinášely s sebou. Tyto stoličky byly jen na jedné straně opatřeny nohami. Druhý konec (bez nožek) se při praní kladl na břeh nebo na kámen. Jednotlivé kusy prádla prادلena stáčela, přehazovala a tloukla do každého

z nich dřevěnou palicí (v Čechách zv. *bouchač*), častěji masivní dřevěnou *plácačkou*, obdélnou deskou s rukojetí vyběhající ze středu jedné z kratších stran. Bývala z jednoho kusu tvrdého (bukového) dřeva, někdy zdobená vrubořezem. Nazývala se *prací destička*, *píst* na praní (Valašsko, Slovákco), *kyjanka* (Opavsko), *kyjonka* (Hrčava) apod. Ženy praly také v ruce, často si pomáhaly slaměným *věchtem* stočeným do tvaru žemličky, kterým prádlo drhly. Mýdla dlouho neužívaly a nahrazovaly ho domácími prostředky: na Slovákco zvláště zašpiněná místa (límečky a manžety košil) přetíraly mastným jímlem zv. *kačení mýdlo*, na Hrčavě do vody s louhem na vyvážku přidávaly smrkovou smůlu, která vytváří pěnu a supluje tak mýdlo. Praný kus textilu z konopného či lněného hrubšího plátna žena smočila ve vodě a pak ho na látce či kameni všelijak překládala, svinovala, roztřepávala a překládala a při tom vytloukala (vypleskávala) špínu. Nakonec kus vymáchala v tekoucí vodě a vyždímala (vykroutila). – Když byla se vším hotova, přenesla prádlo na bělidlo, kde je rozprostřela na trávniku a často kropila, dokud slunce *nevytáhlo* veškerou nečistotu a prádlo nebylo pěkně bílé. Pak se jednou přepralo (na Opavsku *vyčvandralo*) v teplé vodě s louhem a vymáchalo (*vyšplachalo*, *vyčvachalo*) v tekoucí vodě. Bylo zvykem bělost určitých součástí zdůraznit užitím modřidla (šmolky). – Některé kusy se škrobily podomácku vyrobeným škrobem z nastrouhaných syrových brambor a vody. Škrobovitou kašičku ženy přidávaly do poslední vody k máchání. Škrob na velmi jemné prádlo se doma vyráběl také z pšenice nebo z pšeničné mouky. Na rukávy košilek, rukávců aj., které se škrobily natuho, se užíval kupovaný rýžový škrob; na ostatní součásti se ve 20. stol. používala průmyslově vyráběná škrobová moučka. Tužily se především součásti z jemných materiálů (tenčí tkaniny, krajky, čepce, tylové kosičky). Škrobením se dosáhlo nejen vyztužení a žádaného tvaru, ale i větší hladkosti a lesku; škrobené prádlo se méně špinilo. – Prádlo se sušilo především přehozené přes plaňkový plot, přes žerdě či bidla v sadě, na keřích nebo rozložené na trávniku. Při sušení se některé kusy rovnou tvarovaly (sukně a spodničky na kupce sena, na otýpkách, obilních panáčích). Později se všelo na šňůrách. Také kolíčky k upevňování prádla jsou pozdní pomůcka. Bývaly ručně řezané (jednoduchý dřevěný dvojzubec), tzv. patentní kolíčky přišly po 2. světové válce, v 60. letech 20. stol. se prodávaly patentní kolíčky z umělé hmoty. – V některých krajích se už koncem 19. a ve 20. stol. pralo mýdlem na praní (často úsporně doma

vařeným), v dětské dřevěné vaničce nebo v neckách (*korytě*, *trokách*) na celodřevěné, kamenné (mramorové), keramické (porcelánové) nebo plechové valše. Využívalo se (s příměsí sody) v kotli nebo ve velkém prádelním hrnci na kamech. Na venkově se dlouho máchalo na potoce či v rybníce. Na vých. Moravě přežívalo do 1. poloviny 20. stol. praní pístem. – Ve městech najímali v lépe situovaných rodinách pradelnu. Pralo se převážně v kuchyni, na pavlači apod.; prádelny v činžovních domech jsou poměrně pozdní. Ve městě se pralo častěji (špinavé prádlo nebylo kde skladovat), velké prádlo bylo zhruba jednou měsíčně, drobné prádlo se pralo jednou týdně, obvykle vždy ve stejný den (začátkem týdne). V den prádla byl jednoduchý oběd, zpravidla hrách nebo čočka. Prádlo se sušilo na půdě, na pavlači, na dvorku apod. Na pražské periferii se ženy živily sušením prádla na vzduchu. Donesené vyprané prádlo na několika šňůrách natažených na volném plácku rozvěsily a hlídaly, až uschne. – Suché rovné kusy ložního a stolního prádla se nakropily, stočily a nechaly rozležet. Pak se vytahaly, složily a donesly na mandl (k hokynáři, do mandlovny a žehlírny; některé měšťanské rodiny měly vlastní ruční mandl). – Na venkově panovaly jednodušší poměry. Prádlo se mandlovalo (válelo) za vlhka na truhle nebo lavici, na níž se při tom klečelo jedním kolenem. Válený kus se pevně navinul na dlouhý dřevěný válek s rukojetí, na nějž se tlačilo podlouhlou masivní mandlovací deskou z tvrdého dřeva (stejně jako píst na praní patřila k darům z lásky; byla opatřena monogramem, iniciálami snoubenců, letopočtem a jinou ozdobnou řezbou).

Tento jednoduchý ruční mandl nazývali na Boleslavsku *deška*, na Jičmsku *kleštídlo*, na Moravě většinou *mangl*, *mandel*, na Hané *píst*. Každý kus textilu bylo nutno přejet válkem nejméně dvacetkrát, součásti z hrubého plátna ještě víckrát. Vyválený kus se z válku stáhnul, složil, ještě uplálal deskou a uložil do truhly. – Prádlo se nežehlilo (podle názoru venkovanů by se žehlením kazilo). Jemné prádlo (košilky, pleny, kosičky, krejzlíky, čepce) se vyhladilo skleněným nebo keramickým hladítkem ve tvaru hříbu nebo skleněnou či mramorovou koulí. Bylo to pracné, ale dosáhlo se téhož výsledku jako při žehlení. Železné žehličky (*cihličky*) byly ještě v 18. stol. vzácné a užívaly se jen v měšťanských rodinách. Na venkov se dostaly později; v celé vsi bývala jenom jedna nebo dvě. Rozehřívaly se buď vložením dřevěného uhlí, nebo kovovou, v ohni rozpálenou vložkou, až časem se zahřívala celá žehlička (kromě násuvné rukojeti). Elektrické žehličky se na venkově objevily až po 2. světové válce. – V prostředí, kde se nosil tradiční lidový oděv, se jeho součásti skládaly ustáleným, typickým způsobem tak, že sklady a záhyby na nich pomáhaly vytvářet charakter kroje. Některé kusy se za vlhka umně tvarovaly a skládaly, drobně vrapily i kulmova do typických tvarů. Někde tyto tradiční techniky ovládala téměř každá žena, ale byly kraje, kde se na úpravu oděvních součástek některé zručné ženy specializovaly; za práci dostávaly odměnu v penězích nebo naturáliích. Na Mladoboleslavsku to byly *stavěčky čepců*, jinde švadleny, vyšivačky nebo *škroběny*. Čepce tvarovaly a do tuha škrobily na dřevěných nebo keramických *hlavách*, krajky vrapovaly

na kanelovaném prkénku s ostrými hranami rýh, po kterém se přejelo stejně rýhovaným válečkem. Později existovaly stroječky na vrapení či plizování krajek, poháněné klikou. Vrapy se dělaly na sukních, šorcích, fěrtochách a rukávcích za vlhka ručně: tvořil se jeden drobný sklad za druhým, na obou koncích byl přídržován. Hotové sklady se na koncích zatížily a nechaly uschnout. Na oblé varhánky se užívalo stojánku, hůlek a špejlí, na ostře skládané, lomené rukávce bylo třeba tenkých štěpin. V. t. prádlo.

Lit.: F. Hansgírgová: *Hospodyně našeho věku*. Praha 1865; V. Havelková: *Písty a ruční válení prádla*. NVČ 5, 1910, s. 67–69; F. Myslivec: *Starý způsob hospodářství na Opavsku*. Praha 1933; J. Š. Baar: *Osmáctýřicátníci*. Praha 1939, 11. vyd.; G. Imrýšek: *Jak se za starých časů na Valašsku pralo prádlo*. NVal 12, 1949, s. 182–183; D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949]; J. Stolařík: *Hrčava*. Ostrava 1958. [ap]

pranostika, drobný slovesný útvar obsahující předpověď, doporučení nebo komentář vztahující se k počasí a k přírodním jevům. P. vychází z dlouhodobé lidské zkušenosti, nikoliv z odborných poznatků a statistik. Ikdž se p. neopírá o znalost podstaty přírodních zákonů, mívá racionální jádro. V řadě pranostik se odráží empirie sahající do starověku. V tradiční kultuře středověkého a novověkého agrárního společenství zaujímaly pranostiky nezastupitelné místo v opakujících se ročních cyklech organizace lidského života i hospodářských prací. Napomáhaly lidem orientovat se v astronomickém cyklu a v určování předělu ročních dob, v cyklu fenologickém, tj. v určování správných termínů k polním pracím a chovu dobytka, a v cyklu meteorologickém, přinášejícím změny povětrnosti. Nejstarší zaznamenané české pranostiky se nacházejí ve staročeských veršovaných kalendářích, tzv. cisiojanech. Jsou již pevně vázány na církevní kalendář. V obsáhlém souboru pranostik dochovaných v lidovém podání (Z. Vašků uvádí databázi 12 000 českých pranostik) se prolínají značně nesourodé pranostiky vzniklé v průběhu několika století, vztahující se k datům jak juliánského, tak gregoriánského kalendáře. Kalendářová reforma 1584 posunutím o jedenáct dnů zpochybnila výpovědní hodnotu starších pranostik, přesto se některé z nich tradují dosud (*na svatého Řehoře, líný sedlák, který neoře*). Podle obsahu lze pranostiky rozdělit na hospodářské (tvoří nejrozsašlejší skupinu), meteorologické (předpovídají dlouhodobou povětrnost i nejbližší počasí), singularitní (postihují výkyvy v dlouhodobém trendu povětrnosti: babí léto, ledoví muži apod.), fenologické (informují o termí-

nech vegetačního cyklu), kalendářní a časoměrné. Pranostiky jsou obecným evropským kulturním dědictvím a byly vzájemně přejímány; liší se podle zeměpisných pásem, protože charakteristický chod meteorologických prvků i jeho vychýlení se projevují jinak v j. a jinak v sev. Evropě. U pranostik určujících agrotechnické lhůty staletá zkušenost postupně odlišila místní poměry dané nadmořskou výškou a půdními podmínkami. Výsledkem byly poměrně přesné lokální datační pomůcky, předávané z generace na generaci. J. Jindřich shromáždil soubor místních pranostik k zahájení žňových prací ve třinácti chodských vesnicích a podle rozdílných podmínek v nich zjistil až třítydenní rozdíly v doporučeném nevhodnějším termínu žni.

Lit.: J. Munzar: *Medardova kápe aneb pranostiky očima meteorologa*. Praha 1985; E. Pančuhová: *Svatci v lidových pranostikách*. In: *Svatci v lidové tradici*. Uherské Hradiště 1995; Z. Vašků: *Velký pranostikon*. Praha 1998. [lp]

pranýř [z něm.], kamenný sloup nebo podstavec, kůl, lešení či železná klec k potrestání viníků; symbol hrdelní pravomoci. Pranýřování jako trestní akt v podobě vystavení provinilce u p., jeho doprovodné mrskání a další fyzické tresty je dokládáno na území střední Evropy i č. zemí již okolo r. 1200. Středověký p. býval umístěn v centru sídelních lokalit: na náměstích, na návších, u radnice, poblíž kostela apod. Původním účelem pranýřování bylo veřejně potupit a zesměšnit provinilce. Na území č. zemí byly p. trestány především přestupky cizoložství, proti mravopočestnosti (veškerý mimomanželský i předmanželský styk, zatajení porodu, usmrcení novorozeněte), krádež, podvod aj.; v tradičním agrárním prostředí také přestupky proti normám zvykoveho práva obce, k nimž patřila ochrana majetku obyvatel, dodržování obecné morálky apod. – Pranýřování postihovalo spíše sociálně slabší vrstvy obyvatelstva, a to především ženy. Pro větší potupu se na p. vystavovala i *corpora delicti*, nebo byl provinilec pranýřován s *ozdobou* (ženy a dívky stály na p. zhusta ve slaměném či hadrovém, *lavičnickovém* věnci, s kohoutími pery vetknutými do vlasů, s černou svící, ve žlutém oděvu, s housličkami či nástrojem podobným houslím, který měl otvory pro ruce a hlavu apod.), a musel v průběhu trestu pronášet průpovídky (*Vítám vás do kostela, já jsme se dopustila*). Některé z přečinů byly trestány p. delší údobí (3–4 neděle); svobodná matka byla pranýřována obvykle dvakrát (po odhalení předmanželského styku a po narození dítěte). – Pranýře byly oficiálně zrušeny za Josefa II.; ve většině německých zemí byly

odstraněny v l. 1848–1849, na území č. zemí místně přežívaly ještě ve 2. polovině 19. stol. V některých českých městech a vesnicích jsou pranýře (nebo jejich torza) dochovány i na počátku 21. stol. (např. Frymburk, Suchdol). V obecném povědomí dosud přežívá odvozené sloveso *pranýřovat*, tj. veřejně odsoudit nějaký přečin.

Lit.: *Paměti Mikuláše Dačického z Heslova*. Praha 1878; R. Horna: *Pranýř*. Praha 1941.

[ih + jhn]

praotec Čech, mytický praotec rodu, z něhož povstal národ Čechů. Podle líčení v Kosmově kronice (do r. 1125) a následně v Hájkově kronice (1541) se dva bratři, Čech a Lech, vydali z chorvatské země u Visly za Tatrami hledat nová území, dojdou k třetí velké řece, Vltavě, vystoupí na horu Říp, spatří úrodnou zemi, rozhodnou se zůstat a hledají pro ni jméno. Družina rozhodne pojmenovat ji vojvodovým jménem Čechy. Lech se vydal dál do kraje, dal znamení ohněm, a tak místu, kde se s družinou usadil, dali jméno Kouřim. P. Č. žil v krajině pod Řípem až do smrti, pohřben byl v nedaleké Ctiněvsi. A. Jirásek, který toto podání převyprávěl ve svém souboru *Staré pověsti české* (1894–95), uvedl, že v 18. stol. byl Čechův hrob v Ctiněvsi usilovně, ale marně hledán. – Podání o p. Č. se stalo prostřednictvím kronikářů i moderních popularizátorů české národní pověsti samozřejmou součástí národních dějin, pocitovanou jako jejich reálná složka. V období protektorátu a později v letech represivního socialismu byl p. Č. oblíbenou předlohou pro politický vtíp a satirické kresby, kdy mu byly vkládány do úst různé aktuální komentáře. Všeobecně se žertovalo o jeho *nemoudrém* rozhodnutí usadit se na Řípu, místo aby pokračoval v cestě mnohem dál na západ, popř. na jih k moři.

Lit.: *Kosmova kronika česká*. Přel. J. Ryba. Praha 1950; A. Jirásek: *Staré pověsti české*. Vyd. Z. Nejedlý. Praha 1961; A. Sedláček: *Historické pověsti lidu českého*. Vyd. R. Lužík. Praha 1972; V. Hájek z Libočan: *Kronika česká*. Vyd. J. Kolár. Praha 1981. [dk]

prapor, praporec, korouhev – textilie obdélníkového, řidčeji čtvercového tvaru (list), přichycená jednou stranou k tyči (žerd). Obecně je p. znamením moci (lenní, královský, státní p.) a společenství (národního, profesionálního, náboženského, obce, spolku), což vyjadřují barvy, symboly a obrazy na listu. P. je výraz všeslovanský, korouhev pochází z mongolského *orongo*, nejspíše z kontaktu starých slovanských kmenů s východními etniky. Původ p. je spatřován v antickém vojenském znaku *vexillum*. P. u starých Čechů připomíná kronikář Kosmas. V tra-

diční kultuře se p. uplatňoval v průvodech při obřadech a obyčejích a při slavnostních jízdách chasy. Typickým se stal p., jehož listem je šátek. Používaly se velké vzorované šátky (zv. turecké, lipské, vídeňské, saské), oblíbené v 19. stol., i menší, kašmírové a hedvábné, dříve bílé (pleny). Šátku patrně předcházely pruhy z různých sešitých látek. U hrotu žerdi zdobily p. barevné stuhy a kytice rostlých nebo umělých květů. Takové prapory se užívaly při svatebních, májových a svatodušních průvodech a jízdách. Svatební šátkový p. (*vodavečnej, fána, rúcho, plína*) nesl v čele průvodu praporečník, obyčejně svatební mládenec. Někde jej svatebčané drželi vztyčený na voze. Na Hodonínsku se při tradičních svatbách používá šátkový p. zv. *rúcho*, tancují s ním mládenec s družičkou. Žerdi p. byly omalovány červenobílými pruhy nebo zdobeny řezbou. Funkci p. měl menší šátek přivázaný ke kmínku mladého Jehličnanu zbaveného kůry a ozdobeného stuhami. Užíval se při letnicových královských průvodech (např. v záp. Čechách) a při svatbách na j. Moravě. Mládenci jedoucí na koních měli p. zastrčený v holínce podle zvyku hulánů. Červený šátek uvázaný k hrábím či k stromku (*májce*) označoval v dožínkových průvodech skončení žatvy. – Funkci p. měly červené a bílé šátky, které dívky věnovaly na jarní nebo posvícenskou máji. Byly uvázány volně nebo přichyceny ke krátkým hůlkám a upevněny do vrcholu či ke kmeni. Při kácení máje se odehrával mezi mládenci prestižní zápas o to, kdo první zachytí p. Na máje se zavěšovaly i prapory červenobílé, po r. 1918 i v barvách trikolory, např. na j. Moravě. P. se sestavoval i ze dvou barevně odlišných šátků (svatební *fána* na Podluží), tvořil ho kus plátna zdobený bílou výšivkou (Hodonínsko). Menší hedvábné šátky se podšívaly plátnem a zdobily po obou stranách aplikací: vystřihovánkou z barevného papíru, varhánkovitě skládanými stužkami či papírovými proužky, krajkou aj. Jako základ p. se používal i kus řídké bílé, silně naškrobené tkaniny. Takové prapory jsou známy z 19. a 20. stol. z jízdy králů, ze selských banderí, z církevních slavností (primice) i ze svatebních průvodů na j. a jihových. Moravě. Podobně jsou vytvářeny prapory zv. *fedra*, označující hodnost stárků na hanáckém Slovácku, kteří s nimi tancují o hodech zavádku. Vyvinuly se z velkých šátků, na něž se přišívaly menší bílé a ozdobily ze stužek. Vlastní p. doplňuje štrapec z nastrouhaných brslenových vláken nebo hoblin. P. z textilu nebo z papíru nosil praporečník i v občůzkách školáků na svátek sv. Řehoře v některých českých krajích, např. na Jindřichohradecku. Z jednoho i dvou šátků byl sestaven p. (*plapořec*)

při jarních občůzkách děvčat na Opavsku a hostýnském Záhoří. – Svatební p. z jižní části Českomoravské vrchoviny, zejm. z okolí Počátek, Dačic a Jihlavy, tvořily dva kusy bílého plátna, zdobené figurální výšivkou, která se vztahuje k svatbě a k rodinnému životu. Tyto prapory byly majetkem obce a rodiny si je půjčovaly. Používaly se do 80. let 19. stol. Při svatbách je měly v držení vdané ženy, když převážely na voze výbavu nevěsty. – Ročníkový p. (červenobílý, v barvách trikolory, bílý vyšíváný aj.) se vztahoval na j. Brněnsku k májové slavnosti a k mládeži, která ji pořádala (osmnáctiletí odvedenci a jejich stejně staré partnerky). P. měl na listu vyšitý letopočet narození mládeže. V průvodu nesli odvedenci p. k máji a zahajovali s ním tanec. P. zůstává mladým společnou památkou na *májovou*, považovanou za přechod k dospělosti. – Zvláštním druhem svatebního p. je *sulice*, vysoká žerď se dvěma a více barevnými šátky a stuhami, která se vyskytovala v prostředí zasaženém historickou charvátskou kolonizací na j. Moravě, nejdéle na Drnholecku. V předvečer svatby se stavěla před dům nevěsty, při oddavkách před kostel. Dříve bylo na sulici upevněno jablko, bílá kohoutí péra, dívčí šatka: znaky zachovalosti snoubenců. – Do lidového prostředí zasáhly prapory spjaté s městskou a církevní kulturou. P. vystavený na radniční věži, zpravidla červený, byl už ve středověku znamením trhu. Obyčej se udržel v malých městech místy až do 20. stol. Církevní korouhev (lid. *koróbva, koróbka, choruba*) má původ v antickém p. zv. *labarum*. Korouhve patřily už ve středověku do kostelního inventáře. Příčný rám pevně nebo volně připevněný k žerdi nese list hedvábné látky s třícípým zakončením, na němž jsou vyobrazeny postavy světců. Korouhve se uplatňovaly v církevních procesích. Zpravidla je nesli mládenci (na Moravě stárci), což bývalo pro jednotlivce vyznamenáním. Spolkový p. reprezentoval určité sdružení (tělocvičné, kulturní, církevní, mládežnické) na veřejnosti, vyjadřoval v dekoru na listu příslušnost k profesi, k vlasteneckému či jinému společenskému hnutí, názoru atd. Spolkový praporečník ho nesl v čele průvodu při slavnostech, výletech, pohřbech a jiných událostech. Rozvinuly se slavnosti svěcení, odhalení či rozvinutí spolkového p., připínání stuhu na p., jehož se nezřídka zúčastňovala mládež v krojích či chlapi na koních.

Lit.: Z. Winter: *Dějiny kroje v zemích českých II*. Praha 1893, s. 283–285; F. Lego: *Svatební praporce z okolí Počátek*. Čl 3, 1894, s. 96–101; M. Tejčka: *Žákovské slavnosti na svatého Řehoře*. Čl 5, 1896, s. 168; J. Soukup: *Vyvěšování praporce o posvěcení chrámu a o výročním trhu*.

Čl 18, 1909, s. 60; L. Niederle: *Život starých Slovanů III/2*. Praha 1925, s. 492–496; F. Navrátil: *Starodávné praporce jihočeských obcí*. Čl 26, 1926, s. 37–41; Č. Zbrt: *Žatecké ženy německé ověnčily květy a stuhami prapor Sokola pražského r. 1871*. Čl 27, 1927, s. 289–299; Z. Svoboda: *Vexiologické názvosloví*. Heraldika 1972, příl. č. 3; E. Večerková: *Stárkovská fedra o hodech na národopisném rozhraní j. Moravy*. Slov. 32, 1990, s. 75–90. [ev]

prase, prase domácí, brav, vepřový dobytek (prasnice, svině, kanec, sele, podsvinče, vepř-kastrát) – domácí zvíře chované pro maso a sádlo. Vzniklo domestikací p. divokého, rozšířeného v rozsáhlé oblasti euroasijské do 55° severní šířky. Ve střední Evropě byl chov prasat běžný od počátků rozšíření zemědělství v neolitu a zaujímal velmi významné místo. Podle nálezů kostí z archeologických objektů byl chov prasat v pravěku nejčastěji na třetím nebo druhém místě za skotem, popř. ovce. Zvláště rozšířený byl chov prasat v době železné a později v době hradištní na většině slovanských sídlišť. Význam tohoto chovu spočíval ve značné plodnosti, možnosti poměrně rychlého výkrmu (pastva v listnatém lese) a malé náročnosti prasat na ustájení. Kromě masa a sádla chov prasat poskytoval pevnou kůži a štětiny. – Původní plemena středoevropského p. byla vzhledem podobná p. divokému (vyšší nohy, vyšší, kapří hřbet, podlouhlá hlava s dlouhým rypákem, plošší trup a sražená zád). Dospívala až druhým rokem (120–140 kg). Tato nenáročná a odolná plemena byla označována jako *čeští hřebenáci, štětínáci a štětínští hřebenáci*. Původní bílé p. se v severozáp. a záp. Čechách křížilo s poněkud ranějším p. bavorským a míšeňským. Vlastní chov prasat byl od 19. stol. doplňován prokrmováním dovezených nebo přiháněných prasat uherských (*bakoňských*), haličských a podolských, asi 40–60 kg těžkých. Menší množství prasat se vyváželo do okolních zemí. – Chov prasat v č. zemích byl převážně soustředěn v rolnických hospodářstvích. Pro velkostatky nebyl tento chov přitažlivý, neboť ve srovnání se skotem dával málo (a navíc ještě tzv. studeného) hnoje v době, kdy hnůj byl hlavním zdrojem živin pro pěstované plodiny. V souvislosti s potřebou intenzifikace zemědělské výroby (růst počtu obyvatel, střídané hospodářství, stájový chov prasat) postupně od 50. let 19. stol. docházelo ke zvelebovacím snahám v chovu dovozem kanců a prasnic většinou anglických plemen. Na Moravě se raná anglická plemena zaváděla teprve od počátku 70. let 19. stol. Až do poloviny 90. let 19. stol. se přiháněli a dováželi v jarních měsících běhouni bagounů z Haliče a Uher na výkrm (ročně asi 300 000 kusů). Jejich dovoz, který značně

ovlivnil selský chov, byl omezen zpřísněním veterinárních předpisů (1895). V č. zemích v té době vznikaly plemenné ústavy a plemenné a připouštěcí stanice. Začátkem 20. stol. dospěla česká a moravská zemědělská rada k názoru, že pro neuspokojivé výsledky čistokrevných chovů raných anglických plemen, neujasněný chovný cíl a výhody užitkového a zušlechťovacího křížení je nutno se zaměřit na prošlechtění původního krajového plemene. Dobré chovy krajových plemen byly u rolníků na Čáslavsku, Přešticku, Žamberecku, Rychnovsku, Jaroměřsku, Neveklovsku a na Hané. Na Moravě se do konce 30. let 20. stol. chovalo bílé moravské p. ušlechtilé. Oblíbené rychnovské p. šunkové vlivem úzké příbuzenské plemenitby zaniklo v polovině 20. stol. Černostrakaté p. přeštické bylo regenerováno po 2. světové válce použitím německého sedlovitého p. a berkshirů. Od 20. l. se ukazovalo, že ke křížení s českým domácím plemenem je vhodné německé bílé ušlechtilé p. Kodstranění některých vlastností bylo dovezeno 1933–1940 několik kanců a prasnic velkého bílého p. anglického. Po r. 1945 došlo ke značnému vzestupu chovu prasat, a proto se plemenná zvířata dovážela též z Anglie, Švédska, Ukrajiny, dále z Německa a Kanady; k užitkovému křížení se přiváželo plemeno cornwalské. Ve 2. polovině 20. stol. se chovala převážně tato plemena: bílé ušlechtilé, černostrakaté přeštické, slovenské a landrase (pocházející z Polska, Švédska, Kanady). – Prasata byla ustájena přímo ve chlévech v jednotlivých koticích nebo v samostatném malém chlívků přistavovaném k chlévům, popř. k dalším hospodářským budovám. Podle velikosti chovu bylo nutno mít možnost samostatného ustájení prasnic se selaty, plemenného kance a kusů určených k výkrmu. Chlívků byly zděné nebo dřevěné, často s kurníkem v podstřešním prostoru, střechy a krytinu měly z materiálů obvyklých v místě. – Prasatům vyhovovalo teplo a sucho. V chlívcích byla dřevěná, později kamenná nebo kameninová koryta. Chovatelé více kusů začali stavět samostatné vepřiny s kotci pro prasnice, selata, kance a krmníky, postupně s tvrdými a měkkými výběhy, později dále od obytných částí usedlostí (pachy, hnůj). Od 30. let 20. stol. přibývalo samostatných chlívků, bud, poroden (zvl. pro chov plemenných zvířat) a chlévů pro výkrm. – Počet chovaných prasnic v jednotlivých hospodářstvích byl různý (2–4 ve větších, 1–2 ve středních). Chalupníci, hospodáři na malých a středních usedlostech, si selata pro vlastní potřebu kupovali od hospodářů chovajících prasnice. Od jedné prasnice bylo 10–12 selat z jednoho vrhu. Jeden kanec se podle věku počítal na 10–20–30–40 sviní. – V době trojhonného hospodářství se prasata po velkou část roku

pasla na pastvištích, strništích a na podzim v lesích (žaludy, bukvice). Při celoročním ustájení stoupl význam pravidelného krmení. Od konce 19. stol. se prasata obvykle krmila mokřím kašovitým krmivem (vařené brambory, krmná řepa, později cukrovka, drolky sena, šroty, otruby, krmná mouka, zbytky mléka, později zvl. kozího apod.). Krmné dávky se upravovaly podle skupin krmených zvířat. – Prasnice ve stáří asi 9–12 měsíců se v době říje (2–3 dny, *boukání*) připouštěly volně nebo jednotlivě jedním skokem nebo po 10–12 hodinách dalším skokem téhož kance (dvojskok). Ke konci doby březosti (110–120 dnů) se prasnice převáděly do porodního kotce upraveného pro prasnici i selata a vystlaného kratší řezanou slámou. Při vlastním porodu, který trval i několik hodin, se selata ukládala do koše vystlaného měkkým senem a přikrývala houní. Oschlá selata se přikládala ke strukům. Oprasené matce a selatům se věnovala zvýšená pozornost. Asi po třech týdnech se selata začala odstavovat a převádět na normální krmení. Kanečci určeni k výkrmu se ve stáří 4–6 týdnů kastrovali (*miškování*). Dvouměsíční selata se prodávala, zařazovala do výkrmu, popř. k dalšímu chovu. Podle potřeb chovatele se vykrmovala na maso (pečenáči 70–80 kg, šunková prasata 80–90 kg) nebo na sádlo (polosádelná, sádelná prasata 150 i více kg). Na sádlo se většinou vykrmovali kastráti (vepři). – Prasata se doma porážela jednou až třikrát ročně, podle velikosti a možnosti hospodářství, většinou na podzim a v zimě. Zabíjeli je řezníci, ale i někteří hospodáři sami. Příprava zabijačky a její průběh měly určitý řád. Hospodyně připravila kroupy (*lámanky, pohanku*), housky (*buchty*), koření, nádoby a další pomůcky (špejle, vál, stůl). Hospodář připravil dlanab nebo bedněné *troky* (necky), provaz nebo řetěz s rozporkou (*krumpolec, váha, brdečko*) na p. a dostatek dřeva na přihřátí vody a vaření. Při vlastním zabíjení venku na dvoře nebývaly děti a mladší ženy. Krev se pečlivě míchala, aby se nesrazila. Spařené a oškrábané prase se vyvěsilo, vyvrhlo, rozpůlilo a pak se již většinou zpracovávalo v kuchyni. Jakmile byl uvařen ovar a část vnitřností, podávalo se vařené maso (s chlebem, solí, křenem, event. s hořčicí na kuchyňském válu nebo prkénku) přítomným členům hospodářství, sousedům a pozvaným hostům. Zapíjelo se většinou pivem a trochou pálenky. Po uvaření jelit, jitrnic a tlačenky nejčastěji děti nebo hospodyně roznesly tzv. zabijačku (polévku, jelita, jitrnice, někomu i kousek masa) na ochutnání sousedům, příbuzným a přátelům. Maso a sádlo se připravilo na další zpracování (nakládání, uzení, škváření). Nespářená kůže se někdy stahovala (*krupon*, hřbetní

část); dříve se používala na ošití cepu, koše na píci a chmel či na řemeny. Ze štetin se zhotovovaly štetce, štetky, kartáče, někdy se dávaly do dratví nebo přidávaly do jílovité hlíny k výrobě cihel. – Od poloviny 20. let 20. stol. docházelo pro potřeby měst k výkrmu šunkových prasat intenzivnější formou rychložíru. V rolnických hospodářstvích přetrvával tradiční výkrm prasat sádelných. Po 2. světové válce došlo ke značným změnám v chovu prasat; systematicky se využívají poznatky v plemenářské práci, výživě a krmení, ustájení, ošetřování a veterinární péči.

Lit.: F. Myslivec: *Starý způsob hospodářství na Opavsku*. Praha 1933, s. 71–72, 84; I. Stolařík: *Hrčava*. Ostrava 1958, s. 40–41; E. Albert: *Ekonomika moravského zemědělství v druhé polovině 19. století I, II*. PHZL 8, 9; L. Loudil: *Vývoj živočišné výroby v českých zemích v období monopolního kapitalismu (1900–1945)*. Prameny a studie 25, 1983, s. 1–140; M. Hříděl: *Historie zemědělské malovýroby na Písecku III*. Písek 1985. [zt]

prášil viz lhář

praštenky, selské koženky – mužské kalhoty po kolena těsně přiléhavého střihu. V průběhu 19. stol., někde až v jeho 2. polovině mladí vesničtí muži a hl. mládenci pro sváteční příležitosti opouštěli pohodlné střížené, volnější spodky z kůže a po vzoru městské empírové módy se přiklonili k úzkým koženkám. Obepínaly tělo natolik, že se v nich prý báli ohnout nebo v kostele pokleknout, aby nepraskly. Některé p. sahaly jen po kolena, jiné úzce obepínaly nohu až k nártu a oblékaly se do vysokých bot (Doudlebsko). Otvíraly se širokým poklopem (*vrátky*) s dvěma rozparky. Byly tak úzké, že do nich údajně museli zastrkat košili vařečkou. Potíž byla i s jejich oblékáním a svlékáním. Kvůli příliš těsným nohavicím si obyvatelé vesnic na Táborsku dobírali sousední Blatáci; těm se zase posmívali Kozáci, že prý se jim do kalhot vejdu tři podruzi. Jsou známy jak p. z přírodní kůže, nažloutlé barvy, tak obarvené na žluto nebo na černo. Některé p. byly zdobeny podbodávanou i jinou výšivkou a různými druhy knoflíků a vykrajovaných (prosekávaných) řemínků k uvázání pod koleno. Nosily se ve svátek, do práce se nehodily.

Lit.: R. Tyršová – A. Kožmínová: *Sváráz v zemích česko-slovenských. Čechy*. Plzeň 1921, s. 246; J. Vydra: *Nauka o kroji*. Praha 1931, s. 113; D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949], s. 43; J. Jindřich: *Chodsko*. Praha 1956, s. 31. [ap]

pravěké umění, kategorie výtvarného umění, jejíž vznik byl vyvolán převážně mimo-uměleckými a mimoestetickými impulzy jako

produkty a zároveň atributy primárních věrských a náboženských představ a úkonů. Ve službách magie a kultu mělo p. u. zabezpečovat úspěšný lov, úrodu, plodnost lidí i zvířat, podobně jako ještě o celá staletí a tisíceletí později nejstarší postižitelná vrstva tradičního lidového umění. Teprve s prohlubováním sociálních rozdílů se z části pravěké výtvarné kultury vyčlenilo umění privilegovaných společenských vrstev, jehož tvůrci se specializovali a zejm. v oblasti užitého umění se zprofesionalizovali. Část p. u. se stala základem i ve 21. stol. fungujícího umění etnických pospolitostí na nižším stupni společenského a kulturního vývoje. Vztah recentního lidového umění k p. u. je patrný především v obdobnosti některých tvůrčích principů, částečně také v technologiích a v ornamentální zásobě.

Lit.: S. Giedion: *Ewige Gegenwart. Die Entstehung der Kunst. Ein Beitrag zu Konstanz und Wechsel*. Köln 1964; L. R. Nougier: *L'art préhistorique*. Paris 1966; T. G. E. Powell: *Prehistoric Art*. London 1967; A. Lommel: *Pravěk a umění přírodních národů*. Praha 1970; E. H. Gombrich: *Příběh umění*. Praha 1989, s. 31–42; J. K. Kozłowski: *L'art de la préhistoire*. Paris 1992; NEČVU II, s. 643–645, 1010–1012; J. Baleka: *Výtvarné umění. Výkladový slovník*. Praha 1997, s. 287–289. [rj]

právní antropologie, vědní odvětví, které zkoumá roli člověka v jednotlivých etapách vývoje společnosti ve vztahu k tvorbě, aplikaci a celkovému působení práva. Je specifickou součástí obecné antropologie a utváří se až v průběhu 20. stol. Těžištem výzkumu p. a. je člověk jako složitě strukturovaná jednotka materiální a imateriální povahy. Vychází z historicky konkrétní přírodní a společenské podstaty člověka, z hmotných a duchovních podmínek jeho života a schopnosti tyto podmínky cílevědomě přetvářet. Struktura biologického jedince s jeho představami, chytáním, cíli apod. se odráží i ve tvorbě, obsahu a způsobu uplatňování práva. Otázky spojené s historickou a sociální existencí člověka jsou relevantní jak pro oblast přirozeného práva, tak pro oblast práva pozitivního (např. velmi výrazné je to u práva rodinného). P. a. zdůrazňuje, že otázka identity a vzniku, trvání a zániku člověka platí analogicky pro všechny etapy dějinného vývoje práva. I v souvislosti s právem jedné společnosti je zájem o jeho identitu či odlišnost vůči jinému systému práva. Uvažuje se o jeho životnosti a specifických rysech jeho podstaty a společenskotvorného působení. Člověk se nějakým způsobem chová a společensky jedná. Právo vymezující pravidla vzájemné interakce mezi lidmi v rámci neustále se vyvíjejícího společenského systému má nutně výrazně dynamický charakter. Je logicky vázáno na tvůrce práva a ten do

něho promítá v konkrétních historických podmínkách sám sebe. P. a. při zkoumání těchto skutečností úzce spolupracuje s právními sociologií a právními filozofií. Mezi podnětné práce o p. a. patří zejm. kniha *Rechtsanthropologie* (1970) od E. Lampa a četné studie L. Pospíšila, zabývající se především kulturou a právem Papuánců.

Lit.: L. Pospíšil: *Legislativa v kmenové společnosti Papuánců kamenné doby*. In: Pocta prof. JUDr. Karlu Malému, DrSc. k 65. narozeninám. Praha 1995, s. 15–24; L. Pospíšil: *Etnologie práva*. Praha 1997. [kad]

právní archeologie, vědní disciplína, která se zabývá hmotnými památkami ve vztahem k právu a k jeho uplatňování ve společnosti. Obvykle se považuje za součást právní historie. P. a. se v různých zemích formovala postupně a víceméně samostatně. V Německu vymezil okruh bádání a úkoly této vědy ve 2. polovině 19. stol. K. v. Amira. Základní myšlenky vyjádřil v knize *Grundriss des germanischen Rechts* (1889). Amirovým pokračovatelem byl C. v. Schwerin, který vydal s použitím jeho podkladů dílo *Einführung in die Rechtsarchäologie* (1943). P. a. se postupně rozvíjela i v Rakousku, Švýcarsku, Francii a v mnoha dalších zemích. V Polsku je možno vyzvednout přínosné studie W. Maisela, např. *Archeologia Prawna Polski* (1982). – V č. zemích existují četné právněarcheologické památky i literární práce s touto tematikou. Počátky p. a. se spojují již se jménem B. Balbína a jeho dílem *Miscellanea historica regni Bohemiae* ze 17. stol. Nelze opomenout ani tzv. otce české archeologie K. J. Bienera z Biennenberka (1731–1798), který se ve 2. polovině 18. stol. proslavil jako sběratel starých listinných a hmotných památek, a M. Kalinu z Jäthensteinu (1772–1848), autora díla *Böhmens heidnische Opferplätze, Gräber und Alterthümer* (1836). V 19. stol. se o českou p. a. zasloužil A. F. Rybička (1812–1899), jenž shromažďoval a vědecky zpracovával česká právní přísloví. Přínosem k právněarcheologické tematice jsou i publikace *Hrady, zámky a tvrze* od A. Sedláčka (1843–1926), které začaly vycházet 1881. V 1. polovině 20. stol. se p. a. zabýval zejm. R. Horna (1892–1953), autor význačné monografie *Pranýř* (1941). Ve 2. polovině 20. stol. se právněarcheologická tematika promítla do prací právních historiků V. Vaněčka (1905–1985) a V. Urfuse. – Pro účely vědeckého bádání v České republice je možno rozdělit archeologické právní prameny (předměty) podle jejich funkce do čtyř skupin: 1. ústavně a administrativněprávní, 2. majetkověprávní, 3. trestněprávní, 4. soudněprávní. Do první skupiny spadají symboly moci vládní a výkonné, např. korunovační

klenoty, tzv. rychtářská práva, ferule různých cechů, ale také budovy sněmů, radnice i *rolandi* (sochy rytířů), tj. symboly městských práv. Do majetkověprávní skupiny se řadí mezníky, *rabuše* neboli vrubovky, vzory měř a vah a mj. i figurky *železných krav*. Do trestněprávní skupiny patří především mučidla a popravčí nástroje, budovy věznic, katovny a smírčí kameny. Do soudněprocesní (netrestní) skupiny spadá vše, co souvisí s řízením před soudem; jsou to soudní budovy, oděvy soudců, symboly spravedlivého soudnictví (např. sochy Krista v soudních světnicích). – Právněarcheologické bádání se neomezuje pouze na hmotné památky právní povahy, ale zkoumá v souladu s pozdějšími Amirovými a Schwerinovými badatelskými výsledky i symbolická právní jednání, tj. gesta a nejrůznější písemné památky právního obsahu. Vzhledem k šíři a specifice výzkumného zaměření musí p. a. spolupracovat s jinými vědními obory, zejm. s etnologií, folkloristikou, dějinami umění a pomocnými vědami historickými.

Lit.: P. E. Schramm: *Herrschaftszeichen und Staatssymbolik I-III*. Stuttgart 1954–56; K. Adamová: *Za systematické rozvíjení československé právní archeologie*. Právněhistorické studie 16, 1971, s. 255–266; W. Maisel: *Archeologia prawna Europy*. Warszawa 1989; K. Adamová: *Z problematyki roli i zadań europejskiej archeologii prawnej*. Lublin 2001, s. 7–12. [kad]

právní artefakty, předměty spjaté s právními normami a obyčejí. Jsou znakem hodnoty a pravomoci svěřené vybraným osobám v určitém společenství (lokálním, profesionálním, ve venkovské chasé aj.) a přímo souvisejí s výkonem jejich úřadu či postavení. – Rychtářské právo (*žila*, *právo*, *žezlo*, *ruka*, *regiment*, *ferula*, *bulava* aj.) je znakem rychtáře a jemu svěřeného úřadu. Vyskytovalo se často v podobě dřevěné hole (vyřezávané, doplněné kovovou částí) nebo svazku spletených býčích žil. Za základ atributu právní moci, hodnoty a stavu je považována odkorněná lísková hůl se suky, které podle staré lidové víry zvyšovaly její skrytou magickou sílu. Podle uchovaných věcných a obrazových dokladů je rychtářské právo už ve středověku doloženo ve tvaru dřevěné ruky s předloktím o délce 50–70 cm, jejíž první tři prsty jsou zdviženy, dva zbývající staženy. Jindy je ruka mosazná, sevěřená v pěst svírající klínek či hřeb a upevněná na soustruhované holi. Rychtářské právo často sestávalo ze sedmi spletených usušených býčích žil délky 40–70 cm, obsahujících zvláštní sílu (tzv. býkovcové právo). Svazek byl potažen kůží nebo bandáží z ozdobně propletených řemínků a obit mosaznými nebo stříbrnými nýtky. V 17. stol. bylo

zaznamenáno rčení: *Spravedlnost je v kůži schována a cvoky zabita, když se jí kdo dlouho dovolati nemůže*. Na jednom konci bylo rychtářské právo opatřeno koženým ouškem k zavěšení. Bohaté zdobení, zvláště patrné na městských exemplářích, mělo prestižní význam pro rychtářský úřad i samotnou obec. Právo měl rychtář uloženo v koutní skříňce anebo zavěšeno vedle ní. Obdržel je spolu s pečeti při nástupu do úřadu a skládal na ně přísahu vrchnosti. Ve způsobu držení práva a gestech sděloval svá rozhodnutí: hádku rozvaděných stran ukončil, když udeřil právem o stůl; když vstoupil do hospody se zvednutým právem, vřava hned utichla; komu položil právo na rameno, ten byl potrestán mírně, komu na hlavu, toho čekal hrdelní trest. Úcta k rychtářskému právu byla silně vyvinuta. Při soudním jednání se na ně přísahal, potrestán byl ten, kdo se o něm urážlivě vyslovil. Právo sloužilo rychtářům také k fyzickému napomenutí těch, kteří neuposlechli jeho slovní výzvy (*přemrštování žilou*), popř. k vlastní obraně. Předáním práva jiné osobě na určitou dobu předával rychtář i svůj úřad. – Do oblasti právních obyčejů patří obsílková hůl (*roubík, obecní palice* i *palíčka, kluka*), která platila jako svolávací znak v rámci obce (rychty) a sdělovala pokyn rychtáře (starosty). Vyskytovala se v různých formách, od přírodních samorostlých tvarů (zakřivený kořen, silnější lísková hůl) až po soustruhované hole (roubík délky kolem 50 cm). Starobyloou formou obsílkové hole byla palice s kovovou, válcovou či hranolovou hlavou nasazenou na krátkém topůrku. Těmito předměty se svolávala obecní hromada či jiné shromáždění sousedů. Rychtář nebo některý z konšelů vydal palici či roubík nejbližšímu sousedovi, který předmět doručil do dalšího domu. Takto postupovala hůl dále, až se dostala zpět do rukou rychtáře. Odtud pochází rčení *chodí palice, chodí hůlka*. Později s obecním zvýšením gramotnosti se obsílková hůl stala nosičem písemné informace. Lístek se sdělením se svinul do otvoru vyvrtného v rukojeti či v hlavě palice anebo se navinul na roubík a přivázal řemínkem. Vznikaly četné další formy obsílkové hole, např. v podobě svěrky, do níž se cedulka sevřela, obdélníkového prkénka s rukojetí anebo menší vařečky, na niž se sdělení upevnilo. Takto se publikovala různá nařízení vrchnostenské správy, později úřední vyhlášky, vybírání obecních poplatků aj. Splnění pokynu rychtáře (zv. rozkaz) mělo právní závaznost a bylo sankcionováno. Obsílkové hole se používaly místy ještě ve 20. stol. k publikování důležitých událostí v obci, např. veřejné dražby (Bakov n. Jizerou). Vytlačil je bubeník a veřejné úřední tabule. Zvláštní dřevěné svolávací tabulky

k shromáždění cechu nebo k vykonání určité služby, např. nesení podstavníku při pohřbu, obnášeli po domech nejmladší místři. Obsílky ve formě dřevěné botky se užívaly v ševcovském cechu. Dřevěnou sekyrkou se obesílali mlynáři k sezonní práci (čištění mlýnské strouhy, oprava stavidla). Ve Slezsku byly samorostlé hole (kluky) upraveny z kořene stromu, někdy do podoby hada. Ve starší době se užívalo kluk v různých formách. Zaslání kluky v podobě vyřezaného koníka znamenalo jet na práci s potahem. Pozdější kluky nesly přivěšenou cedulku se vzkazem. Naposledy se název kluka přenesl na oběžník, cirkulář, jímž starosta něco oznamoval. Znakové předměty různých forem, určené k svolávání osadníků, k sdělení zprávy, pokynu či příkazu vládnoucí moci apod., jsou známy v evropské kulturní tradici už od začátku středověku. – Ferule (z lat. *ferula*, prut) má význam jak hole-signa, tak nástroje k vykonávání tělesného trestu. Jako prut na trestání žáků se uplatnila ve škole. Ve tvaru velké dřevěné vařečky s rovným silným terčíkem o síle 3–5 cm byla atributem cechovní organizace. Uplatnila se v tomto prostředí v obou uvedených významech. Repräsentativní ferule, užívané při cechovních ceremoniích, nesly na terčíku znak cechu: malovaný, vyřezávaný v mělkém reliéfu, vykládaný dřevem či kostí. Taková ferule byla veřejně nesena před průvodem mistrů, když se přenášela cechovní pokladnice do domu nově zvoleného cechmistra. V právní úloze se uplatnila v rukou cechmistra při shromážděních a jednáních cechu. Jednoduché, nezdobené ferule se užívalo jako obsílkové hole (do rozříznutého terčíku se vložil pokyn cechmistra) i jako nástroje k vykonání tělesného trestu, uděleného cechovním soudem osobám, které se provinily proti cechovním pořádkům. V této funkci se uplatnila také v řemeslnických zvycích, při nichž vyučenci vstupující mezi tovaryše dostávali bití ferulí *za vyučenou*. Pozdější úřední nařízení v Čechách (1786) ustanovilo odstranění podobné zvyklosti z cechovního života jako zdraví škodlivé. Ferulí nebo jí podobným nástrojem (*příčou, pleskačkou*) byli vypláceni chlapci při obchůzkách mezníků, vedených rychtářem. – Znamení autority, moci, hodnosti se uplatnila v životě a obyčejích venkovské chasy a jejích představitelů, zvl. v některých krajích na Moravě. Nejčastěji šlo o nazdobenou hůl či šavli, symbolizující pravomoci udělené mladěncům od obecního úřadu v době masopustu nebo hodů (*ostatkové, hodové právo*). S ním přebírali zvolení chlapci (stárci) zodpovědnost za pořádek v obci a právo rozsuzovat různé přečiny (*držet právo*). Postupně se zvýrazňovala vnější stránka obyčeje, a s tím se rozhojnila i výzdoba předmětu. Na Hané

byla šavle ověšena zprvu barevnými šátky, stuhami a rozmarýnovým věnečkem, později navíc bílými sukénkami, límcem a věncem z dívčího kroje; nazývala se také *dróžka*. Zdobení práva bylo záležitostí dívek. Ve dnech ostatků či hodů je stárek nesl před sebou v čele chasy po vesnici. V hospodě zabodl právo do trámového stropu na znamení převzaté pravomoci. Konal se pod ním žertovný soud. Jednotlivci byli předváděni pod právo a odsuzováni za skutečné i zdánlivé přečiny (nejčastěji za *pohanění práva*), k peněžitě pokutě anebo k tělesnému trestu ferulí, který vykonával jeden z mladěnců (na Hané zv. *kopař, ferulář*). Tato ferule (*klapačka, ferola, lopatka, pleskačka, fagola*) měla tvar vařečky v terčíku rozříznuté nebo se skládala ze dvou spojených destiček lopatkového tvaru, takže při vyplácení (*dávání kop, vytínání*) vydávala pleskavý zvuk do rytmu popěvku. Právo si museli stárci hlídat, aby se nestalo kořistí chasy ze sousední vesnice, což by znamenalo újmu na jejich prestiži. Do současné doby se udrželo právo v podobě šavle dekorované stuhami, šátkem a umělými květy při hodo- vých slavnostech na Uherskohradištsku. Na hanáckém Slovácku je stárkovským znakem krátká hůl, ozdobená stuhami a dřevovými vlákny strouhanými z brslenu nebo hoblinami, k níž se volně nebo na způsob praporu připevňuje velký šátek (*fedro, prapor*). Popis signa a vyobrazení je znám z 30.–40. let 19. stol. Jinde byl atributem stárka dřevěný kolík nebo vrub ozdobený pentličkou (*předek, rováš* či *robisch* na j. Moravě, *linyár* na Brněnsku). V j. Čechách tvořilo parodování soudu (*vysekávání kop*) součást masopustní koledy. Odznakem hlavní osoby obchůzky (*rychtáře*) byla ferule, na niž starosta obce na znamení, že obchůzku povoluje, uvazoval slaměný copánek s pentličkou. – K artefaktům právního významu patří vyřezávaná dřevěná ruka s mečem, vystavovaná na zdi radnice nebo na městském pranýři před započítím soudního jednání a také na dobu trvání výročního trhu. Označovala soudní a tržní práva udělená městu a současně byla výstrahou výtržníkům a podvodníkům. V některých malých městech se tento středověký zvyk udržoval ještě ve 20. stol. – Právním znamením byl také vích.

Lit.: S. (Schmalfuß): „Der Hammer geht herum!“ Mittheilungen des Vereines für Geschichte der Deutschen in Böhmen 3, 1865, s. 92–93; F. M. Vrána: *Jak nosívají právo*. Koleda 1, 1876, s. 245–247; F. Š. Kott: *Česko-německý slovník I*. Praha 1878, s. 705; V. Prasek: *Žezlo, prut, hól, palice, bulava*. Komenský 10, 1882, s. 13–16, 30–32; V. Prasek: *Vlastivěda Slezská. Podání lidu*. Opava 1889, s. 183; Z. Winter: *Kulturní obraz českých měst. Život veřejný v XV. a XVI. věku II*. Praha 1892, s. 9–11, 42; Č. Zbrt: *Rychtář-*

ské právo, palice, kluka. VKČSN 1896, s. 1–32; V. Schwarz: *O právních obyčejích lidu v krajině strakonické*. ČL 5, 1896, s. 27–32; H. Ankert: *Amtszeichen, Ladungszeichen und Aehnliches im nördlichen Theile Böhmens*. ÖZV 7, 1901, s. 105–116; F. J. Čečetka: *Staré zřízení obecní*. ČL 12, 1903, s. 4–8; M. Chytil: „*Sekyra vandrem*.“ SA 2, 1903, s. 70–71; J. Vyhliďal: *Rok na Hané*. Olomouc 1906; V. Havelková: *Starodávna rychtářská práva a ferule*. NVČ 7, 1912, s. 210–216; Z. Winter: *Český průmysl a obchod v XVI. věku*. Praha 1913, s. 334–335; J. Brož: *Ruka s mečem, odznak práva městského, tržního a soudního*. ČL 25, 1925, s. 72–74; F. Navrátil: *Staré zvyklosti a obyčejce cechovní*. NVČ 21, 1928, s. 236–237; E. Večerková: *Současná hodová obchůzka s „právem“ na Uherskohradištsku*. ČMMZ 55, 1970, s. 177–191; B. Roučka – V. Růžička: *Pracovní heslář českého právněhistorického terminologického slovníku*. Praha 1975; E. Večerková: *O stárkovských praporech a fedrech*. In: Klobouky u Brna. Město, krajina, lidé. Brno 1998, s. 383–387; E. Večerková: *O právních artefaktech*. In: Obyčejové právo. Sborník příspěvků z konference. Praha 2002, s. 36–59. [ev]

právní etnografie, právní národopis (etnologie, folkloristika) – vědní odvětví, které zkoumá právo jako součást a produkt národních kultur. P. e. studuje proces tvorby právních obyčejů v různých regionech, zejm. zvláštnosti přeměn obyčejů (zvyklostí) v obyčejce právní (např. způsob a formy uzavírání kupní, trhové smlouvy) a naopak (zvykové právo); zkoumá jejich obsah a působení ve společnosti. Zabývá se rovněž lidovými pohledy na právo, lidovými představami příslušníků různých sociálních skupin o tom, jaké právo platí a jaké by platit mělo. Zaměřuje svoji pozornost na sbírání a rozbor lidových památek s právní tematikou, nejen hmotných, nýbrž i slovesných, jako jsou pohádky, bajky, písně, přísloví. P. e. úzce souvisí s právní archeologií, jež však při svém výzkumu klade důraz především na samotnou památku právní povahy, na její obsah a funkci. Na rozdíl od ní sleduje p. e. především proces lidové tvorivosti a její dopad v oblasti práva. P. e. je mladé vědní odvětví. Začala se utvářet v 1. polovině 20. stol. zejm. zásluhou E. Künssberga (*Rechtliche Volkskunde*, 1936) a C. Schwerina. Pro vymezení oboru p. e. se ukázal jako klíčový Schwerinův referát pronesený 1937 v Haagu na kongresu mezinárodního srovnávacího práva. Pro rozvoj p. e. mají význam i studie K. Frölich a H. Fehra.

Lit.: R. Horna: *Folklore juridique*. Kraków – Poznaň 1952; R. Vulcănescu: *Etnologie juridica*. București 1970; H. Schempf: *Aspekte der rechtlichen Volkskunde der Gegenwart*. In: Probleme der Gegenwartsvolkskunde. Wien 1985,

s. 215–238; H. Schempf: *Rechtliche Volkskunde*. In: Grundriss des Volkskunde. Berlin 1994, s. 353–373; J. Kejř: *Historie a právo*. In: Pocta prof. JUDr. Karlu Malému, DrSc., k 65. narozeninám. Praha 1995, s. 68–82. [kad]

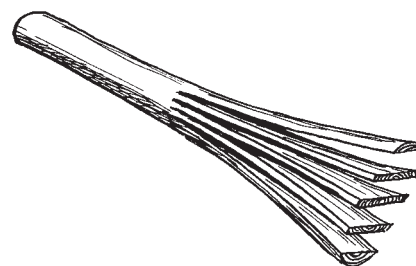
pražma, pražmo – pokrm z nedozrálého praženého obilí. Nejčastěji se pražením upravoval k požívání ječmen, ale existují zmínky i o pšenici a její odrůdě špaldě. Pražila se buď obilná zrna, nebo celé klasy, zrno se z nich vymulo a jedlo. Někdy se upražené zrno drtilo a vařila se z něj kaše. O pražení obilí se zmiňují zprávy z mnoha zemí, nejstarší se týká Egypta z doby kolem r. 4000 př. n. l. Soudí se, že pražené obilí patří mezi nejstarší pokrmy vůbec. P. byla nejen jedním z postních pokrmů, ale i obřadním jídlem. Snad se vztahovala k svátku letního slunovratu (24. 6.), na který později připadl svátek sv. Jana Křtitele. Zápis z 15. stol. uvádí, že v tento den shořela ve Strakonících více než polovina města neopatrností dětí, které pálily p. Veršovaná skladba z počátku 18. stol. uvádí: *Na svatého Jana Křtitele / víno a med pijeme, / lekvar a pražmu jíme*. O tom, že p. byla sezonním pokrmem, svědčí rčení *ze záp. Moravy: Čeká na to jako na pražmu* (tedy nedočkavě, až dorostou klasy, aby se pražením upravily k požívání).

Lit.: Č. Zibr: *Staročeské výroční obyčejce, slavnosti a zábavy prostonárodní*. Praha 1889, s. 45; J. Soukup: *Pražma*. ČL 13, 1904, s. 385–388; M. Úlehlová-Tilschová: *Česká strava lidová*. Praha 1945, s. 97–102; L. Petráňová: *Strava*. In: DHK I/2, s. 829, 835. [jš]

Pražná neděle, Pučálka, Černá neděle – první nebo druhá postní neděle před Velikonocemi. Staročeské názvy upomínají na postní pokrmy: *pražmo* (upravené pražením obilních zrn) a *pučálku* (přes noc mlačený a pak usmažený hrách, ochucený solí, pepřem, cukrem, hroznkami); v některých krajích představovaly pohoštění chlapcům od Škaredé (Popeleční) středy do první postní neděle. V pražských ulicích prodávaly pučálku v postní dny ženy zv. *pučálnice*. Od pokrmu je odvozen také *pučálník* (na Hané *počálka*, *počálník*), maskovaný mládenec obcházející stavení v postní dny. Označení *Černá neděle* pochází od černé barvy oděvu, který zvl. ženy oblékaly na znamení nastávajícího půstu. Lit.: Č. Zibr: *Veselé chvíle v životě lidu českého*. Praha 1950, s. 205–207. [vf]

preclík viz obřadní a obyčejové pečivo

příče [z něm.], pryča, plácačka, kastaněta, třepačka – idiofon vyrobený z hranolu tvrdého dřeva o rozměrech asi 70 × 6 × 6 cm. Hranol je v délce asi 50 cm nařezán pilou na tenké destičky (5–6), které jsou jakoby vetknuty

Příče

do zbývající části nástroje, tvořící držadlo. Pokud se příči udeří např. do lidského těla, vydává hlasitý pleskavý zvuk, aniž by však způsobila bolest. Ikonografické prameny z českého území dokládají p. již od počátku 16. stol. Až do 19. stol. byla na venkově a v malých městech užívána jako rámusící nástroj při fašankových obchůzkách a lidových veselících. V 19. stol. byla ve větších městech, která zřídila útvary měšťanských ostrostřelců (Olomouc, Brno), neodmyslitelným atributem při ostrostřelckých slavnostech se závody ve střelbě na terč. *Špásmachr* ukazoval příči na terčích zásahy střelců a neúspěšné závodníky jí symbolicky za všeobecného veselí vyplácel.

Lit.: C. Sachs: *Handbuch der Musikinstrumentenkunde*. Leipzig 1930, s. 31, 2. vyd.; L. Kunz: *Nástroje lidové hudby ve sbírkách pražských muzeí*. SNM 41, 1987, s. 85–86. [pk]

privilegia viz městská privilegia

procesí [z lat.], v lidovém prostředí slavnostní církevní průvod uvnitř nebo vně kostela v rámci jedné farnosti. Výraz je z lat. *procedere*, kráčetí vpřed, putovati. Rozeznávají se církevní procesí prosebná (sv. Marek, křížové dny), kajičná, děkonná a svátostná (teoforická: Boží tělo), při nichž je nesena Nejsvětější svátost oltářní. Procesí pocházejí z transformovaných antických (hl. římských) tradic, z obřadních forem židovských a raně křesťanských. Konstituovala se především v raném středověku, zvláště se rozvinula a rozhojnila v jeho vrcholné a pozdní fázi; v období baroka nabyla na pompéznosti. P. je obřadní situace, při níž prostorové rozmístění lidí má hierarchický význam. Uspořádání lidí a nesených symbolů je přesně určeno a nedá se libovolně měnit. Místo účastníků je dáno věkovým, pohlavním a sociálním statutem (mladí mají přednost před starými a muži před ženami). Také zvláštní oblečení vyjadřuje slavnostnost a výjimečné postavení svých nositelů-obřadníků počtených nejčestnější funkcí (družiček o Božím těle; vážených mužů nesoucích nebesa). Mimořádnost situace vyjadřovalo i užití lidového kroje. Důležitou významovou složkou p. je prostor. P. se v podstatě pohybuje po kruhu,

neboť v souhlasu s liturgií vychází z kostela a po vykonaných obřadech se do něho vrací. Dominantními místy na jeho cestě se čtyřmi zastaveními k projevu náboženského kultu jsou sakrální objekty nebo improvizované oltáře (Boží tělo). Vlastním cílem a smyslem p. je pohyb po katastru obce, po jeho jednotlivých částech (při prosebných dnech). Slavnostní průvod se pohybuje v prostoru kolem kostela (Květná neděle), prochází středem obce, tedy veřejným a společensky významným místem, kde se děje i vlastní obřad (Boží tělo). Obsah p. jako komunikačního aktu je sdělován mj. vizuálně, nošením zvláštních předmětů (jsou nositeli daných významů a stávají se znaky, symboly daného p.). Typickými znaky p. jsou kříže, církevní korouhve a vlajky, sochy, obrazy svatých, svíce a posvěcené rautolesti. Také barvy liturgických rouch, korouhví a oblečení kněží mají znakový význam. Reálným výrazovým prostředkem je slovo (píseň či modlitba). Vedle komunikace určitých obsahů a idejí má p. další, světské funkce, zejm. sociálně integrační a prestižní. Procesními v ročním svátkovém cyklu prostupuje úsilí o zajištění úrody, zdraví a úspěchu a odvrácení škodlivých sil; toho lze dosáhnout křesťanskými projevy prosby, pokory a úcty k Bohu, ale též zvláštními magickými úkony, při nichž se užívá aktů a prostředků křesťanské víry (modlitba, duchovní zpěv, kropení polí svčnou vodou, zasazování křížků do polí).

Lit.: O. A. Erich – R. Beitzl: *Wörterbuch der deutschen Volkskunde*. Stuttgart 1955; J. Merell: *Malý bohovědný slovník*. Praha 1963; *Slavnostní průvody*. Uherské Hradiště 1994; L. Tarcalová: *Prosebná a děkovná procesí na Uherskohradištsku*. Slov. 1993, s. 51–57. [mh]

prodej viz koupě a prodej

profesionální a neprofesionální umění, dvě zdánlivě rozporné, protichůdné kategorie umění, mj. výtvarného. Od poslední čtvrtiny 19. stol., kdy si teorie a historie umění začala uvědomovat existenci tvorby lidových vrstev a kdy zdomácněl v národopisu i v uměnovědných disciplínách pojem lidového umění, vyvstala otázka, jak terminologicky odlišit obě vrstvy, a to jednak umění školených mistrů realizované i za přispění školených řemeslníků, jednak umění nevzdělaných a neškolených příslušníků lidových, převážně rolnických vrstev. V českém pojmosloví se ujalo především pod německým vlivem rozlišování umění lidového (Volkskunst) a vysokého (Hochkunst). Protože tento protiklad vyznívá pejorativně v neprospěch lidového umění, které tak lze proti *vysokému* snadno chápat jako *nízké*, tedy méněcenné, začalo se v českém prostředí (zejm. od 50. let 20. stol., tj. od novoromantického populistickeho zbožnění lidového umění jako projevu tvůrčí síly lidu) používat oslabeného sousloví *takzvané vysoké umění*; ani tento kompromis neodstranil apriorní kvalitativní hodnocení obou vrstev umění a navozoval i nadále představu vyjádřenou v základní tezi reprodukčního směru bádání o lidovém umění jako o *pokleslé kulturní hodnotě*, jako o derivátu vysokého, popř. oficiálního, slohového, stylového umění, které tvoří dějinnou osu výtvarné kultury už od pravěku. Lidové umění však není stýlotvorné a jen omylem bývá řeč o *lidovém slohu*, který objektivně neexistuje. Vznikalo a větším dílem se vyvíjelo mimo slohové proudy a směsice stylových prvků do něj pronikala přímo nebo prostřednictvím zlidovělého umění v různé intenzitě, v rozmanité kvalitě a s časovým opožděním; styl tedy nemůže být dělítkem mezi uměním lidovým a nelidovým. Vídeňský historik umění A. Riegl si byl vědom

toho, že lidové umění (Volkskunst) není jednovrstevný jev, a proto je odlišil od projevů domácí píce (Hausfleiß) a od domácí výroby (Hausindustrie); tím dal najevo, že vedle tvorby nevýdělečné, určené pro vlastní potřebu příslušníků lidové pospolitosti, existuje také výroba předmětů výtvarné povahy pro obchodní cíle, jejíž charakter je poloprofesionální nebo profesionální. Ztotožnění tzv. vysokého umění s profesionálním a lidového umění s neprofesionálním není výstižné a ve vědě je použitelné jen velmi omezeně a pomocně. Adjektivum *profesionální* souvisí se substantivy *profese*, *profesionalita*, *professionalismus* apod., jejichž význam je v češtině dost jednoznačný: jde většinou o činnost konanou pro výdělek jako povolání, zaměstnání, popř. o její vysoké kvalitativní vlastnosti. Profesionál je pak ten, kdo tuto profesní činnost na základě svých schopností, dovedností, školení nebo vzdělání vykonává na profesionální úrovni, tedy dokonale, event. vynalézavě, obvykle za účelem obživy. Když v této činnosti převládne chladná rutina, nabývá její hodnocení jako profesionální nádech pejorativní, ve výtvarné sféře především ve spojení s uměním užitým a uměleckým řemeslem. Chápe-li se jako opak professionalismu amatérismus, je protějškem profesionálního umění nikoli tvorba lidová, ale amatérská, do níž nelze zahrnovat umění lidové. Jistá část tradičního lidového umění vznikala pro výdělek (byť i jen příležitostný) a naprostá většina zlidovělé produkce, zlidovělých a uměleckých řemesel byla spojena s výkonem povolání, takže z výrobního zřetele nese charakteristické rysy professionalismu. Nejde ani o umění amatérské, ani o umění neprofesionální. Hromadná, sériová výroba, popř. velkovýroba lidových a zlidovělých výtvorů byla takřka výlučně určena k prodeji, k tržním účelům, byla předmětem obchodu v domácím a zčásti též cizím, dokonce jinonárodním prostředí. Národopis často tuto okolnost zamlčuje, aby nevrhala špatné světlo na pracně vykonstruovaný ideální obraz lidového umění jako staletého, ne-li přímo tisíciletého plodu lidového ducha a neutuchající lidové tvůrčí síly. V přítomnosti je neprofesionální malba nebo plastika vnitřně nejednotný, zvláště v civilizovaných zemích silně diferencovaný jev mezi doznívajícím nebo už odeznělým lidovým a zlidovělým uměním a naivním nebo insitním a v některých ohledech i amatérským uměním. Tyto vazby a jejich intenzita závisejí na regionálním i sociálním milieu; s tím souvisí i míra profesionality (nebo neprofesionality) této tvorby, a to jak z hlediska poučenosti a připravenosti tvůrců k této činnosti, tak i z hlediska její případné využitelnosti k výdělečným účelům, což nelze

při zvýšeném (a setrvávajícím) sběratelském zájmu vyloučit. Protože tvůrci tohoto nenárodního umění zčásti nepatří mezi příslušníky lidových vrstev a pocházejí nežádka také z intelektuálních vrstev (lékaři, učitelé, technici), představuje tento fenomén jakýsi přechod od tradičního lidového umění a umění vpravdě naivního až k zájmové umělecké činnosti s jejími pozitivními i negativními stránkami, mj. s amatérismem v onom hanlivém významu nepůvodnosti a neumělosti. Proces profesionalizace umělecké tvorby bude i nadále pokračovat a jakákoli amatérská aktivita se bude vedle ní jevit (snad až na příslušné výjimky) jako diletantismus.

Lit.: A. Riegl: *Volkskunst, Hausfleiß und Hausindustrie*. Berlin 1894; A. Jackowski: *Plastyka nieprofesjonalna*. PSzL 28, 1974, s. 195–220; EČVU, s. 269 (V. Dvořáková); S. Kovačevićová: *Úloha tradícií v profesionálnej a neprofesionálnej výtvarnej tvorbe*. SN 25, 1978, s. 415–428; K. Čierna: *Kategórie súčasného neprofesionálneho výtvarného prejavu*. SN 26, 1978, s. 429–437; R. Jeřábek: *Současná neprofesionální plastika v českých zemích. Inspirace a stimulace*. SN 30, 1982, s. 563–576; Z. Hanzl: *K otázce třídění neprofesionální tvorby*. Estetika 21, 1984, s. 43–53; R. Jeřábek: *Vývoj a charakter české a slovenské neprofesionální plastiky ve srovnání s okolními zeměmi*. Ars populi 2, 1985, s. 74–83; A. Dzvoničková: *Hodnotiace stanoviska v neprofesionálnej výtvarnej tvorbe*. Ars populi 3, 1987, s. 33–36; R. Jeřábek: *Lidová tradice jako zboží. Glosy k poznávání procesu profesionalizace a komercializace lidové kultury a umění*. NR 1997, s. 67–69; R. Jeřábek: *Leonardo da Vinci, Cranach d. Ä., Rubens, Velázquez und andere auf volkstümliche Weise*. In: *From Academic Art to Popular Pictures. Principles of Representation, Reproduction and Transformation*. Bergen 2000, s. 80–91. [rj]

Program soupisu národopisného, jedna ze základních koncepcí dokumentace lidové kultury. Inicíoval jej K. Chotek v říjnu 1912 v Radě *Národopisného muzea československého* (NMČ) při hodnocení národopisných sbírek v českých muzeích. Podle jeho názoru dosud publikovaná literatura a sebraný materiál byly neúplné a neumožňovaly přistoupit k sepsání základního encyklopedického díla z oblasti národopisu. Doporučoval provést nové terénní výzkumy po jednotlivých krajích od obce k obci. Řešení viděl v soustavném vědeckém národopisném soupisu Čech, obdobném archeologickému a uměleckému popisu pořizovanému již Českou akademií. Otázka národopisného soupisu byla opět otevřena při schůzích Rady NMČ počátkem r. 1914, kdy se také navázala spolupráce s lidovědnou sekcí Archeologické komise České akademie. Národopisný soupis byl

svěřen komisi, do níž Rada NMČ zvolila za své zástupce K. Chotka, J. Kazimoura a J. Polívku a lidovědná sekce Archeologické komise České akademie L. Niederleho, J. Jakubce, J. Koulu a J. Matiegku. Hlavním redaktorem národopisného soupisu se stal K. Chotek, který v r. 1914 publikoval P. s. n. Program stanovil základní koncepci národopisné encyklopedie. Opustil tematické členění látky, navržené E. Kovářem, nepřijal ani geografický princip, omezil se na výčet oblastí a určil územní rozsah. Soupis neměl být pouhou snůškou materiálu, nýbrž systematickým zpracováním, vědeckým popisem českého území po jednotlivých národopisných oblastech. Počítala se s vytvořením skupiny místních spolupracovníků, působících pod vlivem pražského národopisného centra, řízených redakční skupinou *Národopisu lidu československého*, jak se souhrnně začal P. s. n. nazývat. K. Chotek v Čechách vyčlenil devět oblastí, na Moravě a ve Slezsku sedm, na Slovensku čtyři. Rozdělením území na menší celky připravil základní scénář krajových monografií, podle nichž se v dalších letech postupovalo. Přípravu P. s. n. posunul dále publikováním ukázkové monografie *Široký důl* v NVČ 1915. V podobě separátu byl společně s P. s. n. později poslán všem zájemcům o spolupráci, což mělo udržet jednotnou koncepci díla. – Skutečná encyklopedie měla však vypadat jinak. K. Chotek počítal se zpracováním větší oblasti, nikoliv monografie jedné obce. Po vytvoření souboru krajových monografií se mělo přistoupit k syntéze poznatků a k řešení základních národopisných otázek. První díl *Národopisu* byl věnován Moravskému Slovensku a za redakce L. Niederla vyšel 1918 jeho úvodní svazek; 1922 se dočkal 2. vydání. *Moravské Slovensko* sehrálo důležitou propagační roli při realizaci dalších dílů národopisného soupisu, jejichž počet měl celkem dosáhnout dvaceti pěti. Po jeho počátečním úspěchu se dostavily problémy s finančním zabezpečením rozsáhlého díla. *Národopisná společnost československá* (NSČ) se snažila po r. 1918 zahájit přípravu soupisu na několika místech. Prodlužování a odkládání negativně působilo na autory a místní redaktory. Ihned po Moravském Slovensku se začaly připravovat díly věnované Českomoravské vrchovině, Valašsku, Chodsku a j. Čechám. NSČ vybudovala okruh spolupracovníků, z nichž k neaktivnějším patřili F. Tábořský a J. Válek (Valašsko), J. F. Hruška (Chodsko), L. Lábek (Plzeňsko). Pro Podyjí a Lašsko byl získán J. F. Svoboda, na Slovensku připravoval k tisku K. Chotek díl věnovaný Oravě a A. Václavík práci o Dolním Pováží. Koncepce národopisného soupisu resp. národopisné encyklopedie se během let měnila. Zprvu se předpokládala při přípravě

jednotlivých monografií větší účast předních odborníků NSČ. Postupně se slevovalo z přísné vědecké náročnosti. V zájmu urychleného vydání Rada NSČ souhlasila i s přejímáním již publikovaných prací a jejich začleněním do soupisu. Nemělo se však jednat o pouhá přetištění publikovaných materiálů, ale o kritické, souhrnné zpracování rozptýleně otištěných studií. 1926 se podařilo vydat 2. díl *Národopisu*, zpracovaný J. Š. Kubínem a věnovaný Českému Kladsku. Práce zahájila sérii o českých menšinách. 1930 se podařilo vydat z dílu o moravském Horácku část zpracovanou J. F. Svobodou a věnovanou lidovému výtvarnému umění. Ve 30. l. vyšel již jen 4. díl soupisu (o Plzeňsku), redigovaný L. Lábkem, 1934 nejprve jeho první svazek, o čtyři roky později druhý. Realizace národopisného soupisu vedla k tvůrčí spolupráci odborníků působících v Praze a místních spolupracovníků, motivovala NSČ k novým aktivitám a přispěla k některým vydavatelským počínům. V souvislosti s přípravou monografie o Valašsku začal vycházet časopis *Naše Valašsko* za redakce J. Válka. 1936 vydala D. Stránská *Příručku lidopisného pracovníka*, která měla pomoci zejm. neprofesionálním národopiscům získat potřebný teoretický základ. Přestože řada dílů P. s. n. zůstala rozpracována či v rukopise, pro dějiny národopisu má značný význam již v tom, že se jeho prostřednictvím realizovala jedna koncepce národopisné encyklopedie. V praxi přispěl P. s. m. k rozvoji spolupráce profesionálních pracovníků s místními zájemci o studium lidové kultury, a tím vytvořil prostor pro rozvoj oboru i v dalších letech, zejm. po r. 1945.

Lit.: K. Chotek: *Program soupisu národopisného*. NVČ 9, 1914, s. 24–41; L. Niederle: *Hranice Moravského Slovenska*. In: *Moravské Slovensko I*. Praha 1918; J. Horák: *Národopis československý*. In: ČSV-Č, s. 305–472; V. Pražák: *Zpráva o národopisném soupisu a výzkumu lidové kultury započatém roku 1952 v Národopisné společnosti československé*. NVČ 33, 1956, s. 107–117; R. Jeřábek: *K metodě regionální a lokální národopisné monografie*. SN 17, 1968, s. 561–568. [vs]

prokletí viz kletba

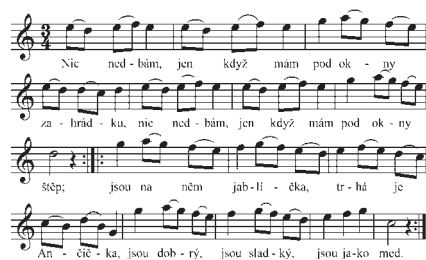
Prokop, vl. Procopius (poslední čtvrtina 10. stol. Chotouň u Českého Brodu – 25. 3. 1053 Sázava), světec (4. 7.). Žil jako poustevník, později opat benediktinského kláštera na Sázavě, který 1032 nebo 1039 založil a zasloužil se o to, že se v něm vytvořilo důležité centrum křesťanského života a slovanské bohoslužby. 1204 byl P. na základě církevního prozkoumání v Římě jako první z českých světců prohlášen za svatého. K zesílení svatoprokopské úcty došlo 1588, když byly jeho

ostatky přeneseny ze zpuštělého sázavského kostela do Prahy a uloženy v kostele Všeckých svatých na pražském Hradě. Za nejstarší vyobrazení sv. P. se pokládá reliéf z konce 12. stol. na průčelí kostela sv. Jakuba ve Sv. Jakubu u Kutné Hory a iluminace v *Krumlovském kodexu* ze 14. stol.; zastoupen je též v portrétní galerii svatovítského triforia. Ve středověku byl zobrazován zprvu jako řeholník, pak opat či biskup a nakonec v baroku jako poustevník. K opatské holi a knize, jeho atributům, přibyl v 17. a 18. stol. kříž, model kostela, důtky, přemožený ďábel a také laň, již podle pověsti P. zachránil před pronásledováním. Bývá zobrazován i jako orač s pluhem, do něhož je zapřažen ďábel. Stal se patronem rolníků, horníků a České země: zejm. časté jsou proto zlidovělé rytiny z 18. stol. s nápisem *S. Procopius Abbas Regni Bohemiae Patronus*. V lidovém umění je zastoupen velmi vzácně, snad jen dřevěnou plastikou z Příbrami z r. 1850. – Svým životem a skutky byl P. předurčen za ochránce v řadě rozličných oblastí: proti bázlivosti a *vlivu zlého ducha*, proti nemocem (epilepsie, dna, oční choroby, bolest hlavy, horečka, neplodnost a těžkému porodu. Svou zemědělskou činností (přeměnil les a lada v úrodnou půdu, roli jistě sehrál také datum jeho svátku v době zrání úrody i proslulá orba s čertem) předešel sv. Izidora v patronaci rolníků: P. byl ochráncem proti živelním přívalům (krupobití, průtrž mračen) i proti suchu (když se vyčistila svatoprokopská studánka, zapršelo); uražen (třeba tím, že někdo pracoval na poli v den jeho svátku) však dokázal učinit pravý opak: vichřice rozfoukala provinilci seno, blesk spálil obilí. S P. byly také spojeny hospodářské pranostiky: *Děšť na Prokopa, zmokne každá kopa*. Je doloženo více než 50 písní s prokopskou tematikou. K nejstaším patří hornická *Hluboký náš důl* (*Příbramská horní kniha*, 1571), Lomnického *V ony pominulé časy* (*Kancionál*, 1595) a Michnova (později ve Šteyerově úpravě) *Zpívejte poustevníčkovi na poušti, ptáčekové* (*Svatoroční muzika*, 1661). Z hlediska druhu a žánru jsou to legendy, historické písně, písmácká skládání, zlidovělé a kramářské písně a hojná tvorba umělá. Tři písně složil a formou jarmarečního tisku vydal (1812) F. J. Vavák; v 1. polovině 20. stol. zlidověly (díky častému uvedení v čítankách) verše X. Dvořáka *Bouří to dnes, bouří sázavskými lesy* (*Kníže a poustevník*). V minulosti byly velmi oblíbené svatoprokopské pouti, které měly (v souvislosti s jeho patronátem hornictví) zvláště okázalý ráz na Příbramsku a Ostravsku. Pro zajištění ochrany při práci umísťovali havíři sochu P. do podzemních výklenků. Jeho ochraně se svěřovali také čeští vystěhovalci do zámoří; ve Spojených

státech bylo proto postaveno několik kostelů zasvěcených P. (např. v Chicagu 1888).

Lit.: L. Schmidt: *Der Hl. Prokop als Bergbaupatron Böhmens*. In: Festschrift für Ernst Preuschen. Wien 1958, s. 143–155; L. Schmidt: *Der hl. Prokop von Sazawa. Legenden und Sagen um den Bergbaupatron Böhmens*. In: Die Volkserzählung. Märchen, Sage, Legende, Schwank. Berlin 1963, s. 240–253; J. Kadlec: *Svatý Prokop – český strážce odkazu cyrilometoděského*. Řím 1968; J. Kadlec a kol.: *Bohemia sancta*. Praha 1989, s. 126–139; SNSVU, s. 374–375; V. Remešová: *Ikonografie a atributy světců*. Praha 1991, s. 49; D. Attwater: *Slovník svatých*. Praha 1993, s. 325; V. Schaubert – H. M. Schindler: *Rok se svatými*. Kostelní Vydří 1994, s. 335–336; D. Daňková: *Horničtí patroni na Podbrdsku*. In: *Světcí v lidové tradici*. Uherské Hradiště 1995, s. 261–266; J. Traxler – V. Svobodová: *Svatoprokopský zpěvník I-II*. Sázavsko 11–12, 2004–5, s. 30–54. [rj + mh + jt]

prolamování, způsob zdobení písňových a instrumentálních melodií. Byl obvyklý v krajích s oblibou dudácké hry: na Domažlicku, v j. a jihozáp. Čechách. Je odvozen z dudácké techniky zdobení melodií a možná i z melodií lendlеровého typu. Prolamovaný způsob zpěvu, někdy i ve spojení s dudáckým zvukovým témbrem, poskytoval věrnou iluzi dudácké hry. Vlivem dechové hudby tento tradiční způsob zdobení zanikl na úkor jednoduché, přehledné melodické linie.

Prolamovaná melodie. Plzeňsko, zapsáno 1819 (ČNP, č. 18)

Lit.: J. Markl: *Dudy a dudáci*. České Budějovice 1962, s. 17–18; J. Markl: *Česká dudácká hudba*. Praha 1962, s. 29; T. A. Kunz: *Böhmische Nationalgesänge und Tänze – České národní zpěvy a tance. I Faksimile, II Texty*. Vyd. L. Tyllner. Praha 1995, I, s. 76. [lt]

proroctví [z řec.], věšebná předpověď budoucnosti, oznámení budoucí události. P. se vyskytuje ve dvojím různém (geneticky původně úzce propojeném) kontextu náboženském a světském: 1. prorokování budoucnosti bylo už v antické kultuře úlohou zejm. zvláštních kněžek. V souvislostech křesťanského (i židovského) náboženství je p. a čin-

nost proroků součástí Starého zákona (knihy proroků jsou nazvány po osobách, např. *Jeremiáš, Ezechiel, Izaiáš, Jonáš*); v Novém zákoně je prorockou knihou pouze *Zjevení Janovo*. V jiných kulturách plní úlohu proroka šaman, kněz, stařešina rodu, ale také člověk handicapovaný, tedy vždy někdo mimořádný; 2. folkloristiku zajímají proroctví především jako součást lidové slovesnosti. Vyrůstají z přesvědčení, že budoucnost lze předpovědět. Tato víra je zvláště silná v dobách zlých (sociální a ekonomický útlak, tíživé poměry poddanství a nevolnictví, válečné hrůzy), a proto vede k vizi lepších časů. Úpadek společnosti, zejm. mravní, vyvolává proroctví negativní a katastrofická. – Specifickou proroctví je jejich značná propojenost jak mezi kulturami evropských etnik, tak ve vztahu ke kultuře antické. Nejčastěji jsou spojována se jménem Sibyla (z řec. *prorokyně*, nebo lat. *moudrá*). Kult kněžek předpovídajících budoucnost přinesli Řekové z Malé Asie do Itálie (do Kýmé /Cuma/ u Neapole): Sibyla Kúmská, nejnámější mezi sibylami, jichž se uvádělo 9 a ve středověku až 14, nabídl římskému králi Tarquiniovi devatero prorockých knih. Když je král nekoupil, spálila tři, pak další tři, takže král za původní cenu koupil poslední tři. Ty byly jako vzácnost uchovávané v Římě na Kapitolu, kde 83 př. n. l. shořely. V 1.–4. stol. byly řecky sepsány další Sibyliny prorocké knihy, které prostřednictvím latiny přešly do všech evropských jazyků a kultur. Mísí se v nich prvky antické, křesťanské, egyptské, hebrejské. – Nejstarší české Sibylino p. pochází z 15. stol. a je psáno již se zřetelem k českému prostředí: Sibyla předpovídá, že české království bude oplývat bohatstvím chmelu a vína, bude vystavěno mnoho měst a jedno, s více než tisíce domy, bude sídlem králů; později budou čtyřdenní roboty; selský lid bude chvátil osvíceného panovníka; nastane velká proměna mravů i šatstva; hlavní město zanikne a zaroste hlozím; vojska přepadnou zemi a třináctého dne bitev přijdou na pomoc vojáci z Bláníku atd. Odrazem Sibyliným je postava kněžny-věštkyně Libuše. Zejm. její *věštba o Přemyslu Oráčovi a o slávě Prahy*, zachycená už u Kosmy, vešla do kmenového repertoáru české lidové slovesnosti a lidového čtení. Postava Libuše inspirovala vznik děl hudebních i výtvarných (stejně tak již Michelangelo umístil v Sixtinské kapli vedle starozákonních proroků i sibylu). – Poměrně značné obliby a rozšíření se v č. zemích dočkalo *Proroctví slepého mládence*, působícího prý na dvoře Karla IV. Při návratu z Norimberku do Prahy (1362) se císař setkal v Koutech u Domažlic s prorokujícím slepcem. Mládenec předvídal (podle počátečních písmen psaných křídou na stole) pořadí Karlových následovníků, i to, že

sv. Václav na bílém koni vyjede k ochraně země. – Méně známá byla *proroctví Havlase Pavlaty* z Vysokého n. Jizerou v Podkrkonoší, která (jak udává rukopis ze 17. stol.) přepsal už 1510 kněz Šimon Derdarda, *kazatel v církvi Páně v městečku Vysokém*. – Hojně byla rozšířena i jiná proroctví, která mají společné motivy: např. za zlých časů budou zachráněni jen ti, kteří se vejdou pod vozovou plachtu; věčný mír nastane, až se na růžovém paloučku sejde sedm králů. Některé látky (motivы), které jsou rozšířeny obecněji, mohou ve svých konkrétnostech místně variovat. Tak např. v Evropě rozšířený motiv *vojsko v hoře* se v Čechách a české tradici spojuje převážně s horou Blaník a s postavou sv. Václava, ve Slezsku (na Těšínsku a Jablunkovsku) s horou Čantoryja. – Ačkoli se proroctví týkají budoucnosti, jejich argumenty a témata nepřekračují naivní zobecnění poznatků z každodenního života.

Lit.: OSN 20, 1903, s. 776; A. Jirásek: *Staré pověsti české*. Praha 1894. [mš]

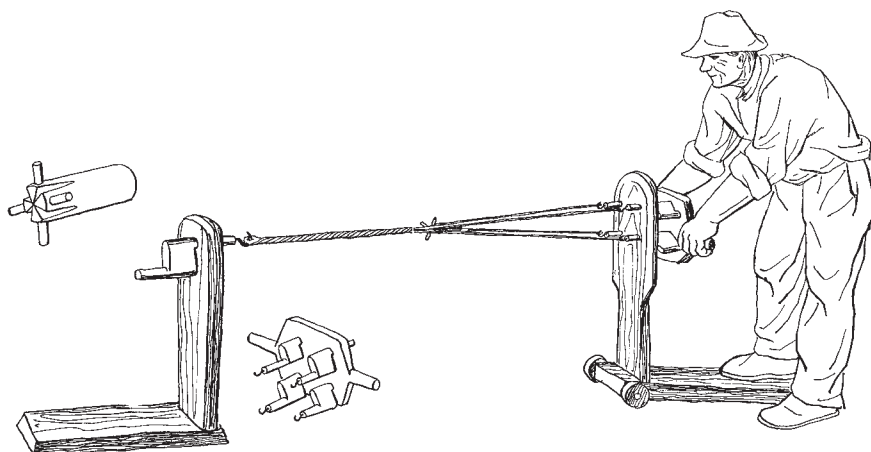
proutkař, telestezista, radioestezista – obvykle profesionál, který dovede pomocí proutku (virgule), kyvadélka či jiného tzv. zářiče nalézt skrytý předmět nebo tělesnou změnu. Proutek je větévka ve tvaru Y, nejčastěji z lísky, ale i z drátu (rovného nebo ve tvaru spirály či tzv. nilského kříže). Siderické kyvadlo je jakékoliv závaží (např. prsten) zavěšené na niti, vlasu či stříbrném řetízku. – Hledaný objekt je *diskontinuitní zóna*, tj. místo, na němž patrně na základě místní radiace či změny v homogenitě prostředí dochází k změnám fyzikálního pole, což může stimulovat každý živý organismus pozitivně, negativně či zcela indiferentně. Takto se lze vlastně dotazovat téměř na všechno (hledání vodního zdroje v podzemí, chorobného ložiska v těle, archeologického naleziště). Při užití v léčení se určuje *patogenní zóna*, tj. místo, v němž člověk nemá déle pobývat, aby neonemocněl. – Předem je nutno u kyvadélka určit znak pro odpověď (např. pohyb v přímce je přísvědčení, kruh znamená zápor anebo naopak, u proutku je kladnou odpovědí jakékoliv vychýlení z vodorovné polohy). Novodobě se tímto způsobem určují vhodné či nevhodné potraviny nebo i léčiva pro danou osobu. – Proutkařství je předmětem výzkumu *psychotroniky*. Interpretace tohoto jevu je různá. Základem je fakt, že vlastním činitelem pohybu proutku či kyvadélka je vlastně tazatel sám (jeho reakce na daný podnět přenášená detekcí proutku), tj. všechno závisí jen na osobnosti p. Úkaz patrně fyzikálního charakteru je tedy vyvoláván vyšší senzibilitou některého jedince, srovnatelnou snad s jeho schopností intuice, změny vědomí apod. Sporný je i výklad, že jde o změny ve vlnových délkách (radiacní

či magnetické), snad o přenos vibrací, event. i změny chemické. Některým z těchto teorií protřečí skutečnost, že tímto způsobem lze zjišťovat věci i na vzdálenost několika set kilometrů a že nerozhoduje materiál proutku či kyvadélka. Zvláštní schopnosti p. bývají někdy nazývány životním magnetismem a spojovány často s popisovanou silou a čarováním pomocí vztažené ruky. Poprvé byl proutek vyobrazen na málbách z afrického Tassili z doby asi 6000 let př. n. l. Přibližně o 4000 l. mladší je vyobrazení Egyptana hledajícího proutkem vodu. Hledání proutkem je známo z celé oblasti starověkých kultur mezi Eufratem a Tigridem i z Persie, znal je Etruskové, Řekové, Římané i západoevropské druidové, objevuje se v Číně, v Indii i u amerických indiánů. V Evropě se velký zájem projevuje teprve v 15. stol., patrně stykem s orientální kulturou. – V č. zemích se však proutkařství neuvádí mezi řemesla a profesemi a není o něm zmínka ani v církevních zákazech. V 19. stol. se již velmi uplatňovalo při hledání vodních zdrojů (bylo možno stanovit i hloubku pramene). Negativní postoj k metodám proutkařů projevoval období po r. 1948 (výstava proti pověrám, Praha 1960). Na přelomu 20. a 21. stol. jsou posuzovány protichůdně. Uspěly při závalech na dolech Hlubina a Vítězný únor v Ostravě (20. 3. a 4. 4. 1985), kdy byla jen podle mapy určena místa obou neštěstí a horníci mohli být včas zachráněni. – Variantou jsou české pověrečné praktiky hádání pomocí klíče nebo nůžek: do bible rozevřené v místě první věty Evangelia sv. Jana se vloží klíč tak, že oba konce drží na špičkách ukazováčků dvě osoby sedící proti sobě. Soustřeďují se na věštbu, kterou chtějí získat, a vyslovují domněnky, kde by hledaná věc mohla být. Při posledním slovu biblické věty se na znamení souhlasu klíč v knize sám otočí. Podobně se nůžky na špičce samy otočí a ukáží směr, kde se nalézá hledaný předmět či osoba.

Lit.: J. Staněk: *Proutkařství*. In: Věda, víra, pověra. Brno 1960, s. 117–119; J. Janča: *Alternativní medicína*. Praha 1991; Z. Rejdák: *Průvodce po psychotronice*. Praha 1994. [jjn]

provaznictví, řemeslná a domácká výroba provazů. P. je prastará dovednost, která má své kořeny v kulturách sběračských, loveckých i zemědělských. Ukrotit ze stébel trávy, prádlných rostlin, palmových listů nebo lýka primitivní provázek patřilo k základním dovednostem člověka. V Evropě byly nejpevnější provazy konopné. V době lucemburské se uvádí v pražských městech 28 provazníků. Začátkem 15. stol. lze najít provaznické cechy v Praze a Rakovníku, koncem 15. stol. v Čáslavi. Řemeslníci vyráběli několik druhů provazů: tlusté (*hemzádky*), jalové, vázací

a tenké (k výrobě sítí). Spotřeba provazů byla vždy značná. Provazníci hotovili také popruhy a čabraky na koně, pletli rybářské a lovecké sítě a drhali příkrývky. – Ještě po 2. světové válce žili v malých městech provazníci mistři, kteří pracovali starými technikami s jednoduchým nářadím. Řemeslní provazníci z okolí Žďáru n. Sázavou (Světnov, Fryšava) vyráběli z materiálu dodávaného zákazníky (ze lnu) i pro obchodníky z materiálu kupovaného (z konopí dováženého z Uher, Polska a Ruska). Dělalí *oprátky* (provazy ze 2–3 pramenů) a *pouzňíky* (lana ze 12–16). Provazník spřádal prameny z vyvochlovaného konopí či lnu. Předívno si vložil do zástěry, pravou rukou vytahoval vlákna a skrucoval je, levou rukou, v ní držel kousek starého sukna, hladil tvořící se pramen a zbavoval ho pazdeří. K další práci používal provaznické kolo (*přaslice*), nářadí podobné kolovratu, 130 cm vysoké. Skládalo se z mohutného kola, nad nímž byla hlavice, tj. dvě oválná prkénka se zářezy po obvodě, do kterých se vkládaly kovové háčky, zasažené do soustružených dřevěných válečků. Přes válečky se vedla úzká kožená řemnice. Umožňovala zrychlené otáčení háčků podle rychlosti hnacího kola, ovládaného klikou. Nad hlavici byl umístěn vypínací šroub jako na kolovratu. Na jeden z háčků na přaslíci zavěsil provazník začátek pramene, a jak se pramen ručním předemím prodlužoval, provazník ustupoval. V létě, kdy pracoval na dvoře, zavěsil pramen dlouhý asi 12–15 m na kůl a předl další pramen, který zaklesl na druhý háček přaslíce. Konce pramenů spojil dohromady na hák (*bengr*), upevněný na konci provaznické dráhy na stěně stodoly, popř. na druhý kůl. Nyní potřeboval pomocníka, který otáčel klikou přaslíce. Prameny se stáčely v provaz. Aby se provaz pravidelně stáčel, přidržoval provazník mezi prameny dřevěný kužel (*vlka, rélu*), opatřený třemi zářezy a držadlem. Lana z 12–16 pramenů na pouzňíky a postraňky se zkrucovala na čtyřech háčcích, réla byla větší a těžší. Toto nářadí, používané řemeslníky provazníky v 1. polovině 20. stol., se neliší od nářadí užívaného na konci 18. stol. – Provazy a lana pro potřebu hospodářství a domácnosti si na venkově zhotovovali běžně sami. Na Českomoravské vrchovině, Šumavě, Valašsku i jinde napředly ženy z podřadných vláken lnu (*háček*) na přaslíci nitě, z nichž se stáčely provazy na nářadí zv. *provaznický vozejček* nebo *šrák*. Nářadí si vyráběli sami hospodáři, většinou z tvrdého dřeva. Šrák se skládal z pevného stojanu a vozíku. Deska stojanu (zasazená do podstavce) měla v horní části 3 nebo 5 otvorů, jimiž procházely dřevěné klíčky, určené k excentrickému pohybu. Klíčky provlečené deskou byly na jednom konci zajištěny

Práce na provaznickém vozíku. Nový Hrozenkov (Valašsko), kolem r. 1928

kolíčky, druhý konec kliček se navlékal do masivního prkénka s pěti otvory a asymetrickou rukojetí. Vozík na čtyřech kolečkách měl v horní části vertikální desku hřídel a kliku; konec hřídele zajišťoval kolík. Mezi stojan a vozík se napínaly napředené nitě v délce požadovaného provazu. Napínalo se tolik nití, jak měl být provaz pevný. Na *pouzník* (lano k vozu žebříňáku při sklizni obilí) se na každou kličku postupně napjalo po třech nitích (celkem 15 nití). Na slabším provazu se obvykle pracovalo jen se třemi kličkami. Po natažení nití od stojanu k vozíku se začalo otáčet deskou a s ní i kličkami. Prameny se stáčely a v provaz se kroutily otáčením klikou na vozíku opačným směrem. Mezi prameny se vkládal dřevěný *vlk* se zářezy, který zabraňoval zkrcování, zvyšoval počet zákrutů a tím i pevnost a tloušťku provazu. Zkrcováním se provaz krátil a vozík s klikou, obvykle zatížený velkým kamenem, se posouval ke stojanu. Hotový provaz se přetřel hadrem či starým provazem, aby se zbavil pazdveří, a na obou koncích se zauzloval. – Provazy se používaly zejm. k uvazování dobytka a k sušení prádla, na žebříňáčích se jimi nahrazovalo několik středních žebřin, silné provazy sloužily jako materiál na postraňky k zápřahu hovězího dobytka a jako pouzňky.

Lit.: K. Langer: *Nejen se dítat, ale i vidět*. NVal 13, 1950, s. 40–41; J. Staňková: *Provaznictví na Žďársku*. ČL 39, 1952, s. 176–181; K. Klik: *Provaznictví*. In: *Technické památky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku I*. Praha 2001, s. 278–279. [jst]

Provodní neděle, Bílá neděle, Mladá pomlázka (Velkonoc, vajíčka) – první neděle po Velikonocích. Označení *provod*, *provody*, doložené od 14. stol. ve velikonočním kázání (*Pomni hody na provody*), dochovaly úvodní verše velikonočních koled (*Hody, hody, doprovody*). Smysl provodu vykládají jen domněnky (převod, přechod, průvod na

hřbitov). Hypotézu o souvislosti provodů s kultem mrtvých (podle A. Václavíka znamenal provod vyprovázení zemřelých, spojené s dary mrtvým a hostinami na hrobech) prameny české lidové kultury nepotvrzují: o P. n. se konávala pouze pobožnost za zemřelé, u českých reemigrantů z Bulharska a Ukrajiny je ojediněle doložen průvod na hřbitov, přejatý z pravoslavného prostředí druhého domova (ale bez přinášení pokrmů), a tryzna s modlitbami za zemřelé. Podle pramenů z počátku 20. stol. v č. zemích na P. n. místy ještě doznívala tradice pomlázky a her mládenců s vejci (těž *her o vejce*). P. n. byla mezníkem po velkém předvelikonočním půstu a svátečních dnech Velikonoc: proto je jedním z dnů tanečních zábav a někde i poutí (*s provoda*, tj. o pouti po Velikonocích), při nichž chlapci opláceli děvčatům pomlázkový dar. Podle tradice se také v některých krajích opět konaly svatby.

Lit.: A. Navrátilová: *K analýze tendencí vývoje rodinných obřadů na současné vesnici*. ČL 76, 1989, s. 153; A. Václavík: *Výroční obyčej a lidové umění*. Praha 1959, s. 163. [vf]

průboj, pich – ruční nářadí k děláni děr pro tyče a kůly. Užíval se hl. při pěstování chmelu v tyčkových chmelnicích, někdy při pěstování révy při nízkém vedení, od 18. stol. při stavění sušáků na seno, ale i při dalších pracích v zemědělské usedlosti. Průboje bývaly železné, dřevěné nebo dřevěné s železným hrotem, s nášlapkou a se železnou objímkou zpevňující horní konec v příčném řezu kruhové násady. Železné i dřevěné průboje se ve spodní části zesilovaly do průměru potřebného pro vsazení tyčí do země. Při sázení chmelové sádky se používaly menší dřevěné průboje, často s příčnou dřevěnou rukojetí. Železné průboje jsou v č. zemích doloženy od 16. stol. – Železným p. se dělaly díry rozmachem a prudkým zaražením p. do země. Dřevěné průboje se zatloukaly dřevěnou (železnou) palicí, kladivem či sekerou, nebo se jejich zapíchnutí podpořilo vahou těla našlápnutím na nášlapku. Délka i hmotnost p. se přizpůsobovala velikosti i síle pracovníka. Zvláště těžké a dlouhé průboje sloužily k děláni děr pro chmelové tyče v těžkých půdách a pro silné kůly sušáků na seno. Ve vinicích se kolí natloukalo většinou přímo. Průboje při tyčení chmelových holí se používaly až do zániku pěstování chmelu v posledních tyčovkách na Mělnicku (Vidím 1957) a na Moravě na Tršicku (začátek 80. let 20. stol.).

Lit.: K. Lambl: *Chmelářství*. Praha 1860; F. Šach: *Příspěvek k poznání organizace feudálního velkostatku na základě inventáře třeboňského panství z konce 16. století*. VPZM 15, 1975, s. 163–200; J. Pechová: *Pěstování chmelu a chmelářské slavnosti v Tršicích na Moravě*. FE 30, 1996, s. 55–87. [zt]

průjezd, krytý prostor v domě, zpravidla opatřený alespoň z vnější strany vraty, jímž se projíždí i prochází z ulice do dvora. Nář. se nazývá také *kolňa*, *navráti* či *šopa*. Na venkově je p. vázán na domy s okapovou orientací, jež se vyvinula ze zástavby štítové. První etapa tohoto vývoje je doložena na jihových. Moravě, kde od poloviny 19. stol. docházelo k dodatečné přístavbě p., jehož střecha z jedné strany navazovala na krov obydlí a z druhé strany byla nesena sloupy nebo zdi. V těchto případech mnohdy chyběla i vrata, takže p. spíše připomínal volně přístupnou kolnu. Z p. často vedl vstup do obytného domu i do výměnku či hospodářských prostor na opačné straně. Aby mohl p. plnit svou funkci, musel být volný, avšak v nutných případech se v něm ukryla před deštěm fůra s nevymláceným obilím nebo se senem. – P. je od 19. stol. součástí především slováckého a hanáckého domu, ale objevuje se také u čtyřbokých statků a obecněji při přeměně domu ze štítové na boční orientaci

v 19. a 20. stol; vyskytoval se též u špýcharových kolen na Chebsku. – V městském prostředí se p. prosazoval z provozně technických důvodů již v předhusitském období. Normové uspořádání sídel a jejich extravilánu, realizované v lokačních městech v uliční zástavbě na hlubokých úzkých parcelách, si totiž vyžádalo p. jako komunikaci mezi veřejným prostorem a dvorem. P. zahrnutý do hmoty stavby byl veden po boku v celé hloubce domu. – Domy s p. jsou charakteristické také pro malá města, kde byl jejich vznik podmíněn přechodem ze štítové k okapové orientaci v 19. stol. (např. Černovice, Kardašova Řečice, Stráž n. Nežárkou).

Lit.: J. Kšir: *Lidové stavitelství na Hané. Drobné objekty ve dvoře a v zahradě. Ohrady a vjezdy*. ČE 6, 1958, s. 361–380; J. Vařeka – V. Pražák: *Hospodářské stavby Chebska se zvláštním zřetelem k věžovitým špýcharům*. ČL 58, 1971, s. 265–282; V. Frolec: *Lidová architektura na Moravě a ve Slezsku*. Brno 1974, s. 108–109; L. Petráňová – J. Petráň: *Středověká lexikografie k názvosloví domu a jeho příslušenství*. Husitský Tábor 10, 1988–91, s. 27. [jv]

průmyslová společnost viz industriální společnost

průvod, prostorově usměrněný pohyb skupiny lidí, uspořádaný podle určitého pořádku, cíle a významu. Průvod jako organizovaný zástup lidí pohybující se po vytyčené cestě je jako sociální rituál známý všem kulturám, bez rozdílu stupně vývoje. Může být vyjádřením: a) magických představ ochrany, očisty, úcty, prosperity, zprostředkování a odevzdávání dobra; b) křesťanských projevů víry, pokory, prosby, uctívání; c) občanského postoje, např. loajality ke společenskému zřízení, účasti na oslavách vítězství, památných událostí, ale i demonstrativního nesouhlasu s mocí; d) společenského vyznění, uvolnění, zábavy, radosti, psychické hygieny. – Příbuznými pojmy, které označují osobité typy průvodů, jsou *procesí* (náboženský prosebný p.), *pout'* (p. k významnému místu, zpravidla vzdálenějšímu středisku kultu) a *obchůzka* (její podstatou je kontakt a komunikace s určitým okruhem osob a předmětů). – Cílem p. je vlastně sám pohyb a směr v daném prostoru (např. ve směru slunce, hodinových ručiček, shora dolů, magického kruhu). Zvláštní význam v p. mají zastavení. Důležité je uspořádání účastníků v p., které je mnohdy tradicí určené, nezaměnitelné, dané pohlavím a věkem účastníků. Základním charakteristickým znakem p. je nošení symbolů, které určují jeho význam (prapory, kříže, korouhve, figuríny, svíčky, vegetační symboly apod.). Znakovost p. je i oděv účastníků, masky, barevnost, gesta,

transparenty, ale i hluk (střelba, práskání bičem, výskot, křik), hudba a tanec. Průvody se váží: a) ke kalendářnímu cyklu výročních obyčejů a více či méně souvisejí s liturgickým rokem (průvody o masopustu, Velikonocích, svatodušních svátcích, dožínkách, hodcích, Vánocích, Hromnicích, Květné neděli, Vzkříšení; prosebná procesí do polí, o Božím těle, Dušičkách apod.); b) k rodinnému cyklu (křest, úvod, svatba, pohřeb); c) k projevům náboženského kultu ve spojení se svěcením veřejných artefaktů (kaple, kříže, sochy, hasičské stříkačky) a s udělováním svátostí (první přijímání, biřmování, primicie, jubilea kněžství, výročí svatby, poutě); d) k událostem veřejného společenského života: průvody stavovské (cechovní, řemeslnické, spolkové, studentské, sportovní, vojenské), k památce na významné historické události, k jubileu instituce, města, školy, na počest významných osobností, kulturní (např. při festivalech) a politické (1. máj). – Průvody mládež a družiček doprovázejících snoubence při vesnické svatbě se spojily při obřadu s ostatními příbuznými a svatebními hosty a doprovázely svatební pár ke svatební hostině. P. byl pěší nebo na vozech, doprovázený hudbou, vyzdobený svatebními prapory. Novodobě se svatební p. řadí až při příchodu do kostela nebo svatební síně. Měl a má svůj řád, pořadí hostů: nevěstu vede její otec a předá ji před oltářem nebo svatebním úředníkem ženichovi, následují svědkové a ostatní hosté podle míry vztahu k snoubencům. – Pohřební p. vychází z černě dekorovaného domu smutku nebo z obřadní síně, u významných zesnulých z míst důležitých v jejich životním působení (z panteonu Národního muzea, z Národního či jiného divadla, z Rudolfiny nebo jiné koncertní síně; u důstojníků za Rakousko-Uherska z posádkového velitelství, sídla pluku, vojenské nemocnice). Tyto pohřební konduky měly svá pravidla. Státníci a významní vojáci byli vezeni na lafetě děla (prezidenti, generálové, váleční hrdinové), ostatní v pohřebních vozech tažených jedním či více páry koní. Před pohřebním vozem kráčel klerus, za rakví pozůstalí podle hodností a vztahu k zemřelému. Po stranách vozu šla čestná stráž vojáků, členů spolků, kterých byl zesnulý členem, sokolů, skautů apod. Slavné vojenské pohřby doprovázely v Praze skupiny tzv. pražských pepíků, mladíků bez trvalého zaměstnání, učňů a řemeslníků, kteří při zpáteční cestě pochodovali za zvuků vojenské kapely, která naladila veselejší notu. Vesnické pohřby začínaly výkropem v domě smutku nebo v kostele a smuteční p. doprovázel zesnulého na místní hřbitov. Rakev byla vezena na zdobeném pohřebním voze, v chudých obcích i na selském povozu.

Pohřební p. zahajoval ministrant nesoucí křížek, za ním farář nebo více kněží, hudba. Za pohřebním vozem rodina, příbuzní a vesniční sousedé. Při návratu ze hřbitova hrála hudba již veseleji. Na mnoha dělnických pohřbech nesli rakev na márách i na vzdálený hřbitov spolupracovníci zesnulého. Při pohřbech horníků, zvl. po důlních neštěstích, se pohřbu účastnili havíři v kroji s rozžatými kahanci. V Praze byly zvlášť slavnostní a početné průvody zaměstnanců elektrických drah nebo železničářů. – Při Božím těle byla v p. nesena nebesa nad knězem, nesli je místní hodnostáři, jako čestná stráž pochodovali příslušníci místní hasičské jednoty nebo jiného spolku, v hornických oblastech horníci s rozžatými kahanci. Zvláštní skupinu tvořily družičky, které pohazovaly po cestě květiny. Na Bílou sobotu šel p. věřících kolem kostela, mládež nesla zelené ratolesti zv. *palmy*. Masopustní p. na závěr masopustu byl veselým rejem masek, žákovské průvody na den sv. Řehoře vybíraly příspěvky na kantora. O Velikonocích a svatodušních svátcích vycházely průvody-procesí do polí, aby vyprosily úrodu. Církev organizovala i příležitostné průvody: procesí proti suchu, kroupám, za déšť apod. Při průvodech do poutních míst se nesly náboženské symboly, po předzpěvákovi opakovali i poutníci nábožné písně. – Průvody při státních slavnostech jsou starého data. Při korunovačním ceremoniálu provázal panovníka p. šlechty a duchovenstva s korouhvemi a standartami, k holdovacím průvodům na počest panovníka nebo šlechticů se shromažďovali nejen šlechtici, ale i měšťané, řemeslnické cechy, v horních městech horníci doprovázeni trubači, hudbami a zpěváky. Při některých holdovacích průvodech byly iniciovány i lidové slavnosti s venkovany v krojích, provádějícími lidové zvyky. Při kladení základních kamenů významných budov byly pořádány průvody korporací v krojích, s prapory, odznaky cechů. Jejich součástí byly také alegorické vozy. Důstojné průvody se konaly při oslavách narozenin a úmrtí významných národních buditelů a vědců. S rozvojem českého politického života se konaly průvody politických stran k významným dnům, jako byl 1. máj; za sociální požadavky manifestovali v průvodech dělníci a zaměstnanci, v průvodech také chodili na tábory lidu a manifestace. V průvodech se chodilo na cechovní a spolkové slavnosti (pražských ševců a krejčích, střeleckých spolků v českých a moravských městech). Zvláštností byly hornické průvody (*parády*) na dny hornických patronů sv. Prokopa a Barbory. Z historie je znám i průvod pražských Židů při příležitosti narození následníka trůnu, pozdějšího císaře Josefa II. Rozvoj

tělovýchovných spolků byl provázen průvody sokolů při sletech, členů dělnických tělovýchovných jednot při spartakiádách či orlů při orelských slavnostech. V. t. dělnické (hornické) svátky a slavnosti, procesí.

Lit.: A. Dolenský: *Průvod pražských židů na počest narození císaře Josefa II.* ČL 19, 1910, s. 131–133; Q. M. Vyskočil: *Štědrovečerní průvod havířský na půlnoční.* ČL 24, 1924, s. 89–91; Č. Zibr: *Cechovní prapory v průvodu na Boží Tělo ve Vysokém n/Jiz.* ČL 26, 1926, s. 350–351; O. Skalníková: *Holdovací průvody jáchymovských horníků v 18. století.* RNTM, Studie z dějin hornictví 17, 1985, s. 194–201; L. Tarcalová: *Náboženské průvody na Uherskohradištsku.* FE 28, 1994, s. 41–54; *Slavnostní průvody.* Uherské Hradiště 1994. [ltc + osk]

První máj, svátek práce – mezinárodní svátek a den solidarity pracujících. Usnesení o oslavách P. m. přijal 1889 pařížský kongres II. internacionály, jehož se zúčastnilo 395 členů 20 národních delegací. Termín byl stanoven na paměť stávků a protestních demonstrací dělníků v americkém Chicagu (1886), kteří poprvé v historii požadovali uzákonění osmihodinové pracovní doby. V Rakousko-Uhersku, tedy i v č. zemích byl P. m. poprvé slaven 1890. Dělníci proklamovali při oslavách P. m. své požadavky na veřejných schůzích a shromážděních. Součástí májových oslav se postupně stávaly i průvody, které předcházely táborům lidu či veřejným schůzím nebo po nich následovaly. Uspořádání a výzdoba průvodu měly agitační charakter, kterým působily na diváky a přibližovaly jim dobové dělnické požadavky prostřednictvím hesel a alegorických vozů. Oslava P. m. měla vedle demonstrační části i součást kulturně společenskou, která se vyvíjela od akcí pro vlastní potěšení účastníků až po akce reprezentačního charakteru: výlety, tělovýchovné akademie, lidové veselice a taneční zábavy, koncerty a divadelní představení. V některých oblastech se v souvislosti s prvomájovou oslavou pořádal tzv. májový stromek: obdarování dětí, někdy i vdov a praceneschopných dělníků. P. m. byl slaven každoročně, každá politická strana pořádala vlastní oslavu. Zákonem ze 14. 10. 1919 byl prohlášen památným dnem ČSR, později dnem pracovního klidu. V totalitních společenských systémech bývaly oslavy P. m. jako svátku pracujících zneužívány k prezentaci politické síly a propagandy vládnoucích představitelů.

Lit.: V. Rollová – Z. Šolle – J. Doležal: *První máj 1890.* Sborník k 60. výročí 1. máje. Praha 1950; V. Vimr: *70 májů v kresbě a karikatuře.* Praha 1960; L. Urbánková: *Dělnické oslavy 1.*

máje 1890–1938. Brno 1961; *První máj v jižních Čechách (1890–1970).* Katalog výstavy Jihočeského muzea. České Budějovice 1972; V. Klevetová: *1. máj v Čechách.* ČL 73, 1986, s. 152–157; D. Fricke: *Z dějin Prvého máje.* Bratislava 1983; A. Šumpelová: *1. máj. Z dějin Svátku práce.* Gottwaldov 1989. [vli]

pryska viz sklo

přádláctví, odvětví textilní výroby zabývající se spřádáním příze. Provádělo se individuálně nebo bylo organizováno v manufakturách a továrnách. Ruční předení na přeslici a vřetenu se udrželo v některých oblastech č. zemí do začátku 2. poloviny 20. stol. (Valašsko). Prvním zdokonalením ručního předení bylo zavedení spřádacího kola (později kolovratu), jehož vynalezení je neprávem přisuzováno J. Jürgensovi z Wolfenbrettu (1530). Úplné převedení ruční výroby příze na mechanizovanou výrobu na kolovratu trvalo značně dlouho. Tkalcí plátna i soukeníci zaměstnávali velké množství přádláků a přádlen. Ruční kolovrat zrychlil předení na dvojnásobek. Kolovrat se používal hl. k předení lnu, pro předení vlny se ujímal velmi pomalu. Ještě počátkem 16. stol. se považovala vlněná příze předená na kolovratu za méně kvalitní. Kolovrat byl vývojově posledním typem ručního spřádacího zařízení. – 1764 postavil J. Hargreaves spřádací stroj *jenny*, 1769 zdokonalil spřádací stroj pro nepřetržitou práci R. Arkwright, 1774 spojil oba systémy S. Crompton v mulovém stroji, který se stal základem *selfaktoru* (později zdokonalen v automatický stroj). Kolébkou spřádacích strojů byla Anglie; první stroje byly dovezeny do Čech 1786, na Moravu 1789.

Byla založena první česká mechanická přádelna (1797), Arkwrightovy stroje pracovaly v Leitenbergově kartounce v Kosmosích (1805). Spřádací stroje Angličanů byly určeny pro spřádání bavlny. Za kontinentální blokády vynalezl Francouz Girard stroj na spřádání lnu. Strojní přádelny lnu se zakládaly hl. v Anglii a anglická lněná příze brzy ovládla evropské trhy. Tím byla ochromena i produkce lněné příze v č. zemích. Výrobci pláten začali nakupovat strojově předenou lněnou přízi na osnovy a jen na útek používali ručně předenou přízi, která si pod pojmem *bohemian weft* získala světovou pověst. V Čechách i na Moravě se začaly ve 30. letech 19. stol. zřizovat mechanické přádelny v Mladých Bucích u Trutnova, v Jilemnici, Skuhrově, na Šumpersku a dalších místech. Mechanické mulejenny byly ve 30. letech 19. stol. zavedeny na Liberecku, ve Strakoncích a v Brně. Přesto česká plátenická výroba upadala, a tím se ztrácela příležitost k práci pro ruční přádláky. 1844–1846 byl založen z podnětu zemského místopředsedy arcivévodů Štěpána *Pomocný spolek*, který zprostředkoval nezaměstnaným přádlákům výdělek v Rudohoří a Podkrkonoší výrobou hrubší příze. Výkyvy v ruční, manufakturní a později i tovární produkci lněné příze pokračovaly po celou 2. polovinu 19. a počátkem 20. stol. Po r. 1918 se snížila produkce v lnářských přádelnách na polovinu. Len byl již před 1. světovou válkou zatlačován lacinější bavlnou. Protože čtyři pětiny surovin pro přádelny byly dováženy hl. z Ruska, které v poválečných letech nic nedodávalo, udržela se přádelnická lnářská výroba ve velmi omezené míře.

Lit.: V. Vilíkovský: *Dějiny zemědělského průmyslu v Československu.* Praha 1936; M. Pávek: *Textilní výroba v historickém přehledu.* Praha 1972.

[jst]

přádné rostliny, skupina kulturních nebo planě rostoucích rostlin poskytujících vlákna vhodná k dalšímu zpracování zejm. na nitě, provazy, síť či tkaniny. P. r. jsou mimořádně pevné a odolné proti vlhku, hnilobě atd. V č. zemích byl nejvýznamnější len, v teplejších polohách konopí (pěstované též jako olejina pro semena s vysokým obsahem tuku). Jako přádná rostlina se v Rakousko-Uhersku, v Německu a v č. zemích za 1. světové války využívala kopřiva dvoudomá, v období 2. světové války se konaly pokusy s chmelovými vlákny. Mezi p. r. se řadí také rostliny, z jejichž vláknitých částí lze pletením a vázáním zhotovovat úvazky a některé užitkové předměty (např. sláma trav, lýko stromů, lodyhy či kořeny). [zt]

přástky, přístka, přístva, přídky – společně předemí lňných a konopných vláken, ústící v některých dnech ve společenskou událost. Na p. se scházela děvčata i vdané ženy a za nimi přicházeli na besedu svobodní chlapi i ženatí muži. Při společné práci i zábavě se uplatnila tradiční vyprávění, pohádky, hádanky, zpěv a vzájemné škádlení. Ve dnech, kdy platil rituální zákaz předemí, se pořádaly i hostiny a tance. Od středověku byly zábavy při p. předmětem kritiky kazatelů, od 16. stol. se vydávala sněmovní nařízení zakazující p. kvůli příliš bujně světské zábavě. Nařízení se nedodržovala, po celé 17.–19. stol. se opakují zákazy p. s pokutami, vydávané pro panské úředníky i rychtáře. Obvyčejně se předlo od podzimu do jara. V některých lokalitách se dodržovaly přesné dny započetí i ukončení společných p., např. od posvícení do Popeleční středy, od Martina do svátku Matičky Boží (2. 2.), po celý zimní čas do Velikonoc, od Vánoc do Velikonoc. Na podzim se scházela děvčata i starší ženy od večera do 22 i 24 hodin; v zimě od brzkého odpoledne. Na p., kterým se říkalo *přístka pořádková*, se chodilo po velkých sedlácích od statku ke statku a předlo se z přediva patřícího hospodyně, a to od Všechny svatých do Vánoc. Od Vánoc do Velikonoc každá přadlena předla pro sebe z vlastního přediva na p. zv. *přístka stálá* (Haná). Většinou předly ženy i dívky v některém domě ve vsi, kde měli větší světnici. Přadleny se scházely i v několika domech, a to odděleně (svobodné, mladé vdané ženy, starší ženy). Na p. si nosily vlastní přeslicí, přást a vřetenem (později i kolovrátek), někdy též olej na svícení a občerstvení. Jestliže předly pro hospodyně, u níž se scházely, dávala jim *na poslínek* nebo *na procitnutí*

jablka, křížaly, kyselé zelí, naložené zelné košťály, podušenou řepu. V Podkrkonoší se o masopustním pondělí pekly *sejkory* ze syrových brambor. Ve Slezsku se každé pondělí chodívalo na *ranky* (ranní předemí od půlnoci do ranního světla). V sobotu, v neděli, někde i ve čtvrtek se nepředlo (*co se v sobotu napřede, to tkadlec ukradne*); zákaz předemí platil také na dny některých svatých (Lucie, Dorota, Háta, Kateřina, Barbora, Josef ad.), na Hromnice, od Vánoc do Tří králů, na poslední masopustní dny (myši by len rozkousaly), na Bílou sobotu (hospodyně by neměla v hrobě pokoje). Jiné dny byly vhodné k předemí nití nadaných zvláštní schopností: příze upředemí v pašijové dny, již se ušilo několik stehů na oděvu, chránila před uhranutím, pokušením a zlou mocí; pasáci si z těchto nití pletli biče, aby k nim ani k dobytku neměl přístup hrom. Přítomnost chlapců na p. udržovala děvčata v dobré náladě; když nepřicházeli, dívky čarovaly, aby uspíšily jejich příchod: zametly smet po světnici a odnesly je na křížovatku, jindy přehazovaly pantofel přes hlavu ke dveřím a podle jeho polohy odhadovaly dobu příchodu hochů. Chlapci na p. střežovali děvčatům koudel ze zástěr, a pokud začínaly přadleny usínat, vyběhli všichni společně na vzduch, popř. na saně. Hromadně jezdili na dlouhém žebříku na sněhu, závodili, kdo vydrží nejdéle zpívat, udrží vodu v ústech apod. Pro zpestření únavné činnosti hráli účastníci p. *kužílek* (obdobu hry na peška), *na pašera*, *na žebračku*, *na želmana*, *na vlka*, *na lištičku*, *na hus*, *na hrnec*, *na skretúšku*, přičemž se prozrazovala jména mileneckých dvojic, hoši dávali děvčatům hobla apod. K strašidelnému vyprávění se družilo také strašení předoucích dívek: za okno postavili chlapi vydlabanou dýni upravenou v umrlčí hlavu; upletli slaměnou čepici s rohy, do úst si vložili tlející hubku a postavili se pod okno; dupali na půdě; klepali na stěny či okna; přistrojili snopek slámy do bílé košile, který se svalil na děvčata přicházející ze sáňkování. V polovině 19. stol. navštěvovali chlapi v okolí České Třebové p. v úterý a v sobotu od adventu do Popeleční středy přestrojení za různé maškary. Nejoblíbenější byly p. nedělní a v různé zvláštní dny, kdy se nepředlo, ale jen vyprávělo, tančilo a přadleny si samy přichystaly malou hostinu. V Podkrkonoší se nedělním p. říkalo *šejdovec* a tančilo se při harfě. Před Štědrým dnem se slavívala *dlouhá noc* (vých. Čechy), jinde *zv. přeslička* (Hradecko), *rozchodnice* (střední Morava), *rozchodník* (i před Velikonocemi: záp. Morava), *snošky* (Opavsko), *pobaba* (Slezsko). Na konec masopustu se při p. slavilo *kruželove vesele* (Valašsko), *mrviach* (Slezsko),

dopřadná (okolí Luhačovic), na Nový rok se držela *křehčíková hostina* (Podkrkonoší), ve středu před Velikonocemi se slavily poslední p. hostinou *zv. šádoňk* (Litovelsko). O Škaredé středě se konec společných p. slavil *rozhonkami* (Olomoucko): došek slámy ustrojený do ženských šatů s vřetenem a přeslicí (zv. *kyselka* nebo *přadlenka*) se pověsil na strom, pod nímž dívky zpívaly a nakonec do světnice přinesly a rozbily hrnec se slovy: *Přinesly jsme vám kyselo*. Někde byly hostiny jednodušší, jen s pečivem, rosolkou či kávou, jinde se smažila vejce, pil burčák a slivovice, ve Slezsku se hostilo mj. i slaninou a uzeným masem. V č. zemích zanikly p. většinou již v 2. polovině 19. stol., vzácně se uchovaly do konce století a výjimečně ještě do začátku 20. stol. (Chodsko, Valašsko, Horňácko). Lit.: A. Václavík: *Luhačovské Zálesí*. Luhačovice 1930; Č. Zábřeh: *Veselé chvíle v životě lidu českého*. Praha 1950; J. Jindřich: *Chodsko*. Praha 1956. [jst]

předsín viz síň

předzvěst, znamení, pranostika, předpověď, předtucha, varování, věštba – parapsychologický věštecký jev spočívající ve spojování reálného vjemu s budoucím dějem. Z lat. jsou pojmy *prodigium* a *omen*. – Věštba je vyhledávána tazatelem samým na základě tradiční víry v možnost poznat nejistou budoucnost. Předtucha je duševní akt mimovolného myšlení bez poznatelného podnětu, její podstatou je patrně intuitivní schopnost lidského mozku. Podle aristotelského pojetí mikrokosmu mohou okolní předměty či tvorové podávat člověku určitá znamení, která mají pro něho rozhodující význam. V tradiční kultuře vnímal člověk tato znamení zvlášť pozorně a sám je ve věštách vyhledával. Vznikaly celé systémy předzvěstí s dlouhodobou tradicí. Důvěra v jejich pravdivost byla dána způsobem magického myšlení a úsudku, v němž je nahodilost výskytu určitého znamení v jedné rovině s objektivitou. V individuálním lidském životě se předzvěstí týkaly dvou známých polarit: dobro/zlo, štěstí/neštěstí, bohatství/chudoba, zájem/nezájem, láska/nenávist, zdraví/nemoc, život/smrt. Na rozdíl od věsteb ohlašovaly blízkou budoucnost a týkaly se mikrokosmu i makrokosmu, tělesných stavů i pocitů. Provázely člověka od narození až k smrti v nespočetných zvycích a výročních obyčejích. Hraniče předzvěstí a věstby je velmi nepřesná. – V české lidové kultuře je tradice některých předzvěstí dosud živá, např. v kýchání (tříkrát na lačno znamená dar nebo pěkné počasí, v neděli ráno zdraví, v poledne

štěstí, večer smrt apod.). Podle různých předzvěstí lze odhadnout průběh i výsledek nemoci nebo blížkou smrt. Štěstí ohlašuje setkání s kominíkem, na Nový rok první střetnutí s mladým člověkem, smůlu přináší jeptiška, dva kominíci, černá kočka přeběhnuvší přes cestu, mrzutost představuje rozsypaná sůl apod. Nejvnmavější k p. bylo těhotenství, porod, šestinedělí (dítě narozené v tzv. košilce bude prý šťastné) i svatba (pláče-li nevěsta o svatbě, bude dobrou hospodyní, směje-li se, bude plákovávat). Objeví-li se na Nový rok u chalupy straka, bude tam toho roku svatba, přiletí-li vrána, někdo v domě zemře (Starý Hrozenkov). – Hojnost budoucí úrody naznačuje advent (když se v té době prohýbají větve pod sněhem, budou se stejně ohýbat v příštím roce pod ovocem), chování Štědrý den (jaký je člověk na Štědrý den, takový bude po celý rok) aj. Z pozorování přírodních jevů v průběhu roku vznikly pranostiky, často ve formě veršovaných průpovědí, které dávaly hospodáři možnost poznat budoucí sklizeň a zdar či nezdar v chovu domácích zvířat. Aktivní akce k zjištění budoucích dějů patří již do oblasti věsteb a věštcství. Významnými předzvěstmi bývají svým obsahem i sny. V t. léčení lidí, léčitel.

Lit.: O. Pertold: *Pověra a pověřivost*. Praha 1956. [jjn]

přechodové rituály viz rites de passage

překupnictví, nákup zboží za účelem jeho dalšího prodeje. Zvláštní význam mělo na venkově v době převahy naturálního hospodaření a při přechodu k tržnímu hospodářství. Překupníci nakupovali zboží na vesnici a prodávali je pak ve městě na trhu nebo ve velkém dodávali obchodníkům. Tržní řády jednotlivých měst se snažily ochránit trhy před překupníky-spekulanty, kteří na trhu skoupili zboží (hl. obilí), aby si tak vytvořili monopol a mohli diktovat ceny. Překupníci také zneužívali nutné potřeby rolníků opatřit si peněžní hotovost k splacení dluhů či dávek vrchnosti: kupovali od nich obilí nastojato nebo těsně po žních, kdy byly ceny nejnižší, ale prodávali je na jaře, kdy byla jeho cena naopak nejvyšší. Tyto praktiky často kritizovali mravokárci a kazatelé. – K překupníkům patřili *handlíři* (obchodníci s dobytčím), kteří skupovali po vesnicích dobytek a koně a prodávali je na dobytčích trzích (*tarmarcích*) i přímým prodejem. Jejich obchody měly spekulativní charakter. Handlíři patřili k zámožnější části vesnických obyvatel, neměli však dobrou pověst, neboť pro zvýšení ceny prodávaných zvířat používali často podvodných metod,

např. přidávali arzenik (*utrejch*) do potravy podřadným koním kvůli lepšímu vzhledu. Úspěšnými koňskými handlíři byli cikáni. Jako překupníci vystupovali také formani, dopravující zboží na vzdálenější trhy, a obchodníci, kteří se věnovali zpracování zemědělských produktů a potravinářského zboží, např. mlynáři. – P. často stálo u vzniku obchodního kapitálu. Vyšší formou p. byl faktorský a nákladnický systém (hl. v textilní výrobě), kdy p. nabývalo formu rozptýlené manufaktury. – Jinak působili překupníci, kteří svoje zboží prodávali na městském trhu jako trhovci. Předmětem jejich obchodní činnosti bylo ovoce, zelenina, drůbež atd. Pro určité obce byla překupnická činnost obyvatel charakteristická (na Brněnsku *Líšňáčky*). Vytvořil se tak charakteristický typ překupnice, která s putnou či krosnou putovala po moravském venkově, skupovala zboží a pak je prodávala na městském trhu. – Zvláštním typem překupníků byli *vetešníci* (často Židé), kteří skupovali použité věci a dále je prodávali. Někdy se věnovali i p. věcí kradených, proto neměli dobrou pověst.

Lit.: F. Bartoš – C. Mašíček: *Líšeň. Obrázky lidopisné*. Brno 1902; J. Húsek: *Podomní i jiný obchod a živost*. In: Moravské Slovensko II. Praha 1922, s. 433; Z. Winter: *Z městských živostí*. Praha 1925; J. Chylík: *Brněnské jarmarky*. ČSPSČ 61, 1953, s. 212–221; J. Jirásek: *Brněnský trh zemědělských produktů v polovině 19. století*. BMD, s. 91–97; J. Vašků: *Líšeňské trhy od 17. do poloviny 19. století*. ČMM 103, 1984, s. 51–63; E. Jenerál: *Židé a moravskobudějovický jarmark v letech 1794–1844*. Onomastický zpravodaj ČSAV 26, 1985, s. 403–416.

[jks + jsn]

přerovský skanzen viz Polabské muzeum v Přerově nad Labem

přeslice, náradí na upevnění zásoby vyčesaných vláken lnu, konopí nebo vlny při předění. V č. zemích se používal typ jehlicový ve variantách: a) stojánková p., hůl dlouhá přes jeden metr zasazená dole do kruhovitěho či hranatého stojánku na třech nožkách (*stojátko*). Výjimečně se místo stojánku užíval špalíček dřeva. Variantou bývala čtyřboká či kulatá tyč. P. se sesazovala ze dvou částí na čep. Horní část se nazývala *kužel*, *kružel*, *kružilek*, *hlava*; nasazovala se ke kolovratu. Užívaly se i dlouhé přeslice, sestavené ze dvou vertikálních částí, které k sobě těsně přiléhaly. Jedna byla ozubená, druhá opatřená jedním nebo dvěma konopnými oky či řemínky; při prodlužování nebo zkracování se s p. manipulovalo podobně jako s loučnickem; b) sedátková p. (*podprdačka*, *podprdáčka*), dlouhá 70–80 cm. Byla zasazena do středu podlouhlého prkénka, na jehož

jednu polovinu si žena při práci sedala. Sedátkové přeslice zasahovaly z vých. Evropy nejdále na západ na Valašsko, kde se stýkaly s přeslicí stojánkovou. Dřík ani sedátko se nezdobily; c) přenosná p., tyč bez stojánku, kterou měla žena při předění v podpaží, za pasem nebo ji zasunovala do otvoru v lavici. Vývojově je to nejstarší varianta; z č. zemí vymizela. – Typ jehlicové p. se objevuje v archeologických nálezech ze 7.–13. stol. u západních Slovanů, především u Poláků, kteří užívali i další typy, vidlicový a lopatkový. Z českého teritoria není hmotný doklad lopatkovité p., je však zobrazena ve *Velislavově bibli* (14. stol.). Vidlicový typ p. byl charakteristický pro j. a jihozáp. Evropu, lopatkový pro Balkán, Alpy, Pyreneje, sev. a vých. Evropu. – Ženy při předění seděly a z vyčesaného lnu, přivázaného k horní části p. tkanicí či stužkou (*oprátkou*), vytahovaly několik vláken, urovnávaly je a současně slinily, zkrucovaly a navíjely na ruční vřetenou nebo cívku kolovratu. – P. bývala dárkem z lásky, proto byla pěkně zdobena: čtyřhranné přeslice se po celé délce vyřezávaly vrubořezem (někdy i vybarvovaly nebo soustružily v různých profilech), vylévaly olovem (cínem), zdobily kostí a vykládaly českými granáty. V přeneseném významu je p. označením ženského pokolení (*rod vymřel po přeslici*).

Lit.: F. Vilikovsky: *Dějiny zemědělského průmyslu v Československu*. Praha 1936; M. Moravcová: *Lněné a konopné tkaniny u západních a východních Slovanů v době raně historické*. ČL 53, 1966, s. 71–84; R. Suk: *Rukodělná textilní výroba*. MVP 4, 1966, s. 74–84; M. Pávek: *Textilní výroba v historickém přehledu*. Praha 1972. [jst]

přesnídávka, svačina, desátka, gábl, gáblík, posnídávka, druhá snídaně – jídlo podávané mezi snídaní a obědem, dopolední svačina. Ve venkovském zemědělském prostředí se obvykle vstávalo velmi brzy, ale snídalo se, až když se udělaly nejnudnější práce. P. se běžně nepodávala; kdo odcházal z domu za těžkou prací, ukrojil si s sebou kus suchého chleba. Změna nastávala jen v době sezonních prací, zejm. když se zjednaly další pracovní síly. Tehdy se za nimi nosila druhá snídaně (chléb, tvaroh, domácí sýr, homolky, slanina, škvarky, sádlo, kyselé mléko, podmásli, kořalka, pivo). – Řemeslníci či dělníci ve městě mívali jen slabou snídaní (černá káva z náhražky: *brynda*, suchý chléb nebo buchta), ale dopoledne si obvykle dali donést p. nebo si na ni zašli, pokud na ni měli peníze. Vznikly termíny *přesnídávková polévka* (gulášová, dršťková, ovarová), *přesnídávkový guláš* (s chlebem či rohlíkem). Na p. (*na polívku*) se chodí i do uzenářství (kus salámu, vuřt, teplý párek, ovar). V chudých dělnických rodinách p. chyběla. V měšťanských vrstvách 2. poloviny 19. a začátkem 20. stol. si úředníci buď posílali pro *gábl* (něm. *die Gabel*, vidlička), nebo zašli do hostince na guláš s pečivem a pivem, mohovitější na biftek a čtvrtku vína, u níž se scházela pánská část městské honorace na kousek řeči. Ženy dopoledne obvykle nesvačily. Mnohé však i na počátku 21. stol. chystají *svačimu* dospělým členům rodiny do práce a dětem do školy (pečivo nebo chléb, uzenina, sýr, jogurt, ovoce). V 1. polovině 20. stol. v některých školách prodával školník mléko nebo párek s hořčicí a pečivem tomu, kdo na to měl. Novodobě se dokonce prodávají speciální svačtinové sáčky (papír, obaly). V meziválečném období měly městské děti košíček na svačinu (košíkářsky pletená schránka s víčkem), jež se nosil zavěšen na koženém řemínku na šíji. Později se užívaly krabičky z hliníkového plechu, pak z umělé hmoty, až nakonec zobecněl mikrotenový sáček. Vesnická děvčata v 2. polovině 19. stol. měla p. (byla zároveň obědem) v mošince z palachu, chlapci v plátěné nebo kožené kabele. P. představoval krajíc chleba, v němž matka udělala důlek na máslo (tvaroh) a překryla vydlabanou střídou, jindy to byl chléb, sýrová homolka a hrst křízal či napučený hrách, který si děti ve škole opražily na kamnech. Horníci mívali kožené kabely (*brecka*) nebo staré levné aktovky na chléb a bandičku s černou kávou (z jejího víčka se zároveň pilo). – V některých závodech bývají *svačinnářky*, obstarávající p. podle přání jednotlivých zaměstnanců (koncem 19. stol. se nazývaly *traktérky*, mužům se říkalo *basari*);

v některých provozech se zaměstnancům poskytuje p. za režijní cenu. – Po 2. světové válce zobecněla (především v kancelářích) černá, horkou vodou jen přelávaná zrnková káva zv. *turek*; stala se typickou součástí (i náhradou) p. v zaměstnání. Protože se v poslední době mnohde chodí na oběd už po jedenácté hodině, posunula se i doba p. na časnější hodinu.

Lit.: A. Žalud: *Česká vesnice*. Praha 1919, s. 42–45; F. Myslivec: *Starý způsob hospodářství na Opavsku*. Praha 1933, s. 46–68; M. Karel: *Zemědělství*. Plzeňsko II, Praha 1938, s. 132–134; M. Úlehlová – Tilschová: *Česká strava lidová*. Praha 1945; J. Štika: *Lidová strava na Valašsku*. Ostrava 1980; J. Štátná: *Strava a stravování pražských dělníků*. In: Stará dělnická Praha. Praha 1981, s. 183–216; A. Plessingerová: *Svačina a přesnídávka v lidovém jídelníčku*. Výživa 48, 1993, č. 2, s. 50. [ap]

přezka viz spona

přežitek, kulturní nebo sociální jev z minulosti, který neodpovídá dosaženému stupni společenského vývoje, avšak přes svou nefunkčnost či nesrozumitelnost setrvává i v podmínkách stávajícího společenského systému. Někdy se pro tuto kulturní setrvačnost používá pojem tradice. P. může být pozůstatkem blíže neurčené minulosti nebo konkrétního údobí. Přežitky se týkají podoby společenských vztahů a zvyků, obřadů, norem chování, názorů, vkusu apod. Předpokladem označení určitého jevu za p. je vědomí kontrastu minulosti a přítomnosti (antičtí filozofové, francouzští osvícenci). – P. je jedním ze základních teoretických a metodologických prvků evolucionistické vědy 19. stol.; pracovala s ním již mytologická škola. Metodu zjišťování a použití přežitků pro poznávání fází vývoje lidských kultur vypracoval E. B. Tylor (1832–1917). Z přežitků datovaných do stejného časového horizontu lze rekonstruovat obraz vývojových fází každé stávající společnosti či kultury. Užití této metody např. umožňovalo stanovit či rekonstruovat primitivnější (tj. starší) vývojové fáze průmyslových společností. Ve 20. stol. byl tento pojem nejvíce používán v sovětské etnografii, např. M. O. Kosvenem (1885–1967). – Kritika poukazuje na možnost omylu při časovém zařazování přežitků a zejm. na nekritické konstruování obrazů uplynulých kultur s použitím jevů, které starobyle jen vypadají. Další námitky zpochybňují možnost přetrvávání nějakého jevu v kulturním systému, aniž by se změnila jeho funkce. Neoevolucionisté metodu užití přežitků odmítají anebo je používají až po kritickém vyhodnocení jejich původu.

Dávají však přednost celým kulturním systémům, které mají archaickou podobu. V t. evolucionismu.

Lit.: E. B. Tylor: *Primitive Culture*. New York 1871; E. B. Tylor: *Úvod do studia člověka a civilizace. Anthropologie*. Praha 1897; W. H. R. Rivers: *Survival in Sociology*. Sociological Review 6, 1913; M. T. Hodgen: *The doctrine of survival: A chapter in the history of scientific method in the study of man*. London 1936; R. Linton: *The study of man*. New York 1936; G. Chapman: *Culture and survival*. London 1940; *Sociální a kulturní antropologie*. Ed. L. Hrdý – V. Soukup – A. Vodáková. Praha 1993, s. 34–37; V. Soukup: *Dějiny sociální a kulturní antropologie*. Praha 1994, s. 29–49, 152–162; I. T. Budil: *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*. Praha 1995, s. 73–81. [jkt]

Příběhy římské viz Gesta Romanorum

Příbramsko 1. oblast přibližně shodná s územím příbramského okresu (1997) bez Sedlčanska (na východě tvoří její hranici střední tok Vltavy); **2.** národopisná oblast úzce vymezená městy Příbram a Březové Hory a přilehlými obcemi v okruhu možnosti pěší docházky do práce. Kulturní tradice, charakteristické pro toto území, jsou úzce napojeny na místní průmysl a zvl. intenzivně se rozvíjely od 2. poloviny 19. stol. do 1. světové války. P. bylo již ve středověku významným revírem s několika doly na stříbro, které podle hospodářské situace ve větší či menší míře stále zaměstnávaly obyvatele Březových Hor, Příbrami a okolních vesnic. Národnostní obraz P. se neměnil ani s příchodem německých horníků (např. z Krušných hor), kteří se v českém prostředí rychle asimilovali. Podle O. Skalníkové tuto národopisnou oblast především charakterizovaly hornické tradice profesionální i společenské, v hmotné kultuře např. oděv, strava a způsob bydlení (především uspořádání interiéru), to vše závislé na druhu zaměstnání živitele rodiny. Výraznou roli měla speciální podomácká výroba sloužící kultu a poutníkům Svaté Hory, nejvýznamnějšího poutního místa v Čechách. Duchovní kulturu ovlivňovala silná religiozita, jež se projevovala jak ve folkloru, tak ve výtvarném lidovém umění (dřevěné řezané plastiky s náboženskou tematikou, rozměrné řezané betlémy). Uzavřenost oblasti byla narušena v době mezi světovými válkami: úpadkem dolování a s ním spojeným rozptylem kvalifikovaných horníků do jiných povolání, úbytkem religiozity a menším významem svatohorských poutí a také celkovou modernizací způsobu života. Obnova P. jako významné průmyslové oblasti

po r. 1950 (těžba uranu) sem přivedla nové obyvatele, jimž je minulost této oblasti cizí. Tradice charakteristické pro P. dožívají s nejstarší generací, některé, jako tvorba a stavění betlémů o Vánocích, nabývají od r. 1990 znovu na intenzitě.

Lit.: O. Skalníková: *Vliv rozvoje průmyslu na vytváření, vývoj a zánik průmyslových oblastí*. ZOMG 1966, s. 182–190; D. Daňkovská: *Příbramské jesličky, jejich třídění a soupis*. MS 12, 1993, s. 71–86. [jv]

příbuzenství, soubor vztahů, které pokrevně nebo na základě právního aktu (sňatek, adopce) mezi sebou spojují určitý počet jednotlivců. Vztah osob, které mají společného alespoň jednoho předka, se nazývá pokrevní p. (přirozené, kognátské p., zkráceně kognace, z lat. *cognatio*). Rozlišuje se přitom p. v linii přímé, spojující rodiče, děti a další potomky (descendenty) do nekonečna dolů a předky (ascendenty) do nekonečna nahoru, a p. v linii pobočné (*linea transversa, obliqua, collateralis*), spojující ostatní osoby mající společného předka. Mezi tzv. kolateráty patří především sourozenci, sourozenci rodičů, bratrance a sestřenic. Pobočné p. je plnokrevné (plnorodé) a polokrevné (polorodé), podle toho, zda příbuzní pocházejí od téhož rodičovského páru, nebo mají společného jen jednoho předka. Římské právo i právní systémy na ně navazující (včetně rakouského občanského zákoníku) rozlišovaly vedle pokrevnosti též tzv. agnátské p., jehož základem byl nikoliv biologický, ale právní svazek. V agnátském p. žily osoby, které byly podřízeny též moci otcovské nebo manželské, popř. osoby, které by této moci byly podřízeny, kdyby její nositel ještě žil. Otcovská moc přitom vznikala zplozením dětí v řádném manželství, legitimací nemanželských dětí a osvojením (adopcí). V agnátských vztazích tedy stojí otec rodiny, matka (podřízená otcově manželské moci), jejich synové a dcery, také manželky synů, byly-li v manželově moci, vnuci z takových manželství narození, z titulu bývalé podřízenosti potom bratři a sestry po otcově smrti, dále ostatní poboční příbuzní pocházející z téhož mužského ascendentu a příbuzní výhradně prostřednictvím muže (žena agnaci nemůže ani zakládat, ani zprostředkovat). U jednotlivých osob mohou, ale nemusí kognátské a agnátské svazky splývat. Pojmu p. se někdy užívá vedle označení pokrevnosti a agnátské i v širším významu, tj. též k označení švagrovství (*affinitas*). Tím se rozumí poměr mezi jedním manželem a pokrevně příbuznými druhého manžela. Patří sem vztah ženicha k rodičům a sourozencům nevěsty (tchánovi, tchyni, švagrovi, švagrové), vztah otčíma nebo ma-

cechy k dětem svého partnera, nikoliv však vztah mezi příbuznými jednoho manžela k příbuzným druhého manžela, ačkoli se v hovorovém jazyce termínu švagr v tomto smyslu běžně používá. Pokrevní příbuzenské vztahy jsou definovány na podkladě biologických skutečností, kterým jsou přiřazovány sociální významy, nepokrevní p. podléhá výlučně kulturním pravidlům dané společnosti. V užším slova smyslu je p. omezováno jen na pokrevní p., z antropologického hlediska je však do něho řazeno i p. nepokrevní. Kanonické právo zná i tzv. duchovní p., spojující křesťní a bířmovací kmotry a kmotřence, které bylo např. stejnou překážkou manželství jako pokrevní p. Pro označení pokrevního příbuzenstva se ještě ve 14. stol. v č. zemích používalo označení rodina, které je v tomto smyslu běžně v některých nářečích. Sociální postavení jedince je definováno jeho pozicí ve struktuře příbuzenských vztahů, zvýrazněnou jejich terminologií. Ve starší době byla terminologie vypracována velmi podrobně, přičemž důsledně rozlišovala p. v otcovské a mateřské linii. Tento stav trval v č. zemích do 16. stol. Později se některé termíny přestaly používat nebo se jejich obsah změnil, popř. se dochovaly jen v některých nářečích. Precizní česká terminologie příbuzenských vztahů je doložena od 14. stol. lexikografickými díly. Nelze však zapomenout, že jejich autoři někdy jen vytvářeli umělé české ekvivalenty k římské právní terminologii, která neměla vždy obdobu v běžné terminologii české. Určitě však bylo v české realitě zakotveno např. rozlišení *ujec* (matčin bratr) a *strýc* (otcův bratr), *ujčina* (žena matčina bratra) a *stryna* (žena otcova bratra), jež bylo později zjednodušeno tím, že některé názvy zanikly a jiné se obsahově rozšířily. Termíny *ujec* a *ujčina* se obzvláště zachovaly na sev. a jihových. Moravě. Ve všech malých, relativně uzavřených společnostech (dlouho to byly zemědělské komunity), kde převládají osobní vztahy mezi jednotlivci, tvořil systém p. základ všech sociálních vztahů. V č. zemích stejně jako jinde v Evropě byly příbuzenské vztahy mimořádně důležitým faktorem až do 18. stol. a v zemědělských komunitách si tento význam udržovaly ještě mnohem déle. V průmyslové společnosti degenerovaly a na počátku 21. stol. jsou v naprostém úpadku. Příbuzenský vztah mezi rodinami byl v minulosti pečlivě uchovávan v paměti po řadu generací. Příbuzné rodiny si běžně poskytovaly vzájemnou pomoc: sedláci půjčovali svým příbuzným z řad chalupníků a domkářů potah k obdělávání jejich polí a ti opět u svého selského příbuzného vypomáhali při sezonních pracích, konali pro

ně řemeslné práce atd. Až do 16. stol. si udržela na vesnici důležitou funkci tzv. rada přátelská, složená z hlav příbuzných rodin, která se účastnila rozhodování o sňatcích, dělení pozůstalosti a jiných záležitostech. Později její význam slábl. Od 2. poloviny 18. a zejm. od 19. stol. se stávalo běžným zvykem volit pro dítě kmotry z příbuzenstva, čemuž dříve bránila představa tzv. duchovního p. Vědomí rodových souvislostí se manifestuje účastí širokého příbuzenstva na rodinných slavnostech, zvl. svatbách. Podstatnou úlohu hrály příbuzenské vztahy v dědických záležitostech. Až do tereziánských a josefínských reforem však zásady dědického práva v jednotlivých oblastech č. zemí vykazovaly značné odchylky, lišily se i od panství k panství a od jedné vsi ke druhé (např. různým vymezením odúmrtí). Dědické nároky se přitom vždy odlišovaly podle stupně p. V kanonickém právu bylo p. mj. závažnou překážkou pro uzavření manželství. P. v přímé linii 1. stupně činilo sňatek neplatným, vzdálenější p. (včetně švagrovství do 7. stupně a tzv. duchovního p.) nedovoleným. Ve druhém případě však bylo možno překážku prominout dispensací. Stupeň p. se v různých právních systémech stanovil různým způsobem. Římské právo (z něhož vycházel i rakouský občanský zákoník) stanovilo pravidlo, že osoby jsou příbuzné v tom stupni, kolik činí počet potřebných zplození: např. otec se synem jsou příbuzní v prvním, bratr se sestrou nebo děd s vnukem ve druhém, bratranec se sestřenicí ve čtvrtém stupni. Podle kanonického práva, jež převzalo germánský způsob výpočtu, se přihlíželo k tomu, jak vzdálen je každý z obou příbuzných od společného předka. Když nebyli oba vzdáleni stejně, rozhodoval stupeň vzdálenějšího příbuzného. Podle toho jsou bratr a sestra příbuzní ve stupni prvním, bratranec a sestřenice ve druhém, synovec a strýc ve stupni druhém nerovném a podobně.

Lit.: B. Farber: *Comparative Kinship Systems. A Method of Analysis*. New York – London – Sydney 1968; J. Goody: *Kinship*. Harmondsworth 1971; V. Šaur: *Etymologie slovanských příbuzenských termínů*. Praha 1975; I. Němec (red.): *Slova a dějiny*. Praha 1980, s. 76–89; J. Goody: *The development of the family and marriage in Europe*. Cambridge 1983, něm. *Die Entwicklung von Ehe und Familie in Europa*. Frankfurt a. M. 1989; K. Malý – F. Sivák: *Dějiny státu a práva v českých zemích a na Slovensku*. Praha 1992. [em]

příčiny úmrtí, okolnosti vedoucí k smrti člověka. Pramenem pro studium p. ú. je moderní statistika opřená o matriční evidenci, ve starší době matriční evidence samotná.

P. ú. se v č. zemích zapisovaly systematicky do matrik od r. 1784, předtím je výjimečně, zejm. v dobách morových epidemií, kdy bylo potřebné odlišit úmrtí na mor od úmrtí způsobených jinými příčinami. Avšak i pravidelná evidence p. ú. byla až do konce 19. stol. velmi nepřesná. Na přelomu 20. a 21. stol. se statisticky zpracovává tzv. prvotní příčina smrti (nemoc nebo úraz), jíž začal řetěz chorobných dějů vedoucích přímo k smrti, resp. jsou to okolnosti úrazu nebo násilí, které vedly ke smrtelnému zranění. Ve starších matrikách však byly zaznamenávány spíše bezprostřední p. ú. nebo onemocnění předcházející smrti, jež byly v okamžiku smrti v klinickém obrazu v popředí. P. ú. byly často (zvl. u dětí) určovány nejasně, místo samotné nemoci byly evidovány její vnější příznaky (*bryzení* při choleře, *horečka, mdloba, boule, píchání*). Věrohodnost diagnózy je oslabována faktem, že jen výjimečně byla prováděna obdukcí. U kojenců a malých dětí bývá nejčastěji jako p. ú. uváděn psotník, tedy křečovitě onemocnění, pod nímž se ovšem mohly skrývat nejrůznější nemoci. Z těchto důvodů i starší statistiky bývají někdy zcela bezcenné (statistika p. ú. v Čechách r. 1818, publikovaná 1826 J. Nadherným, uvádí u 96,9 % jako příčinu úmrtí *obyčejné nemoci* a jen zbytek specifikuje. Spolehlivější evidenci p. ú. přinesl teprve pokrok lékařské vědy a zdokonalení zdravotní péče ve 20. stol. I v tomto období je však srovnání v čase ztěžováno měnící se klasifikací nemocí, resp. diagnostikou (např. nemoci cévního ústrojí se v minulosti z velké části skrývaly pod diagnózou nemoci stáří). P. ú. jsou tříděny podle Mezinárodní statistické klasifikace nemocí, úrazů a příčin smrti. K podrobnější analýze je účelné znát specifické úmrtnosti (podle věku a pohlaví) nebo ještě lépe specifické diferencní úmrtnosti (podle věku, pohlaví a dalších znaků, např. podle socioprofesionálních skupin). Statistika úmrtí podle jejich příčin se nazývá statistikou smrtnosti (*letalit*). Užívá se při ní buď intenzitního ukazatele míry smrtnosti (roční počet úmrtí dané klasifikační skupiny na 100 000 obyvatel), nebo se stanoví podíl úmrtí podle příčin smrti ze všech zemřelých (v procentech nebo promile). Míru *smrtnosti* (*letalit*) je třeba odlišovat od míry *smrtelnosti* (*fatalit*), která je definována jako podíl počtu zemřelých na určitou nemoc (za rok) ke střednímu stavu nemocných touto nemocí. V minulosti byly jako p. ú. daleko významnější nemoci infekční a nemoci stáří. Ve 20. stol. vzrostl význam nemocí srdce a cév (v č. zemích se dostaly na první místo již 1937) a zvyšuje se význam novotvarů. I váha jednotlivých infekcí se

však měnila. Zatímco do poloviny 17. stol. byl nejzhooubnější nemocí pravý mor, po r. 1650 přicházely již morové epidemie vzácně, naposledy kolem r. 1714. V následujícím období si z infekčních chorob udržovaly primát pravé neštovice; v 19. stol. byly zlikvidovány díky očkování, zato se rozmohly epidemie cholery (poslední za prusko-rakouské války 1866) a tyfu a také tuberkulóza. V. t. smrt.

Lit.: M. Bělohávek: *Příspěvek k poznání populací a bytových poměrů v první polovině 19. století ve Starém Plzenci*. Historická demografie 4, 1970, s. 59–75; P. Jančárek: *Zdravotní stav obyvatelstva Zubnic v první polovině 19. století*. Historická demografie 17, 1993, s. 229–240; Z. Pavlík – J. Rychtaříková – A. Šubrtová: *Základy demografie*. Praha 1986, s. 214–231. [em]

Příkazy viz Hanácké skanzen Příkazy

příkládání baněk a pijavic, sázení baněk, baňkování – léčebné metody užívané k převedení bolesti na jiný orgán (kůži) překrvením nebo k odnímání krve z určitého místa. Podle lidových představ pocházejí všechny nemoci ze zkažené krve. Baňky jsou okrouhlé kulaté nádoby ze skla, mosazi, plechu nebo dřeva, užívá se i obyčejný hrnek nebo sklenka. Na pokožku rozehřátou koupelí a očištěnou benzinem se upevní na skrojek chleba, kolečko cibule nebo na kousek těsta zbytek svíčky, hubka či knot obalený vatou a smočený v alkoholu. Zapálením se z přiložené baňky vyčerpá vzduch a baňka přilne. Odpadne buď sama, nebo

se asi za 5–10 minut sejme promáčknutím okolní pokožky. Kromě těchto *suchých baněk* jsou i *baňky krvavé*: po aplikaci baňky se překrvené místo rozřízne a baňka se znovu přiloží; tím se vypustí určité množství krve. Na Valašsku se současně s pronášením formulky *Ve jménu Otce i Syna i Duchu svatého* pokožka nařízne dvěma řezy v podobě křížku. Vypuštěná krev mohla být vylita jen na pole nebo do proudící vody. Po zákroku bylo podáváno k posílení víno nebo polévka a projímadlo k úplnému pročištění (purgaci). Úkon se má provádět v době, kdy měsíc přibývá. – Tímto způsobem se léčí záněty pohrudnice, bolesti břicha, slabosti údů, ochrnutí (*zastaralá zimnice, klání v boku*), poruchy míšního vedení či vtažené bradavky. Při zvracení se baňky kladou na pupek, při bolestech očí do týla, při křečích v zažívacím ústrojí nad žaludek, při bolestech zubů na čelisti, při nedoslýchavosti nad boltec, při bolesti hlavy na krk mimo krční cévy. – Pomocí p. b. a p. léčili bradýři, lazebníci i mniši některých klášterů; má původ v Arábii. Jako nenáročná lidová metoda se zachovalo i na počátku 21. stol. (na rozdíl od mnohem nebezpečnějšího pouštění žilou). Oba druhy léčení byly popularizovány prvními tisky hned od počátku 16. stol. současně s publikacemi tzv. minucí, tj. obrazových tabulek určujících na lidském těle místa vhodná k těmto úkonům (také s ohledem na astrologická znamení zvěrokruhu). Tradice trvala až do 2. světové války. Metoda příkládání baněk je srovnatelná s různými druhy moderní derivační terapie a s léčbou místním překrvením, vzdáleněji s akupresurou. – Pijavice, pijavka lékařská (stč. *středokrevka, střebíkrevka, střelokrevka*), *Hirudo sanguisuda*, je červ z rodu kroužkovitých, mající na hlavové části přísavné bradavky. Pijavice se užívaly ke stejnému účelu jako baňky. Podle lidové tradice pijí vrchní černou krev (skutečně takovou krev vyvrhují). Před přiložením se pijavice nasliní nebo potře cukrovou vodou a přiloží na dobře očištěné místo na kůži. Odpadne buď sama, nebo se musí posypat solí. Na zraněné místo se pak přiloží čistý šátek (houbička, pavučina, spálený papír, prášek ze spálených žaludů). Větší krvácení se stavělo tlakem prstu nebo plátnem smočeným v truhlářském klihu. Vysátá krev měla být zakopána a pijavice, která se posolením zbavila krve, vhozena do vody. Pijavice se chytaly v řekách nebo rybnících za letních slunečných dní, nejlépe v poledne kolem svátku letnic, Jana Křtitele (24. 6.) či Bartoloměje (24. 8.). Příkládá se jich vždy sudý počet, nejlépe po šesté hodině večerní. Léčí se jimi zápal plic, křečové žíly, bolest hlavy, otylost. Dávaly se i do

úst nebo do pochvy. Pijavicemi se léčilo již ve starověku, metodu přejali středověcí bradýři, ranhojiči a lazebníci; v některých oblastech vých. Evropy se udržuje i na počátku 21. stol. Do 1. světové války byly živé pijavice běžně k mání v lékárnách. Lékařské stanovisko není jednoznačně odmítavé; je to jeden ze způsobů derivační terapie, která aktivuje zóny související s nemocným orgánem a promítající se k povrchu těla (navíc pijavice vylučují *hirudin*, látku zřehňující krev).

Lit.: Č. Zíbrt: *Staročeská tělověda a zdravotvůda*. Praha 1924; *Regiment zdraví Henrycha Rankovia v překladu Adama Hubera z Risenbachu*. Praha 1982. [jjn]

přírodní pletiva, pružné materiály rostlinného původu používané k pletení nádob, nábytku, stěn obytných a hospodářských staveb, plotů, oděvních doplňků a zvyklostných předmětů. Výběr materiálu vycházel z přírodních podmínek dané oblasti. Pletlo se z nešlechtěných i šlechtěných travin, prutů, listů a z dřevin. V č. zemích patřilo k pletařským materiálům vrbové proutí, sláma, loubek (štípaný ze dřeva, větvi nebo kořenů) a rákos (orobínek). – Pro pletení nejhodnější, nejdostupnější a také nejrozšířenější bylo vrbové proutí. Výrobci, kteří pracovali pro vlastní potřebu nebo nejbližší okolí, užívali proutí z divoce rostoucích vrb. Pravidelným seřezáváním jednoletých prutů získali materiál dobré kvality. Ti, kteří pracovali ve větším měřítku, užívali od počátku 19. stol. proutí šlechtěné, pěstované v prutnicích (proutnicích). Sklízelo se v době vegetačního klidu od listopadu do února, vysušilo se, aby při skladování neplesnivělo, a postupně se upravovalo

pro pletení. Užitékové hospodářské koše a další hrubší produkty se zhotovovaly z proutí neloupaného (*zelená práce*). V takovém případě stačilo proutí zvláchnit namáčením. Jemnější a úhlednější výrobky se pletly z proutí loupáného. K loupání se prut připravoval *mízováním* nebo vařením. Účelem mízování bylo oživit v prutu mízu, aby vyrašil. V krátké době po vyrašení se kůra dala snadno oloupat. Proto se otepi stavěly do vlhkých sklepů, do nádržek s vodou. Mízování se omezovalo jen na jarní období, jinak se pevné přilnutí kůry k prutu muselo uvolnit vařením ve speciálních kotlích. Loupání se usnadňovalo vidlicí ze dřeva nebo kovu (*dračka, drhlík, skřípec*), kterou se prut protáhl, kůra popraskala a dala se snadno oddělit. Loupané mízované proutí mělo světlou barvu, proutí vařené bylo červenohnědé, protože barvivo z kůry se při vaření zatáhlo do dřeviny prutu. Prut se pro některé práce také štípal po délce na tři nebo čtyři části za pomoci kolíku se zářezy (*štípák, štípátko*). Pletení košíků z proutí je, až na některé výjimky (*tažená technika*), založeno na splétání osnovního a útkového systému prutů. Koš vychází celou svou stavbou ze zkřížení dvakrát dvou, tří nebo čtyř prutů (*košíkářský kříž*). Kříž se od středu dna proplétá současně dvěma proutky, přičemž se osnovní kříž postupně rozvádí do paprsků dna. Do hotového dna se zasadí osnovní pruty stěny koše, vyhnou vzhůru a proplétají proutky útkovými. Plochy se nejčastěji vyplétají tzv. vrstvou (u každého osnovního prutu je vsazen jeden útkový a plete se všemi současně), zpevňují opletkem (*kýmou*) a ukončují závírkou (*závěrkou*).

Útkové pruty se k sobě přirážejí stloukacím želižkem, aby stěna nebyla řídká (*práce stloukaná*). Dna hranatých výrobků (nůše, kufrý) se zhotovují na formovacích přípravcích a vyplétají plátnovou nebo jinou složitější vazbou. Využití výrobků pletených z proutí bylo mnohostranné. Sloužily k transportu a uchovávání surovin a produktů v zemědělství, řemeslnických dílnách, manufakturách i ve starších továrních provozech. Byly to různé koše a košíky, nůše, rybářské vrše, kukaně pro slepice, posady a klece pro drůbež a ptáky, košatiny k vozům, saním a kočárům. Místně se užívaly pletené skříňky, zásobnice na uzené maso (*šperčáky*, Slezsko), vyplétané lísky na sušení ovoce, koše k lisům na víno atd. Významné bylo také využití proutěného pletiva v lidovém stavitelství. Nejstaršími doklady jsou nálezy otisků pletených stěn v archeologických vykopávkách. Patří sem i různé typy pleteného oplocení, protisněhové pletené stěny k ochraně cest a tratí a pletené stěny sloužící jako základ opevnění. Novodobé bylo využití proutí při tvorbě nábytku (od konce 19. stol.), dětských kočárků a hraček. Precizně vypracované pletené výrobky z loupáného i štípaného proutí sloužily také jako oděvní doplňky (mošny, ploché nákupní tašky, košíky s velkým uchem a víkem, zdobené někdy i protahovanými koženými proužky). Pletení z proutí bylo v č. zemích nejrozšířenějším typem pletařské výroby ve formě domácí i hromadné domácí výroby či košíkářství jako řemesla. – Sláma jako pletařská surovina patří do skupiny travin. K pletení se využívala zejm. sláma žitná (*režná*), protože měla dlouhá stěbla. Nej-

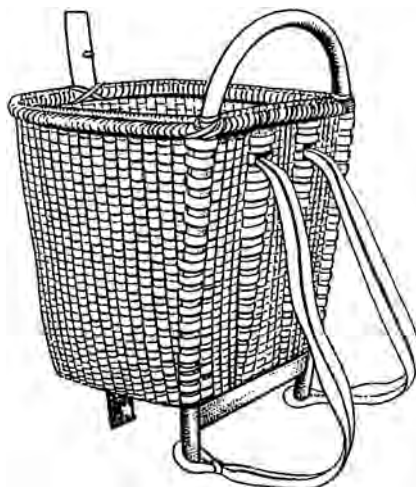
rozšířenějším pletařským způsobem zpracování slámy je spirálová technika. Patřila ke starým technikám pletení a užívala se téměř ve všech světadílech. Neustále doplňovaný nekonečný pramen slámy se od středu spirálovitě zatáčí a tvaruje v nádobu, která spojováním oplétaných pramenů dostává žádanou formu. Síla pramene se udržuje manžetou či kroužkem, kterým pramen prochází. Tato technika je příhodná pro pletení ze stvolů a stébel travin, které nejsou jednotlivě nosné a spojením v pramen se zpevní. Travniny ani sláma se ke spojování pramenů pro svou křehkost nehodí. Výjimečně se slaměnými povříslý spojovaly hrubé prameny slámy při pletení husích hnízd a kukaní v j. a středních Čechách. Při pletení většiny slaměných výrobků se prameny spojovaly pevným pletařským materiálem, tj. štípaným vrbovým prutem, lipovým lýkem, loubkem ze smrkového nebo borového dřeva. Volba materiálu záležela na místních zvyklostech. Prameny se oplétaly dvojím způsobem. Obvykleji se oplétací materiál zachycoval pod opletení předešlého pramene, tj. proutek o proutek. Sláma byla na hotovém výrobku dobře viditelná a oplétání vytvářelo souvislé šikmé řádky. Na Drahanské vrchovině se pramen slámy hustě obtáčel lýkem, takže slámu zcela zakryl. Obtočené prameny se k sobě přišivaly lýkem, přičemž se vpichovalo do opletených pramenů. Nejrozšířenějšími slámovými výrobky byly ošatky (*slaměnky*). Jen krajově se dochovaly výrobky další: hluboké mísy na mouku (Chodsko), zásobnice na peří a mouku (Chodsko, Valašsko, jihových. Morava), mírky na obilí, úly, nádobky na sůl, víka na chlebové díže, hasičská vědra, klekátka na mytí podlahy a slaměné kabely různého tvaru. Kulaté *sotůrky* se nosily až do počátku 20. stol. na Moravě. Spirálové splétání slámy je poměrně snadnou technikou pletení, proto výrobu obvykle ovládalo několik obyvatel ve vesnici, kteří pracovali pro sebe i nejbližší okolí. Ve 2. polovině 19. stol. se vytvořila střediska domácí výroby, která překročila místní význam: Nová Ves u Klikova (j. Čechy), Zastávka u Pěnčína (Prostějovsko), Věteřov a Uhřice u Kyjova, Březová u Zlína. V té době se v severní části Drahanské vrchoviny v okolí Konice rozšířilo pletení slaměných copánků a jejich zpracování na různé výrobky. Copánkové úplety se posílaly do městských kloboučnických dílen, později se zpracovávaly i v místních provozech. Pro lokální potřebu se zhotovovaly obdélné tašky, *sotory* (copánky se proplétaly na formě). Pro městského spotřebitele se na formách reznou nití sešivaly copánkové úplety do podoby klobouků, krabiček a jiných drobností.

Počátky této výroby jsou nejasné. Pletení slaměných copánků nevycházelo z domácí tradice, ale rozvinulo se jako náhrada za zanikající domácí výrobu tkalcovskou. Menší význam měly drobné slaměné útvary ze stébel či jejich částí. Duté prostorové pletence, plošné tvary vzniklé obtočením stébla přes zkřížená dřívka, navlékané tvary a řetězy sloužily zejm. jako ozdoby či doplňky zvykoslovných předmětů (dožínkových věnců, slavnostních víchů, jako dekorace na koňských postrojích: j. Morava). Nejznámějším předmětem tohoto druhu byl *muší ráj*, útvar složený z plošek a řetězů, který se zavěšovalo jako symbol hojnosti v jizbě na trámech nad stolem (Haná, luhačovičské Zálesí). – **L o u b e k** je pružný pásek dřeviny štípaný z prutu, větve, části kmene nebo kořene stromu. Pletiva z loubků se zhotovovala zejm. ve vyšších polohách; někde zcela nahrazovala výrobky z proutí, jinde se s nimi doplňovala. Materiál, z něhož se loubek získával, byl různorodý; záleželo na místních možnostech a zvyklostech. Nejčastěji se loubky štípaly ze smrkových kořenů, z borového a dubového dřeva, ale také ze dřeva vrbového, jedlového a smrkového, z lískových prutů, z větví osiky, akátu a jívý, ze silnějších prutů a kmínků šípku. Pletařsky nejkvalitnější byly loubky ze smrkových kořenů, kterými se alespoň některé detaily pletly všude, kde se koše z loubků vyráběly. Štípaly se z dlouhých povrchových kořenů, které se musely odsekávat od živých stromů

a zpracovávat ještě čerstvé. Naloupané loubky se ukládaly a před pletením oživovaly ve vodě. Ke štípání bylo potřeba určité zručnosti, protože půlky kořene naštípnuté nožem se musely od sebe oddělovat a zároveň přidržovat v místě štěpení, aby prasklina nevyjela ke kraji. Půlky se dále dělily, až vznikly pásky potřebné síly. Dřevo z kmenů se nejprve paprskovitě rozštípalo na prkénka, oddělilo se středové jádro a od okrajového dřeva (blány) se loubky postupně odtrhávaly. Po letokruzích se štípaly loubky z jedlového dřeva a osnovní smrkové a borové loubky v j. Čechách. Borové loubky užívané v Pošumaví (Krchleby u Staňkova) se štípaly napříč letokruhů. Jehličnaté dřeviny se štípaly přímo, dřevo nesmělo vyschnout. Dřevo listnatých stromů se muselo před štípáním rozpařit v peci nebo v dlouhých rourách od kamen (dub, vrba, šípek). Pruty lísky se štípaly také za syrova. Loubky z prutů měly plochý tvar (jako stuha), na rozdíl od prutů štípaných pro košíkářskou práci z proutí, které se dělily paprskovitě, a měly proto lícovou stranu oblou a rubovou zarovnanou. Na jednom výrobku se mnohdy kombinovaly loubky z různých materiálů, např. koš byl z borových loubků, ale okraj ze smrkových kořínků. Loubky se dělily na dvě skupiny: loubky osnovní (*šiny*) musely být silnější, aby udržely tvar výrobku, loubky zaplétací (*špány*) vyžadovaly pružnost a ohebnost na všechny strany. Sortiment výrobků z loubků

byl poměrně úzký. Obecně rozšířena byla opálka, tj. polokulovitá nádoba o menším či větším poloměru nosného oblouku. Vrcholným loubkařským výrobkem byly velké koše vestavěné do dřevěné kostry se třemi nebo čtyřmi nohama a velkým obloukovitým uchem při zádové straně. Tyto koše obvykle nahrazovaly v místě rozšíření proutěné *přídavačky*, *ouhrabečné koše* i nůše. Byly velmi pevné a trvanlivé. Užívaly se v širokém pásu od j. do záp. Čech. Další výrobky byly menší podlouhlé nebo ledvinovité koše s jedním obloukovitým uchem užívané na sbírání brambor, ovoce i jako košíky nákupní, hranatá *řešeta* na čišťení obilí (jihozáp. Čechy) a kulatá *řešeta (řičice)*. Z opálky vznikl připletemím ucha kulatý košík, do kterého se na Českomoravské vrchovině sbíraly brambory (*volátko*, *kuláček*). Zvláštností byla pletená lehátka (*prašáčky*), která zhotovovali někteří pletáři na Vizovicku (Jasenná) ještě ve 30. letech 20. stol. Jako produkt hromadné domácí výroby se od poloviny 19. stol. v Krchlebech u Staňkova vyráběly loubkové koše na prádlo. Pletení z loubků bylo rozšířeno v j. a jihozáp. Čechách, místně v záp. Čechách (Rakovnicko, Křivoklátsko, Bochov), na Českomoravské vrchovině a na vých. a severových. Moravě. Ve 2. polovině 19. stol. se zpracování loubků stalo předmětem hromadné domácí výroby většího nebo omezenějšího významu. Proslulé byly zejm. Krchleby u Staňkova, kde bylo pro většinu obyvatel pletení z loubků hlavní obživou.

K drobnějším střediskům patřily Ostružno a Šímanov u Sušice, Lažiště a Záblatí u Prachatic, Zbinohy u Havlíčkova Brodu, Studnice u Hlinska, Rapšach a Nová Ves u Klikova v j. Čechách, Bochov na Karlovarsku, Jasenná a několik okolních vesnic na Vizovicku. – *O r o b i n e c* (rákos, palach, šáchor) byl pletařskou surovinou, která měla v č. zemích menší využití. Je to bažinná víceletá rostlina tvořící souvislé porosty v mělčinatých vodách. Vyskytuje se v několika druzích, k pletení se hodí jen orobinec úzkolistý, a to jen lodyhy, na nichž se nevytvořily hnědé hlavice květenství. Žne se v zimním období co nejdříve u dna, protože spodní část je pro pletení nevhodnější (vrchní část s listy se odřezává). Lodyha se skládá z pevného středu (*jádra*, *prostředku*), který je obalen několika vrstvami. Stvol se tedy musí rozloupat na jednotlivé vrstvy, které se ještě po délce rozřezávají na úzké proužky. Nejvyšší kvalitou pletivem jsou středová jádra z obou stran hladká a poměrně pevná (užívají se na ucha výrobků). Orobinec se zpracovával několika technikami. Pletení ze stvolu se přibližovalo tkaní. Na rám se napjaly provazce nebo rezné provázky, které vytvořily pevnou osnovu. Tou se provlékaly útkové proužky orobince a silně se přirázely. Z takto utkaného plátu se zhotovovaly ploché obdélníkové kabely, které se ještě obšívaly a zdobily kůží. V jihozáp. Čechách se jim říkalo *mošny*, v j. Čechách *cígrы*. Užívaly se jako pevné nákupní kabely, kabely pro řezníky; v j. Čechách měly svou funkci ve svatebních zvyklostech. Nevěsta dostávala cígr při prvních ohláškách a nosila je s sebou při obřadném zvaní na svatbu. Dostávala do cígru přírodní pomoc na svatební hostinu. Je pravděpodobné, že cígrы určené pro

Koš z lískového loubku. Putkov (Pošumaví), 1960

nevěsty měly ve výzdobě zakomponovaný letopočet (nejstarší 1781). Chození s cígrem zaniklo v 70. letech 19. stol. Výrobní místa cígrů se v j. Čechách nepodařilo přesněji určit. Jen z tradice je známo, že cígrы kupované v německých vesnicích za Soběnovem (Českokrumlovsko) byly bohatěji obšité kůží a barevné výzdobné detaily měly zelené a fialové. V českých vesnicích se zhotovovaly cígrы méně bytelné a zdobily se červenými a žlutými prvky. V záp. Čechách se kabely tohoto typu vyráběly v německých vesnicích v okolí Nýřan a Stodu. Existence tohoto výrobního střediska je doložena od konce 18. do počátku 20. stol., kdy dožívali poslední výrobci. U dalších technik práce ze stvolu nelze zjistit domácí původ. Používaly se v pletařských střediscích, která podle místních tradic vznikala převážně na základě vnějších vlivů, tedy nevycházela z místní domácí výroby. Jednoduchá byla technika vázání rohoží (Blatnice na Moravě). Nejběžnějším orobincovým výrobkem byly kabely, které se zhotovovaly na dřevěných formách (Bakov n. Jizerou) nebo sešívaly z plátů. Dřevěné formy byly rozkládací, takže šlo uplést i polouzavřené tvary, z nichž se forma vyjímala po částech. Pláty na kabely se pletly na stolech, jednotlivá díla tvarovaná podle stříhových forem se pak sešívala reznou nití. Pletení z úpletů (copánků) byla pracnější technika, ale výrobky byly pevnější. Nařezané proužky stvolů se splétaly do tří až sedmi-pramenných copánků. Úplety z lichého počtu byly ploché, úplety ze sudého počtu byly hranaté. Připravené úplety se obvykle na formě sešívaly nití do požadovaných tvarů.

Touto technikou se na Moravě zhotovovaly *sotůrky*, válcovité tašky s víkem, kterým bylo provlečeno ucho. Nejstarší vyobrazení sotůrku je na kresbě hanáckého páru (1854) od F. Kalivody (1824–1859). Do 2. poloviny 20. stol. se touto technikou zhotovovaly další kabely a jiné výrobky: podložky, lehká obuv apod. Pletení z orobince bylo známé v Čechách i na Moravě, ale soustřeďovalo se jen okolo několika nepočetných výrobních center, která většinou vznikla uměle. Nejstarší a také největší centrum domácí výroby orobincového zboží vzniklo v 1. polovině 19. stol. v okolí Bakova n. Jizerou. Zboží zde vyrobené se vyváželo do Evropy i do Ameriky a ve vrcholném období na počátku 20. stol. činil export 70 % zdejší výroby. Od 20. let 20. stol. se obdobná výroba rozšířila do okolí Lomnice n. Lužnicí (Frahelž, Klec). Na Moravě patřily k největším střediskům Brumovice a Blatnice na Slovácku. V Brumovicích se tradují počátky výroby do doby napoleonských válek. Zhotovovaly se zde hl. výrobky z úpletů. V Blatnici se pletly především rohože a později i kabely. Počátek výroby je spojován opět s válečnými dobami na počátku 19. stol. Další výrobní střediska v Čechách i na Moravě

měla malý dosah a většinou i krátké trvání. – *S p a r t e r i e* byla nepůvodní pletářská výroba, přenesená ze Saska v 1. polovině 19. stol. do okolí Rumburku v sev. Čechách. V 80. letech 19. stol. se rozšířila do Krušných hor. Výroba sparterie připomíná svým výchozím materiálem výrobu loubků. Zvláštními hoblíky se z olšového dřeva odlupovaly úzké pásky, které byly pletářským materiálem. Splétaly se v provazce, copánky různých vzorů; někdy se i přibarvovaly. Polotovary se prodávaly jako ozdobný materiál (např. košíkářům) nebo se z nich sešivaly klobouky. Úplety se z Rumburku vyvážely do Švýcarska a Itálie. – Výrobky z přírodních materiálů byly ještě v 19. stol. běžnou součástí vybavení domácností i hospodářských provozů. Ve 20. stol. se postupně nahrazovaly předměty zhotovenými rychleji a levněji z jiných materiálů, takže výroba přírodních pletiv poklesla a na počátku 21. stol. zůstali jen ojedinelí výrobci.

Lit.: J. Blau: *Böhmerwälder Hausindustrie und Volkskunst I*. Praha 1917; R. Jeřábek: *Pletené obilní nádoby na Valašsku*. Historický sborník 1956, s. 77–81; A. Eberhardová – H. Šenfeldová: *Sláma a orobinec*. Uherské Hradiště 1970; H. Šenfeldová: *Pletení z loubků*. Uherské Hradiště 1975; H. Šenfeldová: *Košičkářská výroba v českých zemích*. Praha 1980; V. Scheufler: *Domácká výroba v českých zemích*. EAČMS II, s. 101–126; H. Šenfeldová: *Pletení z proutů od A do Z*. Praha 1995; H. Šenfeldová: *Pletení ze slámy*. Praha 2004. [hš]

přísaha, slavnostní slib nebo ujištění o pravdivosti nějakého výroku, pův. dovolávání se Boha za svědka při uzavírání slibu, doprovázené očistou a obětí. P. měla již v předstátním období a v počátcích vývoje státu a práva mystický a symbolický charakter. Člověk zavázaný p. na sebe pro případ nesplnění svého slibu přivolával pomstu nadpřirozených sil. Dopouštěl se tzv. kletvy; ta měla širší význam než přísaha. Mohl v ní vyslovit prokletí nejen vůči sobě, nýbrž i vůči ostatním. Na principu magie slova na ně přivolával různé škodlivé účinky (nemoc, pohromy). Pokud člověk vyslovil prokletí proti sobě a s podmínkou (*nesplním-li, ať mě potká to a to*), pak byla kletva vlastně přísahou. – Kletvy měly obvykle určitou ustálenou formuli. Do novověku se v č. zemích vyskytovala přísaha (kletva) s drnem na hlavě a se sankcí (*ať mě země pohltí, nemluwím-li pravdu*), uplatňující se např. ve sporech o meze a hranice pozemků. Tuto *mezní* p. upravoval ještě traktát J. Menšíka z Menštejna (zemř. 1614) z konce 16. stol. *O mezech, hranicích, soudu a rozepři mezní*. – V Rožmberské knize ze

14., částečně již ze 13. stol. je doložena kletva *bych opsěl jako ten pes*, podložená ovšem křesťanstvím. Přisahající se dovolává Boha: *Bób daj*. – Přísahy spojené s vírou v Boha se provádějí rovněž za současného používání symboliky, především dotýkání se bible v průběhu přísežného ceremoniálu. Bůh má být svědkem toho, že přísahající míní své tvrzení vážně. Obsahový význam staré kletvy a křesťanské p. je rozdílný. V případě p. je sankce posmrtná, tj. duše by se zatížila těžkým hříchem, u kletvy má trest působit ještě za života přísahajícího. – Vyskytovala se i ordálová p. s *kléskou*, chybou (ještě v době Všehrdově): která ze stran sporu odříkávala přísežnou formuli bez chyby, vyhrála při. Podobně jako ordály (boží soudy), kde o vině či nevině měl rozhodnout Bůh, také ordálová přísaha se používala v soudním řízení jako důkazní prostředek. Obviněný se jí očišťoval z nařčení (očistná p.). – S pojmem *přísaha* souvisí etymologicky i termíny *přísežné* (poplatek placený tím, kdo se očistil p.) či *přísežník* (např. koňel či městský úředník zavázaný p., že bude dobře plnit svůj úřad). Mohlo jít také o přísežného společníka: obviněnému pomáhali spolupřísežníci (*očistníci*), kteří rovněž odříkávali předepsanou přísežnou formuli.

Lit.: V. Vaněček: *Počátky práva a státu v Československu*. Praha 1946; B. Roučka – V. Růžička: *Pracovní heslář českého právněhistorického terminologického slovníku*. Praha 1975; K. Malý: *České právo v minulosti*. Praha 1995; K. Malý a kol.: *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*. Praha 1997. [kad]

přísloví, krátké, někdy rýmované, lidovou tradicí udržované mravní naučení, která bývá vyjádřeno přirovnáním nebo metaforou: *Lež má krátké nohy, daleko nedojde*. Pro p. používá řečtina slovo *paroimia*, lat. *proverbium*, angl. *proverb*, franc. *proverbe*, něm. *Sprichwort*, ruština *poslovica*. P. na základě modelové situace stylizuje obsahující obecně platné zásady nebo zkušenosti kolektivu. Má proto nadosobní, poznávací, zobecňující obsah, který v normách chování působí jako mravní imperativ. Tím se p. odlišuje od příbuzných folklorních útvarů, jako je pořekadlo, rčení nebo úsloví, v nichž převládá tvořivost fantazijní a čistě jazyková. Užívání p. není vázáno na zvláštní komunikační nebo vyprávěcí situace, ale objevuje se v běžné, každodenní mluvě jako rázovitý odraz lidové hloubavosti, bystrosti, kritičnosti, mravních a hodnotících postojů. Po stránce formální je p. jazykový znak, který lze charakterizovat jako frázově uzavřenou jednotku, jejíž semiotické vlastnosti referují o skutečnosti syntetickým způso-

bem. Tuto vlastnost p. vystihl již J. A. Komenský: *Přísluví neb přívědka jest krátké a mřstné nějaké propovědění, v němž se jiné praví a jiné rozumí.* – Podle způsobu reflexe skutečnosti se rozlišují zpravidla přísloví gnómičká, tj. taková, která realitu vyjadřují ve formě oznámení, rozkazu, výstrahy (*ve štěstí nedoufej, v neštěstí nezoufej; hněv a jazyk na uzdě měj*), a metaforická, v nichž je skutečný obsah skryt za obrazným vyjádřením (*kdo chce psa bít, hůl si vždycky najde; jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá*). Pro snazší zapamatování a zvučnější výraz mají mnohá přísloví podobu rýmovaných dvojverší (*co je septem, to je s čertem; v ústech med, v rukou jed*). V takových případech je nápadným stylistickým znakem protikladnost významu. – Oblíbeným a ve folkloristice rozšířeným kritériem dělení přísloví je jejich obsahová (tematická) stránka, tj. k jakým významovým okruhům se vztahují. Nejobecněji se dají vymezit čtyři skupiny přísloví: 1. o rozumových a psychických vlastnostech člověka (*by vedl osla do Paříže, komoň z něho nebude; dobré svědomí nade všechno jmění; kdo šetří, má za tři*); 2. o rodinném životě (*jablko nepadne daleko od stromu; co se doma uvaří, to se doma sní*); 3. o vztahu člověka a společnosti (*ani kuře zadarmo nehrabe; vrána k vráně sedá, rovný rovného si hledá*); 4. o vztahu k práci a k morálním hodnotám (*komu se nelení, tomu se zelení; ranní ptáče dál doskáče; lež má krátké nohy, daleko nedejde*). Přísloví lze klasifikovat také z hlediska jejich jazykové výstavby. Z hlediska logického je analyzoval O. Zich a zaměřil se při tom na vztah mezi strukturou významu a jazykovým vyjádřením. Přísloví nemají obvykle jednu formálně ustálenou podobu, ale vyskytují se ve variantách. P. se neuznává zpravidla izolovaně, ale jak upozornil J. Mukařovský, jako součást širšího kontextu. Ve folklorních textech jsou přísloví častá zejm. jako naučení v bajkách a anekdotických příbězích. Hojně se jich využívá také v umělecké literatuře, a to i jako nápodoba nebo parodie stylu lidového vyprávění. Přísloví zkoumá věda zv. paremiologie.

Lit.: O. Zich: *Lidová přísloví z logického hlediska*. Praha 1956; *Přísluví*. In: ČSV-LK, s. 284–290; *Přísluví jako součást kontextu*. In: J. Mukařovský: *Cestami poetiky a estetiky*. Praha 1971, s. 277–359. [mš]

přistěhovalectví, imigrace – trvalé nebo dlouhodobé přesídlení do jiného místa, zpravidla do jiného státu. Opakem je vystěhovalectví, emigrace. Zahraniční p. lze dělit na legální (při legálním překročení státních hranic a povoleném pobytu na území cizího státu) a ilegální (s legálním vstupem

na území cizího státu a setrváním v něm nad povolený časový limit, nebo ilegálním překročením státních hranic). Přistěhovaleci bývají většinou cizí státní příslušníci, cizinci. Zahraniční přistěhovaleckou politiku reguluje stát z politických důvodů, s ohledem na pracovní trh apod. Rozsáhlé ekonomicky motivované bylo a je p. do vyspělých států. Hl. od 20. let 20. stol. dochází k zpříšňování podmínek p., stanovují se kvóty přistěhovaleckých cizinců, omezuje se počet vydávaných pracovních povolení atd. V zájmu rozvoje turistického ruchu se někdy liberalizují předpisy pro vstup na cizí území a krátkodobé pobyty. Z některých turistů se rekrutují ilegální imigranti s nepovoleným pobytem, někdy doprovázeným zvýšenou kriminalitou. P. mění především etnickou a sociální strukturu obyvatelstva daného místa nebo i strukturu náboženskou. Dochází tak k celé škále vztahů a postojů mezi přistěhovaleckou minoritou a majoritním obyvatelstvem nebo mezi minoritami navzájem, od tolerance sociokulturních specifik a aspirací, zejm. pokud pracovní síla imigrantů je v daném místě žádoucí, až k intoleranci. V případech větší kumulace přistěhovalců a jejich potomků, vzrůstající nezaměstnanosti, politických požadavků přistěhovalců apod. dochází někdy k rasovému, etnickému či náboženskému konfliktu. – V č. zemích v 19. stol. převažovalo vystěhovalectví nad p. Po vzniku Československé republiky 1918 tento trend pokračoval. Výjimkou byly především první poválečné roky po 1. světové válce. V Československu, zejm. v č. zemích, početnou skupinu přistěhovalců (kolem 25 tisíc) tvořili Rusové, Ukrajinci a Bělorusové z bývalého carského Ruska, kteří se nacházeli v pozici cizinců. – Po 2. světové válce bylo větší p. ze zahraničí zaznamenáno v souvislosti s reemigrací a osídlováním českého pohraničí, které navazovalo na úbytek obyvatelstva po odsunu Němců. Pak pokračovala téměř nepřetržitá řada let se záporným saldem zahraničního stěhování, kdy se více osob vystěhovalo než přistěhovalo, výraznější v č. zemích než na Slovensku, přestože po r. 1948 demografické statistiky nevykazovaly ilegální emigraci. Evidence přistěhovalců ze zahraničí byla v Československu statisticky spojována se změnou trvalého pobytu ze zahraničí za pětiletá údobí v č. zemích pohyboval obvykle kolem jednoho tisíce osob. Ke zvýšení došlo ve třech pětiletých intervalech v letech 1965–1979 (2–3 tisíce osob v jednotlivých pětiletých obdobích). V 1. polovině 80. l. opět počet přistěhovalců klesl na tisíc osob, ve 2. polovině vzrostl na 4 tisíce. Z etnického hlediska se jednalo o jed-

notlivce Čechy a Slováky, kteří se vrátili ze zahraničí, ale z větší části o cizince jinoetnického původu, zejm. ze států východního bloku (ze Sovětského svazu, Polska, Bulharska, Maďarska atd.). Uvolněním politických opatření omezujících zahraniční stěhování od r. 1991 došlo ke zvýšení počtu přistěhovaných osob v č. zemích (ročně kolem 10 tisíc osob) a byl to první rok, kdy se emigrační č. země změnil v imigrační (od r. 1992 došlo však ke změně ve vykazování emigrace, což výsledky zahraničního stěhování může zkreslovat). Mezi přistěhovaleckými kromě cizinců je i menší počet československých, resp. českých občanů-emigrantů. Od rozpadu ČSFR 1. 1. 1993 jako zahraniční p. je klasifikováno i stěhování ze Slovenské republiky. – Mezi přistěhovaleci relativně kompaktní skupinu tvoří krajané a jejich rodinní příslušníci (v počtu přes 1 800 osob), kteří v rámci řízené vládní humanitární akce v l. 1991–1993 přesídlili z Ukrajiny a z Běloruska, tj. z oblastí se zvýšenou radioaktivitou po havárii jaderné elektrárny v Černobylu. Druhou početnější skupinou přistěhovalců krajanů s trvalým pobytem tvoří Češi a jejich rodinní příslušníci z Kazachstánu (přes 800 osob). – Vedle legálně přistěhovaných osob se zdržují v ČR i nelegální přistěhovaleci, často s cílem ilegální pracovní činnosti. – Po r. 1989 s růstem počtů přistěhovalců došlo ke zvýšení jejich kulturně-spoolečenských aktivit, k zakládání neformálních sdružení, klubů apod. Na druhé straně zároveň probíhá proces adaptace zejm. po stránce jazykové a začleňování se hl. do ekonomických struktur majoritního obyvatelstva. V. t. cizinec, migrace, reemigrace.

Lit.: V. Srb: *Zahraniční stěhování obyvatelstva na území českých zemí 1870–2000*. Demografie 43, 2001, s. 202–208; N. Valášková – Z. Uherek – S. Brouček: *Aliens or One's Own People*. Prague Occasional Papers in Ethnology 4, 1997; Z. Uherek – N. Valášková – S. Kužel – P. Dyměš: *Češi z Kazachstánu a jejich přesídlení do České republiky*. Praha 2003. [nv]

přístěnek, výstupek – 1. úzká prostora vydělená v přední světnici podél její zadní stěny nebo k ní přistavěná. P. sloužil jako komora, kuchyně, světnička ke spaní dívek, výměnek apod. P. mívá jedno okno, je obvykle bez kamen a kromě lože tu stávala truhla, šatník, almárka, kolovrat, motovidlo, někde i tkalcovský stav. Přístěnky se zřizovaly od konce 18. stol. Býval to i vedlejší malý a tmavý prostor bez oken (např. za krámem), sloužící jako sklad; 2. výklenek ve světnici či pokoji, alkovna. [jv]

přístřešek viz podlomení

psohlavci 1. v č. zemích označení Chodů (Psohlavci); 2. jedna z představ démonických bytostí, doložená od starověku. Patrně souvisí s někdejší představou psa jako nečistého zvířete (živí se mrtvolami, na vyobrazeních je spojován s démonem horečky omladnic *Lamaštu*). P. jsou ve vyhraněné podobě známí z antických tradic, zejm. od autorů líčících podivný vzhled a vlastnosti divošských a exotických národů (Herodotos, asi 484–425 př. n. l.), podobně ve středověké a renesanční literatuře (*Alexandreis*). – V lidových textech zosobňují p. zlo, krutost, násilí, jsou spojováni s lidožroutstvím, připisují se jim mimořádné schopnosti při pronásledování zajatců a uprchlíků. Ve středověké představě je psohlavec ztotožněn s představou antikrista. – V č. zemích je výraz doložen jako přezdívka kmene Chodů od 17. stol. (Stránského *Chronica Bohemorum*, 1634). Jungmannův *Slovník česko-německý* (1835–39) uvádí p. jako synonymum tatarských nájezdníků (podle lidové pověsti ze Slovenska). Na Slovensku existuje jako ustálené epiteton výraz *Tataré psohlavci*, v dialektu *Pšina-tatarina*. – V evropském folkloru je představa p. rozvinuta zejm. v jihoslovanských tradicích s přesahem do alpských zemí Štýrska, Korutan, Burgenlandu a Dolních Rakous: slovinský výraz *pesjan* je třínohá démonická bytost s mimořádným čichem, podobně chorvatský *pasoglav* a ukrajinský *pesiholovac*. Přívlastek *psí hlava* měl i hunský král Atila. V Pobaltí vystupují lidožrouti zv. *sumpurni* (doslova psí čenich). V jihoslovanské i pobaltské tradici jsou tyto bytosti spojovány i s látkou o *perníkové chaloupce* (*Jeníček a Mařenka*).

Lit.: D. Klímová-Rychnová: *Kulturní zázemí epiteta Tataré-psohlavci*. ČL 55, 1968, s. 118; D. Klímová: *Zum Problem der Hundsköpfigen in der Volksüberlieferung*. ZVlk 1, 1971, s. 95–101.

[dk]

ptáčnictví viz čížba

pučálka, pálenec – naklíčená zrna hrachu upravená pražením. Tento způsob přípravy (podobně jako u pražmy) patří mezi nejstarší techniky úprav pokrmů. P. se připravovala tak, že se zrna hrachu nechala naklíčit – napučet (odtud i název). Zrno se zvolna pražilo, pak se mastilo máslem nebo sádlem a podávalo se buď jako slaný, nebo sladký pokrm. V prvním případě se p. solila a pepřila. Zde má původ název *pálenec*, užívaný pro p. na Chodsku. V druhém případě se p. sladila medem nebo cukrovala. P. nabízelely hospodyně ženám při společném prádle (jako pochoutku a hl. k podpoření tvorby slin, nutných k předení). K pohoštění slou-

žila p. i při draní peří. Vázala se také k dívčí zábavě při ukončení prástek (na Chodsku *spouštědlo*). – P. s hrozkami a kořením nabízeli na Nymbursku jako poctu ženichovi. Patřila mezi postní pokrmy. Někde se jedla o každé postní neděli, ale především o první neděli postní, zv. Pučální (*Pučálka*). P. dostávali i koledníci při obchůzkových kolecích. O oblíbenosti p. v městských vrstvách svědčí údaje o pražení hrachu v postních dnech na pražských ulicích a také vyobrazení babky pučálnice z r. 1787. Ve městě byla tato úprava hrachu v průběhu 19. stol. už opomíjena, na vesnici se sladká či slaná p. udržela místy až do 20. stol. Přičítala se jí i ochranná moc. Vodou z namočeného hrachu se kropil hrách i obilí k setí, aby je ochránila před snětí a škůdci. Z masopustních průvodů je známá maškara *pučálník* či *počálník*.

Lit.: Č. Zábrt: *Staročeské výroční obyčeje, slavnosti a zábavy prstonárodní*. Praha 1889, s. 45; M. Ulehlová-Tilschová: *Česká strava lidová*. Praha 1945, s. 151, 155; H. Kubálová: *Lidová strava vesnického lidu na středním Polabí*. Poděbrady 1972, s. 39.

[jš]

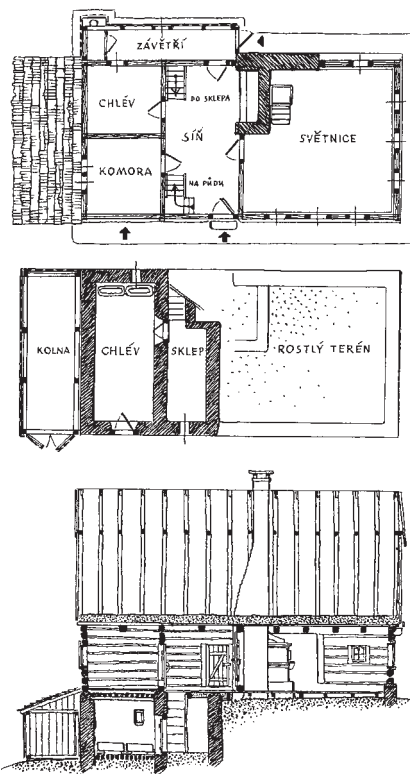
půda 1. podstřešní prostor budovy, který se vyvíjel a měnil vzhledem k topeništi a domovému půdorysu. Má řadu lidových a nářečních názvů: *loub*, *barák*, *dům*, *hůra*, *chalupa*, *náizbje*, *podlaha*, *ponebí*, *punebí*, *shorek*, *stáj*, *stavení*, *strop*, *vrch*. V tradičních venkovských domech se tedy p. až do 20. stol. dochovala v různých vývojových stupních, a to od zadýmené v Záp. Karpattech až po p. čistou s funkcí sýpky či vestavně půdní světničky (Jesenky, sev. Čechy aj.). Na dýmnou p. unikal kouř z ohniště stropním otvorem buď v síni, nebo tam byl přímo odváděn lapačem dýmu (dýmníkem) zavěšeným nad ohništěm a na půdě zakončeným nízkým zděným nástavcem zv. píčka. Kouře se na p. využívalo k uzení nebo douzování masa, které se zavěšovalo na hambálky. Všestranněji se p. mohla využít až po vyvedení komína nad střechu (do té doby kouř z p. unikal střešními dýmníky a otvory v lomenici), a to buď jako sýpka, nebo k uložení různých předmětů (kadlubů s obilím, truhel, náradí, nepotřebných věcí, šatstva, sena i slámy); skladování hořlavých věcí nad obydlím včetně prostoru u komína bylo mnohdy příčinou požáru. Na p. se za nepohody sušilo prádlo, ale i syrové homolky, léčivé byliny a různé koření a uchovávaly se tam některé potraviny (sušené ovoce v truhličkách). Sušily se tam ve svazcích též různé plodiny (cibule, česnek, kukuřice), dozrávala tam jablka atd. Se zatížením souviselo další zpevnění stropu podélně vedeným průvlakem. V oblastech samostatných špýcharů je p. hl. skladištěm

různého náradí, avšak i zde se v nově budovaných usedlostech od konce 19. stol. obvykle měnila v sýpku. Ve chmelařských krajích severozáp. a sev. Čech, kde neměli zvláštní sušárnu, se na p. sušil chmel. Chmelné půdy se dvěma podlažími se zřizovaly také v podstřeší hospodářských budov. – Půdní prostor se často vyděloval prkennými přepážkami na část nad přední světnicí, síni, a část nad zadní komorou (vertikální členění), nebo se členil horizontálním způsobem, kdy vznikalo více podlaží pod vysokou sedlovou střechou. Někde se na p. v přepraženém prostoru cennější věci zamýkaly, ukrývaly se tam nekatolické knihy, bývalo tam lože odrostlejších dětí, zveleď apod. Přístup na p. vedl ze síně nebo zvenčí, buď ze zápraží po žebříku (po schodech) v zadní polovině nádvorní stěny (schodiště je uzavíráno dveřmi), nebo méně často z připojené hospodářské budovy či dvířky vyříznutými v zadním štítě, stál-li dům ve svahu. Podlaha na p. byla z protipožárních důvodů vymazána hlínou; 2. útvar vzniklý půdotvornými procesy na zvětrávajících horninách zemského povrchu; vrstva zemské kůry skládající se ze zvětralin, zbytků rostlin, zvířat a půdních organismů. Od počátků civilizace se na tvorbě p. (kromě přírodních činitelů) stále výrazněji podílel i člověk (kulturní p., antropogenní p., ornice). P. jako podmínka existence společnosti se stala objektem zájmu, držby a vlastnění a posléze i činitelem omezujícím prostor společenských útvarů (velkorodina, párová rodina, kmen, obec, národ, stát). Vlastnictví a držba p. určovaly sociální a ekonomickou strukturu společnosti. Největší výměra zemědělské i orné p. v č. zemích byla koncem 19. stol. (1890: 5 346 000 ha / 4 098 000 ha). V dalších letech došlo k trvalému absolutnímu poklesu výměry. Do r. 2000 poklesla plocha zemědělské i orné p. o více než jeden milion ha (2000: 4 280 000 ha / 3 082 000 ha), tedy o 20/25 %. V té době došlo též k poklesu ploch luk a pastvin asi o 15 %. Od začátku 20. stol. mírně vzrostla výměra lesní půdy na 2 638 000 ha začátkem 21. stol. Podstatně se rozšířila část půdního fondu vyčleněná ze zemědělské a lesní půdy: doprava (zvl. cesty a silnice), rozšiřování sídlišť, průmyslové výstavby apod., z větší části na úkor nejkvalitnější p. v nejlepších polohách. Plocha zahrad a sadů se zvětšila na dvojnásobek, došlo k mírnému nárůstu ploch vinic a poklesu ploch chmelnic. Pro společnost má p. zvláštní existenční význam (prostředí, výživa, způsob života). Národohospodářsky je p. (kapitál půdy) základní výrobní prostředek i předmět zemědělské, lesnické a zahradnické výroby. Vlastnictví

a užívání p. bylo a je zdrojem společenských konfliktů (dominikální a rustikální p., velikostní kategorie zemědělských závodů, právo myslivosti a honitby, absolutní úbytek zemědělské a orné p., potřeba rozmožnění využitelné p., zavlažování atd.). P. (zvl. kulturní, tj. zemědělsky využívaná nebo využitelná) byla podle plochy a kvality záhy evidována (berně, desátky, daně) a zkulturnování p. zvýhodňováno (kolonizace). Evidence p. se postupně zpřesňovala (lán, berní rula, katastry, bonitace půdního fondu, geonomie, tj. nauka o uspořádání zemědělské výroby podle přírodních podmínek, rajonizace, diferenciatní renta, produkčně ekonomické skupiny). Mapování p. v č. zemích započalo koncem 19. stol., bylo zpřesněno 1920–1938 a podrobné půdní mapy území Československa byly pořízeny jako výsledek komplexního průzkumu p. v l. 1960 až 1972. – Termín *půda* má řadu dalších významů; s národopisem souvisí ještě významy podlaha a základní plocha (např. černé nápisy na bílé p. lomenice).

Lit.: A. Žalud: *Česká vesnice*. Praha 1919, s. 48; S. Strakosch: *Agrární problém v nové Evropě*. Praha 1930; V. Pražák: *Valašský dům pod Makytou*. Národopisný sborník 9, 1950, s. 1–96; V. Novák: *Půdoznalství*. Praha 1953; L. Štěpánek: *Jak chmelařství na Mělnicku a Mladoboleslavsku ovlivnilo lidové stavby*. ČL 53, 1966, s. 243–245; L. Jeleček: *Využití půdního fondu České republiky v letech 1845–1995*. Sborník České geografické společnosti 100, 1995; *Zpráva o stavu zemědělství České republiky za rok 2001*. Praha 2002. [jv + zt]

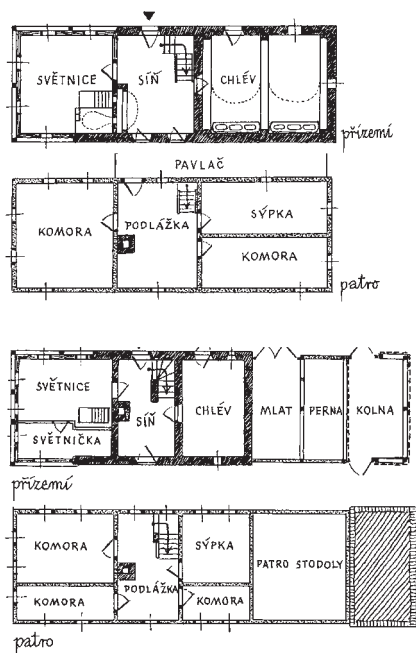
půdorys domu, vnitřní prostorové členění stavby v horizontálním plánu. V č. zemích stejně jako na velké části středoevropského prostoru je založen na principu příčného dělení obdélníka se vstupem umístěným obvykle v delší (okapové) stěně domu. Vstup v užší (štitové) straně se nachází ve starší městské zástavbě a u tzv. volarského domu, přineseného Němci do Volar a nejbližšího okolí (Dobrá) patrně v 16. stol. U tohoto roubeného či poloroubeného domu s nízkou sedlovou střechou, překrývající obydlí včetně výměnku i hospodářské prostory a často také dvůr, běží síň v podélné ose; z ní jsou pak přístupny jednotlivé obytné i hospodářské prostory, ležící buď po obou stranách této komunikace, nebo jen po jedné její straně, pokud je vedena asymetricky podél vnější obvodové stěny. Na podélném členění je vybudován např. půdorys dolnoněmckého halového domu nebo alpského jednotného domu s podélným středovým mlatem mezi obytnou a chlévní částí domu (*Mittertenbau*). – Na základě archeologických, etnografických a filologických dokladů je

Půdorys komoro-chlévního typu domu. Sev. Čechy, 2. polovina 19. stol.

možno v Čechách, na Moravě a ve Slezsku sledovat vývoj p. d. od zahluobeného jednoprostorového obydlí až po domy s rozvinutým půdorysem. V první vývojové fázi je k jizbě připojena jako inovace síň, takže vzniká dvoudílné stavení. Vyšším stupněm je trojdílný dům o jizbě, síni a špýcharu (komoře), s jehož nejčasnějším výskytem lze podle archeologických dokladů počítat až v průběhu 13. stol. Jeho vznik vykládají dvě základní teorie: 1. podle L. Niederla k jednoprostorové jizbě je nejprve připojena síň, a teprve v další fázi se na síň napojuje dosud samostatně stojící *klet* (staroslovanský název pro špýchar, který však už není doložen ve stč.). Tak byl vytvořen elementární trojdílný dům, dochovaný až do konce 20. stol.; 2. podle K. Moszyňského jizba a špýchar stály v jedné ose, ale odděleně; spojením těchto dvou samostatných objektů v jeden celek dochází ke vzniku síně a tím i trojdílného domu pod společnou střechou. Ten ve vesnickém prostředí jen postupně vytlačoval jednodušší typy, především dům dvojdílný, s kterým se lze jen vzácně setkat ještě ve 20. stol., spíše však jako s produktem sociálního prostředí než stupněm kontinuálního vývoje. – Také v odpovědi na otázku původu trojdílného domu existují různé teorie: zatímco A. Pitterová a částečně i V. Mencl uvažují o přenesení trojdílného domu z vyššího sociálního prostředí do české

a moravské vrcholně středověké vesnice, L. Niederle a V. Frolec sdílejí představu o jeho samostatném vývoji. – Na českomoravském území jsou rozšířeny čtyři základní typy trojdílného, vesměs symetrického domu (názvy těchto typů se odvozují z názvu /funkce/ třetího domového dílu): 1. špýcharový dům, k jehož síni byla připojena vícepodlažní sýpka (špýchar); 2. komorový dům, k jehož síni se připojila komora, která na rozdíl od sýpky mívá jen jedno podlaží, ležící přibližně ve stejné úrovni s podlahou síně a světnice; 3. chlévní dům, u něhož se v místě komory nalézá chlév přístupný ze síně i ze zápraží. Tento typ domu byl rozšířen především v horských a podhorských krajích osídlených Němci a v karpatské oblasti u nejnchudších obyvatel; jinde byl spíše ojediněle prosazován venkovskými zednickými mistry či staviteli od konce 19. stol.; 4. smíšený komoro-chlévní typ domu, u kterého je chlév umístěn vedle komory, nebo se nachází za komorou, ale je přístupný přímo ze síně úzkou chodbičkou; vyskytuje se ve styčném území komorového či špýcharového a chlévního domu. – Elementární trojdílný dům se dále rozvíjel: a) vnitřním členěním (např. vydělováním černé kuchyně v zadní polovině síně od údobí raného novověku, oddělením přístěnku z přední světnice od konce 18. stol.); b) přeměnou třetí místnosti v obytnou světnici (19.–20. stol.) nebo vstupní síň v letní kuchyni apod.; c) různými přístavbami a stavebními úpravami. Tyto stavební aktivity je možno soustavněji sledovat na dochovaných stavebních plánech vesnických domů zvl. od poslední třetiny 19. stol. Prováděné stavební úpravy, přestavby i novostavby z této doby v jádru stále ještě vycházejí ze základu trojdílného půdorysu, u něhož se černá kuchyně mění ve světlou a zároveň se i rozšiřuje a v půdorysném plánu přibývají další obytné místnosti, řazené v podélné ose. V některých oblastech se stavějí dvoutraktové domy, známé i z dochovaných dokladů, např. ze Šumavy (Stachy) nebo z Hané. – Půdorys patra, pokud bylo na území Čech a Moravy v omezené míře vytvořeno, částečně koresponduje s členěním přízemku. V patře jsou převážně komory, které u větších statků bývají přístupny komunikací vedenou podél vnější stěny nebo středem mezi nimi; komunikační funkce často měla i pavlač na nádvorní straně. – Hlavní místností obytného domu byla průčelní světnice (ve středověku jizba) přístupná ze středové síně, která byla pův. stejně široká jako jizba. Třetí díl domu tvořila komora, resp. špýchar, nebo chlév. Místy vznikaly také zajímavé krajové varianty tradičního trojdílného domu, jako řazení prostor v obráceném pořadí, tj. sýpka, síň, světnice (jihozáp. Čechy), umístění

Půdorysy střední usedlosti a malé chalupy se stodolou pod jednou střechou. Sev. Čechy, 2. polovina 19. stol.

chléva před průčelní světnici nebo v jejím sousedství (Litomyšlsko, Jeseníky), vydělení komory v zadní polovině síně (Valašsko) nebo vedle jizby v její podélné ose (Těšínsko).

Lit.: L. Niederle: *Život starých Slovanů I/2 (Slovanský příbytek a dvůr)*. Praha 1913; K. Moszyński: *Kultura ludowa Słowian*. Kraków 1929; V. Pražák: *K problematice základních půdorysných typů lidových staveb v Československu*. ČE 6, 1958, s. 219–236, 331–360; A. Pitterová: *Vývoj základních půdorysných typů tradičního domu na území ČSSR ve světle archeologických pramenů*. ČL 52, 1965, s. 275–295; V. Frolec: *K interpretaci geneze trojdílného komorového domu (ve světle archeologických výzkumů na jihozápadní Moravě)*. AH 7, 1982, s. 67–77; L. Štěpánek: *K problematice vývoje trojdílného domového typu komorového v Československu*. VPZM 26, 1986, s. 205–223; V. Frolec: *Kontinuita a diskontinuita vesnické stavební kultury na západní Moravě*. In: *Rodná země*. Brno 1988, s. 449–473; L. Štěpán: *Lidové stavitelství ve stavebních plánech a mapách východočeských archivů*. 1. *Technické a společenské stavby*. 2. *Sídla, domy a zemědělské stavby*. Pardubice 1990, resp. Zámrsrk 1995; Z. Smetánka: *K problematice trojdílného domu v Čechách a na Moravě v období vrcholného a pozdního středověku*. PA 1994, suplement, s. 117–138; R. Nekuda: *Vývoj trojdílného rolnického domu v období vrcholného a pozdního středověku na Moravě ve světle archeologických výzkumů*. AH 20, 1995, s. 401–416; M. Ebel – J. Škabrada: *Původní plánová dokumentace lidové architektury*. Praha 1996. [jv]

punčochy [z něm.], textilní ochrana nohy pletená z vlny, bavlny, příze nebo šitá z plátna, sukna či plsti. Vyvinuly se zřejmě z onucí. P. se v české lidové kultuře používaly dvěma způsoby: 1. jako (relativně) samostatný druh obuvi se zesílenou prošivanou podešví (*kopyce, kopytce, kopýtka, papuče, pančuchy*). Na některých se kombinovala látka s úpletem. Doklady o podobném typu obuvi existují už ve 12. stol. V západní polovině č. zemí tento typ zanikl v pozdním středověku, v horských částech Moravy zůstal v užívání do 50. let 20. stol. Variantou byly p. nebo kopyce nošené do krců, tedy v obvyklé funkci. P. šité byly preferovány v kroji mužském, v ženském převažovaly pletené formy zhotovované z přírodní silné vlny, vyplétané často dvoubarevným (hnědo- nebo černobílým) geometrickým vzorem. Pozůstatky užití p. jako samostatné obuvi se dochovaly i v záp. Čechách ještě počátkem 20. stol. Bývalo zvykem podšívát chodidla pletených p. tenkou kůží, plstí nebo sukem z obnošených oděvních součástek. Prodloužila se tak jejich životnost a navíc se takto upravené p. nosily doma samostatně jako přezůvky; 2. jako oděvní doplněk nošený v kombinaci s různými druhy mužské i ženské obuvi. Na vých. Moravě se podle nejstarších zpráv nosily dlouhé ženské vlněné punčochy hustě pod koleno našasené, z jemného sukna (výrobky punčochářů) nebo pletené na jehlicích, pak valchované a za mokra tzv. ubírané na dřevěné formě (*ubíračky, ubíranice, shrnovačky, varhánky, sáry, nogavičky*), a to v barvě tmavěmodré (Vsetínsko), černé (Valašskomeziříčsko, Rožnovsko, Valašskokloboucko), bílé

nebo červené (Moravskoslezské Beskydy). Nosily se do nich onuce. Na ostatním českém území převažovaly dlouhé p. pletené podomácku na jehlicích. V 19. stol. se do lidového oděvu dostaly i sériově vyráběné p. stávkové. Starší p. byly zhotovovány z vlny a příze, popř. kombinací obou materiálů (větší odolnost) a ponechávány v původní barevnosti. Vlivem módy, příkládající úpravě nohy velký význam, se měnily pův. šedavé tóny na odstíny modré, zelené (Slánsko), event. černé (většinou pro muže) a červené, méně modré a výjimečně zelené, černé nebo fialové (pro ženy). Některé typy kroje hl. ženského zůstaly u této starší barevnosti, jiné přijaly novější, empírovou preferenci bílé barvy, společně oběma pohlavím. Punčocha dosahovala pod koleno, někdy i nad ně, a byla k noze přidržována ozdobným podvazkem. Plocha ženských svátečních p. byla u barevných typů (zejm. u p. červených) ozdobně členěna a vyšívaná na kotníčích barevnou vlnou. Tyto ozdobné klínky (*cvikly*) se udržely v některých oblastech do 2. poloviny 19. stol. Bílé p. ke svátečnímu kroji (často bavlněné) byly pleteny složitými krajkovými vzory. Koncem 19. stol. se nosily i vlněné p. příčně pruhované v pestrých barvách. Důležitost p. v lidovém oděvu kolísala vzhledem k jeho celkové skladbě. Značnou důležitost měly staré lidové typy punčoch a kopyc, nošené samostatně a kombinované s úzkou mužskou nohavicí. Stejně závažnou funkci měla punčocha v kombinaci se střevícem a krátkými koženkami. Menší pozornost byla p. věnována tam, kde byly překryty holínkovou botou. U ženského kroje je rozhodujícím

faktorem, vyzvedávajícím nebo potlačujícím důležitost p., délka sukně.

Lit.: D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949], s. 48–49; L. Baran: *Prežitky staré lidové kultury v Karpatech*. DU 5, 1951, s. 36–42, 81–85; J. Staňková: *Pletení a střouání*. In: *Tvořivost českého lidu v tradiční umělecké výrobě*. Praha 1953, s. 134–143; L. Baran: *Staré formy plstěné lidové obuvi v karpatské oblasti Československa*. ČE 4, 1956, s. 179–200; M. Jakší: *Punčochy zvané indychy*. ČL 44, 1957, s. 215–217; E. Urbachová: *Valašské „ubírané pančochy“*. ČL 48, 1961, s. 70–75; K. Moszyński: *Kultura ludowa Slowian I*. Warszawa 1967, s. 470; J. Langhammerová: *Lidový oděv v českých zemích*. ESMR III, s. 48. [iš + eu]

půst, všeslovanský výraz znamenající zdrženlivost, újmu a především zdržení se jídla či požívání masitých a mastných pokrmů v určité dny nebo údobí. P. jako potlačení tělesnosti a zvýšení duchovní vnímavosti tvoří součást náboženských zvyklostí prakticky všech systémů. Do původu principu p., odříkání se potravy, se pravděpodobně vedle praktických důvodů (zejm. hladovění v údobí nedostatku potravin) promítly i prastaré představy o vlivu nadpřirozené moci, jejímž negativnímu působení se člověk může vystavit pozřením určitých pokrmů v určitý čas (např. během zatmění Slunce, během bouře, v době úmrtí člena domácnosti). – P. je znám většinou náboženských systémů, kdy nabývá symbolického významu očisty, askeze a kajícínosti. Základy křesťanského postního pořádku byly vytvořeny v údobí 4.–7. stol. Od raně křesťanského údobí dodržovali věřící p. každou středu a pátek, protože Kristus byl ve středu zrazen a v pátek ukřižován, od tohoto údobí je známé i dodržování p. v údobí před Vánoce a Velikonoce. Se změnami církevního práva (zejm. *Codex iuris canonici*, 1580, 1918, 1983) byl p. měněn a upravován. – Liturgie římskokatolické církve rozeznává vedle půstů jednodenních a vícedenních dva druhy p.: *obyčejný*, zdrženlivost od masa teplokrevných živočichů (ve středověku za ně nepovažovali vodní živočichy: ryby, bobry, vydry apod.), a *přísný* (p. *újmny*), zdrženlivost od masa, s příkazem dosyta se najíst pouze jednou denně. P. újmy je závazný pro všechny katolíky od 18 do 60 let (s výjimkou nemocných a těžce pracujících) o Popeleční středě a o Velkém pátku. P. zdrženlivosti od masa platí pro všechny katolíky od 14 let o každém pátku, pokud na něj nepřipadne zasvěcený svátek nebo slavnost. V mnohých katolických rodinách se p. zdrženlivosti kromě pátků dodržoval i o středách až do 20. stol. Pro široké vrstvy

věřících znamenal p. odříkání se různých požitků (sexuálních styků, pití alkoholických nápojů, kouření), veřejných i domácích zábav a oslav. – Vedle církevně předepsaných postních dní dodržovali věřící i půsty individuální. Tato zvyklost vychází z přesvědčení, že p. jakožto askeze je sám o sobě aktem, jehož prostřednictvím může člověk poděkovat Bohu za zvláštní milost nebo ho příznivě naklonit k vyplnění svých proseb (např. za narození potomka, uzdravení či lehké úmrtí vážně nemocného člena rodiny). – P. jako očistný prostředek, popř. předstupeň extatických stavů se stal jednou z rozšířených podmínek vykonávání věštebných i dalších magických praktik (milostných věšeb o Vánocích, hledání pokladů, vyvolávání duchů). V. t. advent, postní období.

Lit.: M. Gatterer: *Annus liturgicus*. Innsbruck 1925; M. Gatterer: *Das liturgisches Tun*. Innsbruck 1926; HDA 2, 1929/30, sl. 1234–1246; J. R. Tretera: *Církevní právo*. Praha 1993. [vsch + lk]

putna, dřevěná bednářsky zhotovená nádoba s oválným dnem a vyšším, mírně se k hornímu okraji rozšiřujícím pláštěm z dužin. Nář. se nazývá též *pantovnica*. Větší putny byly staženy třemi, menší dvěma obručemi, od konce 19. stol. obvykle kovovými, dřívě i dřevěnými. Velké putny (o obsahu nad 15 l), určené k transportu zboží na zádech, měly na širší stěně upevněny popruhy (*panty*), obvykle konopné, zřídka i kožené. Známé jsou putny na přenášení hroznů při sklizni ve vinařských oblastech (doloženo od středověku); často se užívaly též k transportu vody či jiných tekutin (byly opatřeny víkem se zátkou), ovoce, sypkých materiálů, pivovarských kvasnic apod. – Putny bez popruhů, s držadlem tvořeným duhou prodlouženou nad horní okraj, sloužily ve vinařství ke sběru hroznů, plnění moštu do sudů a k přenášení rmutu a drti. Menší putny (kolem 10 l) se používaly k přechovávání pitné vody v kuchyni, k napájení a krmení dobytka.

Lit.: V. Vondruška – V. Kopřivová – T. Grulich: *Domácí kuchyňské nářadí, nádobí a náčiní*. ESMR 1, s. 53; V. Vondruška: *Slovník starého zemědělského nářadí, nástrojů a strojů (1750–1914) II*. Roztoky u Prahy 1989, s. 342; K. Pavlíščík: *Domácká výroba dřevěného nářadí a náčiní na Podřevnicku*. Zlín 1993, s. 108, 121–122. [jpe]

putující strofa viz strofa

pych, specifické bezprávní jednání poškozující nebo porušující cizí polní, lesní nebo vodní majetek. – P. *polní* je jakékoli

porušení nebo poškození polního majetku; podle zákona je jím nejen krádež plodin a všech předmětů souvisejících s provozováním polního hospodářství, ale také neoprávněné chození a ježdění po polích, lukách i cestách, jež jsou označeny za uzavřené ohradou, výstražnými tabulkami či znameními, neoprávněné zavádění polních pěšin a cest, skládání nebo házení kamene, rumu, střepů, smetá a plevele na cizím pozemku nebo cestě, používání cizích polních bud, nářadí, nástrojů apod. Polní p. se týká nejen pozemků samých, ale také ovocných stromů, stodol, úlů, rybníků, hrází, hospodářského nářadí ponechaného na poli, dobytka atd. – P. *lesní* jsou všelijaká bezprávní jednání osob porušující bezpečnost lesního majetku. Je jím např. neoprávněné sbírání dříví v lese, loupání kůry ze stromů, uřezávání vrcholků a větví, prodlévání v lese přes zákaz lesních zřízenců. – P. *vodní* je každé poškození a porušení vodních zařízení. – Pro p. lesní a p. vodní se také užívá v užším slova smyslu označení pytláctví (*pytláčení*), neoprávněné, tajné lovení zvěře nebo ryb, kterým se zabývají osoby zv. pytláci. Staré pytlácké praktiky o lovu zvěře jsou známe z ústní tradice. Lov. lesní p. bývá ličen se sympatiemi k pytlákům pro jejich neohroženost a pro mnohá nebezpečí spojená s touto činností. Obdivně byla přijímána jejich lovecká dovednost a praktiky, neboť k lovení zvěře používali často pouhých improvizovaných prostředků, vyráběných jednoduchým způsobem. Např. k lovení zajíců a srnců odedávna užívali hl. ok, která kladli na cesty, kudy chodila zvěř, upevňovali je na pružné větve, které se při dotyku oka vymrštily. Na chytání vlků vykopávali jámy kryté větvemi, k chytání drobného zvířectva používali různé sklápěcí pasti nebo pasti opatřené padacími dvířky a užívali mnoha dalších praktik. V. t. lov, pytláctví.

Lit.: V. J. Nováček: *Kterak se mstívali sedláci za pých polní*. ČL 6, 1897, s. 383; K. Pražák: *Režný Kuba*. ČL 17, 1908, s. 304; F. Müller: *Humoresky ze života cigánů a pytláků na Luhačovicku a Bojkovicku*. Bojkovice 1978. [ka]

pytláctví, ilegální lov zvěře nebo ryb. Hospodářský význam lovu na území č. zemí od neolitu, tj. od rozšíření zemědělství, byl až na výjimky podružný. Pův. volný a svobodný lov se postupně omezoval. Ve středověku si právo na lov zvěře vyhradoval panovník nebo feudální vrchnost, později majitelé pozemků nebo vlastníci práva myslivosti a rybolovu. Pytláčení je neoprávněný zásah do výkonu práva myslivosti, popř. rybolovu, později také lov v době hájení zvěře či lov nedovolenými způsoby. P. bylo vedle loveckých robot

a čižby určitou formou účasti poddaných na lovu zvěře. – Ochrana privilegií lovu před p. (tj. pychem na vlastnictví feudálů) je zřejmá ze soudních rozhodnutí, smolných knih, právních norem různého druhu. Podle falza listiny břevnovského kláštera ze 13. stol. (hlásící se k r. 1045) byl jeden z nevolníků za p. odsouzen k trestu smrti, pak omilostněn a znevolněn. Tresty za p. byly velmi rozdílné a někdy až drastické. Od 16. stol. po obecnějším rozšíření palných zbraní a zákazu jejich nošení (1517–1544) se přísné zákazy p. a úpravy výše trestů za p. mnohokrát opakovaly. Podle sněmovního usnesení z r. 1585 bylo možné p. trestat i hrdelními tresty. Již dříve J. Krčín z Jelčan (asi 1535–1604) při dokončení stavby netolické obory postavil u ní pro výstrahu tři šibenice. Z 2. poloviny 16. stol. je známo více rozsudků odsuzujících pytláky k trestu smrti. Trest za p. byl nově upraven pro Čechy v *Obnoveném zřízení zemském* (1627). V 17. a v 18. stol. bylo p. přísně trestáno i v souvislosti se všeobecným zhoršováním poměrů poddaných. Podle patentu císaře Karla VI. z r. 1726 bylo p. trestáno vypalováním písmen WR (pytláčící tuláci) a vypovězením ze země, nebo písmene W (*Wilddieb*, pytlák) a nucenou prací, popř. WG s nejméně tříletým pobytem na galejích. Proti p. panovníci zasahovali v dalších letech stále velmi tvrdě (Karel VI. 1732, Marie Terezie 1752, Josef II. 1786). Teprve apelační soud v r. 1800 zakázal noční krádeže zvěře trestat na hrdle a označil je jako delikt kriminální. Od r. 1842 platil zákaz střílení po pytlácích, kteří se dali na útěk. – Po celou dobu však bylo p. rozšířeno a např. koncem 17. a v polovině 19. stol. bylo velmi obvyklé. Část ulovené zvěře pytláci spotřebovávali sami, část byla prodávána různým zájemcům nebo překupníkům. Doloženy jsou např. téměř pravidelné dodávky zvěřiny pytláka M. Rayttingera

z Lišova (1749) klášteru Zlatá Koruna a budějovickým dominikánům a kapucínům. Na p. se příležitostně podílelo nejen mnoho poddaných a později svobodných sedláků, ale i vyšší správní úředníci (1723 např. rakovnický krajský hejtmán). V 19. a ve 20. stol. bylo p. do určité míry obvyklým způsobem lovu. V některých krajinách a na některých panstvích problémům p. věnoval lesnický personál značnou pozornost, zvl. pokud docházelo ke zraněním nebo i úmrtím příslušníků personálu. Venkovské obyvatelstvo nikdy nepovažovalo p. za skutečnou krádež a poddaní i obyvatelé vesnic téměř vždy

pytláky kryli nebo alespoň o nich mlčeli. – Ve 40. letech 19. stol. pytláčily v křivoklátských lesích celé pytlácké tlupy a p. se zabývaly i skupiny pytláků z Prahy. Mezi pytláky a lesním personálem docházelo často ke střetům a mnohdy se i střílelo, takže bývali ranění i mrtví. Ani domovní prohlídky, při nichž např. na Křivoklátsku v polovině 19. stol. bylo při jednorázové kontrole zabaveno přes 100 pytláckých pušek, p. příliš neomezily. Podle studia archivních materiálů na křivoklátském panství došel např. R. Maxera (1934) k závěru, že pytláci v této oblasti v 19. stol. ulovili asi trojnásobek zvěře ulovené lesním personálem a majiteli panství. P. zůstávalo i po celé 20. stol. problémem a pytláky se stávali i členové mysliveckých společností. – K nedovoleným způsobům lovu se řadilo kladení želez, chytání zvěře do ok, lov v době strádání zvěře, kdy se zvěř přibližuje člověku a ztrácí plachost, od konce 20. stol. lov v době hájení, lov v cizí honitbě, lov u krmelců, ale i sběr mrtvé zvěře při dohledávce po honech, sběr shozeného paroží, vajec, sběr zvěře zabitě nebo těžce raněné dopravními prostředky apod. – Pro lov zvěře kromě řady zbraní a běžných pomůcek pytláci používali především tiché způsoby lovu, tj. tiché střelné zbraně (vzduchovky) a pušky většinou různě upravované (krátké pušky maskované jako hole, skládací pušky a tzv. *pytlacky* s krátkou hlavní, otočné v čepu, umožňující dobré ukrytí v oděvu i rychlou přípravu ke střelbě). P. se stalo od dob výlučnosti práva na lov zvěře trvalou součástí myslivosti a lovu a pronikalo jako oblíbené téma do literatury i ostatního umění. V t. lov, pych.

Lit.: A. Verbík: *Černé knihy práva loveckého na hradě Buchlově*. Brno 1976; J. Andreska – E. Andresková: *Tisíc let myslivosti*. Vimperk 1993; J. Tausch: *Batelovsko ve znamení času 1890–1938 z kronik, starých listin, archivů a vzpomínkového vyprávění*. Batelov 1995. [zt]

R

raabizační osada, obvykle malá ves nebo sedliště (přechodná sídelní forma mezi samotou a vesnicí) s nápadně přesnými geometrickými tvary půdorysu a plužiny. Tyto osady zpravidla mírají silniční nebo návesní půdorys, plužina má ráz schematických tratí nebo tzv. parcelačních úseků, protože v ní byla rozdělena půda panských dvorů. Drobné usedlosti u vsí řadového půdorysu stojí na svých malých pozemcích tvaru pravidelných záhumnních úseků. – Raabizační osady znamenaly vyvrcholení historického osídlení normového typu v č. zemích. Byly zakládány

v době tereziánské a josefínské z podnětu význačného rakouského národohospodáře F. A. Raaba (1722–1783), vrchního ředitele komorních statků v Čechách a autora poddanské reformy. Od r. 1776 bylo v č. zemích založeno 245 těchto vsí a osad na 105 panstvích komorních, klášterních a městských velkostatků, později i na některých statcích šlechtických (Josefov u Hodonína, Otín u Jihlavy, Vítězov u Kolína).

Lit.: Z. Láznicka: *Typy venkovského osídlení v Československu*. Práce brněnské základny Československé akademie věd 28, 1956, sešit 3,

spis 338, s. 113–116; J. Škabrada: *Lidová architektura*. Praha 1996, s. 69. [jv]

Rackův rukopis, významný pramen pro studium zpěvního repertoáru českého lidu v 15. a 16. stol. R. r. je uložen ve Státní knihovně v Praze (VI C 20) a z hlediska poznání českých světských lidových písní jej zkoumali zejm. J. Jireček a O. Hostinský. Část rukopisu obsahující latinské mariánské (rorátní) písně zpívané na nápěvy českých lidových, resp. světských písní je psána na konci 15. stol.: *Ach mlynářko, mlynářko*,